

Muhamediyeva Dilnoz Tulkunovna

**BIGDATA MUAMMOLARI VA
MA'LUMOTLARNI
INTELLEKTUAL TAHLIL QILISH
MASALALARINI YECHISH
ALGORITMLARI**

Muhamediyeva Dilnoz Tulkunovna

**BIGDATA MUAMMOLARI VA
MA'LUMOTLARNI
INTELLEKTUAL TAHLIL QILISH
MASALALARINI YECHISH
ALGORITMLARI**

**«TOSHKENT IRRIGATSIYA VA QISHLOQ XO'JALIGINI
MEXANIZATSIYALASH MUHANDISLARI INSTITUTI»
MILLIY TADQIQOT UNIVERSITETI**

Muhamediyeva Dilnoz Tulkunovna

**BIGDATA MUAMMOLARI VA
MA'LUMOTLARNI INTELLEKTUAL
TAHLIL QILISH MASALALARINI
YECHISH ALGORITMLARI**

**Toshkent – 2023
“Fan ziyosi” nashriyoti**

UO'K: 519.71

D.T.Muhamediyeva. «BIGDATA muammolari va ma'lumotlarni intellektual tahlil qilish masalalarini yechish algoritmlari». Monografiya – T.: « Fan ziyosi» nashriyoti, 2023. 340 bet.

Monografiyada BIGDATA muammolari va sust shakllangan jarayonlarning intellektual tizimlarni yaratish, ularni noravshan axborotni qayta ishlash asosida hamda neyron to'rlar va evolyutsion algoritmlar yordamida amaliyotga tadbiiq etish kabi dolzarb nazariy-uslubiy masalalar ko'rib chiqilgan. Qo'llanilayotgan matematik apparatning noan'anaviyligi hisobiga kitobda noravshan kattaliklar, neyron to'rlar va evolyutsion algoritmlar asosida modellashtirish masalalarini tizimlashtirilgan izohiga katta e'tibor qaratiladi. Izoh qat'iy, ayni vaqtda tushunarli shaklda olib boriladi. Hamma asosiy holat va amallar ko'pgina misollar bilan tasvirlanadi.

Kitob keng doiradagi o'quvchilar, shu jumladan, amaliy matematika bo'yicha mutaxassislar, injenerlar, hamda sun'iy intellekt, tizimlar nazariyasi, qaror qabul qilishning umumiy masalalariga qiziquvchi shaxslarga mo'ljallangandir.

«Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti» milliy tadqiqot universiteti ilmiy kengashi tomonidan bosmaga tavsiya etilgan

Taqrizchilar

Mamatov N.S. - «Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti» milliy tadqiqot universiteti professori, t.f.d., professor

Sevinov J. - Toshkent davlat texnika universiteti professori, t.f.d., professor

Mundarija

KIRISH	5
1-bob. BIGDATA MUAMMOLARI VA YECHISH ALGORITMLARI	6
1.1. Big data va ma'lumotlar tahlili	6
1.2. Ma'lumotlar	20
1.3. BigData asoslari	35
1.4. BigData turlari	54
1.5. Taqsimlangan hisoblash	67
1.6. Virtuallashtirish	78
1.7. Taqsimlangan hisoblashni qo'llab-quvvatlash	85
2-bob. DATA MINING MASALALARI	89
2.1. Data Mining tushunchasi	89
2.2. Ma'lumotlar va bilimlar	92
2.3. DATA MINING masalalari	96
2.4. Data Mining qo'llash sohasi	102
2.5. Klassifikatsiya usullari	126
2.6. Klasterizatsiya usullari	143
2.7. Neyron to'rlar usuli	151
2.8. Noravshan mantiq	178
2.9. Evolyutsion algoritmlar	183
3-bob. TASVIRLARNI YARATISH UCHUN ZAMONAVIY NEYRON TARMOQLARDAN FOYDALANISH	197
3.1. Neyron tarmoqlar yordamida qanday rasm chizish mumkin	197
3.2. Neyron tarmoq yordamida tasvirlarni qanday yaratish mumkin	202

3.3. Neyron tarmoq yordamida illyustratsiyalar yaratish	204
4-bob MATN YARATISHDA ZAMONAVIY NEYRON TARMOQLARDAN FOYDALANISH	253
4.1. Neyron tarmoq matnni qanday hosil qiladi	253
4.2. Sun'iy intellekt bilan suhbat	272
4.3.Sun'iy intellekt matematik masalalarni yechish dasturlarini tuzadi	307
4.4. Sun'iy intellekt informatika bo'yicha olimpiada muammolarini hal qilish uchun dasturlarni tuzadi	319
Xulosa	335
Foydalanilgan adabiyotlar	336

KIRISH

Katta ma'lumotlar - bu nafaqat ma'lumotlarning o'zi, balki ularni qayta ishlash va ishlatish texnologiyalari, kerakli ma'lumotlarni katta massivlarda topish usullari. Katta ma'lumotlar muammosi hali ham ochiq va har qanday tizim uchun o'nlab yillar davomida turli xil ma'lumotlarni to'plagan.

Bir ibora ushbu atama bilan bog'liq "Hajm, tezlik, turli-tumanlik" - katta ma'lumotlar bilan ishlash tamoyillari. Bu to'g'ridan-to'g'ri ma'lumotlar miqdori, ishlov berish tezligi va ma'lumotlarning xilma-xilligi bir qator saqlanadi. Yaqinda ular uchta asosiy printsipga yana birini qo'shishni boshladilar – qiymati degan ma'noni anglatadigan ma'lumotlarning qiymati. Ya'ni, uni saqlash va qayta ishlash xarajatlarini oqlaydigan nazariy yoki amaliy jihatdan foydali va zarur bo'lishi kerak.

Katta ma'lumotlarning odatiy manbasiga misol ijtimoiy tarmoqlardir - har bir profil yoki jamoat sahifasi tuzilmagan ma'lumot okeanidagi bir tomchi. Bundan tashqari, ma'lum bir profilda saqlanadigan ma'lumotlarning hajmidan qat'i nazar, foydalanuvchilarning har biri bilan o'zaro aloqa imkon qadar tez bo'lishi kerak.

Katta ma'lumotlar doimiy ravishda inson hayotining har qanday sohasida to'planadi. Bunga insonning o'zaro aloqasi yoki hisoblash bilan bog'liq har qanday soha kiradi. Bular ijtimoiy media, tibbiyot va bank ishi, shuningdek, kunlik hisob-kitoblarning ko'plab natijalarini beradigan qurilmalar tizimlari. Masalan, astronomik kuzatishlar, meteorologik ma'lumotlar va Yerni ovoz chiqaradigan qurilmalardan olingan ma'lumotlar.

Turli kuzatuv tizimlaridan olingan ma'lumotlar real vaqt rejimida ham kompaniya serverlariga keladi. Televizion va radio eshittirishlar, uyali aloqa operatorlarining qo'ng'iroq bazalari - har bir shaxsning ular bilan o'zaro ta'siri minimal, ammo jami bu barcha ma'lumotlar katta ma'lumotlarga aylanadi.

Katta ma'lumotlar texnologiyalari tadqiqot va tijoratning ajralmas qismiga aylandi. Bundan tashqari, ular davlat boshqaruvi sohasini qamrab olishni boshlamoqdalar - va hamma joyda axborotni saqlash va boshqarish uchun tobora samarali tizimlarni joriy etish talab etiladi.

1-bob. BIGDATA MUAMMOLARI VA YECHISH ALGORITMLARI

1.1. Big data va ma'lumotlar tahlili

Katta hajmli ma'lumot (inglizcha: Big Data) — katta hajmdagi ma'lumotlarga nisbatan qo'llanadigan termin hisoblanadi (odatda terabayt, ekzabayt va petabaytlar darajasida). Ushbu ma'lumotlarni amaldagi va yangi yaratilayotgan texnologiyalar yordamida to'plash, taqsimlash, o'zgartirishlar kiritish, tahlil qilish, saqlash va vizual shaklda tasvirlash imkoni bo'lishi kerak. Ma'lumotlar miqdorining tez o'sishiga so'nggi yillarda kuzatilayotgan texnologik taraqqiyot va buning natijasi hisoblanmish mashina tomonidan yaratilayotgan ma'lumotlarning ko'payib borishi sababchidir. RFID-texnologiyasining keng tarqalishi, elektron tranzaksiyalarning moliya sohasida keng qo'llanilishi, ilmiy-tadqiqot muassasalarining to'plagan natijalari, web-texnologiyalarining keng tarqalishi, telekommunikatsion tizimlardagi protokollar shular jumlasidandir. Big Data aslida ilmiy-tadqiqotga aloqador sohalarda avvaldan ham mavjud bo'lgan bo'lsa-da, lekin so'nggi yillardagina ushbu fenomen ko'proq tilga olinadigan bo'ldi. Buning sababi shundaki, katta miqdordagi ma'lumotlarni tahlil qilish endi iqtisodiy tashkilotlar tomonidan ham keng qo'llanila boshlanishi va buning oqibatida ma'lumotlar tahlilining raqobatbardoshlikni oshirish va samaradorlikni kuchaytirish kabi muhim masalalarda asosiy o'rinni egallaganidir. Big Data odatiy Bosh Informasion Mutaxassis (Chief Information Officer - CIO) uchun qo'shimcha vazifalar va talablar yaratishdan tashqari, yangi Ma'lumot Boshqaruvchisi (Data Steward) va Ma'lumot bo'yicha mutaxassis (Data Scientists) kabi kasblarning paydo bo'lishiga olib keldi.

Yangi texnologiyalar, qurilmalar va aloqa vositalarining tezkor rivojlanishi, ijtimoiy tarmoqlarning keng miqyosda yoyilishi ta'sirida insoniyat tarafidan ishlab chiqilayotgan ma'lumotlar miqdori keskin tarzda oshib bormoqda. Insoniyat yaralgan vaqtdan 2003-yilgacha to'plangan ma'lumotlar 5 milliard gigabayt miqdoriga teng deb hisoblanadi va bu ma'lumotlar diskka yozilgan holatda butun bir futbol maydonini egallashi mumkin bo'ladi [1-3].

Katta hajmli ma'lumotlar (Big Data) davri

Ushbu miqdordagi ma'lumotlar 2011-yilda har ikki kunda yaratilgan bo'lsa, 2013-yilga kelib, insoniyat tomonidan 5 milliard gigabayt ma'lumot har 10 daqiqada yaratilmoqda. Bu o'z navbatida, fanda yangi atama — katta hajmli ma'lumotlar (Big Data) tushunchasining yaralishiga sabab bo'ldi. Bu turdagi katta hajmli ma'lumotlar bilan ishlashda, hozirda yangidan-yangi algoritmlar va texnologiyalar ishlab chiqilmoqda va amaliyotda keng qo'llanilmoqda [4-7].

Atrofimizdagi milliardlab to'planib qolgan ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va ulardan samarali foydalanish orqali ma'lum holat yoki obekt to'g'risida tarixiy, joriy va kelajak vaqt uchun muhim bo'lgan bilimlarga ega bo'lishimiz mumkin. Buning uchun dastlab, ushbu ma'lumotlarning manbasini aniqlash muhim amallardan biri hisoblanadi. «Katta hajmli ma'lumotlar» tushunchasi katta o'lchamdagi ishlarni bajara oladigan operatorlarga nisbatan ishlatiladi. Bu asrlar davomida o'rnatilgan tartibni o'zgartirib yuboradi va bizning fundamental bilimlarimizni, qaror qabul qilishni shubha ostiga qo'yadi. Haqiqiy evolyutsiya bu ma'lumotlarni chiqarib beradigan kompyuterlarda emas, balki, ma'lumotlarning o'zlarida va biz ularni to'g'ri qo'llay olishimizdadir. Google bir kunda bir petabaytdan ortiq ma'lumotlarni qayta ishlaydi. Ushbu ko'rsatkich AQSh kongressi kutubxonasida nashr qilinadigan materiallardan 100 barobar ko'proq. Atiga 10 yil avval mavjud bo'lmagan kompaniya —Facebook, soatiga 10 milliondan ortiq

yangi rasmlar joylanishi bilan faxrlanishi mumkin. 800 millionta Googlening YouTube xizmati foydalanuvchilari oyiga har soniyada bir soatdan ko'p videolar joylashtiradi.

Bizni o'rab turgan ma'lumotlar haqiqiy hajmining jadalligini, o'sishini hisoblashni ko'p odamlar baholashga harakat qilishgan. Har xil narsalarni hisoblashgani uchun, ular har xil muvaffaqiyatlarga erishishdi. Eng to'liq tadqiqotni Annenberg nomidagi Janubiy Kaliforniya universiteti qoshidagi kommunikatsiyaga ixtisoslashgan maktabdan Martin Gilbert olib bordi. U hamma ishlab chiqilgan, saqlangan, yuborilgan narsalarni hisoblashga harakat qildi. Bu faqat kitoblar, rasmlar, elektron xatlar, raqamli musiqa va videolar emas, balki video o'yinlar, qo'ng'iroqlar va avtomobil navigatsion tizimlari hamdir. Undan tashqari u ommaviy axborot vositalari, televideniya va radioning auditoriya kattaliklarini ham hisobga olgan. Uning hisoblariga ko'ra, 2007-yilda qariyb, 2,25 zettabayt ma'lumot yuborilgan va saqlangan. Bu ko'rsatkich 20 yil avvalgisidan (435 ekzabayt) 5 barobar ko'proq.

Agar ommaviy axborot vositalaridan tashqari saqlanayotgan ma'lumotlar ko'rib chiqilsa, qiziq tendensiyalar paydo bo'ladi. 2007-yilda 300 ekzabayt saqlangan ma'lumotlarning 7% analog formatda (qog'oz hujjatlar, kitoblar, fotosuratlar), qolganlari esa raqamli formatda bo'lgan. 2000-yilda bo'lsa raqamli formatda saqlanadigan ma'lumotlar soni dunyodagi saqlanadigan ma'lumotlarning atiga bir chorak qismini

tashkil etar edi. Qolgan 3 chorak ma'lumotlar esa qog'oz hujjatlarda, plyonkalarda, plastinkalarda, magnit plastinkalarda va boshqa tashuvchilarda bo'lgan. 2013-yilga kelib, butun dunyoda saqlanayotgan ma'lumotlar 1.2 zettabaytni tashkil etdi va ulardan sonli bo'lmagan ma'lumotlar atiga 2 foizni tashkil etdi. Dunyoda katta ma'lumotlardan katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish, ba'zi hollarda esa hammasini qayta ishlash mumkin. Hamma ma'lumotlardan foydalangan holda biz aniq natijaga ega bo'lishimiz mumkin va kichik hajmdagi ma'lumotlar chegaralangandagi kamchiliklarini ko'rishimiz mumkin. Tanlash yo'li bilan baholab bo'lmaydigan katta ma'lumotlar detallarning segmentlarini va toifalari haqida aniq tasavvurga ega bo'lish mumkin. Katta hajmdagi ma'lumotlarga etibor qilgan holda aniqlikka bo'lgan qarashlarimizni kamaytirishimiz mumkin. Yaqingacha, barcha sonli qurilmalar aniqlikka asoslangan edi. Bizda barcha elektron jadval ustunlari ma'lumotlar tizimi bazasi sonlari singari bizning talablarga mos ko'rinishda yozilgan degan tushuncha shakllangan edi. Bunday fikr usuli «kichik ma'lumotlar» ustida qo'l keladi. Iloji boricha, hamma yozilgan ma'lumotlarni aniqroq hisoblash uchun kam ko'rsatkichlar o'lchanar edi [8-10].

Aniqlik ma'lumotlarning qattiq tekshiruvini talab qiladi. U kichkina hajmdagi ma'lumotlar uchun mos keladi va ba'zi hollarda u juda kerak (masalan, chek yozish uchun bank hisobida etarli miqdorda pul bor yoki yo'qligini tekshirish uchun). Lekin ma'lumotlar olamida 100% aniqlilik bo'lishi mumkin emas va kerak ham emas. Agar biz ma'lumotlarning ko'p qismi doim o'zgaradigan ma'lumotlar bilan ishlasak, aniqlilik ikkinchi o'ringa tushib qoladi. Katta hajmli ma'lumotlar — inson hayoti uchun dunyoni qurshab olish va hisoblashlardagi harakatlar borasidagi katta olg'a qadamdir. Katta hajmli ma'lumotlar haqida yangicha tushunchalarni shakllantirish uchun 3 ta asosiy holatni sanab o'tsak bo'ladi, bu holatlar bir-biriga bog'langan va bir-birini to'ldirib turadi.

1-barcha ma'lumotlardan qismlab yoki statik tanlanmadan ularni analiz qilish.

2-aniqlikka putur etkazgan holda betartiblik bilan ishlashga tayyor bo'lish.

3-fikrlashni o'zgartirish: qiyin sababiyatdan ko'ra korrelyasiyalarga ishonish.

Tanlanma tushunchasi minimum materialdan maksimum foydalisini tanlab olish, eng kam berilganlardan katta hajmli tahlil qi-

lishni ko'zlashdir. Endi esa tanlanma eski tushuncha deb qabul qilamiz va katta berilgan ma'lumotlar bilan ishlaymiz. Betartiblik — katta ma'lumotlarning ichki tavsifi emas, balki ishimiz bog'langan obektiv reallikdir. Material obektlar singari, ma'lumotlar bahosining iste'mol qilinishi kichiklashmaydi. Ma'lumotlarni qayta va qayta ishlash mumkin. Ular, iqtisodchilar tili bilan aytganda «taqqoslanmaydigan» tovarlar qatoriga kiradi. Shuningdek, moddiy egaliklardan farqli o'laroq, ma'lumot ishlatilishdan to'xtamaydi. Ma'lumotlarning asl bahosi — xuddi okeandagi aysberglardek. Bir qarashda faqat kichik qism ko'rinadi, ayni paytda qolgan qismi suv tagida yotadi, yani ma'lumotlar qimmatligini faqat yuzaki emas, balki har tomonlama qarash kerak. Katta hajmli ma'lumotlar atrofimiz haqida ancha aniqroq prognozlar bera olishni ta'minlaydi. Biz bunday prognozlarga tayyor bo'lmasligimiz mumkin. Chunki bizning dunyoqarashimiz va tizim muassasalarimiz bunday ko'p ma'lumotlarga emas, balki kam ma'lumotlarga moslashtirilgan [11-12].

Katta hajmli ma'lumotlar ularni tahlil qilgan, saqlagan va ularni ikkinchi bor ishlatganlarga yangiliklarni ochib beradi. Chunki saqlanishlar qiymati ham shu darajada tushib ketadi, tahlil vositalari esa, kuchliroq, o'lcham va masshtab yig'indisi kunma-kun, soatma-soat o'saveradi. Agar Internet xavfsizlik tizimini xavf ostida qoldirgan bo'lsa, katta ma'lumotlar uchun bu masalani yechish imkoni bormi? Bu ularning qorong'u tomoni emasmi? Yana shunday bir xavf borki, biz axborot boshqaruvchilar qurbonlari bo'lishga tavakkal qilayapmiz. Bunda biz ma'lumotlarga va ular to'g'risida chiqayotgan tahlillarga sig'inishni boshlaymiz va oxir-oqibatda, ularni haddan tashqari ko'p ishlatishni boshlaymiz. Agar ulardan oqilona foydalanilsa, katta ma'lumotlar ratsional masalalar yechimi uchun yaxshi vosita hisoblanadi. Agarda ulardan aql bilan foydalanilmasa, u insoniyatning retsesiyasiga hissa qo'shishi, ya'ni mijozlar va ishchilarga noqulayliklar yaratishi yoki odamlarga ziyon etkazishi mumkin [13-15].

Dunyo katta ma'lumotlar asri tomon suzayotgani uchun, aholi o'sha «tektonik» silkinishga yaqin yurmoqda. Katta ma'lumotlar bizning fundamental tasavvurlarimizni, o'zgartirishga majbur qilmoqda. Ular bizning yashash tarzimizga kirib borayotgani sababli ularning qanday o'sishini va potensial ziyonini boshqarishni o'rganishimizga to'g'ri kelayapti. Vaholangki, bunga asrlar emas, bir necha yillar qolgan bo'lishi ham mumkin. Shaxsiy hayot va ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlash barchamizning o'z zimmamizda. Bizga o'z majburiyatlarimiz

va huquqlarimizni bilib yurish zimmamizga yuklanadi. Boshqalarning qiziqishlarini nazorat qilish, bulardan ziyon ko'rmalik maqsadida qiyin algoritmlarni tuzish uchun yangi muassasalar va ekspertlar kerak bo'ladi. Gap o'zgarishlarga ko'nikishda emas, balki yangi o'zgartirishlar kiritilishidadir. Katta ma'lumotlar aqlbovar qilmaydigan masalalarni yecha oladigan texnologiya deb tushuniladi, lekin yangilari undan ham hayron qoldiradi. Katta ma'lumotlar hayotimizni, ishimizni, fikrlashimizni o'zgartirish imkoniga ega.

«Big Data » istiqbollari

Salmoqli ma'lumotlar aslida ilmiy-tadqiqotga aloqador sohalarda avvaldan ham mavjud bo'lgan bo'lsa-da, lekin so'nggi yillardagina ushbu fenomen ko'proq tilga olinadigan bo'ldi. Bunga sabab bugungi kunda yangi texnologiyalar, qurilmalar va aloqa vositalarining tezkor rivojlanishi, ijtimoiy tarmoqlarning keng miqyosda yoyilishi ta'sirida insoniyat tomonidan ishlab chiqilayotgan ma'lumotlar miqdori keskin tarzda ortib borishidir [16-17].

Hozirgi kunda insoniyat tomonidan ma'lumot har 10 daqiqada yaratilmoqda. Bu turdagi katta hajmli ma'lumotlar bilan ishlashda yangidan-yangi algoritmlar va texnologiyalar ishlab chiqilmoqda va amaliyotda keng qo'llanilyapti. Atrofimizdagi milliardlab to'planib qolgan ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va ulardan samarali foydalanish orqali ma'lum holat yoki ob'ekt to'g'risida tarixiy, joriy va kelajak vaqt uchun muhim bo'lgan bilimlarga ega bo'lishimiz mumkin. Buning uchun dastlab ushbu ma'lumotlar manbaini aniqlash muhim amallardan biri hisoblanadi.

Salmoqli ma'lumot tushunchasi katta o'lchamdagi ishlarni bajara oladigan operatorlarga nisbatan ishlatiladi. Misol uchun, «Facebook» kompaniyasi soatiga 10 milliondan ortiq yangi rasmlar joylashi bilan faxrlanishi mumkin. «Google» kompaniyasining 800 million nafar «Youtube» xizmati foydalanuvchilari oyiga har soniyada bir soatdan ko'p videolar joylashtiradi. Bundan ko'rinib turibdiki, hozirgi davrda salmoqli ma'lumot vazifasi o'ta muhim ahamiyatga ega.

Katta miqdordagi ma'lumotlarni tahlil qilish inson his etish imkoniyatidan tashqarida bo'lgan qonuniyatlarni aniqlashda yordam beradi. Bu esa kundalik hayotimizdagi barcha sohalar – hukumatni boshqarish, tibbiyot, telekommunikatsiya, moliya, transport, ishlab chiqarish va boshqa sohalarni yanada yaxshilash, ularning imkoniyatlarini oshirish, muammolarga muqobil yechimlar izlab topish imkonini yaratadi. Bugungi kunda salmoqli ma'lumotlarni moliyaviy tashkilotlar ham keng qo'llay boshlashi natijasida ma'lumotlar tahlilining raqobatbardoshligini oshirish va samaradorlikni kuchaytirish kabi muhim masalalar o'z yechimini topmoqda [18].

Salmoqli ma'lumotlardan foydalanish axborot mutaxassis uchun qo'shimcha vazifalar va talablar yaratishdan tashqari, yangi ma'lumotlarni topish (Data mining) va ma'lumot bo'yicha mutaxassis (Data scientists) kabi kasblarning paydo bo'lishiga olib keladi.

«Data mining» – biron qonuniyatni topish maqsadida ma'lumotlarni tahlil qilishga aytiladi [19].

«Data science» tushunchasiga ma'lumotlar omborini loyihalash va raqamlangan ma'lumotlarni qayta ishlashning barcha metodlari kiradi. «Data science» salmoqli ma'lumotning biznes nuqtai nazaridan hozirgi zamonaviy o'rindoshi hisoblanadi.

Bugungi kunda elektron hukumat tizimi butun dunyoda, shu jumladan, O'zbekistonda keng rivojlanayotgan tizim hisoblanadi. Bu tizim fuqarolar, tadbirkorlik sub'ektlari va davlat hokimiyati organlariga avvaldan shakllangan davlat xizmatlarini ko'rsatishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishni ko'zda tutadi.

Mamlakatimizda interaktiv davlat xizmatlarini jismoniy va yuridik shaxslarga davlat organlarining veb-saytlari va Hukumat portali orqali taqdim etish uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish keng yo'lga qo'yilgan. Hozirgi kunga qadar elektron hukumat tizimining bir qancha loyihalari samarali amalga oshirildi.

Yuqorida ta'kidlaganidek, hukumatni boshqarishda salmoqli ma'lumotlar keng imkoniyatlar ochib beradi. Elektron hukumatda xalqaro standartlar talablariga mos keladigan «Big Data», «Data mining» va «Artificial intelligence» kabi zamonaviy texnologiyalarga asoslangan sifatni boshqarishning zamonaviy avtomatlashtirilgan tizimini yaratish sifat darajasi o'sishini amalga oshirib, bir qancha muammolarni yechishga imkon beradi [20].

Ayni damda «Elektron hukumat» tizimining axborot-resurslarini rivojlantirish departamentida aynan salmoqli ma'lumotlar bilan ishlash, unga butun tashkilotlarni jalb qilish rejalari ishlab chiqilmoqda. Salmoqli ma'lumotlarni qayta ishlash natijasida muqobil yechim izlash, ya'ni «Business intelligence» (biznes-intellekt) orqali kelajakda kelib chiqadigan natijalardan ham xabardor bo'lishimiz mumkin.

Ma'lumot o'rnida:

IBS ma'lumotiga ko'ra, 2003-yili dunyoda 5 eksabayt (1 EB = 1 mlrd. gigabayt) ma'lumot to'plangan. 2008-yilga kelib bu hajm 0,18 zettabayt (1 ZB = 1024 eksabayt)ga, 2011-yili – 1,76 zettabaytgacha, 2013-yili esa 4,4 zettabaytgacha o'sgan. 2015-yilning mayida ma'lumotlarning global miqdori 6,5 zettabaytga ko'tarilgan. Taxminlarga ko'ra, 2020-yilga borib, insoniyat 40-44 zettabayt axborot ishlab chiqadi. «The Data Age»ning IDC kompaniyasi tahlilchilari tomonidan tayyorlangan hisobotida aytilishicha esa 2025-yilgacha bu miqdor 10 baravar o'sadi.

Salmoqli ma'lumot uchun Meta Group kompaniyasi 2001-yildayoq ishlab chiqqan «Uch V» an'anaviy xususiyatlar ahamiyatlidir [21-22]:

1. Volume – ma'lumotlar hajmining kattaligi.
2. Velocity – ma'lumotlar o'sish tezligi va natijaga erishish uchun ularni tez qayta ishlash.
3. Variety – turli ma'lumotlarni bir vaqtning o'zida qayta ishlash imkoniyati.

Katta ma'lumotlarni tahlil qilish usullari. Big Data - Katta ma'lumotlar tizimlari nima?

Katta ma'lumotlar texnologiyasini ishlab chiqish

Katta ma'lumotlar (yoki Big Data) bu juda katta hajmdagi tuzilgan yoki tuzilmaviy ma'lumot bilan ishlash usullari to'plamidir. Katta ma'lumotlar bilan ishlash bo'yicha mutaxassislar vizual, inson tomonidan o'qiladigan natijalarni olish uchun uni qayta ishlash va tahlil qilish bilan shug'ullanadilar.

Katta ma'lumotlar bilan ishlashni istagan odamlar uchun ikkita asosiy ixtisoslashuv mavjud: katta ma'lumotlar bilan ishlash texnologiyalarini yaratadigan tahlilchilar va IT-maslahatchilar. Bundan tashqari, Big Data Analyts, ya'ni to'g'ridan-to'g'ri ma'lumotlar bilan ishlaydigan, mijozning IT-platfomasi bilan shug'ullanadigan odamlar haqida ham gapirish mumkin. Ilgari bu oddiy matematik tahlilchilar edi, ular statistika va matematikani biladilar va statistik dasturlardan foydalanib ma'lumotlarni tahlil qilish muammolarini hal qilardilar. Bugungi kunda statistika va matematikani bilish bilan bir qatorda, ma'lumotlar va ma'lumotlar hayotining siklini tushunish ham zarur. Bu zamonaviy Data Analyts va ilgari bo'lgan tahlilchilar o'rtasidagi farq.

Agar biror kishi Big Data sohasida ma'lumotlarni tahlil qilish yoki IT-konsalting bilan shug'ullanmoqchi bo'lsa, unda birinchi navbatda yaxshi matematik ma'lumotga ega bo'lgan matematik yoki texnikaviy ma'lumot muhimdir. Shuningdek, ma'lum texnologiyalarni, masalan, SAS, Nadoop, R tili yoki IBM yechimlarini o'zlashtirish foydali bo'ladi. Bundan tashqari, siz Big Data uchun qo'llaniladigan vazifalar bilan faol qiziqishingiz kerak - masalan, ularni bankda skoring yaxshilanishi yoki mijozning hayotiy siklini boshqarish uchun qanday foydalanish. Ushbu va boshqa bilimlarni mavjud manbalardan olish mumkin: masalan, Coursera va Big Data Universiti. Pensilvaniya shtatining Uarton universitetida xaridorlarni tahlil qilish tashabbusi ham mavjud bo'lib, u juda ko'p qiziqarli materiallarni nashr etgan.

Bu sohada ishlashni istaganlar uchun jiddiy muammo bu Big Data haqida aniq ma'lumot etishmasligi. Siz kitob do'koniga yoki biron-bir veb-saytga bora olmaysiz va, masalan, banklarda Big Data texnologiyalarining barcha ilovalarida ishlarning to'liq to'plamini olmaysiz. Bunday kataloglar yo'q. Ma'lumotlarning bir qismi kitoblarda, boshqa qismi konferensiyalarda to'planadi va siz o'zingiz nimadir bilan tanishishingiz kerak.

Yana bir muammo shundaki, tahlilchilar raqamlar dunyosida o'zlarini yaxshi his qilishadi, ammo ular biznesda har doim ham qulay emas. Bunday odamlar ko'pincha introvert qilinadi, ular bilan aloqa qilish juda qiyin va shuning uchun tadqiqot natijalari to'g'risidagi ma'lumotlarni mijozlarga ishonchli tarzda etkazish juda qiyin. Ushbu ko'nikmalarni rivojlantirish uchun "Piramida printsipi", "Grafik tilida gapirish" kabi kitoblarni tavsiya qilinadi. Ular taqdimot ko'nikmalarini rivojlantirishga, o'z fikrlarini aniq va aniq ifoda etishga yordam beradi.

Jahonda yirik kompaniyalar - banklar, uyali aloqa operatorlari va boshqalar katta ma'lumotlarni tahlil qilishlari kerak, shuning uchun ushbu sohada ishlashni istaganlar uchun istiqbollar mavjud. To'g'ri, hozirda ko'plab loyihalar integratsiya, ya'ni xorijiy ishlanmalar yoki ochiq manbali texnologiyalar asosida amalga oshirilmoqda. Bunday loyihalarda tubdan yangi yondashuvlar va texnologiyalar yaratilmaydi, aksincha, mavjud amaliyotlar moslashtiriladi [4-6].

Katta ma'lumotlarni qayta ishlash sohasiga ta'sir qiluvchi tendensiyalar va iqtisodiy kuchlarni tushunish muhimdir. Buning uchun ko'p o'qish kerak, IT sohasidagi nufuzli mutaxassislarining chiqishlarini tinglash, tematik konferensiyalarda qatnashish kerak. Endi deyarli har bir konferensiyada Big Data haqida bo'lim mavjud, ammo ularning barchasi bu haqda boshqa nuqtai nazardan gaplashadi: texnologiya, biznes yoki marketing nuqtai nazaridan. Siz ushbu mavzu bo'yicha loyihalarni amalga oshiradigan kompaniyada dizaynerlik yoki stajirovkaga borishingiz mumkin. Agar siz o'zingizning qobiliyatingizga ishonchingiz komil bo'lsa, unda Big Data sohasida startapni tashkil qilish juda kech emas.

Bozor bilan doimiy aloqada bo'lmasdan rivojlanishning yangi xatarlari talab qilinmaydi.

Biroq, siz yangi mahsulot uchun javobgar bo'lganingizda, bozorni tahlil qilish va potensial mijozlar, sheriklar, mijozlar va ularning ehtiyojlari haqida ko'p narsalarni biladigan professional tahlilchilar bilan muloqot qilish uchun ko'p vaqt sarflanadi. Bozor bilan doimiy aloqada bo'lmasdan, yangi rivojlanish talab qilinmasligi xavfini tug'diradi. Har doim noaniqliklar ko'p: siz birinchi foydalanuvchi kim bo'lishini (erta asrab oluvchilar), siz ular uchun nimalarga ega ekanligingizni va keyin qanday qilib ommaviy auditoriyani jalb qilish kerakligini tushunishingiz kerak. Ikkinchi eng muhim vazifa - ishlab chiqaruvchilarga yakuniy mahsulot to'g'risida aniq va yaxlit tasavvurni shakllantirish, ba'zi talablar o'zgarishi mumkin bo'lgan muhitda ishlashga undash uchun va ustuvorliklar birinchi mijozlarning fikr-mulohazalariga bog'liq. Shu sababli, bir tomondan mijozlar va boshqa tomondan ishlab chiquvchilarning talablarini boshqarish muhim vazifadir. Shunday qilib, na biri, na boshqasi qiziqishni yo'qotmaydi va loyihani yakunlaydi. Birinchi muvaffaqiyatli loyihadan so'ng, bu osonlashadi va asosiy vazifa yangi biznes uchun to'g'ri o'sish modelini topish bo'ladi [3-4].

"Katta ma'lumotlar" atamasi birinchi marta 2008 yilda "Nature" jurnalining muharriri Clifford Lynch katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlash texnologiyalaridan foydalangan holda ilm-fan kelajagini rivojlantirish to'g'risida maqola chop etganda paydo bo'ldi. 2009 yilga qadar bu atama faqat ilmiy tahlil nuqtai nazaridan ko'rib chiqilgan, ammo yana bir nechta maqolalar nashr etilgandan so'ng, matbuot Big Data tushunchasini keng ishlatishni boshladi va hozirgi kunda ham foydalanishda davom etmoqda.

2010 yilda o'sib borayotgan katta ma'lumotlar muammosini hal qilish uchun birinchi urinishlar paydo bo'ldi. Dasturiy ta'minot mahsulotlari katta hajmli massivlardan foydalanishda xatarlarni minimallashtirishga qaratilgan.

2011 yilga kelib, Microsoft, Oracle, EMC va IBM kabi yirik kompaniyalar katta ma'lumotlarga qiziqish bildirdilar - ular o'zlarining rivojlanish strategiyalarida Big Data ishlanmalaridan birinchi bo'lib foydalanganlar va juda muvaffaqiyatli bo'lishgan.

2013 yilda universitetlar katta ma'lumotlarni alohida fan sifatida o'rganishni boshladilar - hozirda nafaqat ma'lumotshunoslik, balki muhandislik va hisoblash fanlari bilan bir qatorda ushbu sohadagi muammolar bilan shug'ullanishmoqda.

Tahlil qilish va ma'lumotlarni qayta ishlashning asosiy usullari quyidagilarni o'z ichiga oladi [9-11].

Sinf usullari yoki chuqur tahlil qilish (Data Mining)

Ushbu usullar juda ko'p, ammo ularni bitta narsa birlashtiradi: axborot texnologiyalari sohasidagi yutuqlar bilan birgalikda ishlatiladigan matematik vositalar.

Crowd sourcing

Ushbu texnik usul sizga bir vaqtning o'zida bir nechta manbalardan ma'lumot olish imkonini beradi va ularning soni deyarli cheksizdir.

A / B sinov

Ma'lumotlarning umumiy hajmidan elementlarning biriga tegishli elementlar to'plami tanlangan, u boshqa o'xshash to'plamlar bilan taqqoslanadi, bu yerda elementlardan biri o'zgartirilgan. Bunday sinovlarni o'tkazish parametrlarning qaysi biri tanlanmalarini nazorat populyasiyasiga eng katta ta'sir ko'rsatishini aniqlashga yordam beradi. Katta hajmdagi ma'lumotlar tufayli ko'p sonli iteratsiyalarni amalga oshirish mumkin, ularning har biri eng ishonchli natijaga yaqinlashmoqda.

Bashoratli tahlil

Ushbu sohadagi mutaxassislar ushbu vaziyatda eng maqbul qaror qabul qilish uchun boshqariladigan ob'ekt qanday ishlashini oldindan aytib berishga va rejalashtirishga harakat qilishadi.

Mashinani o'rganish (sun'iy aql)

Bu ma'lumotlarning empirik tahliliga va tizimlarning o'z-o'zidan o'rganish algoritmlarini tuzishga asoslangan.

Tarmoq tahlili

Ijtimoiy tarmoqlarni tadqiq qilishning eng keng tarqalgan usuli shundan iboratki, statistik ma'lumotlarni olgandan so'ng, panjara ichida joylashgan tugunlar tahlil qilinadi, ya'ni individual foydalanuvchilar va ularning jamoalari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar.

2017 yilda katta ma'lumotlar yangi va noma'lum bo'lib qolishni to'xtatganida, ularning ahamiyati nafaqat kamaymadi, balki yanada oshdi. Endilikda mutaxassislar katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish nafaqat yirik tashkilotlar, balki kichik va o'rta biznes vakillari uchun ham mavjud bo'lishiga ishonishadi. Ushbu yondashuvni quyidagi tarkibiy qismlardan foydalangan holda amalga oshirish rejalashtirilgan:

Bulutli saqlash

Ma'lumotni saqlash va ishlov berish tezroq va tejamkor bo'lmoqda - o'z ma'lumotlar markazini saqlash va xodimlarning kengayishi bilan taqqoslaganda, bulutli ijaraga olish arzonroq alternativaga o'xshaydi.

Qorong'i ma'lumotlardan foydalanish

"Qorong'u ma'lumotlar" deb ataladigan narsa bu to'g'ridan-to'g'ri foydalanishda muhim rol o'ynamaydigan kompaniya haqidagi barcha raqamli bo'lmagan ma'lumotlar, ammo ma'lumotni saqlashning yangi formatiga o'tish uchun sabab bo'lishi mumkin.

Sun'iy intellekt va chuqur o'rganish

Inson miyasining tuzilishi va ishiga taqlid qiluvchi mashina zakovatini o'rganish texnologiyasi doimiy ravishda o'zgarib turadigan ma'lumotlarning katta hajmini qayta ishlash uchun eng mosdir. Bunday holda, mashina odam bajarishi kerak bo'lgan narsani bajaradi, ammo xato ehtimoli juda kamayadi.

Blockchain

Ushbu texnologiya ko'plab onlayn, shu jumladan xalqaro tranzaksiyalarni tezlashtirish va soddalashtirishga imkon beradi. Blockchain-ning yana bir tomoni shundaki, uning yordamida tranzaksion xarajatlar kamayadi.

O‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatish va narxlarni pasaytirish

2017 yilda "o‘ziga o‘zi xizmat ko‘rsatish platformalari" ni joriy etish rejalashtirilgan - bu bepul platformalar bo‘lib, unda kichik va o‘rta biznes vakillari o‘zlari saqlagan ma‘lumotlarni mustaqil ravishda baholaydilar va tashkil etadilar [11-17].

Barcha marketing strategiyalari qandaydir tarzda ma‘lumotni boshqarish va mavjud ma‘lumotlarni tahlil qilishga asoslangan. Shuning uchun katta ma‘lumotlardan foydalanish kompaniyaning kelajakdagi rivojlanishini bashorat qilishi va amalga oshirishi mumkin.

Masalan, katta ma‘lumotlar asosida yaratilgan RTBkim oshdi savdosi sizga reklamadan samaraliroq foydalanish imkonini beradi - ma‘lum bir mahsulot faqat uni sotib olishga qiziqqan foydalanuvchilar guruhiga namoyish qilinadi.

Marketing va biznesda katta ma‘lumotlar texnologiyalaridan foydalanish nima?

Ularning yordami bilan siz xaridorlarning talabiga aylanishi mumkin bo‘lgan yangi loyihalarni ancha tez yaratishingiz mumkin.

Ular mijozlarning talablarini mavjud yoki rejalashtirilgan xizmat bilan o‘zaro bog‘liqlashtirishga yordam beradi va shu bilan ularni tuzatadi.

Ma‘lumotlarning katta usullari barcha foydalanuvchilar va har bir kishining hozirgi qoniqish darajasini baholashga imkon beradi.

Mijozlarning sodiqligini oshirish katta ma‘lumotlarni qayta ishlash usullari bilan ta‘minlanadi.

Internetda maqsadli auditoriyani jalb qilish katta hajmdagi ma‘lumotlarni boshqarish qobiliyati tufayli osonlashadi.

Masalan, mahsulotning ehtimoliy ommaviyligini bashorat qilish uchun eng mashhur xizmatlardan biri bu Google.trends. U marketologlar va tahlilchilar tomonidan keng qo‘llaniladi, bu ularga ushbu mahsulotning o‘tmishda ishlatilishi va keyingi mavsum uchun prognoz ma‘lumotlarini olishga imkon beradi. Bu kompaniya menejerlariga reklama byudjetini yanada samarali taqsimlashga, pulni qaysi sohaga investitsiya qilish yaxshiroq ekanligini aniqlashga imkon beradi.

Katta ma‘lumotlarga misollar

Big Data texnologiyalarini bozorga va zamonaviy hayotga faol joriy etish, dunyoning taniqli kompaniyalari dunyoning deyarli har bir burchagida o‘z mijozlariga ega bo‘lganlaridan foydalanishni boshlaganidan keyin boshlandi.

Bular Facebook va Google, IBM., Mastercard, VISA va Bank of America kabi moliyaviy institutlar kabi ijtimoiy gigantlardir [9-12].

Masalan, IBM uzluksiz pul o'tkazmalariga katta ma'lumotlar usullarini qo'llaydi. Ularning yordami bilan 15 foizga ko'proq soxta bitimlar aniqlandi, bu esa himoyalangan mablag'lar miqdorini 60 foizga oshirish imkonini berdi. Shuningdek, tizimning noto'g'ri signallari bilan bog'liq muammolar hal qilindi - ularning soni yarmidan ko'piga kamaytirildi.

VISA shu kabi yoki boshqa operatsiyani amalga oshirish uchun qilingan firibgarliklarni kuzatib, Big Data -dan foydalangan. Buning evaziga ular har yili 2 milliard dollardan ortiq mablag'ni qochqindan asraydi.

Germaniya Mehnat vazirligi ishsizlik bo'yicha nafaqa berish bo'yicha katta ma'lumot tizimini joriy etish orqali xarajatlarni 10 milliard evroga kamaytirishga muvaffaq bo'ldi. Shu bilan birga, fuqarolarning beshdan biri bu imtiyozlarni hech qanday sababsiz olayotganligi aniqlandi.

Katta ma'lumotlar o'yin sohasi tomonidan o'tib ketmadi. Shunday qilib, World of Tanks-ning ishlab chiquvchilari barcha o'yinchilar haqida ma'lumotni o'rganishdi va ularning faoliyatining mavjud ko'rsatkichlarini solishtirishdi. Bu kelajakda o'yinchilarning ketishini taxmin qilishda yordam berdi - qilingan taxminlarga asoslanib, tashkilot vakillari foydalanuvchilar bilan yanada samarali aloqada bo'lishdi.

Taniqli yirik ma'lumotlar tashkilotlariga QSBC, Nasdaq, Coca-Cola, Starbucks va AT&T kiradi.

Katta ma'lumotlarning eng katta muammosi - uni qayta ishlashning narxi. Bunga qimmatbaho uskunalar va katta miqdordagi ma'lumotlarga xizmat ko'rsatadigan malakali mutaxassislarning ish haqi xarajatlari kiradi. SHubhasiz, uskunalar doimiy ravishda yangilanib turilishi kerak, shunda u ma'lumotlarning ko'payishi bilan minimal ish qobiliyatini yo'qotmaydi.

Ikkinchi muammo yana qayta ishlanishi kerak bo'lgan ma'lumotlarning katta miqdori bilan bog'liq. Agar, masalan, tadqiqot 2-3 emas, balki ko'p sonli natijalarni beradigan bo'lsa, ob'ektiv bo'lib qolish va umumiy ma'lumot oqimidan faqat hodisaning holatiga real ta'sir ko'rsatadiganlarni tanlash juda qiyin.

Katta ma'lumotlarning maxfiyligi muammosi

Ko'pgina mijozlarning xizmatlari onlayn ma'lumotlardan foydalanishga o'tishlari sababli, kiber jinoyatchilar uchun boshqa

maqsadga aylanish juda oson. Hatto biron bir onlayn tranzaksiya qilmasdan shaxsiy ma'lumotlarni saqlash ham bulutli saqlash mijozlari uchun nomaqbul oqibatlariga olib kelishi mumkin [20-22].

Axborotni yo'qotish muammosi. Ehtiyotkorlik bilan oddiy bir martalik ma'lumotni zaxiralash bilan cheklanmaslik kerak, lekin kamida 2-3 ta zaxira nusxasi kerak. Biroq, hajmning o'sishi bilan, zaxira bilan bog'liq qiyinchiliklar kuchaymoqda - va IT-mutaxassislari ushbu muammoning maqbul yechimini topishga harakat qilmoqdalar.

Dunyodagi katta ma'lumotlar texnologiyalari bozori

2014 yil ma'lumotlariga ko'ra, katta ma'lumotlar bozorining 40% xizmatlardan iborat. Katta ma'lumotni kompyuter uskunalarda ishlatishdan olingan daromadlar ushbu ko'rsatkichdan biroz pastroqdir (38%). Qolgan 22% dasturiy ta'minot.

Statistikaga ko'ra, Big Data muammolarini hal qilish uchun jahon segmentidagi eng foydali mahsulotlar bu In-memory va NoSQL analitik platformalaridir. Mos ravishda bozorning 15 va 12 foizini Log-fayl analitik dasturlari va Columnar platformalari egallaydi. Ammo Nadoop/MapReduce amalda katta ma'lumotlar bilan bog'liq muammolarni samarali hal qila olmaydi.

Yirik ma'lumotlar texnologiyalarini joriy etish natijalari:

- mijozlarga xizmat ko'rsatish sifatini oshirish;
- ta'minot zanjiriga integratsiyani optimallashtirish;
- tashkilotni rejalashtirishni optimallashtirish;
- mijozlar bilan o'zaro munosabatlarni tezlashtirish;
- mijozlar so'rovlarini ko'rib chiqish samaradorligini oshirish;
- xizmat narxining pasayishi;
- mijoz buyurtmalarini qayta ishlashni optimallashtirish.

Katta ma'lumotlarni qayta ishlash texnologiyalarini dastlabki o'rganish uchun javob beradi. Bu ma'lumotlarning ko'pligi kundalik hayotga va uning barcha sohalariga: ilm-fan, biznes, tibbiyot va boshqalarga qanday ta'sir qilganligini aniq ko'rsatib turibdi. Unda ko'plab rasmlar mavjud, shuning uchun ular ko'p harakat qilmasdan qabul qilinadi [5-8].

1.2. Ma'lumotlar

Keng ma'noda ma'lumotlar alomatlar, matn, grafiklar, rasmlar, tovushlar, analogli yoki raqamli video-segmentni ifodalaydi. Ma'lumotlar o'lchovlar, tajribalar, arifmetik hamda mantiqiy amallar natijasida olinishi mumkin.

Ma'lumotlar saqlash, uzatish va qayta ishlashga mos shaklda

taqdim etilishi lozim. Boshqa soʻz bilan aytganda maʼlumotlar bu yetkazib beruvchilar tomonidan taqdim etiladigan qayta ishlanmagan hamda itseʼmolchilar tomonidan maʼlumotlar asosida maʼlumotlarni shakllantirish uchun qoʻllaniladigan materialdir.

Maʼlumotlar toʻplamini ifodalashda ikki oʻlchovli jadvaldan foydalaniladi. Jadvalning gorizontali boʻylab Obʼekt atributlari yoki uning alomatlari joylashadi. Jadvalning vertikal boʻyicha obʼektlar.

Obʼekt atributlar toʻplami sifatida taʼriflanadi. Obʼekt jadval satri sifatida ifodalanishi mumkin.

Atribut – obʼektning xarakterlovchi xossa. Atribut shuningdek oʻzgaruvchi, oʻlcham, tavsif deb ham ataladi. U jadval maydoni sifatida taqdim etilishi mumkin.

Umumiy kategoriyalardan aniq kattaliklarga oʻtish natijasida oʻrganiluvchi tushunchaning oʻzgaruvchilar toʻplami hosil boʻladi.

Oʻzgaruvchi (variable) – oʻrganilayotgan Obʼektlar uchun umumiy boʻlgan xossa yoki xarakteritsika, uning namoyon boʻlishi obʼektdan obʼektga qarab oʻzgarishi mumkin.

Qiymat(value) alomatning ifodalanishidir.

Maʼlumotlarni tahlil qilishda obʼektlar toʻplamini qarab chiqishning iloji yoʻq. Katta hajmdagi maʼlumotlarni oʻrganish juda ham qimmat jarayon hisoblanadi, u katta vaqt harajatlarini talab qiladi hamda inson omili bilan bogʻliq xatoliklarga olib keladi.

Butun toʻplamning maʼlum bir qismini, yaʼni tanlanmani qarash va uning asosida kerakli maʼlumotni olish etarlidir.

Ammo tanlanma hajmi bosh toʻplamda keltirilgan obʼektlar xilma-xilligiga bogʻliq boʻlishi kerak. Tanlanmada bosh toʻplamning turli xil kombinatsiyalari va elementlari taqdim etilishi lozim.

Bosh toʻplam (population) – tadqiqotchini qiziqtirayotgan obʼektlarning butun toʻplami.

Tanlanma (sample) – bosh toʻplamning xossalari va tavsiflari toʻgʻrisida xulosalar chiqarish va oʻrganish maqsadida saralab olingan bosh toʻplamning bir qismi.

Parametrlar- bosh toʻplamning sonli tavsiflari.

Statistikalar – tanlanmaning sonli tavsiflari.

Koʻpincha tadqiqotlar farazlarga asoslanadi. Farazlar maʼlumotlar asosida tekshiriladi. Gipoteza bu oʻz qismida tekshirilishi kerak boʻlgan obʼektlar toʻplami toʻgʻrisidagi faraz.

Gipoteza – turli xil empirik alomatlar oʻrtasida bogʻliqlik oʻrnatish, yoki alomatni izohlash uchun xizmat qiladigan qisman asoslab berilgan

qonuniyatdir.

Aytaylik, erksiz o'zgaruvchi (umr ko'rish davomiyligi) erkli o'zgaruvchilar bo'lgan ba'zi sabablarga (oziq-ovqat sifati, turmush tarzi, yashash joyi va boshqalar) qarab o'zgaradi.

Ammo, o'zgaruvchi dastavval erkli yoki erksiz bo'lmaydi.

U ma'lum bir gipoteza aniqlangandan keyin shunday bo'ladi. Bir gipotezada erksiz bo'lgan o'zgaruvchi boshqasida erkli bo'lishi mumkin.

O'lchov - ma'lum bir qoidaga muvofiq o'rganilayotgan ob'ektlarning xususiyatlarni raqamlash jarayoni.

Ma'lumotni tayyorlash jarayonida ob'ektning o'zi emas, balki uning xususiyatlari o'lchanadi. O'lchov ma'lum bir shkala bo'yicha amalga oshiriladi.

Shkala- ob'ektlarga raqam beradigan qoida.

O'zgaruvchilar sonli yoki belgilar to'g'risidagi ma'lumotlar bo'lishi mumkin.

O'z navbatida sonli ma'lumotlar diskret va doimiy bo'lishi mumkin.

Diskret ma'lumotlar xarakterli qiymatlar bo'lib, ularning umumiy soni hisobga olinmaydi.

Uzluksiz ma'lumotlar - qiymatlari ma'lum vaqt oralig'ida bo'lgan ma'lumotlardir.

Shkalalar

Odatda, quyidagi o'lchov shkalalari qaraladi: nominal, tartibli, oraliq, nisbiy va dixotomik.

Nominal shkala - faqat toifalarni o'z ichiga olgan shkala; undagi ma'lumotlarni tartiblab bo'lmaydi, ular bilan arifmetik amallarni bajarish mumkin emas. Ushbu masshtab uchun faqat shunday operatsiyalar qo'llaniladi: teng/ teng emas.

Ordinal shkala - ob'ektlarning nisbiy pozitsiyasini ko'rsatadigan raqamlar berilgan, ammo ular orasidagi farqning kattaligini anglatmaydigan masshtab.

O'lchov shkalasi o'zgaruvchilar qiymatlarini tartiblash imkonini beradi.

Tarkibiy shkaladagi o'lchovlar faqat miqdorlarning ketma-ketligi to'g'risida ma'lumotni o'z ichiga oladi, ammo "bitta miqdor boshqasidan kattaroq" yoki "boshqasidan qancha kam" deb aytishga imkon bermaydi.

Bu shkala uchun faqat shunday operatsiyalar qo'llaniladi: teng / teng emas, ko'proq\kamroq [4-8].

Interval shkalasi (interval scale) - qiymatlari orasidagi farqni hisoblash mumkin bo'lgan shkala, ammo ularning munosabati mantiqiy emas. Ushbu shkala sizga ikki qiymat o'rtasidagi farqni topishga imkon beradi, nominal va tartibli o'lchovlarning xususiyatlariga ega, shuningdek belgining miqdoriy o'zgarishini aniqlashga imkon beradi.

Bu shkala uchun faqat shunday operatsiyalar qo'llaniladi: teng / teng emas, kattaroq / kamroq, qo'shish / ayirish.

Nisbiy shkala (ratio scale) - bu ma'lum bir yo'naltiruvchi va shkala qiymatlari o'rtasida mumkin bo'lgan munosabatlar mavjud bo'lgan shkala.

Ushbu shkala uchun quyidagi amallar qo'llaniladi: teng / teng emas, kattaroq / kamroq, qo'shish / ayirish, ko'paytirish / bo'lish.

Dixotomoz shkala (dichotomous scale) - faqat ikkita toifani o'z ichiga olgan shkala, odatda "ha-yo'q" (nominal shkalaning alohida holati).

Ma'lumotlar to'plami turlari

Yozuvlardan iborat ma'lumotlar

Eng keng tarqalgan ma'lumotlar bu yozuvlardan iborat ma'lumotlar (record data). Bu jadvali ma'lumotlar, matritsali ma'lumotlar, hujjatli ma'lumotlar, tranzaksion yoki operatsion.

Jadval ma'lumotlari yozuvlardan iborat bo'lib, ularning har biri belgilangan atributlar to'plamidan iborat.

Tranzaksion ma'lumotlar bu maxsus ma'lumotlar turi bo'lib, unda tranzaksiya hisoblangan har bir yozuv bir qator qiymatlarni o'z ichiga oladi.

Do'kon mijozlarining xaridlari ro'yxatini o'z ichiga olgan tranzaksion ma'lumotlar bazasiga misol 1.1-rasmda keltirilgan.

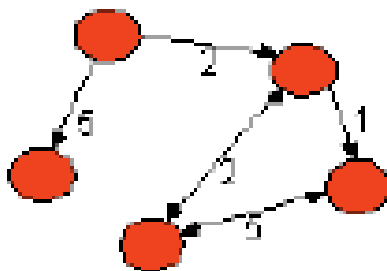
Tranzaksiya- ma'noga ega hamda faqat to'liq bajarilishi mumkin bo'lgan minimal mantiqan ma'no berilgan amaldir.

TID	Items
1	Bread, Coke, Milk
2	Beer, Bread
3	Beer, Coke, Diaper, Milk
4	Beer, Bread, Diaper, Milk
5	Coke, Diaper, Milk

1.1-rasm. Tranzaksiya ma'lumotlariga misollar

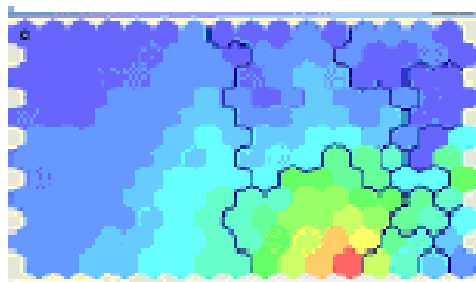
Grafik ma'lumotlar

Grafik ma'lumotlarga misollar: WWW-ma'lumotlar; molekulyar tuzilmalar; graflar (1.2-rasm); xaritalar.

1.2-rasm. Grafga misol

Masalan, xaritalardan foydalanib, ob'ektlardagi o'zgarishlarni vaqt va fazoda kuzatish, ularning tekislikda yoki kosmosda tarqalish xususiyatini aniqlash mumkin.

1.3-rasm. "Koxonen xaritasi" turidagi ma'lumotlarga misol

Ma'lumotni grafik taqdim etishning afzalligi, masalan, jadval jadvaliga qaraganda, uni idrok qilishning osonligi. Koxonen xaritasining namunasi (neyron tarmoqlari modeli) 1.3-rasmda keltirilgan.

Ma'lumotni saqlash formatlari [7-9].

Zamonaviy dunyo ma'lumotlarining asosiy xususiyatlaridan biri shundaki, ular juda ko'p.

Ma'lumotlar bilan ishlashning to'rtta yo'nalishi mumkin: ma'lumotlarni aniqlash, hisoblash (o'lchash), manipulyasiya (formatni o'zgartirish) va ishlov berish (to'plash, uzatish va boshqalar).

Ma'lumotlarni manipulyasiya qilishda, tipdagi ma'lumotlar tuzilishi "fayl". Fayllar har xil formatlarga ega bo'lishi mumkin.

Data Mining uchun eng keng tarqalgan ma'lumotlarni saqlash shakli ma'lumotlar bazasi.

Ma'lumotlar bazalari (asosiy qoidalar).

Ma'lumotlar bazasi (Database) - maxsus tashkil etilgan va elektron shaklda saqlanadigan ma'lumotlar.

Ma'lumotlar ularni bir yoki bir nechta ilovalar uchun qidirish va unga kirishni osonlashtiradigan maxsus tarzda tashkil etilgan. Bunday ma'lumotlarni tashkillashtirish, shuningdek, ma'lumotlarning minimal zaxirasini ta'minlaydi.

Ma'lumotlar bazalari - bu axborot texnologiyalarining turlaridan biri, shuningdek ma'lumotlarni saqlash shakli.

Ma'lumotlar bazalarini yaratishning maqsadi dasturiy ta'minotga, amaliy dasturiy ta'minotga va kompyuterda ma'lumotlarning jismoniy joylashishiga bog'liq bo'lmaydigan ma'lumotlar tizimini yaratishdir. Bunday ma'lumotlar tizimini qurish izchil va yaxlit ma'lumotlarni taqdim etishi kerak. Ma'lumotlar bazasini loyihalashda undan ko'p maqsadli foydalanish qabul qilinadi. Eng oddiy holatda ma'lumotlar bazasi ikki o'lchovli jadvallar tizimi sifatida taqdim etiladi [12].

Ma'lumotlar sxemasi - ma'lumotlar tavsifi tilida ko'rsatilgan va ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimi tomonidan ishlangan mantiqiy ma'lumotlar tuzilishini tavsifi.

Foydalanuvchi sxemasi - ma'lum bir foydalanuvchi uchun belgilangan jadval maydonlarining tartibining bitta varianti.

Ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimlari.

Ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimi - bu ma'lumotlar bazasida ma'lumotlarni tashkillashtirish, saqlash, yaxlitlash, o'zgartirish, o'zgartirish va o'qishni boshqaruvchi dastur.

BBBT (Database Management System, DBMS) - bu qobiq bo'lib, uning yordamida jadvallarning tuzilishini tashkil etish va ularni ma'lumotlar bilan to'ldirishda u yoki bu ma'lumotlar bazasi olinadi.

Relational Database Management System - bu relyasion ma'lumotlar modeliga asoslangan ma'lumotlar bazasi [14].

Relyasion ma'lumotlar modelida har qanday ma'lumotlar namoyishi relyasion jadvallar to'plamiga qisqartiriladi (maxsus tipdagi ikki o'lchovli jadvallar).

Ma'lumotlar omborini (domenga tegishli ma'lumotlar bazasi) qurish uchun ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimlari qo'llaniladi.

Ma'lumotlar bazasi dasturiy, texnik va tashkiliy tuzilishga ega.

Dasturiy ta'minot vositalari ma'lumotlarni kiritish-chiqarish va qayta ishlash, ma'lumotlar bazasini yaratish, o'zgartirish va sinovdan o'tkazishni ta'minlovchi boshqaruv tizimini o'z ichiga oladi.

Ichki BBBT dasturlash tillari to'rtinchi avlod tillari (C, C ++, S#, Java, Python). Ma'lumotlar bazasi tillari, dasturlar, ma'lumotlar bazalari va foydalanuvchi interfeysi, shu jumladan ekrandagi shakllar, menyu, hisobotlar yaratiladi.

Ma'lumotlar bazalari, shuningdek, BBBT uchun quyidagi talablar qo'yiladi [5-9]:

1. Yuqori tezlik;
2. Ma'lumotlarni yangilash qulayligi;
3. Ma'lumotlarning erkinligi;
4. Ma'lumotlardan ko'p foydalanuvchi tomonidan foydalanish imkoniyati;
5. Ma'lumotlar xavfsizligi;
6. Ma'lumotlar bazasini qurish va ishlashini standartlashtirish (deyarli BBBT);
7. Tegishli mavzu doirasidagi ma'lumotlarni ko'rsatishning yetarliligi;
8. Do'stona interfeys.

BBBT ma'lumotlar bazasiga so'rovlarni qayta ishlash va javob olish uchun javobgardir. Ma'lumotlarni saqlash usullari har xil bo'lishi mumkin: ma'lumotlar modeli relatsion yoki ko'p o'lchovli, tarmoqli yoki ierarxik bo'lishi mumkin.

- **Ma'lumot turlarining tasnifi.**
- **Relyasion ma'lumotlar** bu relyasion ma'lumotlar bazalari - jadvallar (mantiqiy ma'lumotlar modeli) dan olingan ma'lumotlar.
- **Ko'p o'lchovli ma'lumotlar** bu OLAP kublarida berilgan ma'lumotlar (real vaqtda analitik ishlov berish).

O'lchov yoki o'q - ko'p o'lchovli ma'lumotlarda - bu bir xil turdagi ma'lumotlar to'plamidir, bu sizga ko'p o'lchovli ma'lumotlar bazasini tuzishga imkon beradi.

- **Vazifani yechish jarayonida qiymatlari barqarorligi mezoni bo'yicha ma'lumotlar quyidagicha bo'lishi mumkin:**

o'zgaruvchi – masalani yechish davomida qiymatlarini o'zgartiradigan ma'lumotlar muammoning yechimlari;

o'zgarmas - masalani yechishda o'z qiymatlarini saqlaydigan ma'lumotlar (matematik konsantalar, qo'zg'almas jismlarning koordinatalari) va tashqi omillarga bog'liq emas;

shartli doimiy - ba'zan qiymatlarini o'zgartirishi mumkin bo'lgan ma'lumotlar, ammo bu o'zgarishlar muammoni hal qilish jarayoniga bog'liq bo'lmasdan tashqi omillar bilan belgilanadi [10-12].

Ma'lumotlar, ularning bajaradigan funksiyalariga qarab: xabar beruvchi, tezkor, arxiv bo'lishi mumkin.

Davriy ma'lumotlar hamda nuqtaviy ma'lumotlarini farqlashingiz kerak. Ushbu farqlar ma'lumot to'plash tizimini loyihalashda, shuningdek o'lchash jarayonida muhimdir.

Bir davr uchun olingan ma'lumotlar ma'lum vaqt oralig'ini tavsiflaydi.

Nuqtaviy ma'lumotlar ma'lum bir vaqtning o'zida o'zgaruvchining qiymatini anglatadi. Ma'lumotlar birlamchi va ikkilamchi bo'ladi.

Ikkilamchi ma'lumotlar - bu dastlabki ma'lumotlarga nisbatan qo'llanilgan ma'lum hisob-kitoblar natijasida olingan ma'lumotlar. Ikkilamchi ma'lumotlar, qoida tariqasida, saqlanadigan ma'lumot miqdorini ko'paytirish orqali foydalanuvchi so'roviga tezkor javob olishga olib keladi. Birlamchi ma'lumotlar to'g'ridan-to'g'ri o'lchash (kuzatish) orqali olinadi.

Metadata

Metadata bu ma'lumotlar haqidagi ma'lumotlar.

Metadata tarkibiga quyidagilar kiradi: kataloglar, ma'lumotnomalar, registrlar. Metadata ma'lumotlarning tarkibi, mazmuni, holati, kelib chiqishi, joylashuvi, sifati, taqdimot shakllari va formatlari, murojaat, olish va ulardan foydalanish shartlari, mualliflik huquqi, ma'lumotlarga nisbatan mulk huquqi va boshqalar to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Saqlashni boshqarishda ishlatiladigan metadata uning konfiguratsiyasi va ishlatilishi uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Biznes meta-ma'lumotlari va operatsion meta-ma'lumotlar farqlanadi [12].

Biznes metama'lumotlarida biznes atamalari va ta'riflari, ma'lumotlarga egalik va saqlash xizmatlarini to'lash qoidalari mavjud.

Operativ metadata – bu ma'lumotlar ombori ishlagan davr mobaynida to'plangan ma'lumotlar, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- 1) ko'chirilgan va o'zgartirilgan ma'lumotlarning kelib chiqishi;
- 2) ma'lumotlardan foydalanish holati (faol, arxivlangan yoki o'chirilgan);
- 3) monitoring ma'lumotlari, masalan, foydalanish statistikasi, xatolik to'g'risidagi xabarlar va boshqalar [14].

Ombor metama'lumotlari odatda repozitoriyada joylashadi (odatda omborda ma'lumotlar tarmoq orqali tarqatish uchun mavjud bo'lgan fayllar sifatida saqlanadi). Bu meta-ma'lumotlardan omborni loyihalash, o'rnatish, ishlatish va boshqarishdagi turli xil vositalar va jarayonlar bilan birgalikda foydalanishga imkon beradi.

Data Mining jarayonining boshlang'ich bosqichi

Data Mining jarayoni muayyan bosqichlardan iborat bo'lib, taqqoslash, tiplashtirish, tasniflash, umumlashtirish, mavhumlashtirish, takrorlash elementlarini o'z ichiga oladi. Data Mining jarayoni qarorlarni qabul qilish jarayoni bilan uzviy bog'liqdir. Data Mining jarayoni modelni yaratadi va qarorlarni qabul qilish jarayonida ushbu modeldan foydalaniladi [12-16].

An'anaviy Data Mining jarayoni quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- fan sohasining tahlili;
- masalaning qo'yilishi;
- ma'lumotlarni tayyorlash;
- modellarni qurish;
- modellarni tekshirish va baholash;
- modelni tanlash;
- modelni tadbiq etish;
- modelni to'g'rilash va yangilash.

1-bosqich. Fan sohasini tahlil etish.

Tadqiqot - bu ma'lum bir maqsad doirasiga ega bo'lgan ma'lum bir sohani, ob'ekt yoki hodisani anglash jarayoni.

Tadqiqot jarayoni tadqiqotchilar nuqtai nazaridan muhimligini aniqlash va baholash uchun ob'ektlarning xususiyatlarini kuzatishdan iborat bo'lib, bu xususiyatlar ko'rsatkichlari o'rtasidagi doimiy aloqalarni o'z ichiga oladi.

Fan sohasi - bu tasvirlash yoki modellashtirish va tadqiq qilish kerak bo'lgan aqliy jihatdan cheklangan borliq sohasi.

Fan sohasi xususiyatlar bilan farqlanuvchi va ular o'rtasida ma'lum munosabatlarda bo'lgan yoki biron-bir tarzda o'zaro ta'sir qiladigan ob'ektlardan iborat.

Fan sohasi haqiqiy dunyoning bir qismidir, unda olib borilayotgan tadqiqotlar nuqtai nazaridan muhim va ahamiyatsiz ma'lumotlar mavjud. Ma'lumotlarning ahamiyati tanlangan mavzu doirasiga bog'liq.

Mavzu sohasini o'rganish jarayonida uning modelini yaratish kerak. Turli manbalardan olingan ma'lumot har qanday vositalar

yordamida rasmiylashtirilishi kerak. Bu mavzu doirasining matnli tavsifi yoki ixtisoslashtirilgan grafik yozuvlar bo'lishi mumkin. Domenlarni tavsiflash usullari juda ko'p: masalan, SADT tarkibiy tahlil uslubi va unga asoslangan IDEF0, Xayn-Sarson ma'lumotlar oqimining diagrammasi, ob'ektga yo'naltirilgan UMLtahlil uslubi va boshqalar.

Fan sohasining modeli unda ro'y beradigan jarayonlar va ushbu jarayonlarda ishlatiladigan ma'lumotlarni tavsiflaydi. Data Mining dasturini yanada rivojlantirishning muvaffaqiyati fan sohasining naqadar to'g'ri modellashtirilishiga bog'liq.

2-bosqich. Masalaning qo'yilishi.

Data Mining masalasining qo'yilishi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- muammoni bayon qilish;
- muammoni rasmiylashtirish.

Masalaning qo'yilishi o'rganilayotgan ob'ektlarning statik va dinamik xatti-harakatini ham o'z ichiga oladi.

Statikaning tavsifi ob'ektlar va ularning xususiyatlarini tavsiflashni anglatadi. Dinamikani tavsiflashda ob'ektlarning harakati va ularning harakatlariga ta'sir etadigan sabablar tavsiflanadi. Ob'ektlar harakati dinamikasi ko'pincha statika bilan bir qatorda tavsiflanadi.

Ba'zan mavzu sohasini tahlil qilish bosqichlari va masalaning qo'yilishi bitta bosqichga birlashtiriladi.

3-bosqich. Ma'lumotlarni tayyorlash.

Bosqichning maqsadi: Data Mining uchun ma'lumotlar bazasini yaratish.

Ma'lumotni tayyorlash eng muhim bosqich bo'lib, uning sifati Data Mining butun jarayonining yuqori sifatli natijalarini olish imkoniyatini belgilaydi. Ushbu bosqichdagi qadamlarni ko'rib chiqamiz.

1. Ma'lumotlarga qo'yilgan talablarni aniqlash va tahlil qilish.

Ushbu bosqichda ma'lumotlarni modellashtirish deb ataladigan, ya'ni Data Miningni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar talablarini aniqlash va tahlil qilish amalga oshiriladi.

Shu bilan birga, ma'lumotlarni taqsimlash (geografik, tashkiliy, funksional); tahlil qilish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarga kirish, tashqi va / yoki ichki manbalarga bo'lgan ehtiyoj; shuningdek tizimning analitik tavsiflari (ma'lumotlarni o'lchash, chiqish hujjatlarining asosiy turlari, ma'lumotni o'zgartirish ketma-ketligi va boshqalar) o'rganiladi.

2. Ma'lumotlarni to'plash.

Tashkilotda ma'lumotlar omborining mavjudligi tahlilni osonroq va samaraliroq qiladi, undan foydalanish investitsiyalar nuqtai nazaridan alohida ma'lumotlar bazalari yoki ma'lumotlar marshrutlaridan foydalanishga qaraganda ancha arzonga tushadi. Biroq ma'lumotlar omborlari har doim ham mavjud bo'lavermaydi. Bunday holda dastlabki ma'lumotlarning manbai operatsion, ma'lumotnoma va arxiv ma'lumotlar bazalari, ya'ni mavjud axborot tizimlaridan olingan ma'lumotlar hisoblanadi [15-17].

Bundan tashqari Data Mining uchun ma'lumotlar tashqi manbalar, qog'ozli axborot vositalarining axborot tizimlaridan, shuningdek ekspertlarning bilimlari yoki so'rov natijalaridan kerak bo'lishi mumkin.

Ushbu qadamda ba'zi ma'lumotlar kodlanadi.

Kerakli ma'lumot miqdorini aniqlashda ma'lumotlarning tartiblangan yoki yo'qligini hisobga olishingiz kerak.

Agar ma'lumotlar tartiblangan bo'lsa va vaqt ketma-ketligi bilan shug'ullanadigan bo'lsa, bunday ma'lumotlar to'plami mavsumiy /siklik tarkibiy qismlar kiritilganligini bilish tavsiya etiladi. Agar ma'lumotlar to'plamida mavsumiy / davriy tashkil etuvchi mavjud bo'lsa, kamida bitta fasl /sikl uchun ma'lumotlar bo'lishi kerak.

Agar ma'lumotlar tartiblanmagan bo'lsa, ya'ni ma'lumotlar to'plamidagi voqealar vaqtga bog'liq bo'lmasa, ma'lumotlarni yig'ishda quyidagi qoidalarga rioya qilish kerak.

- Ma'lumotlar to'plamidagi yozuvlarning yetarli emasligi noto'g'ri modelning qurilishiga olib kelishi mumkin. Statistik nuqtai nazardan, model aniqligi o'rganilayotgan ma'lumotlarning ko'payishi bilan ortadi.

- Ba'zi ma'lumotlar eskirgan bo'lishi mumkin yoki noaniq vaziyatni tavsiflaydi va ularni ma'lumotlar bazasidan chiqarib tashlanishi kerak.

- Juda katta ma'lumotlar bazalarida modellarni yaratish uchun ishlatiladigan algoritmlar kengaytirilishi kerak.

- Ko'p algoritmlardan foydalanganda kirish o'zgaruvchilarining ma'lum bir (istalgan) nisbati va kuzatishlar soni kerak. Ma'lumotlar to'plamidagi yozuvlar (misollar) soni omillar (o'zgaruvchilar) sonidan ancha ko'p bo'lishi kerak.

- Ma'lumotlar to'plami iloji boricha ko'p taqdimotli va iloji boricha ko'proq vaziyatni namoyish etishi kerak. Ma'lumotlar to'plamida turli xil misollar taqdim etish nisbati haqiqiy vaziyatga mos kelishi kerak.

3. Ma'lumotlarni oldindan qayta ishlash.

Iloji boricha yuqori sifatli, ham past sifatli ma'lumotlarni tahlil qilish.

Ikkala holatda ham natijaga erishiladi. Sifatli tahlilni ta'minlash uchun ma'lumotlarni datslabki qayta ishlashni amalga oshirish kerak, bu **Data Mining** jarayonining zaruriy bosqichidir.

To'plash natijasida olingan ma'lumotlar ma'lum sifat mezonlariga javob berishi kerak. Shunday qilib, biz **Data Mining** jarayonining muhim qism bosqichi - ma'lumotlar sifatini baholashni ajrata olamiz [3-6].

Ma'lumotlar sifati (Data quality) - bu ma'lumotlar to'liqligi, aniqligi, o'z vaqtida va ma'lumotlarni talqin qilish qobiliyatini belgilaydigan mezon. Ma'lumotlar yuqori sifatli va past sifatli bo'lishi mumkin, ikkinchisi - iflos yoki "yomon" deb yuritiluvchi ma'lumotlar.

Yuqori sifatli ma'lumotlar talqin qilinishi mumkin bo'lgan to'liq, aniq va o'z vaqtida berilgan ma'lumotlar. Bunday ma'lumotlar sifatli natijani beradi: qaror qabul qilish jarayonini qo'llab-quvvatlaydigan bilimlarni ta'minlaydi.

Amaliy nuqtai nazardan past sifatli yoki iflos ma'lumotlar mavjud bo'lmagan, noto'g'ri yoki foydasiz ma'lumotlar (masalan, standartga mos kelmaydigan va noto'g'ri formatda keltirilgan).

Iflos ma'lumotlarning eng keng tarqalgan turlari:

- yetishmayotgan qiymatlar;
- ma'lumotlarning nusxasi;
- shovqin va chiqindilar.

Tushirib qoldirilgan qiymatlar (Missing Values).

Ma'lumotlarning ayrim qiymatlari quyidagilarga bog'liq holda tushirib qoldirilishi mumkin:

- ma'lumotlar umuman to'planmagan bo'lsa (masalan, yoshni so'roq qilishda);
- ayrim atributlar ayrim ob'ektlar uchun qo'llanilmasligi mumkin bo'lsa (masalan, "yillik daromad" atributini bolaga qo'llamaymiz).

Tushirib qoldirilgan ma'lumotlarni qayta ishlash.

1. Tahlilda tushirib qoldirilgan qiymatlarga ega ob'ektlarni chiqarish.
2. Tushirib qoldirilgan ma'lumotlar uchun yangi qiymatlarni hisoblash.
3. Tahlillash jarayonida yo'qotilgan qiymatlarni e'tiborsiz

qoldirish.

4. Tushirib qoldirilgan qiymatlarni mumkin bo'lgan qiymatlar bilan almashtirish.

Ma'lumotlarni nusxasi (Duplicate Data).

Ma'lumotlar to'plamida takroriy ma'lumotlar bo'lishi mumkin, ya'ni dublikatlar. **Dublikatlar** bu barcha atributlar uchun bir xil qiymatlarga ega yozuvlardir. Ma'lumotlar to'plamida dublikatlarni mavjud bo'lishi ba'zi yozuvlarni ahamiyatini oshirish usuli bo'lib hisoblanadi. Bunday zaruriyat ba'zan ma'lumotlar to'plamini alohida yozuvlarini ajratib ko'rsatish uchun tug'iladi.

Biroq ko'p hollarda, takroriy ma'lumotlar ma'lumotlarni tayyorlashda xatolar natijasi bo'lib hisoblanadi.

Dublikatlarni qayta ishlashni ikkita varianti mavjud. Birinchi variantda dublikatlardan iborat barcha yozuvlar guruhi yo'qotiladi. Ushbu variant shunday holda qo'llaniladiki, agar dublikatlarni mavjudligi axborot ishonchsizligiga imkon bersa, uni butunlay qadrsiz qilib qo'yadi. Ikkinchi variant dublikatlar guruhini birgina kam uchraydigan yozuvga almashishidan iborat [2-5].

Shovqin va chiqindilar.

Chiqindilar – ma'lumotlarni to'plashda qat'iy farq qiluvchi ob'ektlar yoki kuzatuvlardir. Shovqin va chiqindilar ma'lumotlarni tahlil qilishda yetarlicha umumiy ma'lumot bo'lib hisoblanadi. Chiqindilar alohida kuzatuvlar bo'lishi mumkin, yoki ma'lum guruhlariga birlashtirilishi mumkin. Tahlil qiluvchining vazifasi – nafaqat ularni aniqlash, balki ularning keyingi tahlil natijalariga ta'sir darajasini baholashdir. Agar chiqindilar tahlil qilinuvchi ma'lumotlar to'plamini informativ qismi bo'lib hisoblansa, ishonchli usullar va protseduralar qo'llaniladi.

Ikki bosqichli tahlilni o'tkazish amaliyoti etarlicha keng tarqalgan –chiqindilar va ularning yo'qligi bilan – va olingan natijalarni taqqoslash.

Data Miningning turlicha usullari chiqindilarga turlicha sezgirliklarga ega, ma'lumotlarni tahlil qilish usulini tanlashda ushbu fakti hisobga olish zarur. Shuningdek Data Miningning ba'zi instrumentlari shovqin va chiqindilarni tozalash uchun o'rnatilgan protseduralarga ega.

Ma'lumotlarni vizuallashtirish grafik ko'rinishidagi chiqindilarni ham ma'lumotlarini taqdim etishga imkon beradi.

Ayonki, iflos ma'lumotlarga asoslangan Data Miningning natijalari

ishonchli va foydali hisoblanmaydi, chunki ma'lumotlarni tozalash juda zarur.

Ma'lumotlarni tozalash (data cleaning, data cleaning yoki scrubbing) ma'lumotlarni sifatini yaxshilash maqsadida ma'lumotlardagi xatolar va nomuvofiqliklarni aniqlash va olib tashlash uchun ishlatiladi.

Tozalash uchun maxsus vositalar odatda muayyan sohalarga - asosan ismlari va manzillariga ega, yoki ularning nusxalari bundan mustasno. O'zgarishlar qoidalar kutubxonasi shaklida yoki foydalanuvchi tomonidan interaktiv rejimda taqdim etiladi. Ma'lumotlarning o'zgarishi sxemaning moslash vositalaridan foydalangan holda avtomatik ravishda olinishi mumkin [4-7].

Ma'lumotlarni tozalash usuli bir qator mezonlarni qoniqtirishi mumkin.

1. Usul barcha xatolarni va nomuvofiqliklarni alohida ma'lumot manbalari sifatida ham va bir nechta manbalarni birlashtirish sifatida ham aniqlashi va olib tashlashi kerak.

2. Usul qo'lda tekshirish va dasturlash hajmini kamaytirish uchun belgilangan instrumentlar bilan qo'llab-quvvatlashi zarur va qo'shimcha manbalar bilan ishlashda moslashuvchan bo'lishi lozim.

3. Ma'lumotlarni tozalash murakkab metama'lumotlar asosida bajariluvchi ma'lumotlarni o'zgartirish sxemasi bilan bog'liq ma'lumotlardan ajratilgan holda amalga oshirilmasligi zarur.

4. Tozalash va boshqa ma'lumotlarni o'zgartirish uchun xaritalash funksiyasi deklarativ ravishda belgilanishi va boshqa ma'lumot manbalarida va so'rovlarni qayta ishlashda foydalanish uchun mos bo'lishi kerak

5. Texnologik jarayon infratuzilmasi ma'lumotlar ombori uchun ayniqsa faol ravishda qo'llab-quvvatlanishi kerak, bu esa manbalar to'plami va katta hajmdagi ma'lumotlar to'plami uchun barcha o'zgartirish bosqichlarini samarali va ishonchli amalga oshirishni ta'minlaydi.

Ma'lumotlarni tozalash bosqichlari

Umuman olganda, ma'lumotlarni tozalash quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi.

1- bosqich. Ma'lumotlarni tahlil qilish.

O'chirilishi kerak bo'lgan xatolar va nomuvofiqliklar turlarini aniqlash uchun ma'lumotlarni batafsil tahlil qilish zarur. Bu yerda ma'lumotlar xossalari va sifat muammolarini aniqlash to'g'risidagi metama'lumotlarni olish uchun ma'lumotlarni va ularning shablonlarini

qo'lda tekshirishdan ham, maxsus dasturlardan ham foydalanish mumkin.

2-bosqich. Ma'lumotlar tartibini aniqlash va o'zgartirish qoidalari.

Ma'lumotlar manbalari soniga, birjinsli emasligi va ifloslik darajasiga qarab, ma'lumotlar etarlicha katta o'zgartirishni va tozalashni talab qiladi. Ba'zida ma'lumotlarni umumiy modelini manbalarini ko'rsatish uchun o'girish sxemasidan foydalaniladi; odatda ma'lumotlar ombori uchun relyasion ko'rinishdan foydalanadilar. Tozalashning birinchi bosqichlari ma'lumotlarning alohida manbalari muammolari tavsiflarini aniqlashi yoki o'zgartirishi mumkin. Keyingi qadamlar sxemani ma'lumotlar integratsiyasiga va ko'p elementlar, masalan dublikatlar muammolarini bartaraf etishga qaratilgan bo'lishi kerak. Saqlash uchun aniqlanishi bo'yicha amalga oshirish ETL (*Extract, Transform, Load*) ni aniqlash jarayonida o'zgartirish va tozalashga tegishli nazorat qilish usullarini ma'lumotlar oqimini aniqlash zarur bo'ladi.

O'chirish bilan bog'liq ma'lumotlarning o'zgarishi, shuningdek tozalash bosqichlari imkon qadar deklarativ so'rov va xaritalash tili yordamida aniqlanishi kerak va shu bilan o'zgartirishning avtomatik generatsiya kodini ta'minlaydi. Bundan tashqari o'zgartirish jarayonida foydalanuvchi tomonidan yozilgan tozalash kodi va maxsus vositalarni ishga tushirish kerak.

O'zgartirish bosqichlari foydalanuvchi bilan tozalash mantig'iga ega bo'lmagan ma'lumotlar elementlari bo'yicha teskari bog'lanishni talab qilishi mumkin.

3-bosqich. Tasdiq.

Ushbu bosqichda jarayonning to'g'riligi va samaradorligi hamda o'zgartirishning ta'riflari aniqlanadi. Buni testlashtirish va baholash yo'li bilan amalga oshiriladi, masalan, berilgan manba misolida yoki nusxasida, - ushbu ta'riflarni qandaydir yaxshilash zarur yoki yo'qligini oydinlashtirish maqsadida. Loyihalashtirish va tasdiqlashni tahlil qilishda faqat ma'lum o'zgarishlar amalga oshirilgandan keyingina ayrim xatolar sezilarli bo'lib qolishiga bog'liq iteratsiyalar to'plami talab qilinishi mumkin.

4-bosqich. O'zgarishlar.

Ushbu bosqichda yuklash va ma'lumotlar omborini yangilash uchun ETL jarayonida yoki manbalar to'plamlari bo'yicha so'rovlarga javoblarda o'zgarishlarni bajarish amalga oshiriladi.

5-bosqich. Tozalangan ma'lumotlarning qarshi oqimi.

Alohida manbadagi xatolar bartaraf etilgandan so'ng, yaxshilangan ma'lumotlar eski ilovalarga tushishi va keyinchalik olish jarayonida qo'shimcha tozalashni talab qilmasligi uchun dastlabki manbalardagi ifloslangan ma'lumotlar tozalanganiga almashtiriladi. Tozalangan ma'lumotlar omborlar uchun ma'lumotlarni saqlash sohasida joylashgan.

O'zgarishning bunday jarayoni metama'lumotlarning katta hajmini talab qiladi (sxemalar, sxema darajasidagi ma'lumotlarning xususiyatlari va boshqalar). Boshqa holatlarda moslashuvchanlik, egiluvchanlik va foydalanish qulayligi uchun ushbu meta ma'lumotlar MBBT asosida omborda saqlanishi kerak. Ma'lumotlar sifatini saqlab turish uchun o'zgarish jarayoni to'g'risidagi batafsil axborot ham omborda, ham o'zgartirilgan ma'lumot elementlarida, xususan dastlabki ma'lumotlarning to'liqligi va yangiligi to'g'risidagi axborotni hamda o'zgartirilgan manbalarning asl manbai va ularga kiritilgan o'zgarishlar to'g'risidagi ma'lumotlarni yozilishi kerak.

1.3. BigData asoslari

Katta ma'lumotlarni analiz qilish, inson his etish imkoniyatidan tashqarida bo'lgan qonuniylatlarni aniqlashda yordam beradi. Bu esa kundalik hayotimizdagi barcha sohalar, hukumatni boshqarish, tibbiyot, telekommunikatsiya, moliya, transport, ishlab chiqarish va boshqa sohalarni yanada yaxshilash, ularning imkoniyatlarini oshirish, muommolarga muqobil yechimlar izlab topish imkonini yaratadi.

Data lake(ma'lumotlar ko'li) - qayta ishlanmagan katta ma'lumotlar ombori.

"Ko'l" har xil manbalardan kelgan, har xil formatda bo'lgan ma'lumotlarni saqlaydi. Bu esa odatiy relatsion ma'lumotlar omborida ma'lumotlarni aniq struktura asosida saqlashdan ko'ra arzonroqqa tushadi. Ma'lumotlar ko'li, ma'lumotlarni boshlang'ich holatida analiz qilish imkonini beradi. Bundan tashqari, "ko'l"lardan bir vaqtni o'zida bir nechta ishchilar foydalanishlari mumkin.

Data science(ma'lumotlar haqidagi fan) - analiz muommolarini, ma'lumotlarni qayta ishlash va ularni raqamli ko'rinishda taqdim etishni o'rganadigan fan [3-9].

Bu atama dunyoga kelgan vaqt 1974-yil hisoblanadi. O'sha yili Daniyalik informatik, Peter Naur "A Basic Principle of Data Science" nomli kitobini chop ettirgan.

2010-yillar boshida katta ma'lumotlarni tarqalishi natijasida bu yo'nalish juda foydali va kelajagi bor biznesga aylandi. Va o'shandi katta ma'lumotlar bilan ishlaydigan mutaxassislar talab juda oshib ketdi.

Data science tushunchasiga ma'lumotlar omborini loyihalash va raqamlangan ma'lumotlarni qayta ishlashning barcha metodlari kiradi. Ko'plab mutaxassislar fikricha, aynan data science big dataning biznes nuqtai nazaridan hozirgi zamonoviy o'rindoshi hisoblanadi.

Data mining(ma'lumotlarni topish) - biron qonuniyatni topish maqsadida ma'lumotlarni intellektual analiz qilishga aytiladi. Isroillik matematik Grigoriy Pyatetskiy-Shapiro 1989-yilda bu atamani fanga kiritgan.

Texnologiyalar, avvalari noma'lum va foydali bo'lgan qayta ishlanmagan(hom) ma'lumotlarni topish jarayoniga data mining(ma'lumotlarni topish) deyiladi. Data mining metodlari ma'lumotlar ombori, statistika va sun'iy intellekt tutashgan nuqtada joylashadi.

Machine learning(mashinali o'qitish) - o'zi o'rganadigan dasturlar yaratish amaliyoti va nazariyasi, sun'iy intellektning katta qismi.

Dasturchilar o'z algoritmlariga xususiy hollarda umumiy qonuniyatlarni aniqlashni o'rgatishadi. Natijada, kompyuter, inson avvaldan ko'rsatib o'tgan buyruqlaridan emas, balki, o'z shaxsiy malakasidan kelib chiqib qaror qabul qiladi. Bunday o'qitishning juda ko'p metodlari data mining'ga oid bo'lishi mumkin.

Mashinali o'qitishga birinchi tarifni 1959-yilda amerikalik informatik Artur Samuel bergan. U sun'iy intellekt elementlariga ega bo'lgan shashka o'yini, dunyoda birinchi o'zi o'rganadigan dasturni yaratgan.

Deep learning(chuqur o'qitish) - yanada murakkab va yanada mustaqil bo'lgan o'zi o'qidigan dasturlar yaratadigan mashinali o'qitish turi. Oddiy mashinali o'qitish hollarida boshqariladigan malaka yordamida kompyuter bilimlarni aniqlab oladi: dasturchi algoritmgaga ma'lum misollarni ko'rsatadi, xatolarni qo'lda to'g'rilaydi. Deep learningda esa, tizim o'zi o'z funksiyalarini loyihalaydi, ko'p darajali hisob-kitoblar amalga oshiradi va atrof-muhit haqida xulosalar qiladi.

Odatda chuqur o'qitishni neyron tarmoqlarga tadbiiq qilishadi. Bu texnologiya asosan rasmlarni qayta ishlashda, nutqni tanishda, neyromashina tarjima, farmatsevtikadagi hisoblashlarda va boshqa zamonaviy texnologiyalarda qo'llaniladi. Asosan Google, facebook va Baidu tomonidan loyihalarga tadbiiq qilinadi.

Sun'iy neyron tarmog'i - oddiy protsessorlar(sun'iy neyronlar) birlashtirilgan tizimi bo'lib, insonning nerv tizimini imitatsiya qiladi. Bunday struktura evaziga, neyron tarmoqlari dasturlanmaydi, ular o'qitishadi. Huddi haqiqiy neyronlar kabi, protsessorlar signallarni oddiygina qabul qilishadi va boshqa protsessorlarga o'zlashadi. Shu bilan birga, boshqa butun tizim algoritmlar bajara olmaydigan murakkab topshiriqlarni bajaradi.

1943-yilda amerikalik olimlar Uorren Makkalok va Uolter Pittslar sun'iy neyron tarmog'i tushunchasini fanga kiritishgan.

Business intelligence(biznes-analitika) - aniq strukturaga ega bo'lmagan juda katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash natijasida muqobil biznes yechimlar izlashga aytiladi.

Effektiv biznes-analitika ichki va tashqi ma'lumotlarni analiz qiladi - ham bozor axborotlarini, ham mijoz-kompaniyaning hisobotlarini hisobga oladi. Bu biznesni butunlay tushunishga yordam beradi, shu bilan birga, strategik va operatsion qarorlar qabul qilishga zamin yaratadi(mahsulot narxini aniqlashda, kompaniya rivojlanishining asosiy yo'nalishlarini belgilab olishda).

Bu atama 1958-yilda IBM taqdiqotchisi Xans Piter Lun maqolasida birinchi bo'lib ko'rsatilgan. 1996-yilda axborot texnologiyalari bozorini o'rganishga asoslangan Gartner analitik agentligi business intelligence tarkibiga data mining metodikasini ham qo'shgan.

Ma'lumotlarni boshqarish va tahlil qilish har doim ham har xil o'lchamdagi va barcha sohalardagi tashkilotlar uchun eng katta foyda va eng katta qiyinchiliklarni keltirib chiqardi. Korxonalar uzoq vaqtdan beri o'z mijozlari, mahsulotlari va xizmatlari to'g'risida ma'lumot olish uchun pragmatik yondashuvni topishda qiynalmoqdalar. Kompaniyada bir xil mahsulotni bir xil tarzda sotib olgan bir nechta mijozlar bo'lganida, ishlar juda to'g'ri va sodda edi. Ammo vaqt o'tishi bilan kompaniyalar va ular ishtirok etadigan bozorlar yanada murakkablashdi. Omon qolish yoki mijozlar bilan raqobatbardosh ustunlikka ega bo'lish uchun ushbu kompaniyalar ko'proq mahsulot turlarini qo'shdilar va o'z mahsulotlarini qanday etkazib berishlarini diversifikatsiya qildilar. Ma'lumotlarga qarshi kurash faqat biznes bilan cheklanmaydi. Masalan, tadqiqot va tajriba-konstruktorlik tashkilotlari, zamonaviy modellarni boshqarish yoki tasvirlar va boshqa ilmiy ma'lumot manbalarini qayta ishlash uchun yetarli hisoblash quvvatiga ega bo'lish uchun kurash olib borishdi.

Garchi har bir ma'lumot manbasini mustaqil boshqarish va qidirish mumkin bo'lsa-da, bugungi kunda kompaniyalar ushbu ma'lumotlarning har xil turlarini kesishgan joylarini qanday tushunishlari mumkin. Turli xil shakllarda juda ko'p ma'lumot bilan ishlayotganingizda, an'anaviy usullar bilan ma'lumotlarni boshqarish haqida o'ylash mumkin emas. Garchi biz doimo ko'p ma'lumotlarga ega bo'lsak-da, bugungi kunda farq shundaki, ularning aksariyati ko'proq mavjud bo'lib, ular turiga va o'z vaqtida o'zgarib turadi. Shuningdek, tashkilotlar ushbu ma'lumotlardan foydalanishning har qachongidan ham ko'proq usullarini topmoqdalar. Shuning uchun, ma'lumotlarni boshqacha boshqarish haqida o'ylashingiz kerak. Bu katta ma'lumotlarning imkoniyati va muammosi.

Ma'lumotlarni boshqarish evolyutsiyasi

Ma'lumotlarni boshqarishda har bir yangi yangilik yangi boshlanish va o'tmishdan uzilib qolgan deb o'ylash yaxshi bo'lar edi. Biroq, inqilobiy yoki bosqichma-bosqich bo'ladimi, ko'pgina yangi bosqichlar yoki ma'lumotlarni boshqarish to'lqinlari avvalgilariga asoslanadi. Ma'lumotlarni boshqarish odatda dasturiy ta'minot linzalari orqali ko'rib chiqilsa-da, aslida uni yaxlit nuqtai nazardan ko'rib chiqish kerak. Ma'lumotlarni boshqarish, virtualizatsiya va bulutli hisoblash kabi apparat, saqlash, tarmoq va hisoblash modellarining texnologik yutuqlarini o'z ichiga olishi kerak. Rivojlanayotgan texnologiyalarning yaqinlashishi va ombordan tortib to hisoblash davrlariga qadar xarajatlarning pasayishi ma'lumotlar landshaftini o'zgartirib, yangi imkoniyatlarni yaratdi.

Ushbu barcha texnologik omillar bir-biriga yaqinlashganda, bu ma'lumotlarni boshqarish va boshqarish usulimizni o'zgartiradi. Katta ma'lumotlar ushbu omillar tufayli paydo bo'lgan so'nggi tendentsiyadir. Katta ma'lumotlar kamida uchta umumiy xususiyatga ega bo'lgan har qanday ma'lumot manbai sifatida tavsiflanadi:

- Ma'lumotlarning juda katta hajmlari;
- Ma'lumotlarning juda yuqori tezligi;
- Ma'lumotlarning juda xilma-xilligi.

Katta ma'lumotlar muhim ahamiyatga ega, chunki u tashkilotlarga katta hajmdagi ma'lumotlarni kerakli tezlikda, kerakli vaqtda to'plash, saqlash, boshqarish va boshqarish imkoniyatini beradi. Ammo katta ma'lumotlarning tafsilotlarini ko'rib chiqishdan oldin, ma'lumotlarni boshqarish evolyutsiyasini va bu katta ma'lumotlarga qanday olib kelganligini ko'rib chiqish muhimdir. Katta ma'lumotlar mustaqil

texnologiya emas; aksincha, bu so'nggi 50 yillik texnologiya evolyutsiyasining kombinatsiyasi.

Bugungi kunda tashkilotlar ma'lumotlar boshqaruvida eng yuqori nuqtada. Biz texnologiya ma'lum bir biznes ehtiyojlarini qo'llab-quvvatlash uchun ishlab chiqilgan davrdan, masalan, qancha xaridorga qancha mahsulot sotilganligini aniqlashdan, tashkilotlarda har qachongidan ko'ra ko'proq manbalardan ko'proq ma'lumotlarga ega bo'lgan davrga o'tdik. Ushbu ma'lumotlarning barchasi potentsial oltin koniga o'xshaydi, ammo oltin koni kabi sizda ozgina oltin va boshqa hamma narsalar bor. Variantlarga kirishdan oldin biz ma'lumotlarni boshqarish evolyutsiyasini ko'rib chiqamiz va ushbu to'lqinlar qanday bog'langanligini ko'rib chiqamiz.

Ma'lumotlarni boshqarish to'lqinlari

Ma'lumotlarni boshqarish bo'yicha har bir to'lqin ma'lumotni boshqarish muammosining muayyan turini sinab ko'rish va hal qilish zaruriyatidan kelib chiqadi. Ushbu to'lqinlar yoki fazalarning har biri sabab va ta'sir tufayli rivojlandi. Yangi texnologik yechim bozorga chiqqanda, yangi yondashuvlarni kashf etishni talab qildi. Relyatsion ma'lumotlar bazasi bozorga chiqqanda, menejerlarga ma'lumotlar elementlari o'rtasidagi munosabatni o'rganishga imkon beradigan vositalar to'plami kerak edi. Kompaniyalar strukturalanmagan ma'lumotlarni saqlashni boshlaganlarida, tahlilchilar biznes uchun foydali bo'lgan tushunchalarni olish uchun tabiiy tilga asoslangan tahlil vositalari kabi yangi imkoniyatlarga muhtoj edilar. Agar siz qidiruv tizimlari kompaniyasining yetakchisi bo'lgan bo'lsangiz, monetizatsiya qilish mumkin bo'lgan juda ko'p ma'lumotlarga ega ekanligingizni angelay boshladingiz. Ushbu ma'lumotlardan qiymat olish uchun yangi innovatsion vositalar va yondashuvlar zarur edi.

So'nggi besh o'n yillikda ma'lumotlarni boshqarish to'lqinlari katta ma'lumotlar davrining boshlanishi bilan yakunlandi. Shunday qilib, katta ma'lumotni tushunish uchun avvalgi to'lqinlarning asosini tushunishingiz kerak. Bundan tashqari, bir to'lqindan ikkinchisiga o'tish paytida biz boshqa muammolarni hal qilishda foydalangan vositalar, texnologiyalar va amaliyotlarni tashlab qo'yimaslik kerak.

1-to'lqin: boshqariladigan ma'lumotlar strukturalarini yaratish

1960-yillarning oxirida kompyuterlar tijorat bozoriga ko'chib o'tganda, ma'lumotlar hech qanday strukturaga ega bo'lmagan tekis fayllarda saqlangan. Agar kompaniyalar mijozlar haqida batafsil tushunchaga ega bo'lishlari kerak bo'lsa, ular qandaydir qiymat yaratish uchun qo'pol usullarni, shu jumladan juda batafsil dasturlash modellarini qo'llashlari kerak edi. Keyinchalik, 1970-yillarda ma'lumotlar relyatsion model va ixtirolarni takomillashtirish uslubi va uslubini o'rnatgan ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimining (RDBMS) ixtiro qilinishi bilan o'zgarishlar o'zgardi. Eng muhimi, relyatsion model abstraktsiya darajasini (tuzilgan so'rovlar tili [SQL], hisobot generatorlari va ma'lumotlarni boshqarish vositalari) qo'shdi, shuning uchun dasturchilarga tobora ortib borayotgan biznes talablarini qondirish ma'lumotlardan qiymat olish uchun osonroq bo'ldi.

Relyatsion model ko'plab rivojlanayotgan dasturiy ta'minot kompaniyalari vositalarining ekotizimini taklif qildi. Bu kompaniyalarga o'z ma'lumotlarini yaxshiroq tartibga solish va tranzaktsiyalarni bir geografiyadan boshqasiga taqqoslash imkoniyatini berishga yordam berish uchun tobora ortib borayotgan ehtiyojni qondirdi. Bundan tashqari, bu inventarizatsiya kabi ma'lumotlarni o'rganishni va qaror qabul qilish maqsadida mijozlarning buyurtma ma'lumotlari bilan taqqoslashni istagan biznes menejerlariga yordam berdi. Ammo bu talabga javoban muammo paydo bo'ldi: o'sib borayotgan ma'lumot hajmini saqlash qimmatga tushdi va ularga kirish sust edi. Vaziyatni yomonlashtiradigan bo'lsak, ko'plab ma'lumotlarning nusxalari mavjud edi va ushbu ma'lumotlarning haqiqiy biznes qiymatini o'lchash qiyin edi.

Ushbu bosqichda relyatsion modelni qo'llab-quvvatlash uchun yangi texnologiyalar to'plamini topish zarurati yuzaga keldi. Entity-Relationship (ER) modeli paydo bo'ldi, bu ma'lumotlarning qulayligini oshirish uchun qo'shimcha abstraktsiyani qo'shdi. Ushbu modelda har bir element ishlatilishidan mustaqil ravishda aniqlangan. Shuning uchun ishlab chiquvchilar murakkab dasturlashsiz ma'lumotlar manbalari o'rtasida yangi aloqalar o'rnatishi mumkin edi. Bu o'sha paytda juda katta yutuq edi va bu ishlab chiquvchilarga texnologiyaning chegaralarini oshirishga va birlashish uchun murakkab texnikani talab qiladigan yanada murakkab modellarni yaratishga imkon berdi. Relyatsion ma'lumotlar bazalari bozori portladi va bugungi kunda ham

faol bo'lib qolmoqda. Bu yuqori darajada tuzilgan ma'lumotlarning tranzaksion ma'lumotlarini boshqarish uchun juda muhimdir.

Tashkilotlar boshqarishi kerak bo'lgan ma'lumotlar hajmi nazoratdan chiqib ketganda, ma'lumotlar ombori yechimini taqdim etdi. Ma'lumotlar ombori AT tashkilotiga saqlanadigan ma'lumotlarning bir qismini tanlashga imkon berdi, shunda biznes uchun tushuncha olishga harakat qilish osonroq bo'ladi. Ma'lumotlar ombori kompaniyalarga ma'lumotlar hajmini kichikroq va biznesning ma'lum bir sohasiga yo'naltirilgan holda qisqartirish orqali tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'lgan tobora ko'proq tuzilgan ma'lumotlar bilan shug'ullanishda yordam berishga mo'ljallangan edi. Bu operatsion qarorlarni qo'llab-quvvatlash jarayonini va qarorlarni qo'llab-quvvatlashni ajratish zarurligini qondirdi - natijalar uchun. Bundan tashqari, omborlarda tashkiliy faoliyatni tushunish, tendentsiyalarni aniqlash va xulq-atvor shakllarini oshkor qilishga yordam berish uchun ko'pincha oldingi yillar ma'lumotlari saqlanadi. Shuningdek, u tahlil qilish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan turli xil ma'lumot manbalarining yaxlit ma'lumot manbasini taqdim etdi. Ma'lumotlar omborlari 1990-yillarda tijoratlashtirildi va bugungi kunda ikkala kontentni boshqarish tizimlari va ma'lumotlar omborlari apparatning kengayishi, virtualizatsiya texnologiyalari va qurilmalar deb ham ataladigan yaxlit apparat va dasturiy ta'minot tizimlarini yaratish qobiliyatining yaxshilanishidan foydalanishga qodir.

Ba'zan ushbu ma'lumotlar omborlari o'zlari juda murakkab va katta bo'lib, biznes talab qiladigan tezlik va tezkorlikni taklif qilmaydilar. Bunga javob, ma'lumotlar marshrutlari orqali boshqariladigan ma'lumotlarni yanada takomillashtirish edi. Ushbu ma'lumotlar marshrutlari biznesning muayyan masalalariga yo'naltirilgan bo'lib, biznesning tezkor so'rovlarga bo'lgan ehtiyojini ancha ommaviy ma'lumotlar omborlariga qaraganda ancha soddalashtirilgan va qo'llab-quvvatlagan. Ma'lumotlarni boshqarishning har qanday to'lqini singari, ombor ham rivojlangan texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash uchun rivojlandi, masalan, integral tizimlar va ma'lumotlar qurilmalari.

Ma'lumotlar omborlari va ma'lumotlar bozori katta miqdordagi tranzaksiya ma'lumotlarini boshqarishning izchil usuliga muhtoj bo'lgan kompaniyalar uchun ko'plab muammolarni hal qildi. Ammo katta hajmdagi tuzilmagan yoki yarim tuzilgan ma'lumotlarni boshqarish haqida gap ketganda, ombor o'zgaruvchan talablarga javob beradigan darajada rivojlana olmadi. Vaziyatni murakkablashtirish uchun

ma'lumotlar omborlari, odatda, haftalik yoki har kuni partiyalar oralig'ida beriladi. Bu rejalashtirish, moliyaviy hisobot va an'anaviy marketing kampaniyalari uchun juda yaxshi, ammo tobora real vaqtda biznes va iste'molchilar uchun juda sekin.

Tuzilmaydigan ma'lumotlar elementlarining kengayib borayotgan hajmini boshqarish uchun kompaniyalar an'anaviy ma'lumotlarni boshqarish usullarini qanday o'zgartira oladilar? Yechim bir kechada paydo bo'lmadi. Kompaniyalar tuzilmagan ma'lumotlarni saqlashni boshlaganlarida, sotuvchilar BLOB (ikkilik yirik ob'ektlar) kabi imkoniyatlarni qo'shishni boshladilar. Aslini olganda, tuzilmaydigan ma'lumotlar elementi ma'lumotlarning bittasi sifatida aloqador ma'lumotlar bazasida saqlanadi. Ushbu ob'ekt etiketlanishi mumkin (ya'ni mijozning so'rovi), lekin siz ushbu ob'ekt ichida nima borligini ko'rmadingiz. Shubhasiz, bu o'zgaruvchan mijozlar yoki biznes ehtiyojlarini hal qila olmaydi.

Ob'ektlar bazasini boshqarish tizimini (ODBMS) kiring. Ob'ekt ma'lumotlar bazasi BLOB-ni manzilga mos qismlar to'plami sifatida saqladi, shunda u erda nima borligini ko'rishimiz mumkin edi. An'anaviy relyatsion ma'lumotlar bazasiga qo'shilgan mustaqil birlik bo'lgan BLOBdan farqli o'laroq, ob'ekt ma'lumotlar bazasi tuzilmagan ma'lumotlar bilan ishlash uchun yagona yondashuvni taqdim etdi. Ob'ekt ma'lumotlar bazalari dasturlash tili va ma'lumotlar elementlari uchun tuzilmani o'z ichiga oladi, shuning uchun dasturlashsiz va murakkab birikmalarsiz turli xil ma'lumotlar ob'ektlarini boshqarish osonroq bo'ladi. Ob'ekt ma'lumotlar bazalari yangi darajadagi yangiliklarni joriy etdi, bu ma'lumotlarni boshqarishning ikkinchi to'lqiniga olib keldi.

2-to'lqin: Veb va kontentni boshqarish

Bugungi kunda dunyoda mavjud bo'lgan ma'lumotlarning aksariyati tuzilmasiz ekanligi sir emas. Paradoksal ravishda, kompaniyalar o'zlarining investitsiyalarini daromadlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan tuzilgan ma'lumotlar bilan yo'naltirdilar: biznes-tranzaksion tizimlar. Korxonalar tarkibini boshqarish tizimlari 1980-yillarda rivojlanib, korxonalarga tuzilmagan ma'lumotlarni, asosan hujjatlarni yaxshiroq boshqarish imkoniyatini yaratdi. 1990 yillarning ko'tarilishi bilan Internet, tashkilotlar hujjatlar doirasidan tashqariga chiqib, veb-tarkib, rasmlar, audio va videofilmlarni saqlash va boshqarishni xohlashdi.

Bozor uzilib qolgan yechimlar to'plamidan ushbu elementlarni biznes jarayonlarini boshqarish, versiyalarni boshqarish, axborotni tanib olish, matnlarni boshqarish va hamkorlikni o'z ichiga olgan platformaga birlashtirgan yanada yaxlit modelga aylandi. Ushbu yangi avlod tizimlari metama'lumotlarni qo'shdilar (saqlangan ma'lumotlarning tashkil etilishi va xususiyatlari haqida ma'lumot). Ushbu yechimlar ushbu ma'lumotlarning barchasini mantiqiy ravishda boshqarishga muhtoj bo'lgan kompaniyalar uchun nihoyatda muhim bo'lib qolmoqda. Ammo shu bilan birga, bizni keyingi to'lqinga olib boradigan yangi avlod talablari paydo bo'la boshladi. Ushbu yangi talablarga, asosan, veb, virtualizatsiya va bulutli hisoblash kabi omillarning yaqinlashuvi sabab bo'ldi. Ushbu yangi to'lqinda tashkilotlar misli ko'rilmagan tezlikda qayta ishlanishi kerak bo'lgan ma'lumotlar manbalarining yangi avlodini misli ko'rilmagan darajada va xilma-xilligi bilan boshqarish kerakligini anglay boshladilar.

3-to'lqin: Katta ma'lumotlarni boshqarish

Katta ma'lumotlar haqiqatan ham yangi yoki bu ma'lumotlarni boshqarish sayohatidagi evolyutsiyami? Javob ijobiy - bu ikkalasi ham. Ma'lumotlarni boshqarishda boshqa to'lqinlar singari, katta ma'lumotlar ham so'nggi besh o'n yillikda ma'lumotlarni boshqarish amaliyoti evolyutsiyasi asosida qurilgan. Yangilik shundaki, birinchi marta hisoblash tsikllari va saqlash narxi eng yuqori darajaga yetdi. Bu nima uchun muhim? Faqat bir necha yil oldin, tashkilotlar odatda oniy tasvirlarni yoki muhim ma'lumotlarning pastki qismlarini saqlash bilan murosaga kelishadi, chunki saqlash va qayta ishlashga sarflanadigan xarajatlar tahlil qilishni istagan hamma narsani saqlashga taqiq qo'ydi.

Ko'p holatlarda bu murosa yaxshi natija berdi. Masalan, ishlab chiqaruvchi kompaniya tizimlarning sog'lig'ini aniqlash uchun har ikki daqiqada bir marta mashina ma'lumotlarini to'plagan bo'lishi mumkin. Biroq, rasmda yangi turdagi nuqsonlar haqida ma'lumot bo'lmasligi va bir necha oy davomida sezilmasdan qolishi mumkin bo'lgan holatlar bo'lishi mumkin.

Katta ma'lumotlarga ega bo'lgan holda, endi ma'lumotlarni virtualizatsiya qilish mumkin, shunda ular samarali tarzda saqlanishi mumkin va bulutga asoslangan xotiradan foydalanib, iqtisodiy jihatdan ham samaraliroq bo'ladi. Bundan tashqari, tarmoq tezligi va ishonchliligining yaxshilanishi katta miqdordagi ma'lumotlarni maqbul darajada boshqarish imkoniyatiga ega bo'lishning boshqa jismoniy

cheklovlarini olib tashladi. Bunga narxlarning o'zgarishi va kompyuter xotirasining nafliligini qo'shib qo'ying. Ushbu barcha texnologik o'tishlar bilan endi kompaniyalar faqat besh yil oldin aqlga sig'maydigan ma'lumotlarni ishlatishi mumkin bo'lgan usullarni tasavvur qilish mumkin.

Ammo hech qanday texnologiya o'tishi yakka holda bo'lmaydi; bu texnologiyaning mavjudligi va etukligi bilan qondirilishi mumkin bo'lgan muhim ehtiyoj mavjud bo'lganda sodir bo'ladi. Virtualizatsiya, parallel ishlov berish, tarqatilgan fayl tizimlari va xotiradagi ma'lumotlar bazalari kabi katta ma'lumotlarning asosida joylashgan ko'plab texnologiyalar o'nlab yillar davomida mavjud edi. Ilg'or tahlillar ham o'nlab yillar davomida mavjud bo'lib, ular har doim ham amaliy bo'lmagan. Hadoop va MapReduce kabi boshqa texnologiyalar sahnada bir necha yil davomida mavjud. Texnologiya yutuqlarining ushbu kombinatsiyasi endi muhim biznes muammolarini hal qilishi mumkin. Korxonalar har xil ma'lumotlardan kerakli tezlikda tushunchalar va amaliy natijalarga erishishni xohlashadi - qancha ma'lumot jalb qilinmasin.

Agar kompaniyalar petabayt ma'lumotlarini (matnli fayllar bilan to'ldirilgan to'rt millionli to'rtta tortma fayllar shkafiga yoki 13,3 yillik HDTV tarkibiga teng) maqbul ishlash ko'rsatkichlari bilan naqsh va anomaliyalarni tahlil qila olsalar, korxonalar ma'lumotlarni yangi usullar bilan tushunishni boshlashlari mumkin. Katta ma'lumotlarga o'tish nafaqat biznes bilan bog'liq. Ilm-fan, tadqiqotlar va hukumat faoliyati ham uni oldinga siljishga yordam berdi. Odam genomini tahlil qilish yoki rasadxonalarda to'plangan barcha astronomik ma'lumotlar bilan shug'ullanish haqida o'ylab ko'ring, atrofimizdagi dunyoni tushunishimizga yordam bering. Hukumat aksilterror faoliyatida ham yig'adigan ma'lumotlarning miqdorini ko'rib chiqing va siz katta ma'lumotlar faqat biznes bilan bog'liq emas degan fikrga kelasiz.

Ma'lumotlar bilan ishlashga turli xil yondashuvlar harakatdagi ma'lumotlar yoki dam olish holatidagi ma'lumotlarga asoslangan holda mavjud. Mana har birining tezkor namunasi. Harakatdagi ma'lumotlar, agar kompaniya qimmatbaho xatolarga yo'l qo'ymaslik uchun ishlab chiqarish jarayonida mahsulot sifatini tahlil qila olsa, foydalaniladi. Dam olish holatidagi ma'lumotlar biznes-tahlilchi tomonidan xaridorlar munosabatlarining barcha jabhalariga, shu jumladan sotuvlar, ijtimoiy tarmoqlar ma'lumotlari va mijozlarga xizmat ko'rsatish shovqinlariga

asoslangan mijozlarning amaldagi sotib olish tartibini yaxshiroq tushunish uchun foydalaniladi.

Shuni yodda tutingki, biz biznesni 360 daraja ko'rinishini olish va mijozlar kutishidagi siljishlar va o'zgarishlarni taxmin qilish uchun katta hajmdagi ma'lumotlardan foydalanishning dastlabki bosqichidamiz. Biznesga kerakli javoblarni olish uchun zarur bo'lgan texnologiyalar hanuzgacha bir-biridan ajratilgan. Istalgan so'nggi holatga erishish uchun uchta to'lqinning texnologiyalari birlashtirilishi kerak. Ushbu kitobni o'qiyotganingizda ko'rasizki, katta ma'lumotlar shunchaki bitta vosita yoki bitta texnologiya haqida emas. Gap shundaki, ushbu texnologiyalarning barchasi odamlar, mashinalar yoki Internet tomonidan yaratilgan bo'ladimi-yo'qligiga, kerakli ma'lumotlarga asoslanib, kerakli vaqtda kerakli tushunchalarni berish uchun qanday birlashadi.

Katta ma'lumotlarni aniqlash

Katta ma'lumotlar - bu bitta texnologiya emas, balki kompaniyalarga amaliy tushuncha olishga yordam beradigan eski va yangi texnologiyalarning kombinatsiyasi. Shuning uchun katta ma'lumotlar - bu turli xil ma'lumotlarning kerakli hajmini, kerakli tezlikda va real vaqt rejimida tahlil qilish va reaksiya berish uchun kerakli vaqt ichida boshqarish imkoniyatidir. Ushbu bobda ilgari ta'kidlaganimizdek, katta ma'lumotlar odatda uchta xususiyat bo'yicha taqsimlanadi:

- Hajmi: qancha ma'lumot;
- Tezlik: bu ma'lumotlar qanchalik tez qayta ishlanadi;
- Xilma-xillik: har xil turdagi ma'lumotlar.

Uchta V-da katta ma'lumotlarni soddalashtirish qulay bo'lsa-da, bu noto'g'ri va o'ta soddalashtirishi mumkin. Masalan, siz juda oz miqdordagi juda xilma-xil, murakkab ma'lumotlarni boshqarishingiz yoki juda katta hajmdagi juda oddiy ma'lumotlarni qayta ishlashingiz mumkin. Ushbu oddiy ma'lumotlar barchasi tuzilgan yoki barchasi tuzilmagan bo'lishi mumkin. Bundan ham muhimroq to'rtinchi V: aniqlik. Ushbu ma'lumotlar biznes qiymatini taxmin qilishda qanchalik to'g'ri? Katta ma'lumotni tahlil qilish natijalari haqiqatan ham mantiqiymi?

Sizga qo'yilgan vazifani kamsitmasligingiz juda muhimdir. Ma'lumotlar aniqlik va kontekst asosida tekshirilishi kerak. Innovatsion biznes ushbu mijozning qiymatini va ushbu mijozga qo'shimcha

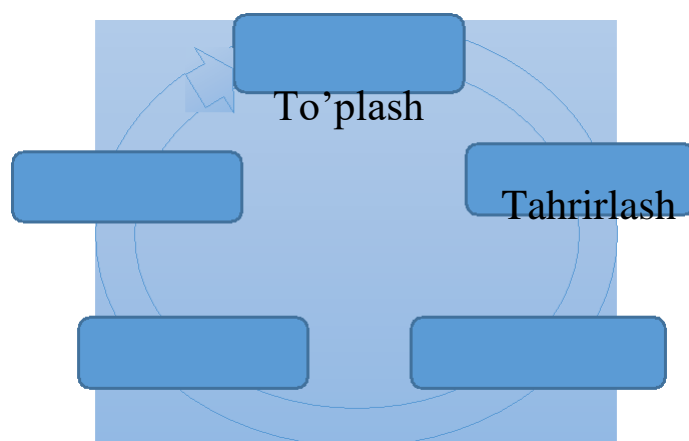
takliflarni taqdim etish imkoniyatini tezda baholash uchun real vaqtda katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilishni xohlashi mumkin. Biznes natijalariga ta'sir qilish uchun tahlil qilinadigan ma'lumotlarning to'g'ri miqdori va turlarini aniqlash kerak. Katta ma'lumotlar barcha ma'lumotlarni, shu jumladan tuzilgan ma'lumotlar va elektron pochtdan, ijtimoiy tarmoqlardan, matnli oqimlardan va boshqa narsalardan tuzilmaydigan ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Ushbu turdagi ma'lumotlarni boshqarish kompaniyalardan o'zlarining tuzilgan va tuzilmagan ma'lumotlaridan foydalanishni talab qiladi.

Katta ma'lumotlarni boshqarish arxitekturasini yaratish

Biz tashkilot ma'lum bir loyiha ehtiyojini qondirish uchun ma'lumotlar bazasini amalga oshirishi mumkin bo'lgan davrdan ko'chib o'tdik. Ma'lumotlar o'sish va innovatsiyalarning yoqilg'isiga aylanganligi sababli, o'sib borayotgan talablarni qo'llab-quvvatlash uchun asosiy arxitekturaga ega bo'lish har qachongidan ham muhimroqdir.

Qabul qilishdan boshlab, tartibga solish, birlashtirish, tahlil qilish va harakat qilish

Arxitektura bilan tanishishdan oldin katta ma'lumotlarning funktsional talablarini inobatga olish muhimdir. 1.4-rasmda ma'lumotlar avval yozib olinishi, so'ngra tartibga solinishi va birlashtirilishi zarurligi ko'rsatilgan. Ushbu bosqich muvaffaqiyatli amalga oshirilgandan so'ng, ma'lumotlar ko'rib chiqilayotgan muammo asosida tahlil qilinishi mumkin. Va nihoyat, menejment ushbu tahlil natijalariga ko'ra harakat qiladi. Masalan, Amazon.com o'tmishdagi xaridga asoslangan kitobni tavsiya qilishi mumkin yoki xaridor yangi sotib olinganiga tegishli mahsulotni kelajakda sotib olish uchun chegirma uchun kupon olishi mumkin.

1.4-rasm. Katta ma'lumotlarni boshqarish sikli.

Garchi bu to'g'ridan-to'g'ri eshitilsa-da, ushbu funktsiyalarning ayrim nuanslari murakkab. Tasdiqlash ayniqsa muhim masaladir. Agar sizning tashkilotingiz ma'lumotlar manbalarini birlashtirsa, siz ushbu manbalarni birlashtirganda mantiqiy ekanligini tasdiqlash qobiliyatiga ega bo'lishingiz juda muhimdir. Shuningdek, ba'zi ma'lumot manbalarida maxfiy ma'lumotlar bo'lishi mumkin, shuning uchun siz xavfsizlik va boshqaruvning yetarli darajasini amalga oshirishingiz kerak.

Albatta, katta ma'lumotlarga oid har qanday yo'l avval siz hal qilmoqchi bo'lgan muammodan boshlanishi kerak. Bu sizga kerakli ma'lumotlarni va arxitekturaning qanday ko'rinishini belgilaydi.

Arxitektura poydevorini o'rnatish

Funksional talablarni qo'llab-quvvatlashdan tashqari, kerakli ishlashni qo'llab-quvvatlash muhimdir. Sizning ehtiyojlaringiz siz qo'llab-quvvatlaydigan tahlil xususiyatiga bog'liq bo'ladi. Sizga to'g'ri hisoblash quvvati va tezligi kerak bo'ladi. Siz olib boradigan tahlillarning bir qismi real vaqtda amalga oshirilsa-da, siz muqarrar ravishda ba'zi ma'lumotlarni saqlaysiz. Sizning arxitekturangiz kutilgan kutilmagan kechikish va ishlamay qolishdan himoyalani uchun kerakli miqdorda ortiqcha bo'lishi kerak.

Sizning tashkilotingiz va uning ehtiyojlari ushbu ishlash muammolariga qanchalik e'tibor qaratishingiz kerakligini aniqlaydi. Shunday qilib, o'zingizga quyidagi savollarni berishni boshlang:

- Bugun va kelajakda mening tashkilotim qancha ma'lumotlarni boshqarishi kerak?
- Qanchalik tez-tez mening tashkilot ma'lumotlarini real vaqtda yoki real vaqt ichida boshqarishi kerak bo'ladi?
- Mening tashkilotim qancha tavakkal qila oladi?

Mening sanoatim qat'iy xavfsizlik, muhimdir. Darhaqiqat, mustahkam jismoniy infratuzilmalar mavjud bo'lmaganda, katta ma'lumotlar, ehtimol, bunday muhim tendentsiya sifatida paydo bo'lmaydi. Kutilmagan yoki oldindan aytib bo'lmaydigan hajmdagi ma'lumotlarni qo'llab-quvvatlash uchun katta ma'lumotlar uchun jismoniy infratuzilma an'anaviy ma'lumotlardan farq qilishi kerak. Jismoniy infratuzilma taqsimlangan hisoblash modeliga asoslangan. Bu shuni anglatadiki, ma'lumotlar jismonan har xil joylarda saqlanishi mumkin va ularni tarmoqlar, tarqatilgan fayl tizimidan foydalanish va turli katta ma'lumotlarning analitik vositalari va ilovalari orqali bog'lash mumkin.

Ishdan bo'shatish juda muhim, chunki biz juda ko'p turli xil manbalardan olingan juda ko'p ma'lumotlar bilan ishlaymiz. Ishdan bo'shatish turli shakllarda bo'ladi. Agar sizning kompaniyangiz xususiy bulutni yaratgan bo'lsa, siz o'zgaruvchan ish hajmini qo'llab-quvvatlash uchun kattalashishi uchun siz xususiy muhitda ortiqcha ishlarni bajarishni xohlaysiz. Agar sizning kompaniyangiz ATning ichki o'sishini o'z ichiga olishni istasa, u o'zining ichki resurslarini ko'paytirish uchun tashqi bulut xizmatlaridan foydalanishi mumkin. Ba'zi hollarda, ushbu ortiqcha kompaniyalarga xizmat sifatida murakkab ma'lumotlarni tahlil qilish imkonini beradigan xizmat sifatida dasturiy ta'minot (SaaS) taklifi shaklida bo'lishi mumkin. SaaS yondashuvi arzonroq narxlarni, tezroq ishga tushirishni va asosiy texnologiyaning uzluksiz rivojlanishini taklif etadi.

Xavfsizlik infratuzilmasi

Kompaniyalar uchun katta ma'lumotlarni tahlil qilish qanchalik muhim bo'lsa, bu ma'lumotlarni xavfsizligini ta'minlash shunchalik muhim bo'ladi. Masalan, agar siz sog'liqni saqlash bilan shug'ullanadigan kompaniya bo'lsangiz, demografik o'zgarishlarni yoki bemorlar ehtiyojidadagi o'zgarishlarni aniqlash uchun katta ma'lumotlar dasturlaridan foydalanishni xohlashingiz mumkin. Sizning saylovchilaringiz haqidagi ushbu ma'lumotlar muvofiqlik talablariga javob berish uchun ham, bemorlarning shaxsiy hayotini himoya qilish uchun ham himoyalangan bo'lishi kerak. Ma'lumotlarni kim ko'rishga ruxsat berilganligini va qanday sharoitlarda ularga ruxsat berilganligini hisobga olishingiz kerak bo'ladi. Siz foydalanuvchilarning shaxsini tekshirishingiz va bemorlarning shaxsini himoya qilishingiz kerak bo'ladi. Ushbu turdagi xavfsizlik talablari boshidan buyon katta ma'lumotlarning tarkibiy qismi bo'lishi kerak, ammo keyinroq o'ylash kerak emas.

Operatsion ma'lumotlar manbalari

Katta ma'lumotlar haqida o'ylashda siz o'zingizning biznesingiz haqida to'liq tasavvurga ega bo'ladigan barcha ma'lumotlar manbalarini kiritishingiz kerakligini va ma'lumotlar sizning biznesingiz uslubingizga qanday ta'sir qilishini tushunishingiz kerak. An'anaga ko'ra operatsion ma'lumotlar manbai relyatsion ma'lumotlar bazasida faoliyat yo'nalishi tomonidan boshqariladigan yuqori darajada tuzilgan ma'lumotlardan iborat edi. Ammo dunyo o'zgarib borayotganligi sababli, operatsion ma'lumotlar endi keng ko'lamli ma'lumotlar manbalarini, shu jumladan

mijozlar va ijtimoiy tarmoqlarning barcha shakllari kabi tuzilmaydigan manbalarni qamrab olishi kerakligini tushunish muhimdir.

Katta ma'lumotlar dunyosida ma'lumotlarni boshqarish bo'yicha yangi paydo bo'lgan yondashuvlarni, jumladan hujjat, grafik, ustunli va geospatial ma'lumotlar bazasi arxitekturalarini topasiz. Umumiy holda, bu ma'lumotlar bazalari, faqat SQL emas, balki NoSQL deb nomlanadi. Aslida, ma'lumotlar arxitekturasini tranzaktsiyalar turlariga solishtirishingiz kerak. Buni amalga oshirish kerak bo'lganda kerakli ma'lumotlarning mavjudligini ta'minlashga yordam beradi. Sizga murakkab tuzilmagan tarkibni qo'llab-quvvatlaydigan ma'lumotlar arxitekturalari kerak. Katta ma'lumotlardan foydalanishda o'zaro bog'liq ma'lumotlar bazalarini ham, aloqasiz ma'lumotlar bazalarini ham qo'shishingiz kerak. Ushbu 360 daraja biznes ko'rinishiga yaqinlashishingiz uchun tarkibni boshqarish tizimlari kabi tuzilmaydigan ma'lumotlar manbalarini kiritish kerak.

Ushbu barcha operatsion ma'lumotlar manbalari umumiy xususiyatlarga ega:

- Ular biznesning real vaqt rejimida va kundalik ishlashi uchun zarur bo'lgan muhim ma'lumotlarni hisobga oladigan yozuvlar tizimlarini aks ettiradi.

- Ular doimiy ravishda biznes bo'linmalari va Internet orqali amalga oshiriladigan operatsiyalar asosida yangilanadi.

- Ushbu manbalar biznesning aniq ko'rinishini ta'minlashi uchun ular tuzilgan va tuzilmagan ma'lumotlarni birlashtirishi kerak.

- Ushbu tizimlar minglab foydalanuvchilarni doimiy ravishda qo'llab-quvvatlash uchun ko'lamini kengaytirishi kerak. Ular orasida tranzaktsion elektron tijorat tizimlari, mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish tizimlari yoki call-markaz dasturlari bo'lishi mumkin [5-6].

Yaratuvchanlikning muhimligi

Ma'lumotlar arxitekturasi, shuningdek, tashkilotingizning qo'llab-quvvatlovchi infratuzilmasi bilan birgalikda ishlashi kerak. Masalan, harorat, sho'rlanish, cho'kindi jinslarning qayta tiklanishi va boshqa biologik, kimyoviy va fizikaviy xususiyatlarning real vaqt ma'lumotlarini hisobga olgan holda, dengiz sohilida neft qazib olishning xavfsizligini aniqlash uchun ishlaydigan modellar sizga qiziq bo'lishi mumkin. suv ustuni. Ushbu modelni an'anaviy server konfiguratsiyasi yordamida ishlatish uchun bir necha kun kerak bo'lishi mumkin. Biroq,

tarqatilgan hisoblash modelidan foydalangan holda, kunlar davom etgan narsalar bir necha daqiqa davom etishi mumkin.

Ishlash siz foydalanadigan ma'lumotlar bazasini ham belgilashi mumkin. Masalan, ba'zi holatlarda siz ikkita juda aniq ma'lumotlar elementlari qanday bog'liqligini tushunishni xohlashingiz mumkin. Ijtimoiy tarmoqdagi shov-shuv va savdo hajmining o'sishi o'rtasidagi bog'liqlik qanday? Bu tuzilgan, aloqador ma'lumotlar bazasidan so'rashingiz mumkin bo'lgan odatiy so'rov emas. Grafik ma'lumotlar bazasi yaxshiroq tanlov bo'lishi mumkin, chunki u "tugunlarni" yoki ob'ektlarni "xususiyatlaridan" yoki ushbu ob'ektni belgilaydigan ma'lumotlardan, shuningdek "tugun" yoki tugunlar va xususiyatlar o'rtasidagi munosabatlarni ajratish uchun mo'ljallangan. To'g'ri ma'lumotlar bazasidan foydalanish ishlashni yaxshilaydi. Odatda grafik ma'lumotlar bazasi ilmiy va texnik qo'llanmalarda qo'llaniladi.

Ma'lumotlar bazasining boshqa muhim operatsion yondashuvlari qatoriga emas, balki ustunlarda ma'lumotlarni samarali saqlaydigan ustunli ma'lumotlar bazalarini o'z ichiga oladi. Ushbu yondashuv tezroq ishlashga olib keladi, chunki kirish / chiqish juda tez. Geografik ma'lumotlarni saqlash tenglamaning bir qismi bo'lganida, kosmik ma'lumotlar bazasi ob'ektlarni kosmosda qanday bog'liqligi asosida ma'lumotlarni saqlash va so'rov qilish uchun optimallashtirilgan [4-8].

Ma'lumot xizmatlari va vositalarini tashkil etish

Tashkilotlar foydalanadigan barcha ma'lumotlar ishlamayapti. Ma'lumotlarning tobora ko'payib borishi juda uyushgan yoki sodda bo'lmagan turli xil manbalardan, shu jumladan mashinalar yoki sensorlardan olinadigan ma'lumotlar va ommaviy va xususiy ma'lumotlar manbalaridan olinadi. Ilgari, aksariyat kompaniyalar ushbu juda katta miqdordagi ma'lumotlarni na to'playdilar va na saqlashga qodir emas edilar. Bu shunchaki juda qimmat yoki juda katta edi. Agar kompaniyalar ma'lumotni olish imkoniyatiga ega bo'lishgan bo'lsa ham, ularda bu haqda hech narsa qilish uchun vositalar yo'q edi. Ushbu juda katta miqdordagi ma'lumotni juda oz sonli vositalar tushunishi mumkin. Mavjud vositalardan foydalanish juda murakkab bo'lgan va oqilona vaqt ichida natijalarni bermagan. Oxir oqibat, ushbu ma'lumotlarni tahlil qilish uchun juda katta sa'y-harakatlarga borishni istaganlar, ma'lumotlarning suratlari bilan ishlashga majbur bo'ldilar. Bu muhim voqealarni o'tkazib yuborishning istalmagan ta'siriga ega, chunki ular ma'lum bir suratda bo'lmagan.

MapReduce, Hadoop va katta jadvallar

Hisoblash texnologiyasi evolyutsiyasi bilan endi juda katta hajmdagi ma'lumotlarni boshqarish mumkin bo'ldi, ular ilgari faqat superkompyuterlar tomonidan katta xarajat bilan ishlov berilishi mumkin edi. Tizimlarning narxi pasayib ketdi va natijada tarqatilgan hisoblash uchun yangi texnikalar keng tarqalgan. Yahoo!, Google va Facebook kabi kompaniyalar o'zlarining takliflari yaratayotgan katta miqdordagi ma'lumotlardan monetizatsiya qilishda yordamga muhtoj ekanliklarini anglaganlarida katta ma'lumotlarning haqiqiy yutug'i yuz berdi. Ushbu rivojlanayotgan kompaniyalar o'zlarining tarmoqlaridagi ishtirokchilar haqida juda ko'p ma'lumotlarga ega bo'lishning afzalliklarini monetizatsiya qilishlari uchun ularga juda katta miqdordagi ma'lumotlarni saqlash, kirish va tahlil qilishga imkon beradigan yangi texnologiyalarni topishlari kerak edi. Ularning yechimlari ma'lumotlarni boshqarish bozorini o'zgartirmoqda. Xususan, MapReduce, Hadoop va Big Table innovatsiyalari uchun bo'lib, yangi avlod ma'lumotlarini boshqarishga olib keldi. Ushbu texnologiyalar eng muhim muammolardan biri - katta hajmdagi ma'lumotlarni samarali, tejamkor va o'z vaqtida qayta ishlash imkoniyatlarini hal qiladi.

MapReduce

MapReduce Google tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, bir qator funktsiyalar to'plamini ommaviy rejimda katta hajmdagi ma'lumotlarga qarshi samarali bajarish usuli sifatida yaratilgan. "Xarita" komponentasi dasturiy muammolarni yoki vazifalarni ko'p sonli tizimlar bo'yicha taqsimlaydi va yuklarni muvozanatlashtiradigan va nosozliklarni tiklashni boshqaradigan vazifalarni joylashtiradi. Taqsimlangan hisoblash tugagandan so'ng, "kamaytirish" deb nomlangan boshqa funktsiya natijani ta'minlash uchun barcha elementlarni birlashtiradi. MapReduce-dan foydalanishga misol bo'lib, 50 ta turli tillarda har birida qancha sahifa yozilganligini aniqlash mumkin.

Katta jadval

Big Table Google tomonidan juda miqyosli tuzilgan ma'lumotlarni boshqarish uchun mo'ljallangan tarqatiladigan saqlash tizimi sifatida ishlab chiqilgan. Ma'lumotlar satrlar va ustunlar bilan jadvallarga ajratilgan. An'anaviy relyatsion ma'lumotlar bazasi modelidan farqli o'laroq, Big Table siyrak, taqsimlangan, doimiy ko'p o'lchovli

tartiblangan xaritadir. Bu tovar serverlarida katta hajmdagi ma'lumotlarni saqlash uchun mo'ljallangan [17-19].

Hadoop

Hadoop - bu MapReduce va Big Table-dan olingan Apache tomonidan boshqariladigan dasturiy ta'minot doirasi. Hadoop MapReduce asosidagi dasturlarning katta tovar uskunalari klasterlarida ishlashiga imkon beradi. Loyiha Yahoo! Biznesini qo'llab-quvvatlovchi hisoblash arxitekturasi uchun asosdir. Hadoop hisoblash tezligini oshirish va kechikishni yashirish uchun hisoblash tugunlari bo'yicha ma'lumotlarni qayta ishlashni parallellashtirishga mo'ljallangan. Hadoop-ning ikkita asosiy komponenti mavjud: petabaytli ma'lumotlarni qo'llab-quvvatlaydigan keng miqyosli tarqatiladigan fayl tizimi va natijalarni ommaviy ravishda hisoblaydigan MapReduce dvigatellari.

An'anaviy va ilg'or tahlilchilar

Endi sizning biznesingiz barcha ma'lumotlarni barcha shakllari bilan biznes uchun tushunishga harakat qilish uchun nima qiladi? Bu hal qilinayotgan muammoga qarab tahlil qilish uchun juda ko'p turli xil yondashuvlarni talab qiladi. Ba'zi tahlillar an'anaviy ma'lumotlar omboridan foydalanadi, boshqa tahlillar esa rivojlangan bashoratli tahlillardan foydalanadi. Katta ma'lumotni yaxlit boshqarish, biznesga kelajakni muvaffaqiyatli rejalashtirishda yordam beradigan turli xil yondashuvlarni talab qiladi.

Analitik ma'lumotlar omborlari va ma'lumotlar marshrutlari

Kompaniya mavjud bo'lgan katta miqdordagi ma'lumotlarni saralab olgandan so'ng, naqshlarni ochib beradigan va biznes uchun mavjud bo'lgan shaklga qo'yadigan ma'lumotlar to'plamini olish pragmatik hisoblanadi. Ushbu omborlar va marshrutlar siqishni, ko'p darajali bo'linishni va katta miqdordagi parallel ishlov berish me'morchiligini ta'minlaydi [4-7].

Katta ma'lumotlar tahlilchilari

Petabayt ma'lumotlarini boshqarish va tahlil qilish imkoniyati kompaniyalarga biznesga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan ma'lumot klasterlari bilan ishlashga imkon beradi. Buning uchun yuqori darajada taqsimlangan ushbu ma'lumotlarni boshqaradigan va biznes muammosini hal qilish uchun optimallashtirilgan natijalarni

ta'minlaydigan analitik dvigatellar kerak. Analytics katta ma'lumotlar bilan ancha murakkablashishi mumkin. Masalan, ba'zi tashkilotlar firibgarlikni bashorat qilish uchun tuzilgan va tuzilmagan ma'lumotlarni birlashtirgan bashoratli modellardan foydalanmoqdalar. Ijtimoiy tarmoqlar tahlili, matnli tahlillar va yangi turdagi tahlillardan katta ma'lumotlar haqida ma'lumot olishga intilayotgan tashkilotlar foydalanmoqda.

Hisobot berish va vizualizatsiya

Tashkilotlar har doim ma'lumotlarning har oyda sotilish ko'rsatkichlaridan tortib o'sish prognozlariga qadar nimalar haqida ma'lumot berishini tushuntirish uchun hisobotlarni tuzish qobiliyatiga tayanganlar. Katta ma'lumotlar ma'lumotlarni boshqarish va ulardan foydalanish usullarini o'zgartiradi. Agar kompaniya yetarlicha ma'lumotlarni to'plashi, boshqarish va tahlil qila oladigan bo'lsa, menejment nafaqat ma'lumotlar elementlari to'plamining ta'sirini, balki ushbu ma'lumotlar elementlari biznes muammolari asosida qanday kontekstni taqdim etishini chinakam anglashga yordam beradigan yangi avlod vositalaridan foydalanishi mumkin. murojaat qilingan. Katta ma'lumotlar bilan hisobot berish va ma'lumotlarni vizualizatsiya qilish ma'lumotlarning qanday bog'liqligi va ushbu munosabatlarning kelajakka ta'siri kontekstini ko'rib chiqish uchun vositaga aylanadi [9-12].

Katta ma'lumotlar bilan ishlovchi dasturlar

An'anaga ko'ra, biznes ma'lumotlardan nima qilish kerakligi va qachon qilish kerakligi haqidagi savollarga javob berish uchun foydalanilishini kutgan. Ma'lumotlar ko'pincha umumiy maqsadlar uchun mo'ljallangan amaliy dasturlarga maydon sifatida birlashtirildi. Katta ma'lumotlarning paydo bo'lishi bilan bu o'zgarib bormoqda. Endi biz katta ma'lumotlarning o'ziga xos xususiyatlaridan foydalanish uchun maxsus ishlab chiqilgan dasturlarning rivojlanishini ko'rib turibmiz.

Yangi paydo bo'layotgan dasturlarning ba'zilari sog'liqni saqlash, ishlab chiqarishni boshqarish, transportni boshqarish va boshqalar kabi sohalarda. Ushbu katta ma'lumotlar dasturlarining umumiy jihatlari nimada? Ular bozor xatti-harakatlarini o'zgartirish uchun juda katta hajmlarga, tezliklarga va turli xil ma'lumotlarga tayanadi. Sog'liqni saqlash sohasida katta ma'lumotlar dasturi erta tug'ilgan chaqaloqlarni kuzatib, ma'lumotlar qachon aralashuv zarurligini ko'rsatishini

aniqlashga qodir bo'lishi mumkin. Ishlab chiqarishda katta ma'lumot dasturidan foydalanib, ishlab chiqarish jarayonida mashinaning to'xtab qolishining oldini olish mumkin. Trafikni boshqarish bo'yicha katta dastur avtohalokatlarni kamaytirish, yoqilg'ini tejash va ifloslanishni kamaytirish uchun band bo'lgan shahar avtomagistrallarida tirbandliklar sonini kamaytirishi mumkin.

Katta ma'lumotlarga sayohat

Kompaniyalar har doim ko'plab shakllarda ko'plab ma'lumotlar bilan shug'ullanishlari kerak edi. Katta ma'lumot keltiradigan o'zgarish siz ushbu ma'lumot bilan nima qilishingiz mumkin. Agar sizda to'g'ri texnologiya mavjud bo'lsa, siz biznes muammolarini kutish va hal qilish va imkoniyatlarga munosabat bildirish uchun katta ma'lumotlardan foydalanishingiz mumkin. Katta ma'lumotlar yordamida siz shaharlarni boshqarish, nosozliklarning oldini olish, tajribalar o'tkazish, trafikni boshqarish, mijozlar ehtiyojini qondirish yoki mahsulot sifatini oshirish kabi har qanday narsani o'zgartirish uchun ma'lumotlar naqshlarini tahlil qilishingiz mumkin. Ushbu kitobning yuragi bo'lgan yangi paydo bo'layotgan texnologiyalar va vositalar dunyoni biz bilgan holda o'zgartirib, katta ma'lumotlarning ulkan kuchini tushunishga va ochishga yordam beradi [9].

1.4. BigData turlari

Katta ma'lumotlar (Big Data) – inson idrok qiladigan natijalar olish maqsadida strukturalangan va strukturalanmagan (jumladan, mustaqil manbalardan olingan) ma'lumotlarni qayta ishlash uchun mo'ljallangan usullar, vositalar va yondashuvlar yig'indisidir. Katta ma'lumotlarkatta hajm bilan, xizma-xillik va yangilanish tezligi bilan tariflanadi, bu esa axborot bilan ishlash standart usullari va vositalarini yetarli darajada samarasiz qilib qo'yadi. Shunday qilib, katta ma'lumotlar texnologiyasi bu –katta hajmdagi axborot asosida qaror qabul qilish vositasidir.Katta ma'lumotlar boshlang'ich ma'lumotlar katta tanlamasi mavjud bo'lgan joylarda paydo bo'ladi. Ularning asosida makrodarajadagi hodisalarni tahlil va bashorat qilish, ijtimoiy xulq-atvor modellarini o'rganish, shuningdek, ilmiy tajribalar statistika ma'lumotalri asosida trendlarni aniqlash mumkin.Tijorat loyihalari uchun ham, davlat loyihalari uchun ham katta ma'lumotlar sohasidagi asosiy muammo - ma'lumotlarni yakuniy qo'llash bo'yicha vazifalarni boshlang'ich ma'lumotlar asosida amalga oshirish hisoblanadi.Tahlil

algoritmida eng so'nggi zamonaviy trendlarni biladigan va kelgusi hisob-kitoblar tezligini baholay oladiganlar emas, balki ushbu texnologiyalarni qo'llash asosida uzoq muddatli va asoslangan moliyaviy modellar yarata oladiganlar bugungi kunda katta ma'lumotlar sohasidagi ekspertlar hisoblanadi. Hozirgi kunga kelib, katta ma'lumotlarni qayta ishlashga imkon beradigan ko'p sonli usullar va kompleks dasturiy mahsulotlar ishlab chiqaradigan kompaniyalar mavjud, masalan, IBM, Oracle, Microsoft, Hewlett-Packard, EMC, Apache Software Foundation (HADOOP) va boshqalar.

Katta ma'lumotlar bilan ishlash uchun zarur bo'lgan axborot manbalari bo'lib, quyidagilar hizmat qilishi mumkin:

- Internetda fodylanuvchilar xulq-atvori loglari;
- avtomobillardan transport kompaniyaiga keladigan GPS-signallar;
- bankning barcha mijozlar tranzaksiyalari haqidagi axborotlar;
- yirik chakana tarmoqdagi barcha xaridlari haqidagi axborotlar;
- ko'p sonli shahar IP-videokameralaridan olingan axborotlar;
- sanoat interneti texnologiyalari bilan jihozlangan katta ishlab chiqarish datchiklaridan kelgan axborotlar va boshqalar.

Endi elektron tijorat va elektron biznesda keng miqyosda ishlatiladigan va hozirgi zamonda borgan sari ommabop bo'lib borayotgan virtual valyutalar haqida mulohaza qilib ko'ramiz. Virtual (raqamli/elektron) valyuta – moddiy timsolda mujassam topmagan, ammo to'laqonli pul belgisi sifatida foydalanish mumkin bo'lgan pul mablag'laridir. Kriptovalyuta – kriptografik algoritmlarni maxsus ko'rinishlarda qo'llashga asoslangan emission valyuta turi. Tranzaksiyalar bloklari zanjiri (Block Chain / Blokcheyn) – taqsimlangan ma'lumotlar to'plamlarini tuzish metodologiyasi bo'lib, bundahar bir ma'lumotni qayd qilish unga egalik qilish tarixi haqidagi axborotdan iborat bo'ladi, bu esa uni qalbakilashtirish imkoniyatini qattiq chegaralab qo'yadi. Blokcheyn virtual valyuta tizimlarida operatsiyalarni bajarish va ularning tarixini saqlash uchun qo'llanadi. Bitkoin – mavjud virtual valyutalar ichida birinchi va eng keng tarqalgan kriptovalyuta hisoblanadi va bitkoin blokcheyni texnologiyasidan foydalanadi. Virtual valyutalar kriptovalyutalarga mansub bo'lmasligi va Blokcheyn texnologiyasidan foydalanmasligi ham mumkin. Bunday virtual valyutalarga misol qilib Yandeks-dengi, Veb-mani (WebMoney) va Kivi-hamyonni (Qivi) keltirishimiz mumkin. Ko'pchilik virtual

valyutalar, kriptovalyutalar va blokcheyn atamalarini adashtirib yuboradi va ularnisinonim sifatida qo‘llaydi, lekin bu faqat birinchi – bitkoin uchun to‘g‘ridir. Gap shundaki, blokcheyn texnologiyasi maxsus Bitkoin uchun ishlab chiqilgan va ma‘lum vaqt davomida boshqa hech qaerda qo‘llanilmagan, hozir esa holat bunday emas. Blokcheyn texnologiyasi asosida bitkoin kriptovalyutasi ixtiro qilingan va uni emissiya qilish boshlangan. Blokcheyndan pul nominali nuqtai-nazaridan emas, balki davlat reestrlari yuritish sohasida foydalanish umuman boshqa gap. Davlat sektorida blokli zanjirlar bilan amalga oshiriladigan tajribalar butun dunyo bo‘ylab tarqalib bormoqda. AQSHda sog‘liqni saqlash tizimi va boshqa bir qator tarmoqlarda, Shvetsiyada mulk huquqini ro‘yxatdan o‘tkazishda, Buyuk Britaniyada pensiya ta‘minoti sohasida ham aynan shu yo‘lni, ya‘ni blokcheyndan foydalanishni tanlagan. Bunday loyihalarda davlatning risklari kriptovalyutalar yaratish bilan taqqoslaganda, ancha pastroq darajada bo‘ladi. Shu bilan birga, ulardan olinadigan ijtimoiy samara, raqamli va oddiy iqtisodiyotga qo‘shiladigan hissa yuqori bo‘ladi. Masalan, hisob-kitoblarga ko‘ra, faqat AQSHning o‘zida mulk huquqini ro‘yxatdan o‘tkazish sohasida blokcheyn joriy qilish yiliga 2-4 mlrd dollar tejashga imkon bergan bo‘lardir. Bunda tejamkorlik operatsiyalar tezlashuvi bilan, demak, tijorat sektorining rivojlanishi bilan birga kuzatiladi. Blokcheyntexnologiyasitobora ko‘proq quyidagi sohalarda qo‘llanilmoqda: mualliflik huquqi, saylovchilar ovozi hisoblash, tashabbus kraudfandingi, ijtimoiy obru-e‘tibor, sug‘urta, reklama, stavkalar va boshqa bir qancha sohalar bunga misol bo‘lishi mumkin. Foydalaniladigan texnologiyalar vaalgoritmlar mohiyatiga kirishib o‘tirmasdan, quyida blokcheyn texnologiyasining boshqalaridan ajralib turadigan asosiy xususiyatlarini sanab o‘tamiz: ma‘lumotlar ko‘p marta takrorlangan bo‘lib, barcha qatnashchilar tomonidan yaratilgan va qo‘llab-quvvatlanadigan taqsimlangan tarmoqda saqlanadi, bu esa uni buzishni yoki o‘zgartirishni amalga oshirishni imkonsiz qilib qo‘yadi; har bir qayd qilingan axborot o‘z tarixiga ega bo‘lib, bu axborotning kelib chiqishi va uning haqiqiyiligini tekshirishga imkon beradi; ma‘lumotlar to‘plamini tuzish xususiyatlari uni xakerlar hujumlariga yoki g‘ayri qonuniy harakatlarga nisbatan chidamli qilib qo‘yadi. Blokcheyn texnologiyasining sanab o‘tilgan xususiyatlari kriptovalyutalarning asosiy xususiyati–ishonchlilikni ta‘minlab beradi, ya‘ni [5-12]:

1. qalbakilashtirish imkonsizligi;

2. o'g'irlash imkonsizligi.
3. umumiy emissiya markazi yo'qligi;
4. ochiq dasturiy kod mavjudligi;
5. tashqi tartibga solish yo'qligi (dasturiy kodga kiritilganidan tashqari);
6. transchegaraviylik mavjudligi.

Ishonchlilikdan tashqari, kriptovalyutalar foydalanuvchilarni foydalanish qulayligi va tranzaksiya harajatlari minimalligi bilan ham o'ziga jalb qiladi. Bitkoin (yoki boshqa har qanday kriptovalyuta) qiymati maxsus birjalarda (kriptobirjayoki virtual valyutalar birjasida) bozor talab va taklifi asosida belgilanadi. Boshqacha qilib aytganda, ko'plab virtual valyutalar moddiy ta'minotga ega emas, balki ijtimoiy shartnoma shakli hisoblanadi. Ta'kidlash joizki, valyutalar, obligatsiyalar, aktsiyalar, veksellar va boshqa shu kabimoliyaviy vositalarning mutlaq ko'pchiligi ham ijtimoiy shartnoma shakli hisoblanadi va to'liq moddiy ta'minotga ega bo'lmaydi. Biroq, agar klassik valyuta qiymati asosan uni emissiya qiladigan mamlakatning moliyaviy-iqtisodiy va siyosiy tarkibiy qismlariga bog'liq bo'lsa, kriptovalyutalar qiymati faqat foydalanuvchilar kutadgan natijalar bilan belgilanadi.

Turli xillik hayot ziravoridir, xilma-xillik katta ma'lumotlarning tamoyillaridan biridir. Shubhasiz, katta ma'lumotlar dollar operatsiyalaridan tortib, tvitlarga, rasmlarga, audioga qadar hamma narsani o'z ichiga oladi. Shuning uchun katta ma'lumotlardan foydalanish ushbu ma'lumotlarning barchasi tahlil qilish va ma'lumotlarni boshqarish uchun birlashtirilishini talab qiladi. Ushbu turdagi mashg'ulotlar bilan shug'ullanish qiyinroq.

Ma'lumotlarni boshqarish uzoq vaqtdan beri mavjud bo'lsa-da, katta ma'lumotlar dunyosida ikkita omil yangi:

- Ba'zi katta ma'lumotlar manbalari aslida sensorlar, smartfon va planshetlardan olingan ma'lumotlar kabi yangi.

- Ilgari ishlab chiqarilgan ma'lumotlar saqlanmagan yoki saqlanmagan va foydalanishga yaroqli tarzda tahlil qilinmagan. Buning asosiy sababi shundaki, buning uchun texnologiya mavjud emas edi. Boshqacha qilib aytganda, bizda ushbu ma'lumotlarning barchasi bilan ishlashning iqtisodiy jihatdan samarali usuli yo'q edi.

Muammolarni hal qilish uchun sizda katta ma'lumotlarni joylashtirishning turli xil usullari mavjud. Masalan, ba'zi holatlarda, siz trafik ma'lumotlarini kuzatayotganda, masalan, real vaqt rejimida

ma'lumotlar bilan ishlashni xohlaysiz. Boshqa holatlarda, masalan, shubhali naqshni aniqlash uchun ommaviy rejimda tahlil qilmoqchi bo'lgan katta miqdordagi ma'lumotlarni to'plash kabi ma'lumotlarni real vaqtda boshqarish kerak bo'lmaydi. Xuddi shunday, ba'zida siz katta ma'lumot yechimining bir qismi sifatida bir nechta ma'lumot manbalarini birlashtirishingiz kerak bo'ladi, shuning uchun nima uchun ma'lumotlar manbalarini birlashtirishni xohlashingiz mumkinligini ko'rib chiqamiz. Xulosa shuki, siz o'zingizning tuzilgan va tuzilmagan ma'lumotlaringiz bilan nima qilishni xohlasangiz, siz amalga oshiradigan texnologik xaridlarni xabardor qiladi.

Strukturalangan ma'lumotlar

Strukturalangan ma'lumotlar atamasi odatda belgilangan uzunlik va formatga ega bo'lgan ma'lumotlarni anglatadi. Strukturalangan ma'lumotlarga qatorlar, sanalar va qatorlar deb nomlangan so'zlar va raqamlar guruhlari kiradi (masalan, mijozning ismi, manzili va boshqalar). Aksariyat mutaxassislarning fikriga ko'ra, ushbu turdagi ma'lumotlar u erda mavjud bo'lgan ma'lumotlarning taxminan 20 foizini tashkil qiladi. Strukturalangan ma'lumotlar, ehtimol siz ishlashga odatlangan ma'lumotlar bo'lishi mumkin. Ular odatda ma'lumotlar bazasida saqlanadi. So'rovni strukturalangan so'rov tili (SQL) kabi til yordamida yaratishingiz mumkin, bu haqda biz keyinchalik "Strukturalanmagan ma'lumotlar" bo'limida ko'rib qilamiz [11-18].

Sizning kompaniyangiz allaqachon "an'anaviy" manbalardan strukturalangan ma'lumotlarni to'plashi mumkin. Bularga mijozlar bilan aloqalarni boshqarish (CRM) ma'lumotlari, operatsion korporativ resurslarni rejalashtirish (ERP) ma'lumotlari va moliyaviy ma'lumotlar kiradi. Ko'pincha ushbu ma'lumotlar elementlari tahlil qilish uchun ma'lumotlar omboriga birlashtiriladi.

Katta strukturalangan ma'lumotlar manbalarini o'rganish Garchi bu odatdagidek ish bo'lib tuyulishi mumkin bo'lsa-da, aslida katta ma'lumotlar dunyosida strukturalangan ma'lumotlar yangi rol o'ynamoqda. Texnologiya evolyutsiyasi ko'pincha real vaqtda va katta hajmlarda yaratilgan strukturalangan ma'lumotlarning yangi manbalari bilan ta'minlaydi. Ma'lumot manbalari ikki toifaga bo'linadi:

□ Kompyuter yoki mashina yaratgan: Mashina yaratgan ma'lumotlar, odatda, inson aralashuvisiz mashina tomonidan yaratilgan ma'lumotlarga tegishlidir.

□ Inson tomonidan ishlab chiqarilgan: bu odamlar kompyuterlar bilan o'zaro aloqada bo'lgan ma'lumotdir.

Ba'zi ekspertlar mashinalar va insonlar o'rtasidagi gibrid bo'lgan uchinchi toifaning mavjudligini ta'kidlaydilar. Bunda, bizni birinchi ikkita toifa qiziqtiradi.

Mashina yaratgan strukturalangan ma'lumotlar quyidagilarni o'z ichiga olishi mumkin:

□ Sensor ma'lumotlar: Masalan, radiochastota identifikatori (RFID) yorliqlari, aqlli hisoblagichlar, tibbiy asboblari va Global Pozitsion Tizim (GPS) ma'lumotlari. Masalan, RFID tez ommabop texnologiyaga aylanib bormoqda. U masofadagi narsalarni kuzatish uchun kichik kompyuter chiplaridan foydalanadi. Bunga misol sifatida mahsulot konteynerlarini bir joydan boshqasiga kuzatib borish mumkin. Qabul qiluvchidan ma'lumot uzatilganda, u serverga o'tishi va keyin tahlil qilinishi mumkin. Kompaniyalar bunga ta'minot zanjiri boshqaruvi va zaxiralarni nazorat qilish bilan qiziqishadi. Sensor ma'lumotlarga yana bir misol - xaridorlarning xatti-harakatlarini yangi usullar bilan tushunish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan GPS kabi sensorlarni o'z ichiga olgan smartfonlar.

□ Veb-log ma'lumotlar: Serverlar, dasturlar, tarmoqlar va boshqalar ishlayotganda, ular o'zlarining faoliyatlari to'g'risida barcha ma'lumotlarni to'plashadi. Bu, masalan, xizmat ko'rsatish darajasidagi kelishuvlar bilan shug'ullanish yoki xavfsizlik buzilishini taxmin qilish uchun foydali bo'lishi mumkin bo'lgan katta hajmdagi ma'lumotlarni tashkil qilishi mumkin.

□ Savdo nuqtasi ma'lumotlari: hisobchi siz sotib olayotgan biror mahsulotning shtrix-kodini skanerlaganda, mahsulot bilan bog'liq barcha ma'lumotlar hosil bo'ladi. Endi mahsulotlarni sotib olgan barcha odamlarni tasavvur qilayli, bunda ushbu ma'lumotlar to'plamining qanchalik katta ekanligini tushunish mumkin.

□ Moliyaviy ma'lumotlar: Hozirda ko'plab moliyaviy tizimlar dasturiy ta'minot hisoblanadi; ular jarayonlarni avtomatlashtiradigan oldindan belgilangan qoidalar asosida ishlaydi. Birja savdo ma'lumotlari bunga yaxshi misoldir. Unda kompaniya belgisi va dollar miqdori kabi strukturalangan ma'lumotlar mavjud. Ushbu ma'lumotlarning bir qismi mashinada, ba'zilari esa inson tomonidan ishlab chiqariladi.

Inson tomonidan yaratilgan strukturalangan ma'lumotlar quyidagilarni o'z ichiga olishi mumkin:

□ Kirish ma'lumotlari: bu inson kompyuterga kiritishi mumkin bo'lgan har qanday ma'lumotlar, masalan, ism, yosh, daromad, so'rovnomalar javoblari va boshqalar. Ushbu ma'lumotlar mijozlarning xarakterini tushunish uchun muhim bo'lishi mumkin.

□ Klik-potok ma'lumotlari: ma'lumotlar har safar veb-saytdagi havolani bosganingizda hosil bo'ladi. Ushbu ma'lumotlar mijozlarning xulq-atvori va sotib olish tartibini aniqlash uchun tahlil qilinishi mumkin.

□ O'yin bilan bog'liq ma'lumotlar: O'yinda qilgan har bir harakatingiz yozib olinishi mumkin. Bu oxirgi foydalanuvchilar o'yin portfeli orqali qanday harakat qilishini tushunishda foydali bo'lishi mumkin.

Ushbu ma'lumotlarning ba'zilari unchalik katta hajmga ega bo'lmasligi mumkin, masalan, profil ma'lumotlari. Shu bilan birga, millionlab foydalanuvchilarning bir xildagi ma'lumotlarni taqdim etishi, ularning hajmi juda katta bo'ladi. Bundan tashqari, ushbu ma'lumotlarning aksariyati natijalarni bashorat qilish imkoniyatiga ega modellarni tushunish uchun foydali bo'lishi mumkin bo'lgan real vaqt tarkibiy qismiga ega. Bunday ma'lumot ishonchli bo'lishi va ko'p maqsadlarda ishlatilishi mumkin.

Relyatsion ma'lumotlar bazalarining katta ma'lumotlarda tutgan o'rni

Ma'lumotlarning doimiyligi deganda, ma'lumotlar bazasi o'zgartirilganda qanday qilib o'z versiyasini saqlab qolishi tushuniladi. Barqaror ma'lumotlarni saqlashni eng yaxshi usuli bu ma'lumotlar bazasini boshqarishning relyatsion tizimi (RDBMS). Dastlab, hozirgi hisoblash sanoati ma'lumotlarni doimiy saqlash uchun sodda usullardan foydalangan [14-20].

1980 yilgacha yoki undan oldin tarqalgan "tekis fayllar" yoki "tarmoq" ma'lumotlar majmuini esga olaylik. Ushbu mexanizmlar foydali bo'lsa-da, ularni o'zlashtirish juda qiyin bo'lgan va har doim tizim dasturchilaridan ma'lumotlarni boshqarish uchun maxsus dasturlar yozishni talab qilgan.

Relyatsion model IBM olimi Edgar Kodd tomonidan 1970-yillarda ixtiro qilingan va IBM, Oracle, Microsoft va boshqa kompaniyalarda ishlatilgan. U bugungi kunda ham keng qo'llaniladi va katta ma'lumotlarning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Relyatsion

ma'lumotlar bazasini tushunish muhimdir, chunki ma'lumotlar bazalarining boshqa turlari katta ma'lumotlar bilan ishlatiladi.

Relyatsion modelda ma'lumotlar jadvalda saqlanadi. Ushbu ma'lumotlar bazasi bazasida strukturalangan ma'lumotlardan tarkib topgan sxema ko'rinishi bo'lishi kerak. Masalan, relyatsion ma'lumotlar bazasida sxema jadvallarni, jadvallardagi maydonlarni va ikkalasi o'rtasidagi munosabatlarni belgilaydi. Ma'lumotlar har bir o'ziga xos atribut uchun yagona ustunlarda saqlanadi. Ma'lumotlar qatorlarda ham saqlanadi. Har bir jadval yangi ma'lumotlar bilan to'ldirilishi va ma'lumotlar o'chirilishi, o'qilishi va yangilanishi mumkin. Bu ko'pincha strukturalangan so'rov tili (SQL) yordamida relyatsion modelda amalga oshiriladi.

Relyatsion modelda SQL-dan foydalanishning yana bir jihati shundaki, jadvallarni umumiy kalit (ya'ni munosabatlar) yordamida so'rov jo'natish mumkin.

Masalan, ma'lum bir mahsulotni sotib olgan mijozlarning jinsini aniqlash uchun so'rov yuborish mumkin. U quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

```
Select CustomerID, State, Gender, Product from "demographic table", "product table" where Product= XXYY
```

So'nggi bir necha o'n yilliklarda relyatsion ma'lumotlar bazalari hukmronlik qilgan bo'lsa-da, turli xil ma'lumotlar turlarining katta oqimlari bilan ishlashda ulardan foydalanish qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Relyatsion ma'lumotlar bazalari ustida ishlovchilar to'xtab qolishmadi va katta ma'lumotlar uchun mo'ljallangan relyatsion ma'lumotlar bazalarini joriy qilishni boshlashdi. Bundan tashqari, ma'lumotlar bazasining yangi modellari rivojlanib, odamlarga katta ma'lumotlarni boshqarishda yordam berdi.

PostgreSQL (www.postgresql.org) texnologiyasi mavjud bo'lgan eng keng tarqalgan ochiq manbali relyatsion ma'lumotlar bazasi. Uning kengaytirilishi va ko'p sonli meynfreymlarda mavjud bo'lishi, uni ba'zi bir ma'lumotlarga oid katta ma'lumotlar bazalari uchun asos texnologiyaga aylantirdi.

Strukturalanmagan ma'lumotlar

Strukturalanmagan ma'lumotlar - bu belgilangan formatga mos kelmaydigan ma'lumotlardir. Agar korxonalar uchun mavjud bo'lgan ma'lumotlarning 20 foizi strukturalangan ma'lumotlar bo'lsa, qolgan 80 foizi strukturalanmagan. Strukturalanmagan ma'lumotlar haqiqatan ham ma'lumotlarning aksariyat katta qismini tashkil qiladi. Lekin yaqin

vaqtgacha, texnologiya, ma'lumotlarni saqlash yoki qo'lda tahlil qilishdan tashqari, u bilan ko'p ish qilishni qo'llab-quvvatlamagan.

Strukturalanmagan ma'lumotlar manbalarini o'rganish

Strukturalanmagan ma'lumotlar hamma joyda mavjud. Darhaqiqat, aksariyat shaxslar va tashkilotlar o'z hayotlarini strukturalanmagan ma'lumotlar atrofida yashaydilar. Xuddi strukturalangan ma'lumotlarda bo'lgani kabi, strukturalanmagan ma'lumotlar mashina yoki inson tomonidan yaratiladi [12-19].

Mashina yaratgan strukturalanmagan ma'lumotlarga misollar:

- Sun'iy yo'ldosh tasvirlari: Bunga ob-havo ma'lumotlari yoki hukumat sun'iy yo'ldosh kuzatuv tasvirida yozib olgan ma'lumotlar kiradi. Masalan, Google Earth orqali tasvirlarni olish.

- Ilmiy ma'lumotlar: Bunga seysmik tasvirlar, atmosfera ma'lumotlari va yuqori energiya fizikasi kiradi.

- Fotosuratlar va videofilmlar: Bunga xavfsizlik, kuzatuv va yo'l harakati videolari kiradi.

- Radar yoki sonar ma'lumotlari: Bunga transport vositalari, meteorologik va okeanografik seysmik profillar kiradi.

Quyida inson tomonidan yaratilgan strukturalanmagan ma'lumotlarning bir nechta misollar berilgan:

- Tashkilotning ichki ma'lumotlari: Hujjatlar, jurnallar, so'rov natijalari va elektron pochtaerdagi barcha matnlarni qaraylik. Korxonada to'g'risidagi ma'lumotlar bugungi kunda dunyodagi matnli ma'lumotlarning katta foizini tashkil etadi.

- Ijtimoiy media ma'lumotlari: Ushbu ma'lumotlar YouTube, Facebook, Twitter, LinkedIn va Flickr kabi ijtimoiy media platformalarida hosil bo'ladi.

- Mobil ma'lumotlar: Bunga matnli xabarlar va joylashuv(location) ma'lumotlari kabi ma'lumotlar kiradi.

- Veb-sayt kontenti: Bu YouTube, Flickr yoki Instagram kabi strukturalanmagan kontentni yetkazib beradigan har qanday saytda yaratiladi.

Ba'zi odamlar strukturalanmagan ma'lumotlar atamasi chalg'ituvchi deb hisoblashadi, chunki har bir hujjat uni yaratgan dastur asosida o'zining strukturasi yoki formatini o'z ichiga olishi mumkin. Biroq, hujjatning ichki qismi haqiqatan ham strukturalanmagan.

Hozirgacha strukturalanmagan ma'lumotlar ma'lumotlar tenglamasining eng katta qismidir va strukturalanmagan ma'lumotlardan

foydalanish holatlari tez sur'atlar bilan kengayib bormoqda. Faqatgina matn tomonida matn analitikasi strukturalanmagan matnni tahlil qilish va tegishli ma'lumotlarni olish va ushbu ma'lumotlarni turli usullar bilan qo'llanilishi mumkin bo'lgan strukturalangan ma'lumotga aylantirish uchun ishlatilishi mumkin. Masalan, katta ma'lumotlardan ommolashgan holda foydalanish - bu mijozlarning katta hajmdagi suhbatlarida foydalanish uchun ijtimoiy mediani tahlil qilish hisoblanadi. Bundan tashqari, strukturalanmagan call-markaz yozuvlari, elektron pochta xatlari, so'rovnomada yozma sharhlar va boshqa hujjatlar mijoz qiziqishlarini o'rganish uchun tahlil qilinadi. Bu mijozlar tajribasini o'rganish uchun o'n millionlab manbalardan olingan ijtimoiy tarmoqlar bilan birlashtirilishi mumkin.

Yarim strukturalangan ma'lumotlar

Yarim strukturalangan ma'lumotlar - bu strukturalangan va strukturalanmagan ma'lumotlar ortasidagi ma'lumotlarning bir turi. Yarim strukturalangan ma'lumotlar, albatta, belgilangan sxemaga (ya'ni strukturaga) mos kelmaydi, balki o'z-o'zini tavsiflashi mumkin va oddiy yorliq / qiymat juftliklariga ega bo'lishi mumkin. Masalan, yorliq / qiymat juftliklari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

<family>=Jones, <mother>=Jane, and <daughter>=Sarah.

Masalan EDI, SWIFT va XML larni yarim strukturalangan ma'lumotlarga kiradi.

Ular kompleks jarayonlarni qayta ishlash uchun foydali yuklanishlar deb qaraladi [14].

Katta ma'lumotlarni boshqarishda CMSning roli

Tashkilot ma'lumotlar bazalarida ba'zi strukturalanmagan ma'lumotlarni saqlaydi. Shu bilan birga, ular kontentning to'liq hayotiy davrini boshqarishi mumkin bo'lgan korporativ kontentni boshqarish tizimlaridan (CMS) foydalanadilar. Bunga veb-kontent, hujjat kontenti va boshqa ommaviy axborot vositalari kirishi mumkin.

Axborot va tasvirlarni boshqarish assotsiatsiyasi (AIIM; www.aiim.org;) ma'lumotlariga ko'ra, ta'lim, tadqiqotlar va ilg'or tajribalarni ta'minlaydigan notijorat tashkilot, korporativ kontentni boshqarish (ECM) tarkibiga "strategiyalar, usullar va vositalar tashkiliy jarayonlar bilan bog'liq kontent va hujjatlarni olish, boshqarish, yig'ish, saqlash va etkazib berish" kiradi. ECM-ga kiritilgan texnologiyalar

hujjatlarni boshqarish, yozuvlarni boshqarish, tasvirlash, ish oqimlarini boshqarish, veb-kontentni boshqarish va hamkorlik.

Butun sanoat kontentni boshqarish asosida o'sdi va ko'plab kontentni savdosi bilan shug'ullanuvchilar bu katta hajmdagi strukturalanmagan ma'lumotlarga ishlov berish o'zlarining yechimlari hajmini kengaytirmoqda. Shu bilan birga, strukturalanmagan ma'lumotlarni qo'llab-quvvatlashga va strukturalanmagan ma'lumotlarni tahlil qilishga yordam beradigan yangi texnologiyalar ham rivojlanib bormoqda. Ulardan ba'zilari ham strukturalangan, ham strukturalanmagan ma'lumotlarni qo'llab-quvvatlaydi. Ba'zilar real vaqt potoklarini qo'llab-quvvatlaydi. Ular orasida Hadoop, MapReduce va potok kabi texnologiyalar mavjud.

Tarkibni kontentni boshqarish tizimlari shaklida saqlash uchun mo'ljallangan tizimlar endi mustaqil yechimlar emas. Aksincha, ular ma'lumotni boshqarish bo'yicha umumiy yechimning bir qismi bo'lishi mumkin. Masalan, sizning tashkilotingiz keyinchalik CMS qidiruvi dasturiy triggeri bo'ladigan Twitter-kanallarini kuzatishi mumkin. Endi tvitni qo'ygan shaxs (ehtimol, muammoning yechimini izlashi mumkin) u odam o'zi qidirayotgan mahsulotni topishi mumkin bo'lgan joyni taklif qiladigan javobni oladi. Bunda ushbu turdagi o'zaro ta'sirni real vaqtda sodir bo'lishi muhim hisoblanadi. Bundan tashqari, u real vaqt rejimida strukturalanmagan, strukturalangan (mijozning tvitterda yozgan shaxs haqidagi ma'lumotlari) va yarim strukturalangan (CMSdagi asl tarkib) ma'lumotlaridan foydalanish qiymatini ko'rsatadi [18].

Real va real bo'lmagan vaqtdagi talablar

Ushbu bobning avvalgi bo'limlarida muhokama qilganimizdek, katta ma'lumotlar ko'pincha texnologiyaning ilg'or bo'lmaganligi yoki buning uchun sarf-xarajatlar juda katta bo'lganligi sababli mumkin bo'lmagan narsalarni qilish bilan bog'liq. Biz katta ma'lumotlar bilan duch keladigan katta o'zgarish - bu o'tmishda talab qilinadigan barcha kompleks dasturlashlarsiz katta hajmdagi ma'lumotlardan foydalanish imkoniyati. Ko'pgina tashkilotlar katta hajmdagi murakkab ma'lumotlarni boshqarish nuqtai nazaridan eng yuqori nuqtada. Ma'lumotlarning katta hajmdagi yondashuvlari muvozanatni saqlashga yordam beradi, shuning uchun ma'lumotlar hajmi, xilma-xilligi va tezligi o'zgarganda chekkada turmaslik kerak. Kompaniyalar yuqori tezlikda boshqarilishi kerak bo'lgan ko'payib borayotgan ma'lumotlarning hajmini boshqarishda qiynalishdi. Ma'lumotlar ochib berishi mumkin

bo'lgan to'liq tasavvurga ega bo'lish uchun tashkilotlarga ko'pincha tanqidiy ma'lumotlarga ega bo'lmagan kichik kichik to'plamlarni tahlil qilish bilan shug'ullanishga to'g'ri keldi. Katta ma'lumot texnologiyalari rivojlanib, joylashtirilishi bilan biz ma'lumotlarni osonroq tahlil qilamiz va undan qaror qabul qilish yoki harakatlar qilish uchun foydalanamiz.

Katta ma'lumotlarning real vaqtdagi tomonlari kompaniyalar muhim muammolarni hal qilishlari kerak bo'lganda inqilobiy bo'lishi mumkin. Quyidagi ro'yxatda kompaniya tezkor ustunlikka erishish uchun real vaqtda ma'lumotlardan qachon foydalanishni xohlashiga misollar keltirilgan:

- Firibgarlik/razvedka kabi yangi ma'lumotlar bilan istisno holatini kuzatish;

- Moliyaviy bozorlarga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan voqealarni aniqlash uchun yangiliklar lentalari va ijtimoiy tarmoqlarni kuzatib borish, masalan, xaridorning yangi mahsulot e'loniga munosabati;

- Haqiqiy vaqtdagi Twitter oqimlari asosida katta sport tadbirlari davomida reklama joylashuvingizni o'zgartirish;

- Savdo joyida sotib olgan narsalariga qarab xaridorga kupon taqdim etish. Ba'zan potok ma'lumotlari juda tez keladi va keng ko'lamdagi manbalarni o'z ichiga olmaydi, ba'zida ko'p xilma-xillik mavjud, ba'zan esa bu ikkalasining kombinatsiyasi. Shu bilan birga, quyidagi ro'yxat tizimdagi ma'lumotlarni qabul qilish, qayta ishlash va real vaqt rejimida tahlil qilish qobiliyatini e'tiborga olish kerak bo'lgan bir nechta narsa berilgan:

- Kam kechikish: kechikish - bu xizmatning atrof muhitda ishlashiga imkon beradigan vaqtni kechiktirish. Ba'zi ilovalar kamroq kechikishni talab qiladi, ya'ni ular real vaqt rejimida javob berishlari kerak. Haqiqiy vaqtda oqim past kechikishni talab qiladi. Shuning uchun siz hisoblash quvvati bilan bir qatorda tarmoq cheklovlari haqida o'ylashingiz kerak.

- Miqyosi: Miqyosi, ortib borayotgan yuk ostida ham ma'lum bir ishlash darajasini saqlab turish qobiliyatidir.

- Ko'p qirralilik: Tizim ma'lumotlar oqimlarini ham tuzilgan, ham tuzilmalarini qo'llab-quvvatlashi kerak.

- Mahalliy format: Ma'lumotlardan asl shaklida foydalaning. Transformatsiya vaqt va pulni talab qiladi. Voqealarni qo'zg'atadigan ma'lumotlarda murakkab o'zaro ta'sirlarni qayta ishlash g'oyasidan foydalanish imkoniyati o'zgaruvchan bo'lishi mumkin.

Doimiy ravishda ko'payib borayotgan turli xil ma'lumotlarni qayta ishlashga ehtiyoj bulut xizmatlarini qabul qilishga turtki beradigan asosiy omillardan biridir. Bulut modeli keng ko'lamli va taqsimlangandir.

Katta ma'lumotlarni birlashtirish

Strukturalangan va strukturalanmagan ma'lumotlaringiz bilan nima qilishni xohlashingiz, nima uchun bitta texnologiyani boshqasidan ko'ra tanlashingiz mumkinligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, ushbu ma'lumotlarni kerakli joyga qo'yish uchun kirish ma'lumotlarining strukturalarini tushunish zarurligi belgilanadi [20-22].

Ma'lumot turlarini katta ma'lumotlar muhitiga birlashtirish

Katta ma'lumotlarning yana bir muhim jihati shundaki, siz ko'pincha foydalanadigan barcha ma'lumotlarga egalik qilishingiz shart emas. Ko'pgina misollar buni tasdiqlaydi. Siz ijtimoiy tarmoqlardagi ma'lumotlardan, uchinchi tomon sanoat statistikasidan yoki hatto sun'iy yo'ldoshlardan olingan ma'lumotlardan foydalanishingiz mumkin. Ijtimoiy tarmoqlar haqida o'ylab ko'ring, shunda biz nimani nazarda tutayotganimizni tushunasiz. Ko'pincha turli xil manbalarni birlashtirish kerak bo'ladi. Ushbu ma'lumotlar barcha ichki tizimlardan, ham ichki, ham tashqi manbalardan yoki umuman tashqi manbalardan olinishi mumkin. Ushbu ma'lumotlarning aksariyati ilgari o'chirilgan bo'lishi mumkin.

Ma'lumotlar real vaqt rejimida sizga kerak emas. Ulardan juda ko'piga ega bo'lishingiz mumkin va bu tabiatan xilma-xil. Bu hali ham katta ma'lumotlar muammosi bo'lishi mumkin. Albatta, siz juda katta hajmdagi ma'lumotlarni ko'rayotgan stsenariyga duch kelishingiz mumkin, bu yuqori tezlikda va bu tabiatan xilma-xillikdadir.

Ulagichlar

Turli xil katta ma'lumot manbalaridan ma'lumotlarni olish imkonini beradigan bir nechta ulagichlar kerak. Ehtimol Twitter yoki Facebook ulagichini xohlaysiz. Ehtimol, ma'lumotlar omboridan tashqarida joylashgan katta ma'lumotlar manbai bilan birlashishingiz kerak, shunda ikkala ma'lumot manbalarini birgalikda tahlil qilishingiz mumkin [12-15].

Metama'lumotlar

Ushbu ma'lumotlarning barchasini birlashtirishning muhim tarkibiy qismi metama'lumot hisoblanadi. Metama'lumot - bu

kompaniyaning ma'lumotlarini (va dasturiy ta'minotini) topish, foydalanish va ularni qo'llashni tavsiflash uchun ishlatiladigan ta'riflar, xaritalar va boshqa xususiyatlardir. Hisob raqami haqidagi ma'lumotlar - Metama'lumotlarga misol bo'ladi. Bular raqam, tavsif, ma'lumot turi, ism, manzil, telefon raqami va maxfiylik darajasi bo'lishi mumkin.

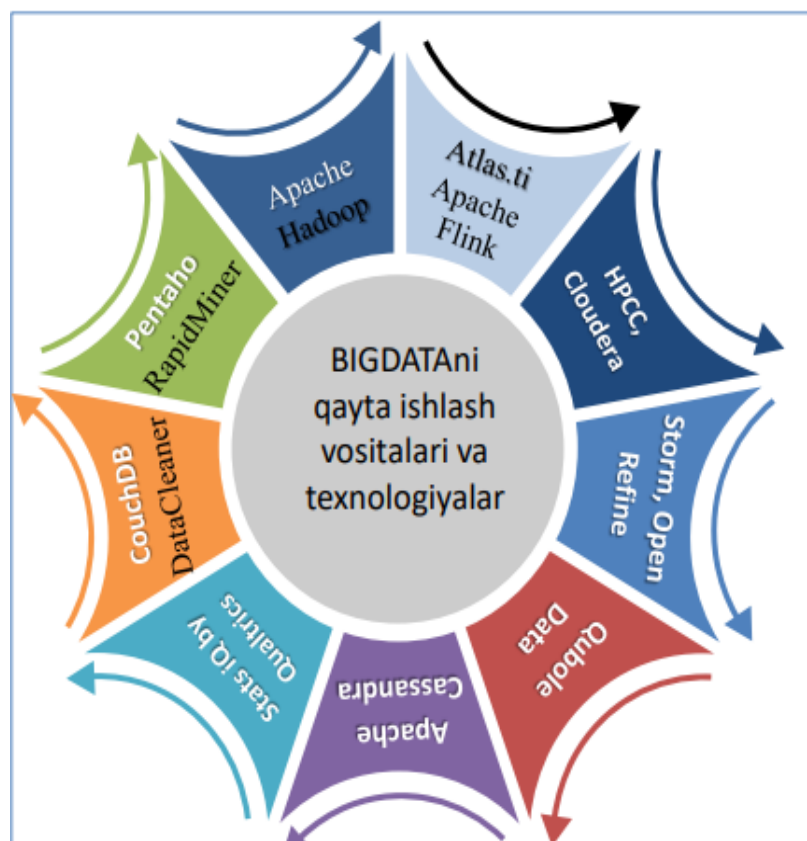
Ma'lumotlar jamlanmasini larini tashkil qilish hamda yangi va o'zgaruvchan ma'lumotlar manbalari bilan ishlashda sizga yordam berish uchun metama'lumotlar ishlatilishi mumkin. Metama'lumot g'oyasi yangi bo'lmasa ham, u katta ma'lumotlar kontekstida o'zgarib, rivojlanib bormoqda. An'anaviy metama'lumotlar dunyosida barcha ma'lumot manbalarining yagona ko'rinishini ta'minlaydigan katalogga ega bo'lish muhimdir. Ammo ushbu ma'lumotlarning barcha manbalarini nazorat qilmasangiz, ushbu katalog boshqacha bo'lishi kerak. Sizga asosiy metama'lumotlarni tushunishga yordam beradigan analitik vosita kerak bo'lishi mumkin [1-7].

1.5. Taqsimlangan hisoblash

Taqsimlangan hisoblash yangi texnologiya tushunchasi emas. Bu deyarli 50 yildan beri mavjud. Dastlab, bu texnologiya kompyuter fanlarini tadqiq qilishda hisoblash muammolarini masshtablash va ulkan hisoblash tizimlari xarajatlarisiz murakkab muammolarni hal qilish usuli sifatida ishlatilgan. Taqsimlangan hisoblash uchun eng muvaffaqiyatli dastlabki urinishlardan biri AQSh mudofaasining ilg'or tadqiqot loyihalari agentligi (DARPA) tomonidan moliyalashtirilgan loyihadir. Tashkilot tadqiqotlari natijasi birinchi taqsimlangan hisoblash tarmog'i Internetning rivojlanishi bo'ldi. Aytishingiz mumkinki, u inqilobni boshlab berdi, bu tijoratdan tortib sog'liqni saqlashga, transportga, odamdan odamga va mashinadan mashinaga aloqaga o'tishga olib keldi.

BigData – 2000 yil oxirida paydo bo'lgan va an'anaviy ma'lumotlar bazalarini boshqarish tizimlari va Business Intelligence sinfining yechimlariga muqobil bo'lgan, katta hajmdagi va sezilarli xilma-xillikdagi strukturlangan va strukturlanmagan ma'lumotlarni qayta ishlashga mo'ljallangan dasturlash texnologiyasi hisonlanadi[1]. Hozirda Big Data texnologiyalari hayotning turli sohalariga tobora chuqurroq kirib bormoqda, savdo, reklama, dam olish va hatto shaxsiy hayot tuzilishi haqidagi odatiy g'oyalarni o'zgartirmoqda. Mamlakarimizda elektron hukumat doirasida turli axbrot tizimlarining joriy etilishi natijasida ma'lumotlar bazasida katta hajmdagi ma'lumotlarning yuzaga kelishi kuzatilmoqda. Ushbu ma'lumotlarni qayta ishlash uchun BigData

texnologiyalaridan foydalanishga to`g`ri keladi. Hozirgi kunda Bigdata bilan ishlash uchun ko`plab vositalar va texnologiyalar mavjud. Ushbu vositalar Bigdata ma`lumotlarini tahlil qilinish samaradorligini oshirishga va vaqtni tejashga imkon beradi. 2022 yil holatiga ko`ra Bigdata ma`lumotlarini qayta ishlash uchun qulay bo`lgan vositalar va texnologiyalar 1.5- rasmda keltirilgan.

1.5-rasm. BIGDATAni qayta ishlash vositalari va texnologiyalar

Apache Hadoop[<https://hadoop.apache.org/releases.html>]- Bigdata platformasi bo`lib, katta hajmdagi ma'lumotlarni kompyuter klasterlari yordamida taqsimlangan tarzda qayta ishlash imkonini beradi. Ushbu amallar serverlar yoki minglab mashinalardan foydalanilgan holda bajariladi [3]. Atlas.ti[<https://atlasti.com>] – keng qamrovli tadqiqot dasturi hisoblanib, katta hajmdagi ma`lumotlarni tahlil qilishda turli platformalardan universal tarzda foydalanish imkoni tadqdim etadi. Ushbu vositadan ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirishda foydalanishingiz mumkin.

HPCC[<https://hpccsystems.com/try-now>]- LexisNexis Risk Solution tomonidan ishlab chiqilgan bo`lib, katta hajmdagi

ma'lumotlarni tahlil qilishda yagona platforma, arxitektura va dasturlash tilidan iborat yechimni taklif qiladi[4].

Storm [<http://storm.apache.org/downloads.html>]- katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish uchun ochiq kodli hisoblash tizimi. Katta hajmdagi ma'lumotlarni ayni vaqtda tizimda qayta ishlanganda, taqsimlanganda yuzaga keladigan nozozliklarga chidamli bo'lgan yagona tizimdir.

Qubole Data[<https://www.qubole.com/>]-katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qiladigan avtomon platforma. Unda o'z-o'zini boshqarish, optimalashtirish va qayta ishlangan ma'lumotlarni guruhlashga ruhsat beradigan, ochiq manbali katta hajmdagi ma'lumotlar vositasidir.

Apache Cassandra [<http://cassandra.apache.org/>]- ma'lumotlar bazasi bugungi kunda katta hajmdagi ma'lumotlarni samarali boshqarishni ta'minlash uchun keng qo'llaniladi.

Stats iQ by Qualtrics[<https://www.qualtrics.com/au/iq/stats-iq/>]- Katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish va foydalanish uchun qulay bo'lgan statistic vositadir. Uning zamonaviy interfeysi statistik testlarni avtomatik ravishda tanlaydi.

CouchDB [<http://couchdb.apache.org/>]-Internet orqali kirish yoki JavaScript-ni ishlatib, so'rovni bajarish uchun JSON hujjatlarida ma'lumotlarni saqlaydi. Unda noto'g'ri saqlash bilan tarqalgan masshtabni taklif etadi. Bu replikatsiya protokolini belgilash orqali ma'lumotlarga kirish imkonini beradi.

Pentaho [<https://www.hitachivantara.com/>]- Katta hajmdagi ma'lumotlarni olish, tayyorlash va birlashtirish vositasi. U ma'lumotlarni vizualizatsiya va tahlil qilishni taklif qiladi. Katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlash uchun ushbu vosita katta ma'lumotlarni katta g'oyalarga aylantirish imkonini beradi.

Apache Flink [<https://flink.apache.org/>]- Katta hajmdagi ma'lumotlar oqimini tahlil qiladigan eng yaxshi ochiq kodli vositadir. U ma'lumotlarni taqsimlangan, yuqori tezlikda ishlash, har doim mavjud va ma'lumotlar oqimini yuboradigan dasturiy ilova.

Cloudera [<https://www.cloudera.com/>]- katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlashda eng tez, oddiy va xavfsiz zamonaviy platforma. Bunda foydalanuvchiga bitta kengaytiriladigan platformada istalgan muhitda istalgan ma'lumotlarni olish imkonini beradi.

Open Refine [<https://openrefine.org/>]- katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlash uchun qulay bo'lgan vosita. Unda katta hajmdagi

ma'lumotlarni tozalash va bir formatdan boshqa formatga aylantirib, tartibsiz ma'lumotlarni tahlil qilib beradi. Undagi ma'lumotlar veb-xizmat va tashqi ma'lumotlar bilan kengayadi.

RapidMiner[<https://my.rapidminer.com/>]- katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish uchun eng yaxshi ochiq kodli vosita. Unda ma'lumotlarni tayyorlash, mashinani o'rganish va modelni joylashtirish uchun ishlatiladi. Katta hajmdagi ma'lumotlarni qidirish va bashoratli ma'lumotlar tahlil to'plamini taklif qiladi.

DataCleaner [<https://github.com/datacleaner>] - bu ilova ma'lumotlar sifatini tahlil qilish va yechimlar platformasi hisoblanadi. Unda ma'lumotlarni tezkor profillash mexanizmi mavjud bo'lib, ma'lumotlar ko'paygan sari ma'lumotlarni o'chirish, o'zgartirish va birlashtiradi.

Kanggle[<https://www.kaggle.com/>]- dunyodagi eng yirik katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlaydigan tashkilotdir. U tadqiqodchilarga o'z ma'lumotlari va statistik ma'lumotlarini nashr etishga yordam beradi. Katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish uchun eng yaxshi joy hisoblanadi.

Hive [<https://hive.apache.org/downloads.html>]- katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlaydigan ochiq kodli dasturiy vosita hisoblanadi. Unda dasturchilarga Hadoop da katta hajmdagi ma'lumotlar to'plamini tahlil qilish, katta hajmdagi ma'lumotlar to'plamini boshqarish va so'rovlarni bajarish imkonini beradi [5].

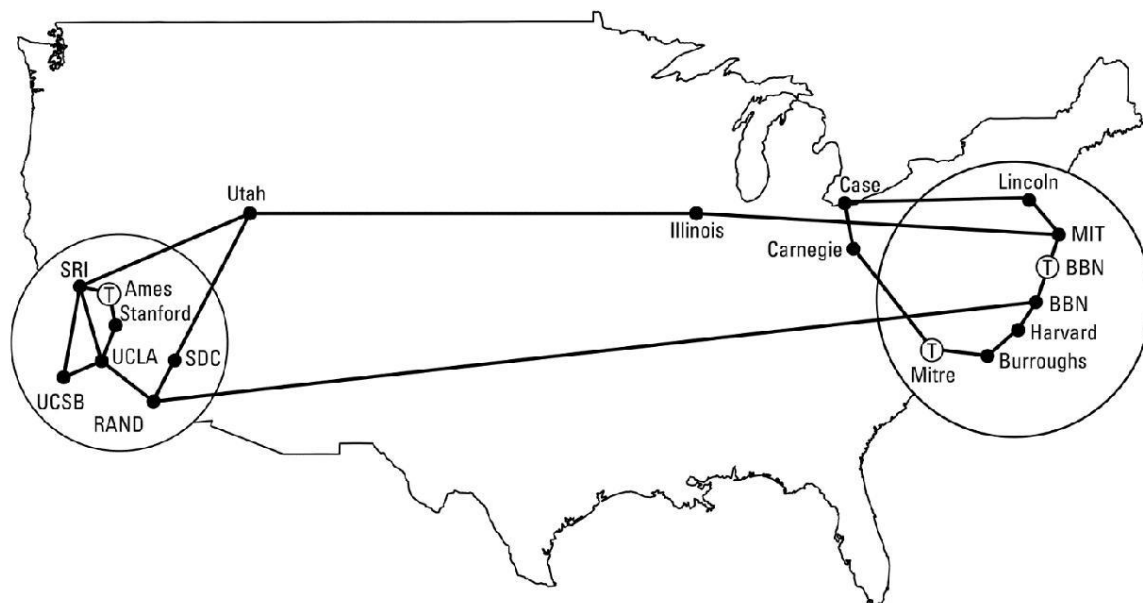
Bugungi kunda respublikamizda elektron hukumat doirasida joriy qilinayotgan axborot tizimlarida juda katta hajmdagi ma'lumotlar (BigData) shakllanyapti. Ma'lumotlar bazasidagi katta hajmdagi murakkab ma'lumotlarni tahlil qilish va qayta ishlash juda muhim masala hisoblanadi. Turli tashkilotlarda foydalanuvchilarning imkoniyatlari va vositalaridan foydalangan holda katta hajmdagi ma'lumotlar bazasini tashkil etishadi. Tashkilotlar uchun bu yuzlab gigabayt ma'lumotlar yoki yuzlab terabayt ma'lumotlar bo'lishi mumkin. BigData ma'lumotlar bazasida yillar davomida jamlanib, o'zgarib boradi. Ushbu ma'lumotlarni tahlil qilish va qayta ishlash uchun dasturiy vositalar va texnologiyalardan foydalaniladi.

Taqsimlangan hisoblashning qisqacha tarixi

Xizmatga yo'naltirish, bulutli hisoblash, virtualizatsiya va katta ma'lumotlar kabi so'nggi o'n yillikdagi barcha muhim tendentsiyalar ortida taqsimlangan hisoblash deb nomlangan poydevor texnologiyasi

yotadi. Oddiy qilib aytganda, hisoblashlarni taqsimlamasdan, ushbu o'shishlarning hech biriga erishishning imkoni bo'lmaydi. Taqsimlangan hisoblash - bu 1.5-rasmda ko'rsatilgandek, alohida kompyuterlarni xuddi bitta muhit kabi go'yo geografik hududlar bo'ylab birlashtirishga imkon beradigan usuldir. Taqsimlangan hisoblashning turli xil qo'llanishini topish mumkin. Ba'zi topologiyalarda individual hisoblash sub'ektlari bir-birlariga shunchaki xabar yuborishadi. Boshqa holatlarda taqsimlangan hisoblash muhiti xotiradan tortib tarmoqlarga va saqlash joylariga qadar bo'lgan resurslarni almashishi mumkin. Barcha taqsimlangan hisoblash modellari umumiy atributga ega: Ular yuklanishlar yoki jarayonni bajarish uchun birgalikda ishlaydigan tarmoq kompyuterlari guruhidir [5-10].

Eng taniqli taqsimlangan hisoblash modeli, Internet - elektron tijoratdan tortib to bulutli hisoblashgacha, xizmatlarni boshqarish va virtualizatsiya uchun asosdir. Internet AQSh DARPA tomonidan moliyalashtirilgan tadqiqot loyihasi sifatida o'ylab topilgan. U olimlar o'rtasida notijorat va birgalikda olib boriladigan tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlaydigan o'zaro bog'liq tarmoq tizimini yaratish uchun ishlab chiqilgan. Internetning dastlabki kunlarida ushbu kompyuterlar ko'pincha telefon liniyalari bilan bog'langan (1.6-rasmga qarang).

1.6-rasm. Internetga ulanishning dastlabki modeli

So'nggi o'n yil ichida texnologiya rivojlanganligi sababli, Transmission Control Protocol (TCP) kabi umumiy protokollar texnologiya va tarmoqni ko'payishiga yordam berdi. Internet protokoli (IP) qo'shilganda, loyiha olimlar uchun yopiq tarmoqdan butun dunyo

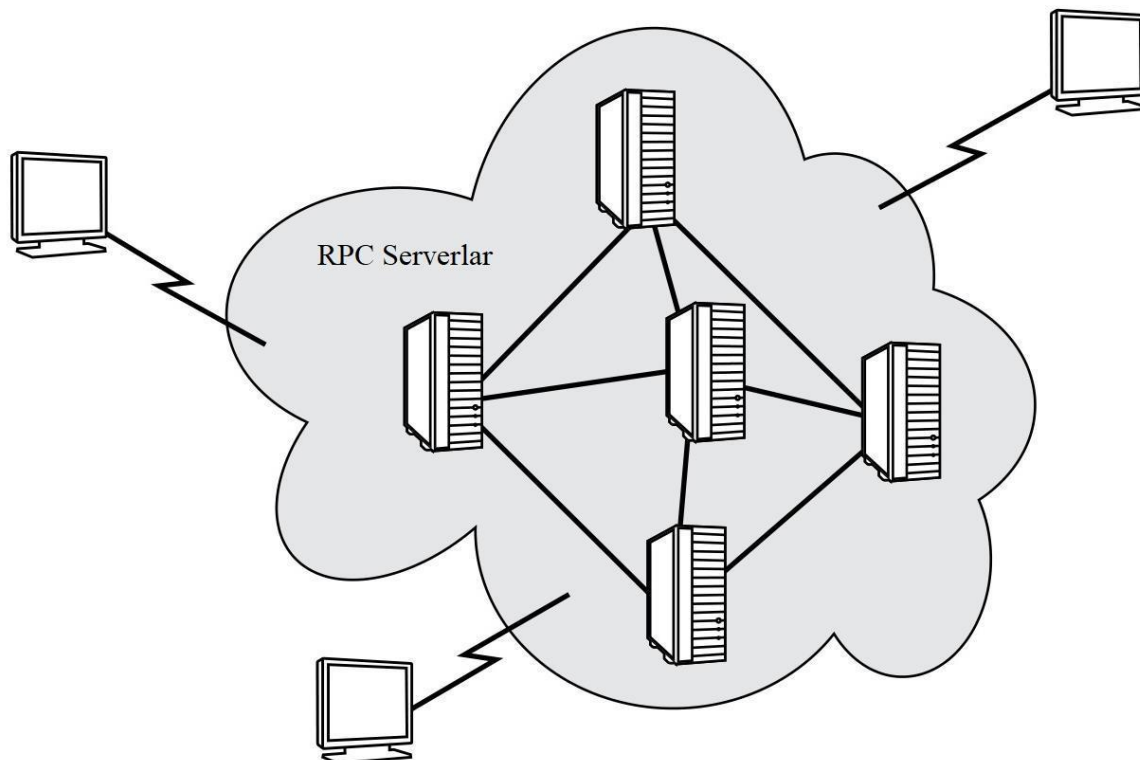
bo'ylab elektron pochta xabarlarini yetkazish uchun potentsial tijorat platformasiga o'tdi. 1980-yillar DARPA tarmog'iga tijorat alternativasi sifatida yangi Internetga asoslangan xizmatlar paydo bo'ldi. 1992 yilda AQSh Kongressi birinchi marta ushbu kuchli tarmoq texnologiyasidan tijorat maqsadlarida foydalanishga ruxsat bergan Ilmiy va ilg'or texnologiyalar to'g'risidagi qonunni qabul qildi. Shiddatli rivojlanishi bilan Internet haqiqatan ham global taqsimlangan tarmoq bo'lib, taqsimlangan hisoblash quvvatining eng yaxshi namunasi bo'lib qolmoqda.

Uyg'unlashgan modelning qiymati

Ushbu DARPA boshchiligidagi harakat taqsimlangan hisoblashga o'tishda qanday o'zgarish qildi? Internet tijoratlashirilgunga qadar, yuqori darajada taqsimlangan kompyuter muhitini qo'llab-quvvatlash uchun umumiy platformani taqdim etishga mo'ljallangan dasturiy ta'minot infratuzilmasini yaratadigan yuzlab kompaniya va tashkilotlar mavjud edi. Biroq, har bir sotuvchi yoki standart tashkilot o'zining barcha mijozlari, tijorat dasturiy ta'minot ishlab chiqaruvchilari va sheriklari qabul qilishi va qo'llab-quvvatlashi kerak bo'lgan masofaviy protseduralar chaqiruvlari(RPC) bilan keldi. RPC - bu uzoq masofadagi kompyuterga topshiriq jo'natish uchun ishlatiladigan va odatda boshqa topshiriqni davom ettirishdan oldin masofadan ishlashni kutishni talab qiladi sodda mexanizm.

Xususiy RPC-larni ishlab chiqaruvchilar bilan har qanday kompaniya taqsimlangan hisoblash uchun universal standartni yaratishi mumkinligini tasavvur qilish qiyin edi. 1990-yillarning o'rtalariga kelib, Internet protokollari ushbu eski yondashuvlarni almashtirdi va bugungi kungi taqsimlangan hisoblashlar uchun asos bo'ldi. Ushbu qaror qabul qilingandan so'ng, ushbu yondashuvni tarmoqdagi kompyuterlarga tatbiq etish rivojlana boshladi. Bugungi kunda biz 1.7-rasmda ko'rsatilgandek, kerakli vaqtda tezlikda ma'lumot almashish va aloqa qila oladigan, erkin bog'langan kompyuterlar tarmog'ini yaratishimiz mumkin deb qabul qilamiz [4-8].

1.7-rasm. Dastlabki taqsimlangan hisoblash texnikasida RPC(Masofaviy Prodsedura Chaqiruvi) qanday ishlatilganiga misol.

Taqsimlangan hisoblash asoslari

Yagona taqsimlangan hisoblash modeli mavjud emas, chunki hisoblash resurslari ko'p jihatdan taqsimlanishi mumkin. Masalan, siz bir serverda dasturlar to'plamini tarqatishingiz va xabar almashish xizmatlaridan foydalanishingiz, ular bilan aloqa qilish va ma'lumot uzatishingiz mumkin. Bundan tashqari, bitta muammoni birgalikda hal qila oladigan, har biri o'z xotirasiga ega bo'lgan turli xil tizimlar yoki serverlarga ega bo'lish mumkin.

Nima uchun katta ma'lumotlar uchun taqsimlangan hisoblash kerak Barcha muammolar taqsimlangan hisoblashni talab qilmaydi. Agar katta vaqt cheklovi mavjud bo'lmasa, murakkab ishlov berish masofadan turib maxsus xizmat orqali amalga oshirilishi mumkin. Kompaniyalar ma'lumotlarni kompleks tahlil qilishlari kerak bo'lganda,

IT ma'lumotlarni qayta ishlash uchun ko'plab zaxira manbalari mavjud bo'lgan tashqi xizmatga yoki tashkilotga ko'chiradi. Bu kompaniyalar kerakli natijalarni olish uchun kutishni xohlamagan; paydo bo'layotgan talablarni bajarish uchun yetarli miqdorda kompyuter resurslarini sotib olish iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqmasdi. Ko'pgina hollarda, tashkilotlar xarajatlar sababli barcha ma'lumotlarni to'plashga urinishdan ko'ra, faqat ma'lumotlarning ayrimlarini yig'ib olishadi. Tahlilchilar barcha ma'lumotlarni olishni xohlashdi, ammo ular kerakli ma'lumotlarni kerakli vaqtda qo'lga kiritishlariga umid qilib, tasvirlarni tartibga solib chiqishlari kerak edi.

Apparat va dasturiy ta'minotning asosiy yutuqlari ma'lumotlarni boshqarish sohasida tubdan o'zgarishlarni amalga oshirdi. Birinchidan, yangilik va talab kuchni oshirdi va apparat narxini pasaytirdi. Ushbu tugunlarning ulkan klasterida yuklamalarni muvozanatlash va optimallashtirish kabi jarayonlarni avtomatlashtirish orqali ushbu apparatdan qanday foydalanishni tushunadigan yangi dasturiy ta'minot paydo bo'ldi. Dasturga o'rnatilgan qoidalar kiritilgan bo'lib, ular ma'lum ish yuklamalari ma'lum bir bajarish darajasini talab qiladi. Dastur barcha tugunlarni xuddi hisoblash, saqlash va tarmoq aktivlarining katta havzasi kabi muomala qildi va agar virtualizatsiya texnologiyasidan foydalangan holda, tugun ishlamay qolsa, jarayonlarni boshqa tugunga o'tkazdi [13-17].

Hisoblashning o'zgaruvchan iqtisodiyoti

Oldinga siljish va ko'p narsa o'zgardir. So'nggi bir necha yil ichida hisoblash va saqlash resurslarini sotib olish narxi keskin tushib ketdi. Virtuallashtirish yordami bilan klasterga qo'yilishi mumkin bo'lgan oddiy serverlar va ustun ko'rinishidagi tarmoqqa ulanishi mumkin bo'lgan bleyd serverlar hisoblash iqtisodiyotini o'zgartirdi. Ushbu o'zgarish ushbu tizimlarning boshqarilishini keskin yaxshilaydigan dasturiy ta'minotni avtomatlashtirish yechimlaridagi yangiliklarga to'g'ri keldi. Taqsimlangan hisoblash va parallel ishlov berish usullaridan foydalanish qobiliyati ko'rinishini tubdan o'zgartirib yubordi va kechikishni keskin kamaytirdi. Yuqori chastotali savdo (HFT) kabi maxsus holatlar mavjud bo'lib, unda kam kechikish faqat serverlarni fizik bitta joyda joylashtirish orqali amalga oshiriladi.

Kechikish bilan bog'liq muammo

Ma'lumotlarni boshqarish bilan bog'liq ko'p yillik muammolardan biri - ayniqsa katta miqdordagi ma'lumotlar - kechikishning ta'siri bo'lgan. Kechikish - bu vazifani bajarishni kechiktirishga asoslangan tizimdagi kechikish. Kechikish hisoblashning barcha sohalarida, shu jumladan aloqa, ma'lumotlar boshqaruvi, tizimning ishlashi va boshqalarda muammo hisoblanadi. Agar simsiz telefondan foydalangan bo'lsangiz, kechikishni o'zingiz sezgansiz. Bu siz va sizning qo'ng'iroq qiluvchingiz o'rtasidagi uzatmalarning kechikishi. Ba'zida kechikish mijozlar ehtiyojini qondirishga unchalik ta'sir qilmaydi, masalan, kompaniyalar yangi mahsulot chiqarishni rejalashtirish uchun parda ortidagi natijalarni tahlil qilishlari kerak. Bu, ehtimol, darhol javob yoki tanlovni talab qilmaydi. Biroq, qaror qabul qilish vaqtida mijozga ushbu javob qanchalik yaqin bo'lsa, kechikish shu qadar muhimdir.

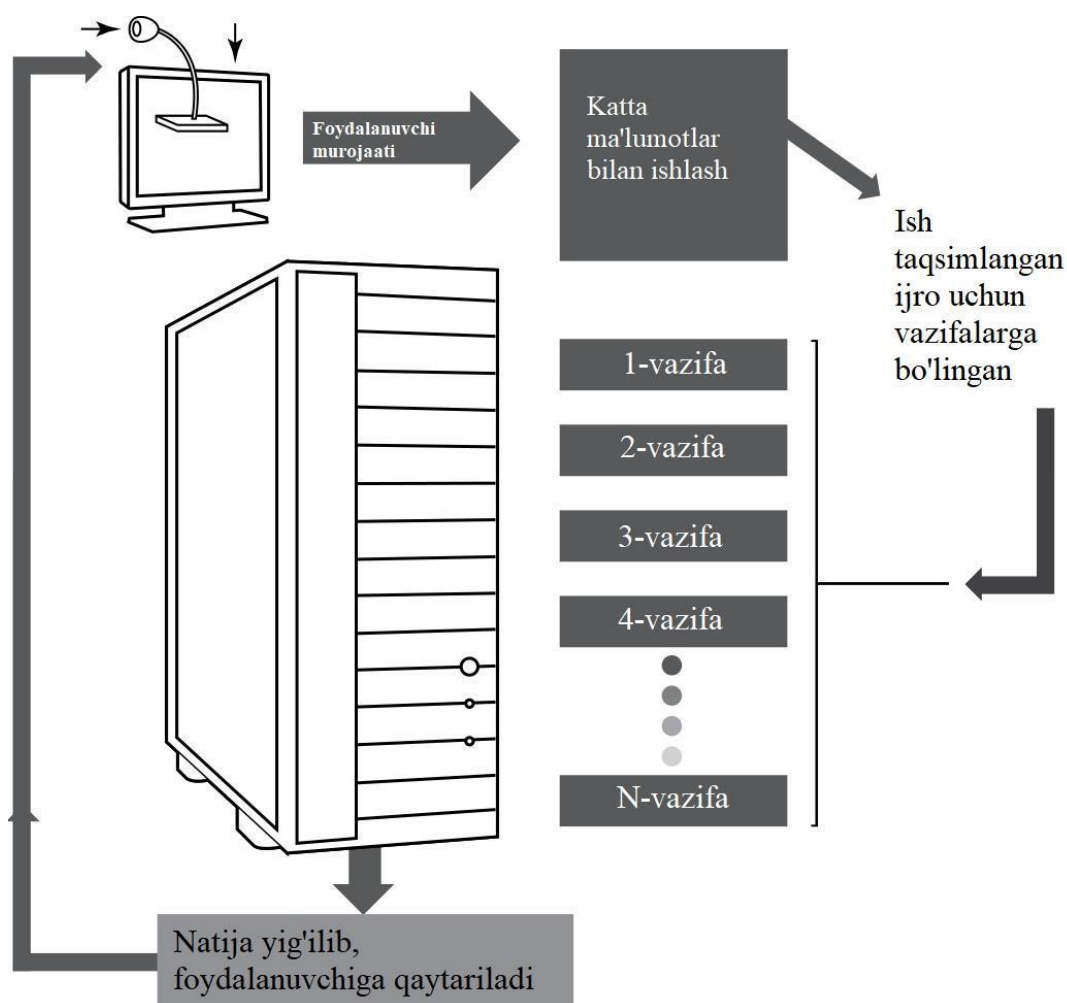
Taqsimlangan hisoblash va parallel ishlov berish texnikasi mijozlar, etkazib beruvchilar va sheriklar tomonidan kechikish vaqtini sezilarli darajada o'zgartirishi mumkin. Ko'pgina katta ma'lumotlar dasturlari katta ma'lumotlarning tezligi talablari, shuningdek ma'lumotlar hajmi va xilma-xilligi tufayli kam kechikishga tayanadi. Agar yuqori ish jarayoni talab qilinsa, katta kechikish muhitida katta ma'lumotlar dasturini yaratish imkoni bo'lmasligi mumkin. Yaqin vaqt ichida ma'lumotlarni tekshirish talabiga kechikish ta'sir qilishi mumkin. Real vaqt ma'lumotlari bilan ishlayotganingizda, kechikishning yuqori darajasi muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlik o'rtasidagi farqni anglatadi.

Talab yechimlarga javob beradi

Internetning tijoratdan tortib tibbiyotgacha bo'lgan hamma narsaning platformasi sifatida o'sishi yangi avlod ma'lumotlarini boshqarish talabini o'zgartirdi. 1990-yillarning oxirida Google, Yahoo!, va Amazon.com kabi qidiruv tizimlari va Internet kompaniyalari hisoblash va saqlash uchun arzon uskunalardan foydalangan holda o'zlarining biznes modellarini kengaytira oldilar. Keyinchalik, ushbu kompaniyalar mijozlardan olingan katta miqdordagi ma'lumotlardan foyda olishga imkon beradigan yangi avlod dasturiy ta'minot texnologiyalariga muhtoj edilar. Ushbu kompaniyalar analitik ishlov berish natijalarini kutib o'tirmadilar. Ularga ushbu ma'lumotlarni real vaqt ichida qayta ishlash va tahlil qilish qobiliyati zarur edi.

Ish jarayonini to'g'ri yo'lga qo'yish

Katta ma'lumotlarga ishlov berish uchun to'g'ri ishlash darajasini ta'minlashda faqat yuqori tezlikda ishlovchi kompyuterga ega bo'lish yetarli emas. Siz katta ma'lumotlar xizmatining tarkibiy qismlarini bir qator tugunlar bo'yicha taqsimlashingiz kerak. 1.8-rasmga qarang. Taqsimlangan hisoblashda tugun - bu tizimlar klasterida yoki server javoni ichida joylashgan element. Tugunga odatda protsessor, xotira va biror disk turi bo'ladi. Shu bilan birga, tugun bleyd protsessor va javon ichida saqlashga asoslangan xotira bo'lishi mumkin.

1.8-rasm. Taqsimlangan hisoblash evolyutsiyasi bo'lib berilgan vazifalarni bajarish uchun vazifalarni taqsimlashga asoslangan

Katta ma'lumotlar muhitida ushbu tugunlar odatda masshtabni ta'minlash uchun birlashadilar. Masalan, siz katta ma'lumotlarni tahlil qilishni boshlashingiz va qo'shimcha ma'lumot manbalarini qo'shishni

davom ettirishingiz mumkin. O'sishni ta'minlash uchun tashkilot shunchaki o'sib boradigan talablarga mos ravishda kattalashishi uchun klasterga ko'proq tugunlarni qo'shadi. Biroq, shunchaki klasterdagi tugunlar sonini kengaytirish yetarli emas. Aksincha, katta ma'lumotlarni tahlil qilishning bir qismini turli xil fizik muhitlarga yuborish imkoniyatiga ega bo'lish muhimdir. Ushbu topshiriqlarni qayerga jo'natasiz va ularni qanday boshqarishingiz muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlik o'rtasidagi farqni yaratadi.

Ba'zi bir murakkab vaziyatlarda, talab qilinadigan tahlil tezligiga erishish uchun, hattoki bir xil klaster ichida ham turli xil algoritmlarni parallel ravishda bajarishni xohlashingiz mumkin. Nima uchun turli xil katta ma'lumotlar algoritmlarini bitta javon ichida parallel ravishda bajarasiz? Funktsiyalarning taqsimlanishi bir-biriga qanchalik yaqin bo'lsa, ular tezroq bajarilishi mumkin. Mavjud imkoniyatlardan foydalanish uchun katta ma'lumotlar tahlilini tarmoqlar bo'yicha taqsimlash mumkin bo'lsa-da, jarayonlarni amalga oshirish talablari asosida ushbu turdagi taqsimlashni amalga oshirishingiz kerak. Ba'zi hollarda, ishlov berish tezligi orqa o'ringa ega. Biroq, boshqa holatlar tezkor natijalarni talab qiladi. Bunday vaziyatda tarmoq funktsiyalari bir-biriga yaqin ekanligiga ishonch hosil qilishni xohlaysiz. Umuman olganda, analitik vazifalarni bajarish uchun katta ma'lumotlar muhiti optimallashtirilishi kerak.

Shuning uchun masshtablashtirish katta ma'lumotlarning muvaffaqiyatli ishlashini ta'minlovchi vositadir. Garchi katta ma'lumotlar muhitini bitta katta muhitda ishlash nazariy jihatdan mumkin bo'lsa-da, bu amaliy emas. Katta hajmdagi ma'lumotlarning o'lchamliligini bilish uchun faqat bulutning o'lchamliligini ko'rib chiqish va talablarni ham, yondashuvni ham tushunish kerak. Bulutli hisoblash singari, katta ma'lumotlar tezkor tarmoqlarni va ishlashni oshirish uchun javonlarda birlashtirilishi mumkin bo'lgan arzon uskunalarni klasterlarini kiritishni talab qiladi. Ushbu klasterlar dasturiy ta'minotni avtomatlashtirish orqali qo'llab-quvvatlanadi, bu esa dinamik masshtablash va yuklarni muvozanatlash imkoniyatini beradi.

MapReduce-ni ishlab chiqish va amalga oshirish taqsimlangan kompyuterlar operatsiyalar nuqtai nazaridan katta ma'lumotlarni ko'rinadigan va kirish imkoniyatiga ega bo'lishining ajoyib namunasi. Aslida, biz texnologiya tushunchalari kerakli vaqtda kerakli muammolarni hal qilish uchun birlashadigan hisoblashning noyob burilish nuqtalaridan biridamiz.

1.6. Virtuallashtirish

Raqamli iqtisodiyot quyidagilarda namoyon bo'ladi [15-22]:

- Bu yangi kadrlar va yangi ish joylari hosil bo'lishida;
- Bu yangi korporativ madaniyat barpo bo'lishida;
- Bu yangi boshqaruv va nazorat usullarining yuzaga kelishida;
- Bu katta ma'lumotlar bazalari (big data) va aniqlikka erishishda;
  - Bu sun'iy intellekt va intellektual boshqaruv tizimlarining hosil bo'lishida;
  - Bu ta'lim, ishlab chiqarish va boshqaruvdagi virtualizatsiya jarayonlari amalga oshirishida;
  - Bu buyumlar interneti va masofaviy ta'lim (MOOC) ning keng miqyosda qo'llanilishida;
  - Bu blokcheyn va u orqali yuritiladigan turli-tuman jarayonlarning hayotga tadbiiq qilinishida;
  - Bu mayning jarayoni hamda mustaqil biznes yuritish imkoniyatining yuzaga chiqishida;
  - Bu yangi pul-kredit tizimi va banklar faoliyatining kengayishida;
  - Bu katta investitsiyalar jalb qilish imkonini beradigan ICO (Initial Coin Offering) jarayoning amalga oshirilishida;
  - Bu mustaqil pul birligi va kriptovalyutalarning amaliyotga kirib kelishida;
  - Bu elektron tijorat va elektron biznesning rivojlanishida;
  - Va boshqa juda katta imkoniyatlar yuzaga kelishidadir.

Virtuallashtirish bulutli hisoblashda ham, katta ma'lumotlarda ham o'llaniladigan asosiy texnologiyadir. Bu katta ma'lumotlar muhitida taqsimlangan hisoblash komponentlariga kirish, saqlash, tahlil qilish va boshqarish uchun zarur bo'lgan ko'plab platforma atributlari uchun asos yaratadi. Virtuallashtirish - boshqa resurslarni simulyatsiya qilish uchun kompyuter resurslaridan foydalanish jarayoni AT resurslaridan foydalanish, samaradorlik va ko'lamini oshirish qobiliyati uchun baholanadi. Virtuallashtirish uchun asosiy qo'llanmalardan biri bu serverlarni mustahkam qilishdir, bu tashkilotlarga fizik serverlardan foydalanishni ko'paytirish va infratuzilma xarajatlarini tejashga yordam beradi. Biroq, virtuallashtirish ko'plab afzalliklarga ega. Dastlab faqat serverlarni virtuallashtirishga yo'naltirilgan kompaniyalar, endi uni

butun AT infratuzilmasi, shu jumladan dasturiy ta'minot, saqlash va tarmoqqa tatbiq etish mumkinligini tushunishadi.

1. Bulut – bu nafaqat virtuallashtirish, negaki, server va infratuzilishni virtuallashtirish uni informatsion bulut deb hisoblashning asosi hisoblansada, virtuallashtirish va virtuallashtirish muhitni boshqarishni amalga oshirish natijasida tizim o'z-o'zidan qandaydir turdagi bulut bo'lib qolmaydi. Texnik muhit bulut texnologiyasi deb hisoblanishi uchun, informatsion tizim virtual mashina, operatsion tizim yoki bog'lovchi dasturiy ta'minot konteyneri, yuqori bardoshli operatsion tizim, grid-hisoblash dasturiy ta'minoti, saqlash resurslarini tahlil qilib boruvchi dasturiy ta'minot, ko'lamlashtiruvchi va klasterlovchi vositalardan iborat tashkil etuvchilarga ham ega bo'lishi zarur.

2. Bulut – tejamkorlik manbai bo'lishi shart emas. Bulutga pul mablag'larini tejavchi vosita sifatida qarash xam xato tushunchalardan biri hisoblanadi. Bulutda ishlash tejamkor bo'lishi mumkin, ammo bu juda xam majburiy bo'lgan atribut hisoblanmaydi.

3. Xususiy bulut faqat buyurtmachidagina joriy etilishi shart emas. Xususiy bulut atamasi aniq bir joyda joylashganlikni emas, balki, bu texnologiyaning konfidensiallik, resurslarga egalik qilish yoki mustaqil boshqarish mumkinligi kabi xususiyatlarini aniqlab beradi. Ko'plab bulut texnologiyalarni yetkazib beruvchi kompaniyalar lokal bo'lmagan xususiy bulutlarni taklif etadilar, ya'ni, bulutda bir nechta mijozlar birlashtirilganligiga qaramay, resurslarni yagona buyurtmachiga ajratib beradi. "Bulut" o'zining qaerda ochilganligi, unga kim egalik qilishi va boshqarishga kim mas'ulligiga ko'ra emas, balki, maxfiyligi uchun xususiy bulut hisoblanadi. Masalan, xususiy ma'lumotlarga ishlov berish markazlari xostingprovayderda joylashtirilishi yoki turli buyurtmachilar resurslarini birlashtirilib, 335 xususiy virtual tarmoqlar (Virtual Private Network – VPN) orqali bir-biridan ajratib qo'yilishi mumkin.

4. Xususiy bulut (ommaviy bulut kabi) – bu nafaqat infratuzilmali xizmat. Serverli virtuallashtirish – yirik yo'nalish va shuning uchun xam xususiy bulutlar hisoblashning katta quvvatli harakatlantiruvchi omili hisoblanadi. Infratuzilma sifatidagi xizmat ko'rsatish (IaaS – Infrastructure as a Service) ishlash tamoyillarini tubdan o'zgartirib yubormagan holda xususiy bulutlar eng quyi daraja resurslaridan foydalanish uchun juda qulay bo'lgan sodda shaklda taqdim etiladi.

5. Xususiy bulut xususiy bo'lmay qolishi xam mumkin. Bir tomondan, xususiy bulut keng ko'lamli, samarador, ommaviy bulutlar

uchun xarakterli bo'lgan real va salohiyatli xamda xavfsizlik tahdidlarini bartaraf qilishda bir qancha afzalliklarga ega. Ikkinchi tomondan, elektron biznesning asosiy talablaridan biri bo'lgan xizmat ko'rsatish, xavfsizlik va me'yoriy talablarga rioya etishni nazorat qilish darajasi vaqt o'tishi bilan ommaviy bulut xizmatlarida ham ortib boradi. Standart va texnologiyalar milliy institutining (NIST - National Institute of Standards and Technology, USA) "The NIST Definition of Cloud Computing" nomli hujjatida informatsion bulutlarning quyidagi tasniflari aniqlab berilgan: - talab bo'yicha o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish (On-demand self-service). - keng yo'lakli kirish imkoniyati (Broad network access). - resurslarni birlashtirish (Resource pooling). - tezkor elastic holat (Rapid elasticity). - o'lchovli servis (Measured service). Hozirgi kunda bulutli texnologiya xizmat ko'rsatishlarini ba'zida bulut qatlamlari deb ham ataladigan uchta asosiy modelga ajratish qabul qilingan. Bu uchta qatlam bulutli texnologiyalar tuzilishinigina emas, balki butunlay axborot texnologiyalarini aks ettiradi. Quyida ushbu uchta modelni batafsilroq kurib chikamiz.

Virtuallashtirish asoslari

Virtuallashtirish asosiy fizik yetkazib berish muhitidan manbalar va xizmatlarni ajratib, bitta fizik tizim ichida bir nechta virtual tizimlarni yaratishga imkon beradi [4-11]. Kompaniyalarning virtualizatsiyani qabul qilishining asosiy sabablaridan biri bu turli xil ish yuklari bilan ishlash samaradorligini va ishlab chiquvchanligini oshirishdir. Har bir vazifa uchun maxsus fizik resurslar to'plamini tayinlash o'rniga, virtual resurslar to'plami tezda barcha ish yuklari bo'yicha taqsimlanishi mumkin. Virtual resurslar to'plamidan foydalanish kompaniyalarga kechikishni kamaytirishga imkon beradi. Xizmatlarni taqdim etish tezligi va samaradorligining bu o'sishi virtuallashtirilgan muhitning taqsimlangan xususiyatiga ega bo'lib, umumiy vaqtni qiymatgacha kamaytirishga yordam beradi.

Serverlar singari taqsimlangan fizik resurslar to'plamidan yanada moslashuvchan va samarali foydalanish xarajatlarni tejash va samaradorlikni oshirish nuqtai nazaridan katta foyda keltiradi. Ushbu amaliyot bir nechta afzalliklarga ega, shu jumladan:

- Fizik resurslarni (masalan, serverlar, omborlar va tarmoqlar) virtuallashtirish ushbu resurslardan foydalanishni keskin yaxshilashi mumkin.

- Virtuallashtirish sizning IT-resurslaringizdan foydalanish va ishlashi ustidan nazoratni yaxshilashga imkon beradi.

- Virtuallashtirish sizning kompyuteringiz muhitini optimallashtirish uchun avtomatlashtirish va standartlashtirish darajasini ta'minlashi mumkin.

- Virtuallashtirish bulutli hisoblash uchun asos yaratadi.

Resurslarni virtuallashtirish qobiliyati samaradorlikni sezilarli darajada yaxshilasa-da, bu xarajatlarga olib keladi. Virtual resurslar xavfsiz bo'lishi uchun ularni boshqarish kerak. Tasvir buzg'unchilar uchun muhim tizimlarga to'g'ridan-to'g'ri kirish huquqini beradigan vositani taqdim etishi mumkin. Bundan tashqari, agar kompaniyalarda ishlatilmaydigan tasvirlarni o'chirish jarayoni bo'lmasa, unda tizimlar samarali ishlamaydi.

Virtuallashtirishning katta ma'lumotlar uchun ahamiyati

Katta ma'lumotlar bilan bog'liq muammolarni hal qilish, odatda, ko'p miqdordagi taqsimlangan ma'lumotlarni saqlashni va hisoblash va ma'lumot talab qiladigan dasturlarni boshqarishni talab qiladi. Shunday qilib, sizga katta ma'lumotlarni qo'llab-quvvatlash uchun yuqori samarali AT muhiti kerak. Virtuallashtirish katta ma'lumot platformalarini haqiqatga aylantirish uchun qo'shimcha samaradorlik qatlamini beradi. Virtuallashtirish texnik jihatdan katta ma'lumotlarni tahlil qilish uchun talab bo'lmasa-da, katta ma'lumotlar muhitida ishlatiladigan MapReduce kabi dasturiy ta'minot ramkalari virtuallashtirilgan muhitda samaraliroq bo'ladi. Agar siz katta ma'lumotlar muhitini kattalashtirishingiz kerak bo'lsa - deyarli cheklovlarsiz - atrofingizdagi elementlarni virtuallashtirishingiz kerak.

Virtuallashtirish katta ma'lumot muhiti uchun zarur bo'lgan ko'lamini va ishlashini ta'minlaydigan uchta xususiyatga ega:

- Qismlarga bo'linish: Virtuallashtirish bilan ko'plab dasturlar va operatsion tizimlar mavjud resurslarni taqsimlash (bo'lishish) orqali bir xil fizik tizimda qo'llab-quvvatlanadi.

- Izolyatsiya: Har bir virtual mashina o'zining asosiy fizik tizimidan va boshqa virtuallashtirilgan mashinalardan ajratilgan. Ushbu izolyatsiya tufayli bitta virtual nusxaning ishdan chiqishi boshqa virtual mashinalarga yoki xost tizimiga ta'sir qilmaydi. Bundan tashqari, bitta virtual nusxa bilan boshqasi o'rtasida ma'lumotlar uzatilmaydi.

- Inkapsulyatsiya: Virtual mashina bitta fayl sifatida ifodalanishi (va hattoki saqlanishi) mumkin, shuning uchun uni taqdim

etayotgan xizmatlari asosida osongina aniqlash mumkin. Masalan, inkassatsiya qilingan jarayonni o'z ichiga olgan fayl to'liq biznes xizmati bo'lishi mumkin. Ushbu qamrab olingan virtual mashina dasturga bitta shaxs sifatida taqdim etilishi mumkin. Shunday qilib, inkapsulyatsiya har bir dasturni boshqa dasturning ishlashiga xalaqit bermasligi uchun himoya qilishi mumkin.

Katta ma'lumotlarda muvaffaqiyatga erishish uchun eng muhim talablardan biri bu katta hajmlarni va har xil turdagi ma'lumotlarni tahlil qilishni qo'llab-quvvatlash uchun to'g'ri ishlash darajasi. Hadoop va MapReduce kabi ramkalardan foydalanishni boshlaganingizda, sizda miqyosini oshiradigan qo'llab-quvvatlovchi infratuzilmangiz bo'lishi juda muhimdir. Virtuallashtirish sizning AT infratuzilmangizning har bir darajasida samaradorlikni oshiradi. Virtuallashtirishni atrof-muhitga tatbiq qilish sizga katta ma'lumotlarni tahlil qilish uchun zarur bo'lgan ko'lamga erishishga yordam beradi.

Virtuallashtirishni end-to-end yondashish bilan amalga oshirish sizning atrofingizdagi katta ma'lumotlarga va boshqa turdagi ish yuklariga foyda keltiradi. End-to-end yondashuvi xatolarni tezroq tuzatishni anglatadi - bu katta ma'lumotlar muhitidagi talab. Katta ma'lumotlar bilan ishlashda sizning infratuzilmangiz potentsial ravishda juda katta (hajm), juda tez (tezlik) va tizimli bo'lmagan (xilma-xil) bo'lishi mumkin bo'lgan ma'lumotlarni boshqarishga tayyor bo'lishi kerak.

Natijada, sizning barcha AT muhitingiz tarmoqdan ma'lumotlar bazalari, saqlash va serverlarga qadar barcha darajalarda optimallashtirilgan bo'lishi kerak. Agar siz faqat serverlaringizni virtuallashtirsangiz, saqlash va tarmoq kabi boshqa infratuzilma elementlarida muammolarga duch kelishingiz mumkin. Agar siz faqat o'zingizning infratuzilmangizning bitta elementini virtuallashtirishga e'tibor qaratsangiz, kerakli kechikish va samaradorlikka erishish ehtimoli kamroq bo'ladi va kompaniyangizni yuqori xarajatlar va xavfsizlik xavfiga duchor qilish ehtimoli katta.

Odatda, aksariyat tashkilotlar bir vaqtning o'zida barcha infratuzilma elementlarini virtuallashtirishga urinishmaydi. Ko'pgina tashkilotlar serverlarni virtuallashtirishni boshlaydilar va samaradorlikning ma'lum darajalariga erishadilar. Haqiqatda, tizimning umumiy ishlashi va samaradorligini oshirishni davom ettirish uchun kerak bo'lganda boshqa elementlarni virtuallashtirish mumkin. Quyida sizning IT muhitingizdagi har qanday elementni - serverlar, omborlar,

ilovalar, ma'lumotlar, tarmoqlar, protsessorlar, xotira va xizmatlarni virtuallashtirish qanday qilib katta ma'lumotlarning tahliliga ijobiy ta'sir ko'rsatishi tasvirlangan.

Serverni virtuallashtirish

Serverni virtuallashtirish bitta fizik serverni bir nechta virtual serverlarga ajratadi. Mashinaning apparati va resurslari, shu jumladan tasodifiy kirish xotirasi (RAM), protsessor, qattiq disk va tarmoq boshqaruvchisi virtuallashtirish (mantiqiy qismlarga bo'linib) ketma-ket virtual mashinalarga aylanishi mumkin, ularning har biri o'z dasturlari va operatsion tizimida ishlaydi. Virtual mashina (VM) - bu fizik mashina bilan bir xil funktsiyalarni bajarishi yoki amalga oshirishi mumkin bo'lgan fizik mashinaning dasturiy ta'minotidir. Dasturiy ta'minotning ingichka qatlami aslida virtual mashina monitorini yoki gipervizorni o'z ichiga olgan apparat tarkibiga kiritilgan. Gipervizorni virtual mashinalar va fizik mashina orasidagi trafikni boshqaruvchi texnologiya deb qarash mumkin [8-13].

Serverni virtuallashtirish fizik resurslardan samarali foydalanishni ta'minlash uchun giperviordan foydalanadi. Albatta, ushbu virtual mashinalarni o'rnatish, sozlash va boshqarish vazifalarini o'z ichiga oladi. Bunga litsenziyalarni boshqarish, tarmoqni boshqarish va ish hajmini boshqarish va salohiyatni rejalashtirish kiradi.

Serverni virtuallashtirish sizning platformangiz katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilishda ishtirok etadigan katta hajmdagi va har xil turdagi ma'lumotlarni boshqarish uchun kerak bo'lganda kattalashishini ta'minlashga yordam beradi. Tahlilni boshlashdan oldin siz talab qilinadigan strukturalangan va strukturalanmagan ma'lumotlarning miqdori yoki xilma-xilligi to'g'risida xabardor bo'lmasligingiz mumkin. Ushbu noaniqlik, serverni virtuallashtirishga bo'lgan ehtiyojni yanada kuchaytiradi, bu sizning muhitingiz juda katta ma'lumotlar to'plamlarini qayta ishlashga kutilmagan talabni qondirishga imkon beradi.

Bundan tashqari, server virtuallashtirish ko'plab bulutli xizmatlardan katta ma'lumotlarni tahlil qilishda ma'lumotlar manbalari sifatida foydalanishga imkon beradigan asos yaratadi. Virtuallashtirish bulut samaradorligini yaxshilaydi, bu esa ko'plab murakkab tizimlarni optimallashtirishni osonlashtiradi. Natijada, tashkilotlarda ilgari mavjud bo'lmagan yoki to'plash juda qiyin bo'lgan ma'lumotlarga kirish uchun yetarli ishlash va optimallashtirish mavjud. Katta ma'lumotlar platformalaridan tobora ko'proq mijozlar istaklari, hissiyotlari va xulq-

atvori to'g'risidagi katta miqdordagi ma'lumotlar manbai sifatida foydalanilmoqda. Mijozlarning qiziqishlarini yaxshiroq tushunish va ko'proq maqsadli va moslashtirilgan takliflarni taqdim etish uchun kompaniyalar ushbu ma'lumotlarni ichki sotuvlar va mahsulot ma'lumotlari bilan birlashtirishi mumkin.

Ilovani virtuallashtirish

Ilova infratuzilmasini virtuallashtirish mijozlarning talablariga binoan dasturlarni boshqarishning samarali usulini taqdim etadi. Ilova uning asosiy fizik kompyuter tizimiga bog'liqligini olib tashlaydigan tarzda qamrab olingan. Bu dasturni boshqarish va portativligini yaxshilashga yordam beradi. Bundan tashqari, dastur infratuzilmasini virtuallashtirish dasturi odatda har bir ilovangiz virtual va fizik resurslardan bashorat qilinadigan tarzda foydalanishni ta'minlash uchun biznes va texnik foydalanish qoidalarini kodlashtirishga imkon beradi. IT-resurslarini ilovalaringizning nisbiy biznes qiymatiga qarab osonroq taqsimlash orqali samaradorlikka erishiladi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, kerak bo'lganda hisoblash va saqlash imkoniyatlariga ega bo'lgan zaxiralardan foydalanish uchun eng muhim dasturlarni birinchi o'ringa qo'yish mumkin.

Ilova infratuzilmasini virtuallashtirish, serverni virtuallashtirish bilan birgalikda foydalanilganda, biznesga xizmat ko'rsatish darajasidagi kelishuvlarni (SLA) bajarishga yordam beradi. Serverni virtuallashtirish protsessor va xotiradan foydalanishni kuzatadi, ammo resurslarni taqsimlashda biznesning ustuvor yo'nalishidagi farqlarni hisobga olmaydi. Masalan, siz barcha dasturlarni bir xil biznes darajasidagi ustuvorlik bilan qayta ishlashni talab qilishingiz mumkin. Server virtuallashtirishdan tashqari dastur infratuzilmasini virtuallashtirishni amalga oshirish orqali siz eng ustuvor dasturlarning resurslarga ustuvor kirish imkoniyatini ta'minlashingiz mumkin.

Ma'lumotlarning katta miqdori yoki ushbu ma'lumotni yaratish tezligi tufayli sizning katta ma'lumotlar ilovalaringiz AT-resurslariga katta talablarga ega bo'lishi mumkin. Ilovalar kerakli manbalarga kirishlari uchun sizning katta ma'lumotlar muhiti bashorat qilish va takrorlanuvchanlik darajasiga ega bo'lishi kerak. Ilova infratuzilmasini virtuallashtirish, katta ma'lumotni tahlil qilish uchun tarqatilgan har bir dasturning nisbiy ustuvorligiga qarab kerakli vaqtda kerakli qayta ishlash quvvatiga ega bo'lishini ta'minlashi mumkin. Bundan tashqari,

dastur infratuzilmasini virtuallashtirish turli xil kompyuterlarda dasturlarni boshqarishni osonlashtiradi va ilgari mos kelmaydigan yoki eskirgan dasturlar bir xil fizik mashinada birgalikda ishlashi mumkin. Sizga Windows yoki Linux kabi bir nechta versiyalarni yaratish kerak bo'lmaydi.

Ma'lumotlarni talab qiladigan taqsimlangan dasturlarni qo'llab-quvvatlashga mo'ljallangan katta ma'lumotlar platformalari virtual muhitda yaxshiroq va tezroq ishlaydi. Bu barcha katta ma'lumotlar dasturlarini virtuallashtirishni xohlayotganingizni anglatmaydi. Masalan, matnni tahlil qilish dasturi mustaqil muhitda yaxshi ishlashi mumkin va virtuallashtirish xech qanday foyda bermaydi [4-11].

1.7. Taqsimlangan hisoblashni qo'llab-quvvatlash

Tarmoqni virtuallashtirish

Tarmoqni virtuallashtirish - dasturiy ta'minot bilan aniqlangan tarmoq - ulanish resurslari to'plami sifatida tarmoqdan foydalanishning samarali usulini ta'minlaydi. Tarmoqlar boshqa fizik texnologiyalarga o'xshash tarzda virtuallashtiriladi. Havolalar orasidagi trafikni boshqarish uchun fizik tarmoqqa ishonishdan ko'ra, xuddi shu fizik dastur yordamida bir nechta virtual tarmoqlarni yaratishingiz mumkin. Bu sizga ma'lum bir ishlash va imkoniyatlar xususiyatlariga ega bo'lgan yig'ish tarmog'ini va boshqa ishlash va quvvatga ega dasturlar uchun boshqa tarmoqni belgilashingiz kerak bo'lsa foydali bo'lishi mumkin. Tarmoq sathidagi cheklovlar to'siqlarni yaratishi mumkin, bu esa katta ma'lumot muhitida qabul qilinmaydigan kechikishga olib keladi. Tarmoqni virtuallashtirish ushbu to'siqlarni kamaytirishga yordam beradi va katta ma'lumotlarni tahlil qilish uchun zarur bo'lgan katta taqsimlangan ma'lumotlarni boshqarishni yaxshilaydi.

Protsessor va xotirani virtuallashtirish

Protsessorni virtuallashtirish protsessorni optimallashtirish va ishlashni maksimal darajada oshirishga yordam beradi. Xotirani virtuallashtirish serverlardan xotirani ajratadi. Katta ma'lumotlarni tahlil qilishda sizda katta ma'lumotlar to'plamlarining takrorlanadigan so'rovlari bo'lishi va hali o'rganilmagan uslub va tendentsiyalarni topish uchun mo'ljallangan murakkab analitik algoritmlarni yaratishingiz mumkin. Bunday ilg'or tahlillarga juda ko'p ishlov berish kuchi (CPU) va xotira (RAM) kerak bo'lishi mumkin. Ushbu hisob-kitoblarning

ba'zilar yetarli protsessor va xotira manbalarisiz uzoq vaqt talab qilishi mumkin. Protsessor va xotirani virtuallashtirish jarayonni tezlashtirishga va tahlil natijalarini tezroq olishga yordam beradi [8-12].

Ma'lumotlarni va xotirani virtuallashtirish

Ma'lumotlarni virtuallashtirish dinamik ravishda bog'langan ma'lumotlar xizmatlari uchun platforma yaratish uchun ishlatilishi mumkin. Bu ma'lumotlarni qidirishni va ularni bitta ma'lumot manbasi orqali bog'lashni osonlashtiradi. Natijada, ma'lumotlarni virtuallashtirish ma'lumotlar bazasida joylashgan ma'lumotlar bazasidan mustaqil ravishda doimiy ravishda ma'lumotlarni etkazib beradigan mavhum xizmatni taqdim etadi. Bundan tashqari, ma'lumotlarni virtuallashtirish ish faoliyatini yaxshilash uchun barcha dasturlarga keshlangan ma'lumotlarni taqdim etadi.

Xotirani virtuallashtirish yanada samarali almashish uchun fizik xotira resurslarini birlashtiradi. Bu saqlash xarajatlarini pasaytiradi va katta ma'lumotlarni tahlil qilish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar omborlarini boshqarishni soddalashtiradi.

Ma'lumotlarni va xotirani virtuallashtirish katta hajmdagi tezkor va turli xil ma'lumotlarni saqlash, olish va tahlil qilishni osonlashtirish va arzonlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Shuni esda tutingki, ba'zi katta ma'lumotlar strukturalangan bo'lmaydi va an'anaviy usullar yordamida osongina saqlanmaydi. Xotirani virtuallashtirish katta va strukturalanmagan ma'lumot turlarini saqlashni osonlashtiradi. Katta ma'lumot muhitida talab bo'yicha turli xil operatsion ma'lumotlar xotiralariga kirishga imkon beradi. Masalan, sizga kamdan-kam hollarda ustunli ma'lumotlar bazasiga kirish zarurati tug'ilishi mumkin. Virtuallashtirish yordamida ma'lumotlar bazasi virtual tasvir sifatida saqlanishi va kerak bo'lganda, qimmatli resurslardan yoki ma'lumotlar markazining kuchidan foydalanmasdan chaqirilishi mumkin.

Gipervizor yordamida virtuallashtirishni boshqarish

Ideal dunyoda siz asosiy operatsion tizim va fizik qurilmalar haqida qayg'urishingizga hojat yo'q. Gipervizor - bu tartibli va takrorlanadigan resurslarni almashishni ta'minlash uchun mas'ul bo'lgan texnologiya. Bu bir nechta operatsion tizimlarga bitta xostni baham ko'rishga imkon beruvchi transport politsiyasi. U virtual mashinalarni yaratadi va ishga tushiradi. Gipervizor apparat muhitining eng quyi darajalarida o'tiradi va dinamik resurs almashinuvini ta'minlash uchun

ingichka kod qatlamidan foydalanadi (ko'pincha tuzilma deb ataladi). Gipervizor har bir operatsion tizimda barcha fizik resurslarga ega ekanligi haqida taassurot qoldiradi.

Katta ma'lumotlar dunyosida turli xil ish muhitlarini qo'llab-quvvatlashingiz kerak bo'lishi mumkin. Gipervizor katta ma'lumotlar to'plamining texnologik tarkibiy qismlari uchun ideal etkazib berish mexanizmiga aylanmoqda. Gipervizor bu dasturni har bir tizimga jismonan ko'chirmasdan bir xil dasturni bir nechta tizimlarda aks ettirishga imkon beradi. Qo'shimcha foyda sifatida, gipervizorning arxitekturasi tufayli, u har qanday (yoki bir nechta) turli xil operatsion tizimlarni xuddi boshqa dastur kabi yuklashi mumkin. Shunday qilib, hipervizor tez va samarali ravishda virtuallashtirishning amaliy usuli hisoblanadi.

Gipervizorning mohiyatini tushunishingiz kerak. U Windows OS emas, balki server OS sifatida ishlab chiqilgan. Fizik mashinada ishlaydigan har bir virtual mashina mehmon mashinasi deb ataladi. Shunday qilib gipervizor mehmon operatsion tizimlarini hamma narsaga, shu jumladan protsessor, xotira, disk kiritish-chiqarish va boshqa mexanizmlarga kirishni rejalashtiradi. Mehmon operatsion tizimlari bu virtual mashinalarda ishlaydigan operatsion tizimlar. Virtuallashtirish texnologiyasi yordamida gipervizorni fizik kompyuter resurslarini ajratish uchun sozlashingiz mumkin. Resurslarni, masalan, 50/50 yoki 80/20 ni ikkita mehmon operatsion tizim o'rtasida bo'lish mumkin.

Bu tartibni go'zalligi shundaki, gipervizor barcha og'ir ishlarni bajaradi. Mehmon operatsion tizimi virtual qismida ishlayotganiga ahamiyat bermaydi (yoki tasavvurga ega emas); o'zi uchun kompyuter bor deb o'ylaydi.

Siz asosan ikki turdagi gipervizorlarni topasiz:

- Birinchi turdagi gipervizorlar to'g'ridan-to'g'ri apparat platformasida ishlaydi. Ular yuqori samaradorlikka erishadilar, chunki ular to'g'ridan-to'g'ri platformada ishlaydi.
- Asosiy operatsion tizimda ishlaydigan 2-tur gipervizorlar. Ular ko'pincha kiritish-chiqarish qurilmalarining keng doirasini qo'llab-quvvatlash zarurati tug'ilganda qo'llaniladi [9-12].

Mavhumlik va virtuallashtirish

IT resurslari va xizmatlarini virtuallashtirish uchun ular asosiy fizik etkazib berish muhitidan ajratilgan. Ushbu ajratish harakati uchun texnik atama mavhumlik deb ataladi. Mavhumlik katta ma'lumotlarning

asosiy tushunchasidir. MapReduce va Hadoop taqsimlanadigan hisoblash muhiti bo'lib, unda hamma narsa mavhumlashtiriladi. Tafsilotlar qisqartiriladi, shuning uchun ishlab chiquvchi yoki tahlilchi ma'lumotlar elementlari aslida qayerda joylashganligi haqida tashvishlanishiga hojat yo'q.

Mavhumlik tafsilotlarni yashirish va faqat tegishli ma'lumotlarni taqdim etish orqali biror narsaning murakkabligini minimallashtiradi. Masalan, agar siz ilgari hech ko'rmagan odamni olib ketmoqchi bo'lsangiz, ular sizga qayerda uchrashishingiz, bo'yingiz, sochlaringizning ranglari va kiyinishingizni aytib berishlari mumkin. U sizga qayerda tug'ilganligi, bankda qancha pul borligi, tug'ilgan sanasi va boshqalarni aytib berishiga hojat yo'q. Bu mavhumlik g'oyasi - bu narsa qanday ishlashining tafsilotlarini emas, balki yuqori darajadagi spetsifikatsiyani ta'minlashdir. Masalan, bulutda infratuzilma xizmat sifatida (IaaS) foydalanuvchi tomonidan fizik va virtual infratuzilma ma'lumotlarini qisqartiradi.

Katta ma'lumotlar uchun virtuallashtirishni amalga oshirish

Virtuallashtirish sizning IT muhitingizni katta ma'lumotlarni tahlil qilish uchun yetarlicha aqlli qilishga yordam beradi. Infratuzilmangizning barcha elementlarini, shu jumladan apparat, dasturiy ta'minot va saqlashni optimallashtirish orqali siz katta hajmdagi strukturalangan va strukturalanganmagan ma'lumotlarni qayta ishlash va boshqarish uchun zarur bo'lgan samaradorlikni qo'lga kiritasiz. Katta ma'lumotlar bilan ishlashda siz taqsimlangan muhitda strukturalangan va strukturalanganmagan ma'lumotlarga kirishingiz, ularni boshqarishingiz va tahlil qilishingiz kerak.

Katta ma'lumotlar taqsimlashni o'z zimmasiga oladi. Amalda MapReduce-ning har qanday turi virtuallashtirilgan muhitda yaxshiroq ishlaydi. Sizga hisoblash va saqlash talablari asosida ish yuklarini ko'chirish qobiliyati kerak.

Virtuallashtirish sizga hali o'rganilmagan katta muammolarni hal qilishga imkon beradi. Qanday tezlikda o'lchov qilish kerakligini oldindan bilmasligingiz mumkin [17-22].

2-bob. DATA MINING MASALALARI

2.1. Data Mining tushunchasi

Data Mining texnologiyasi poydevoriga o'zida qonuniyatlarni ifodalovchi shablonlar konsepsiyasi qo'yilgan. Ushbu yashirin qonuniyatlarni aniqlash natijasida Data Mining masalalari hal etiladi. Odamga tushunarli shaklda ifodalanishi mumkin bo'lgan qonuniyatlarning turlicha tiplari ma'lum DataMining masalalariga muvofiq keladi [23-25].

Data Mining masalalari (tasks) ba'zan qonuniyatlar (regularity) yoki texnikalar (techniques) deb ataladi.

Odatda quyidagilar ajratib ko'rsatiladi: sinflashtirish, klasterizatsiya, bashoratlash, assotsiatsiya, vizuallashtirish, og'ishlarni, baholashni, bog'lanishlarni tahlillashni va natijalarni xulosalashni tahlil qilish va aniqlash.

Sinflashtirish (Classification). Data Mininning oddiyroq va eng ko'p tarqalgan masalasi. Sinflashtirish masalasini yechish natijasida tadqiq qilinayotgan ma'lumotlar to'plamining ob'ektlari guruhi tavsiflanuvchi belgilar – sinflar aniqlanadi; ushbu belgilar bo'yicha yangi ob'ektni u yoki boshqa sinfga o'tkazish mumkin. Sinflashtirish masalasini yechish uchun usullardan foydalanish mumkin: yaqin qo'shnilar (Nearest Neighbor); k- yaqin qo'shnilar (k-Nearest Neighbor); bayes to'rlari (Bayesian Networks); daraxt yechimlar induksiyasi; neyron to'rlar (neural networks).

Klasterlash (Clustering). Klasterlash sinflashtirish g'oyasini mantiqiy davomidir. Ushbu masala birmuncha murakkabroq, klasterlashning afzalligi shundan iboratki, ob'ektlar sinfi boshidan avvaldan aniqlanmagan. Klasterlash natijalari bo'lib ob'ektlarni guruhlarga bo'linishi hisoblanadi. Klasterlash masalasining yechish usuliga misol: neyron to'rlari ko'rinishiga asoslangan o'rgatish alohida turi "o'qituvchisiz" o'qitish - Koxonenning o'z-o'zini tartibga soluvchi xaritasi.

Assotsiatsiya (Associations). Assotsiativ qoidalarni qidirish masalasini yechishga kirishda ma'lumotlar to'plamida o'zaro bog'liq hodisalar o'rtasidagi qonuniyatlar izlanadi. Qonuniyatlarni izlashda Data Miningning avvalgi ikki masalasining assotsiatsiyasi farqi tahlil qilinayotgan ob'ekt xossalari asosida emas, balki bir vaqtda ro'y beradigan bir qancha hodisalar o'rtasida amalga oshiriladi. Assotsiativ

qoidalarni izlash masalasini yechishning eng tanilgan algoritmi – Apriori algoritmidir.

Ketma-ketlik (Sequence), yoki ketma-ket assotsiatsiya (sequential association). Ketma-ketlik tranzatsiyalar orasidagi davriy qonuniyatlarni topishga imkon beradi. Ketma-ketlik masalasi assotsiatsiyaga o‘xshash, biroq uning maqsadi bir paytni o‘zida yaqinlashayotgan hodisalar o‘rtasida emas, balki vaqt bilan bog‘liq hodisalar o‘rtasidagi qonuniyatlarni o‘rnatish bo‘lib hisoblanadi (ya’ni ma’lum bir vaqt oralig‘ida sodir bo‘ladigan). Boshqacha aytganda ketma-ketlik hodisalarning vaqtga bog‘liq zanjirlarini yuqori ehtimolliigi bilan aniqlanadi. Haqiqatda assotsiatsiya nolga teng vaqtinchalik lag bilan ketma-ketlikning xususiy holatidir. Data Miningning ushbu masalasi shablonlarni ketma-ket topish masalasi deb ham ataladi (sequential pattern). Ketma-ketlik qoidasi: X hodisasidan keyin ma’lum vaqtdan keyin Y hodisa yuz beradi.

Bashoratlash (Forecasting). Bashoratlash masalasini yechish natijasida tarixiy ma’lumotlarni afzalliklari asosida butun sonli ko‘rsatkichlarning tushirib qoldirilganlar yoki kelgusi qiymatlari baholanadi. Bunday masalalarni yechish uchun matematik statistika, neyron to‘rlar va boshqa usullar qo‘llaniladi.

Og‘ishlarni yoki chiqindilarni aniqlash (Deviation Detection). Berilgan masalani yechishdan maqsad – ma’lumotlarni, o‘ziga xos bo‘lmagan shablonlarni aniqlash.

Baholash (Estimation). Baholash masalasi belgining uzluksiz qiymatlarini avvaldan aytishga keltiriladi.

Bog‘lanishlarni tahlil qilish (Link Analysis) – ma’lumotlar to‘plamida bog‘liqliklarni topish masalasi.

Vizuallashtirish (Visualization, Graph Mining). Vizuallashtirish natijasida tahlil qilinuvchi ma’lumotlarni grafik tasviri yaratiladi. Vizuallashtirish masalasini yechish uchun ma’lumotlarda qonuniyat borligini ko‘rsatuvchi grafik usullardan foydalaniladi. Vizuallashtirish usullariga misol - ma’lumotlarni 2-D va 3-D o‘lchovlarda berish.

Xulosa chiqarish (Summarization) – maqsadi tahlil qilinuvchi ma’lumotlar to‘plamidan ob’ektlarni aniq guruhlarini tavsiflash bo‘lgan masaladir.

Data Mining masalalarini sinflashtirish

Strategiyalar bo‘yicha sinflashtirishga muvofiq Data Mining masalalari quyidagi guruhlarga bo‘linadi:

- o‘qituvchilik o‘qitish;

- o'qituvchisiz o'qitish;
- boshqalar.

O'qituvchilik o'qitish kategoriyasi Data Miningning quyidagi masalalari bilan beriladi: sinflashtirish, baholash, bashorat qilish. O'qituvchisiz o'qitish kategoriyasi klasterizatsiya masalalalari bilan beriladi. «Boshqalar» kategoriyasiga avvalgi ikki bosqichni o'z ichiga olmagan masalalar kiradi.

Data Mining masalalari foydalaniluvchi modellarga bog'liq holda deskriptiv va bashoratli bo'lishi mumkin.

Ushbu sinflashtirishlarga muvofiq holda Data Mining masalalari tavsifli va bashoratli masalalar guruhlarini bilan beriladi.

Tavsifli (descriptive) masalalarni yechish natijasida tahlil qiluvchi talqin qilinuvchi ma'lumotlarni tavsiflovchi shablonlarni oladi. Ushbu masalalar tahlil qilinuvchi ma'lumotlarni umumiy tushunchasini tavsiflaydi ma'lumotlarning informativ, yakuniy, farqlovchi xususiyatlarini aniqlaydi. Tavsifli masalalar tushunchasi ma'lumotlar to'plamlarini tavsiflash va taqqoslashni o'z ichiga oladi. Ma'lumotlar to'plamlarini tavsiflash ayrim ma'lumotlar to'plamini qisqa va ixcham tavsifini ta'minlaydi. Ikki yoki undan ortiq ma'lumotlar to'plamini qiyosiy tavsifini ta'minlaydi.

Bashorat qilinuvchi masalalar (predictive) ma'lumotlarni tahlil qilishda, modelni yaratish, yangi yoki noma'lum ma'lumotlarning tendensiyalari yoki xususiyatlarini bashorat qilishga asoslangan.

Yuqorida eslatilgan sinflashtirishga yetarlicha yaqin bo'lib Data Mining masalalarini quyidagilarga bo'linishi hisoblanadi: tadqiqotlar va kashfiyotlar, bashoratlar va sinflashtirishlar, tushuntirishlar va tavsiflar.

Avtomatik tadqiqot va kashfiyot(erkin qidiruv).

Masala misoli: bozorning yangi segmentlarini kashf qilish. Masalaning berilgan sinfini yechish uchun klaster tahlil usulidan foydalaniladi.

Bashoratlash va sinflashtirish. Masala misoli: joriy qiymatlar asosida xaridlar hajmini avvaldan aytish. Usullar: regressiya, neyron to'rlar, genetik algoritmlar, daraxt yechimlar.

Sinflashtirish va bashoratlash masalalari induktiv modellashtirish deb nomlanadigan guruhni o'z ichiga oladi, natijada tahlil qilinuvchi ob'ekt yoki tizimni o'rganish ta'minlanadi. Ma'lumotlar to'plami asosidagi ushbu masalalarni yechish jarayonida umumiy model va faraz ishlab chiqiladi.

Tushuntirish va tavsiflash. Masala misoli: demografik ma'lumotlar va xaridlar tarixi bo'yicha mijozlar xarakteristikasi.

Usullar: daraxt yechim, qoidalar tizimi, assotsiatsiyalar qoidasi, bog‘lanishlar tahlili. Umumlashgan modelni talqin qilishda tahlilchi yangi bilim oladi. Ob‘ektlarni guruhlashtirish ularni o‘xshashliklari asosida amalga oshadi.

Data Miningning asosiy qiymati – bu berilgan texnologiyaning amaliy yo‘nalishi, xomaki ma’lumotlardan aniq bilimga yo‘l, qaror qabul qilish mumkin bo‘lgan qo‘llab-quvvatlashda masalani qo‘yilishidan tayyor dasturgacha bo‘lgan yo‘l. Sinflashtirish va klasterizatsiya masalalarini batafsil ko‘rib chiqamiz.

2.2. Ma’lumotlar va bilimlar

Ma’lumotlar - biror predmet sohadagi ob‘ektlar, jarayonlar va hodisalarni xarakterlovchi, ularning xarakterlarini bildiruvchi alohida olingan dalillardir [25-27].

EHMda kayta ishlanganda ma’lumotlar shartli ravishda quyidagi bosqichlardan o‘tadi;

- ma’lumotlar, o‘lchovlar va kuzatishlar natijasi sifatida;
- ma’lumotlar strukturasi (modelli) diagramma, grafik, funsiyalar kurinishida;
- ma’lumot tashuvchilar bo‘lgan ma’lumotlar bazalarida.

Bilimlar esa ma’lumotlar bilan bog‘langan bo‘lib, ularga asoslanadi, lekin ular inson fikrlash qobiliyati natijasi bo‘lib, biror amaliy faoliyatdagi olgan tajribalarni birlashtiradi. Ular empirik yul bilan hosil qilinadi.

Bilimlar bir sohadagi masalalarni yechishi mumkin bo‘lgan, biror predmet oblastining aniqlangan qonuniyatidir (prinsiplar, bog‘likliklar, konunlar).

EHMda qayta ishlashda bilimlar ma’lumotlar kabi ko‘rinishlarni oladi:

- bilimlar inson xotirasida fikrlash natijasi sifatida;
- bilimlarni moddiy tashuvchilari (o‘quv qo‘llanma, uslubiy qo‘llanmalar);
- bilimlar maydoni - biror predmet sohadagi asosiy ob‘ektlarni, ularning atributlarini va bog‘lovchi qonuniyatlarni shartli tavsifi;
- bilimlarni taqdim etish tillarida tavsiflangan bilimlar (produksion tillar, semantik tarmoklar, freymalar).

Ko‘pincha bilimlarni quyidagi ta’rifi ishlatiladi:

Bilimlar - bu yaxshi strukturlashgan, yoki ma'lumotlar haqidagi ma'lumotlardir.

Har xil predmet bo'limlari uchun bir qancha bilimlarni tavsiflash modellari mavjud. Ularning ko'pchiligini quyidagi sinflarga ajratish mumkin:

- produksion;
- semantik tarmoqlar;
- freymlar;
- formal mantiqiy modellar.
-

2.2.1. Produksion model

Ushbu model qoidalarga asoslangan bo'lib, bilimlarni quyidagicha ko'rinishda tavsiflaydi:

Agar (shart), u xolda (harakat).

Bu yerda shart deganda bilimlar bazasidan qidirish lozim bo'lgan ko'rinish asosida berilgan biror so'z yoki jumla, harakat deganda esa shartdagi jumla topilganda bajariladi. Ushbu shart va qadamlar boshqa biror qadam orasida, maqsadli, tizim ishini tugatuvchi bo'lishi mumkin.

Produksion modelni qo'llaganda bilimlar bazasi qoidalar to'plamidan iborat bo'ladi. Kerakli qoidani topuvchi dastur esa chiqarish mashinasi deyiladi. Ko'pincha chiqarish to'g'ri (ma'lumotlardan maqsadni qidirish) yoki teskari (maqsaddan uni tasdiqlash uchun ma'lumotlarga) bo'ladi. Ma'lumotlar bu - qoidalarni bazadan tanlovchi dasturni ishga tushirishga asos bo'luvchi boshlang'ich faktlardir [25-19].

2.2.2. Semantik tarmoqlar

Semantik termini - ma'noli degan ma'noni anglatadi, semantika esa belgilar ma'nosini aniqlovchi, ya'ni simvollar va ob'ektlar o'rtasidagi bog'liklikni aniqlovchi fandır.

Semantik tarmoq bu yo'naltirilgan graf bo'lib, uning uchlari tushuncha, yoylari esa tushunchalar o'rtasidagi munosabatlardir.

Tushunchalar bo'lib abstrakt va konkret ob'ektlar ishlatiladi, munosabatlar esa quyidagi bog'lanishlardir: bu ("is"), qismga ega ("hasrart"), ga tegishli ( ), "yaxshi ko'rish".

Semantik tarmoqlarning xarakterli tomoni - ularda quyidagi 3 xil munosabatlar bo'lishidir:

- sinf - sinf elementi;

- xossa - qiymat;
- sinf elementi misoli.

Semantik tarmoqlarning bir necha klassifikatsiyasini keltirish mumkin.

Masalan munosabatlar turlari soni buyicha:

- bir jinsli (munosabatning bir tipiga esa);
- bir jinsli emas (xar xil tipli munosabatga ega).

Munosabatlar turlariga ko'ra:

- binar (munosabat ikki ob'ektni bog'laydi);
- n arli (ikkitadan ortiq tushunchani bog'lovchi maxsus munosabatlar bor).

Ko'pincha semantik tarmoqlarda quyidagi munosabatlar ishlatiladi:

- "qism - butun" tipli bog'lanish ("sinf - sinf qism", "element - to'plam" va hokazo);
- funksional bog'lanishlar (odatda "ishlab chiqarish", "ta'sir qiladi" kabi fe'llar bilan aniqlanadi).
- miqdoriy bog'lanishlar (ko'p, kam, teng...);
- fazoviy bog'lanishlar (...dan uzoq, ...ga yaqin, orqasida, ostida, ustida...);
- vaqtli bog'lanishlar (oldin, keyin, orasida...);
- atributli bog'lanishlar (xossaga ega, qiymatga ega...);
- mantiqiy bog'lanishlar (va, yoki, emas) vah.k.

Semantik tipdagi tarmoqda yechimni qidirish qo'yilgan savolga mos keluvchi, quyi tarmoqqa mos, tarmoq fragmentini qidirish masalasiga olib kelinadi [23-30].

2.2.3. Semantik tarmoq

Ushbu modelning asosiy afzalligi insonning uzoqqa saqlanuvchi xotirasi to'g'risidagi zamonaviy qarashlarga mosligidir.

Modelning kamchiligi - semantik tarmoqdan yechimning qidirilishini murakkabligidir.

Semantik tarmoqlarni qo'llash uchun NET deb nomlangan tilga o'xshash tarmoq tillari yaratilgan.

2.2.4.Freymlar

Freym (frame -karkas yoki ramka) soʻzi 70 yillarda bilimlar strukturasi fazoviy koʻrinishda tasvirlash uchun taklif qilingan.

Freym asosida abstrakt obraz yoki holat yotadi.

Abstrakt obraz tushunchasi psixologiya va falsafadan yaxshi maʼlum. Masalan, "xona" soʻzi eshitgan kishida xona obrazini qoʻzgʻatadi;

"6- 20 m.kv. maydonga ega, eshik va derazalarga ega, polli, toʻrt devorli yashash xonasi" degandan bir narsani olsak, maʼno buziladi, masalan, derazalar soʻzini olsak, yashash emas, yotish xonasi boʻlib qolishi mumkin, lekin unda teshiklar, yaʼni slotlar ayrim atributlarning toʻldirilmagan qiymatlari mavjud, masalan, oynalar soni, devor rangi va hokazo.

Freymlar nazariyasida bunday obraz freym deyiladi. Obrazni akslantiruvchi formallashgan model xam freym deyiladi. Freym strukturasi quyidagicha tasvirlash mumkin [23-30]:

Freym nomi:

(1- slot nomi:1 slot qiymati),

(2 - slot nomi:2 slot qiymati),

(n - slot nomi : n - slot qiymati).

Freymlar modeli yetarlicha universaldir, chunki u bilimlar koʻp xilligini quyidagilar yordamida akslantirishga imkon beradi:

- Freymlar - obʼekt va tushunchalarni belgilash strukturalar uchun;

- Freymlar - rollar (menedjer, kassir, klient);

- Freym - ssenariyalar (bankrotlik, aksionerlik yigilishi);

- Freym holatlar (trevoga, avariya, qurilma ish rejimi).

Freymlar nazariyasining asosiy hossasi - semantik tarmoqlar nazariyasiga xos boʻlgan hossalarning vorisligidir. Freymlarda ham, semantik tarmoqlarda xam vorislik AKO - bogʻlanishlar orqali boʻladi. AKO sloti oʻxshash slotlar qiymatlari oshkormas holda oʻtadigan ierarxiyaning yuqoriroq darajasini koʻrsatadi.

2.3. DATA MINING masalalari

Sinflashtirish masalasi

Sinflashtirish eng oddiy va shu bilan birga eng tez-tez hal qilinadigan Data Mining masalasi bo'lib hisoblanadi. Tasniflash masalasi keng tarqalganligi tufayli ushbu tushunchaning mohiyatini aniq tushunish kerak. Bu yerda ayrim ta'riflar mavjud.

Tasniflash – o'rganilayotgan predmetlar, hodisalar, jarayonlarni jinsi, turi, tipi bo'yicha, ularni o'rganish qulayligi uchun har qanday muhim belgilar bo'yicha tizimli taqsimlash; ushbu o'xshashlik darajasini aks ettiruvchi dastlabki tushunchalarni guruhlash va ularni belgilangan tartibda joylashishi [23-25].

Tasniflash – o'xshash sinflashtirish belgilariga (bir yoki bir nechta belgilar) ega ba'zi bir tamoilga muvofiq ob'ektlar to'plami bo'lib, ushbu ob'ektlar o'rtasidagi o'xshashlik yoki farqni aniqlash uchun tanlangan.

Tasniflash quyidagi qoidalarni o'z ichiga oladi:

- bo'linmaning har bir aktida faqat bir asosni qo'llash zarur;
- bo'linma mutanosib bo'lishi kerak, ya'ni turga oid tushunchalarning hajmi bo'linuvchi turga oid tushunchaga teng bo'lishi kerak;
- bo'linma hadlari o'zaro bir-birini chiqarib tashlashi kerak, ularning hajmi bir-biriga zid bo'lmasligi kerak;
- bo'linma ketma-ket bo'lishi kerak. Shu bilan farqlanadiki:
- tashqi belgi bo'yicha amalga oshiriluvchi va predmetlar (jarayonlar, hodisalar) to'plamini kerakli tartibda berish uchun xizmat qiluvchi yordamchi (sun'iy) tasniflash;
- predmetlar va hodisalarni ichki umumiylikni tavsiflovchi muhim belgilar bo'yicha amalga oshiriluvchi tabiiy tasniflash.

Oxirgisi ilmiy tadqiqotni muhim vositasi va natijasi bo'lib hisoblanadi, shuningdek sinflashtiriluvchi ob'ektlar qonuniyatlarini o'rganish natijalarini taxmin qiladi va mustahkamlaydi.

Tanlangan belgilarga, ularning birlashishi va bo'lish tushunchalariga bog'liq holda tasniflash quyidagicha bo'lishi mumkin:

- oddiy – turga oid tushunchani faqatgina belgi bo'yicha va barcha turlarni ochishdan avval faqat bir marta bo'lish. Bunday tasniflashga misol bo'lib dixotomiya bo'lib, unda faqat ikkita tushuncha bo'linma hadlari bo'lib, har biri boshqasiga ziddir (ya'ni tamoilga rioya qilinadi: "A va A emas");

- murakkab – bir tushunchani turlicha asoslar bo'yicha bo'lish va bunday bo'lishlarni bir butun holda sintez qilish qo'llaniladi. Bunday tasniflashga misol bo'lib, kimyoviy elementlarni davriy sistemasi bo'lib hisoblanadi.

Tasniflash deganda ob'ektlarni (kuzatishlarni, hodisalarni) ma'lum bir sinflardan biriga tayinlash tushuniladi.

Tasniflash – bu ma'lum bir guruhning xususiyatlarini aniqlash to'g'risidagi nisbiy xulosa chiqarishga imkon beruvchi qonuniyat. Shunday qilib, tasniflashni o'tkazish uchun u yoki boshqa hodisa yoki ob'ektga tegishli bo'lgan guruhni tavsiflovchi belgilar mavjud bo'lishi zarur (odatda, bunda allaqachon sinflashtirilgan hodisalarning tahlili natijasida ba'zi qoidalar tuziladi).

Tasniflash nazorat qilinuvchi yoki boshqariluvchi o'qitish deb ham nomlanuvchi o'qituvchili o'qitish (supervised learning) strategiyasini anglatadi.

Tasniflash masalalari odatda uzluksiz va/yoki kategoriyali o'zgaruvchilar asosida kategoriyali bog'liq o'zgaruvchini avvaldan aytish (ya'ni, kategoriya bo'lib hisoblangan bog'liq o'zgaruvchi) deb nomlanadi.

Masalan, oldindan aytish mumkinki, kim firmaning mijozlaridan bo'lsa ma'lum bir mahsulotning potensial xaridori bo'lib hisoblanadi, kimdir esa – yo'q, kimdir firmaning xizmatidan foydalanadi, kimdir esa – yo'q, va hokazo. Masalalarni ushbu turi binarli tasniflashga tegishli, ularda bog'liq o'zgaruvchi faqat ikkitagina qiymatni qabul qilishi mumkin (masalan, ha yoki yo'q, 0 yoki 1).

Tasniflashning boshqa turi, agar bog'liq o'zgaruvchi oldindan belgilangan sinflarni ba'zi to'plamlaridan qiymatni qabul qilishi mumkin bo'lsa, yuzaga kelishi mumkin. Masalan, mijoz avtomobilni qanday markalisini xohlashini oldindan aytib berish mumkin bo'lgan paytda. Bunday hollarda bog'liq o'zgaruvchi uchun sinflar to'plami ko'rib chiqiladi.

Tasniflash bir o'lchamli (bir belgisi bo'yicha) va ko'p o'lchamli (ikki yoki undan ko'proq belgilar bo'yicha).

Tasniflash jarayoni.

Tasniflash jarayonining maqsadi shundan iboratki, kirish parametrlari sifatida bashorat qilinuvchi atributlardan foydalaniladigan va bog'liq atribut qiymati olinadigan modelni qurish. Tasniflash jarayoni ob'ektlar to'plamini ma'lum mezon bo'yicha sinflarga bo'lishdan iborat. Tasniflagich belgilarning vektori bo'yicha ob'ektni qaysi oldindan

belgilangan sinflarga tegishliligini aniqlaydi.

Matematik usullar bilan tasniflashni o'tkazish uchun tasniflashning matematik apparatidan foydalangan holda bajarishi mumkin bo'lgan ob'ektning formal tavsifiga ega bo'lishi zarur. Bizni holatda bunday tavsif bilan ma'lumotlar bazasi chiqadi.

Har bir ob'ekt (ma'lumotlar bazasini yozib olish) ob'ektni ayrim xossalari to'g'risidagi axborotni tashiydi [23-25].

Dastlabki ma'lumotlar to'plami (yoki ma'lumotlar tanlanmasi) ikkita to'plamga bo'linishi mumkin: o'qitiluvchi va test qilinuvchi.

O'qitiluvchi to'plam (training set) – modelni o'qitish (qurish) uchun foydalaniladigan ma'lumotlarni o'z ichiga olgan to'plam. Bunday to'plam misollarni kirish va chiqish qiymatlaridan iborat.

Chiqish qiymatlari modelni o'qitish uchun avvaldan belgilangan.

Testli (test set) to'plam misollarni kirish va chiqish qiymatlaridan iborat. Bu yerda chiqish qiymatlaridan modelni ishlash layoqatini tekshirish uchun foydalaniladi.

Tasniflash jarayoni ikki bosqichdan iborat: modelni qurish va undan foydalanish.

1. Modelni qurilishi: oldindan ma'lum sinflar to'plamini tavsiflash.

- Ma'lumotlar to'plamini har bir misoli oldindan belgilangan sinfga tegishli bo'ladi.

- Ushbu bosqichda o'qitiluvchi to'plamdan foydalaniladi, unda modelni qurish amalga oshiriladi.

- Olingan model daraxt yechim yoki matematik formulaning tasniflashga oid qoidalari bilan berilgan.

2. Modeldan foydalanish: yangi yoki noma'lum qiymatlarni tasniflash.

- Modelning to'g'riligini (aniqligini) baholash.

- a) Olingan modeldan foydalanish natijalari bilan ma'lum testga oid misol qiymatlari taqqoslanadi.

- b) Aniqlik darajasi – testli to'plamda to'g'ri tasniflangan misollarni foizi.

- c) Testli to'plam, ya'ni qurilgan model test qilinuvchi to'plam, o'qitiluvchi to'plamga bog'liq bo'lmasligi zarur.

- Agar model aniqligi yo'l qo'yilgan bo'lsa, sinfi noma'lum bo'lgan yangi misollarni tasniflash uchun modeldan foydalanish mumkin.

Tasniflash masalalarini yechish uchun qo'llaniluvchi usullar.

Tasniflash uchun turlicha usullardan foydalaniladi. Ulardan asosiylari:

- daraxt yechimlar yordamida tasniflash;
- bayes (sodda)tasniflash;
- sun'iy neyron to'rlari yordamida tasniflash;
- tayanch vektorlar usuli bilan tasniflash;
- statistik usullar, jumladan, chiziqli regressiya;
- yaqin qo'shnilar usuli tasniflash;
- CBR-usul bilan tasniflash;
- Genetik algoritmlar yordamida tasniflash.

Tasniflash aniqligi: xatolar darajasini baholash.

Tasniflash aniqligini baholash kross-tekshirish yordamida o'tkazilishi mumkin. **Kross-tekshirish**(Cross-validation) – bu kross-tekshirish to'plami deb ham nomlanuvchi testli to'plam ma'lumotlarida tasniflash aniqligini baholash jarayonidir. Testli to'plamni tasniflash aniqligi o'qitiluvchi to'plam tasniflash aniqligi bilan solishtiriladi. Agar testli to'plamni tasniflash o'qitiluvchi to'plamni tasniflash kabi taxminan aniqlik bo'yicha shunday natijalarni bersa, berilgan model kross-tekshiruvdan o'tgan bo'lib hisoblanadi.

O'qitiluvchi va testli to'plamga bo'lish ma'lum nisbatda tanlanmani bo'lish yo'li bilan amalga oshiriladi, masalan, o'qitiluvchi to'plam – uchdan ikki qism, testli to'plam - uchdan bir qism ma'lumotlardan iborat. Ushbu usuldan ko'p sonli misollarni tanlash uchun foydalaniladi. Agar tanlanma kichik hajmga ega bo'lsa, qisman kesishishi mumkin bo'lgan o'qitiluvchi va testli tanlanmadan foydalanishda maxsus usullarni qo'llash tavsiya qilinadi.

Klasterlash masalasi

Klasterlash masalasi tasniflash masalasiga o'xshash va uning mantiqiy davomi bo'lib hisoblanadi. Farqi shuki, o'rganilayotgan ma'lumotlar to'plami sinflari avvaldan belgilanmagan [23-25].

"Klasterlash" terminining sinonimlari "avtomatik tasniflash", "o'qituvchisiz o'qitish" va "taksonomiya" bo'lib hisoblanadi.

Klasterlash ob'ektlar to'plamini bir turdagi guruhlariga ajratish uchun mo'ljallangan (klasterlar yoki sinflar). Agar tanlanma ma'lumotlar belgilar fazosida nuqta sifatida talqin etilsa, u holda klasterlash masalasi "nuqtalarni quyuqlashuvi"ni aniqlashga keltiriladi. Klasterlashning maqsadi – mavjud tuzilishni izlash.

Klasterizatsiya tavsifli protsedura bo'lib, u hech qanday statistik

xulosalar qilmaydi, biroq izlanish tahlili va "ma'lumotlar tuzilishi"ni o'rganish imkoniyatini beradi.

"Klaster" tushunchasi noaniq tarzda aniqlanadi: har bir tadqiqotda o'zining "klasterlari" mavjud. Klasterlarni umumiy xususiyatlarga ega ob'ektlar guruhi sifatida tavsiflash mumkin.

Quyidagi ikki belgini klaster xususiyatlari deb atash mumkin:

- ichki bir jinslilik;
- tashqi izolyatsiya.

Ko'plab masalalarni hal qilishda tahlil qiluvchilar tomonidan beriladigan savol – bu yaqqol tuzilmalarda ma'lumotlar qay tarzda shakllantirish ya'ni taksonomiyani rivojlantirishdan iborat. Klasterizatsiyani dastlab biologiya, antropologiya, psixologiya kabi fanlar uchun eng ko'p qo'llanildi. Iqtisodiy masalalarni hal qilish uchun iqtisodiy ma'lumotlar va hodisalarning o'ziga xos xususiyatlari tufayli uzoq vaqt davomida kam foydalanilgan.

Klasterlar kesishmaydigan, yoki eksklyuziv (non-overlapping, exclusive), va kesishadigan (overlapping) ko'rinishda bo'ladi.

Ta'kidlash kerakki, klasterli tahlilning turlicha usullarini qo'llash natijasida turlicha shaklning klasteri hosil bo'ladi.

Masalan, klasterning "zanjirli" turi bo'lishi mumkin, klasterlarning uzun "zanjirli" turi, klasterning uzaytirilgan shakli va h.k. bo'lganda, ayrim usullar esa klasterning erkin shaklini yaratishi mumkin.

Turlicha usullar ma'lum o'lchamdagi klasterlarni yaratishga intilishi (masalan, kichik va katta) yoki ma'lumotlar to'plamida turli o'lchamdagi klasterlarni mavjudligini taxmin qilishi mumkin. Klaster tahlilning ayrim usullari shovqinlarga yoki chiqindilarga ayniqsa ta'sirchan, boshqalarga – kamroq. Klasterlashning turli usullarini qo'llash natijasida xar xil natijalar olinishi mumkin, bu normal holat va u yoki boshqa algoritmnining ishining afzalligi bo'lib hisoblanadi. Klasterlash usulini tanlashda ushbu xususiyatlarni hisobga olinadi.

Hozirgi kunda klasterlashning yuzdan ortiq turlicha algoritmlarni ishlab chiqilgan.

Klasterlash yondashuvlariga qisqa tavsifnoma keltiramiz.

- ma'lumotlarni ajratishga asoslangan algoritmlar, (Partitioning algorithms), shu jumladan iterativ;
- ob'ektlarni klasterlarga ajratish;
- klasterlashni yaxshilash uchun ob'ektlarni iterativ qayta taqsimlash;
- ierarxik algoritmlar (hierarchy algorithms);

- aglomeratsiya: har bir ob'ekt dastlab klaster bo'lib hisoblanadi, bir-biri bilan bog'laydigan klasterlar kattaroq klaster hosil qiladi va hokazo;

- ob'ektlarni konsentratsiyasiga asoslangan usullar (density-based methods);

- ob'ektlarni birlashtirish imkoniyatiga asoslangan;

- shovqinlarga e'tibor bermaslik, erkin shakl klasterlarini topish;

- grid-usullar (grid-based methods);

- grid-tuzilishda ob'ektlarni kvantlash;

- model usullar (model-based) ;

- ma'lumotlarga mos keladigan klasterlarni topish uchun modeldan foydalanish;

Klasterlash sifatini baholash.

Klasterlash sifatini baholash quyidagi protseduralar asosida o'tkazilishi mumkin [23-25]:

- qo'lda tekshirish;

- nazorat nuqtalarini o'rnatish va olingan klasterlarni tekshirish;

- o'zgaruvchilar modeliga qo'shish yo'li bilan klasterlash barqarorligini aniqlash;

- turlicha usullar foydalanish bilan klasterlarni yaratish va taqqoslash;

Klasterlashning turlicha usullari har xil klasterlarni yaratishi mumkin va bu normal hodisa bo'lib hisoblanadi. Biroq o'xshash klasterlarni turli usullar bilan yaratish klasterlashning to'g'riligini ko'rsatadi.

Klasterlash jarayoni.

Klasterlash jarayoni tanlangan usulga bog'liq va deyarli har doim iterativ bo'lib hisoblanadi. Bu qiziqarli jarayon bo'lishi mumkin va turli xil parametrlarni tanlash bo'yicha tajribalar to'plamini o'z ichiga oladi, masalan, masofa o'lchovlari, o'zgaruvchilarni standartlashtirish turi, klasterlar miqdori va boshqalar. Olingan natijalar shakllantirilgan klasterlarni aniq tavsiflash imkoniyati uchun o'ziga xos ob'ektlarni xususiyatlarini va xossalarni keyingi talqinini tadqiq qilish va o'rganishni talab qiladi.

2.4. Data Mining qo'llash sohasi

Sun'iy intellektni an'anaviy algoritmdan nimasi bilan ajratib turishini bilasizmi? Berilgan dastlabki ma'lumotlar to'plami uchun algoritmdan har qanday urinishlar uchun bir xil natijani beradi, ammo S.I. Chunki o'quv jarayonida u o'tgan natija hozirgi natijadagidek yaxshi emasligini "hal qilishi" mumkin. Ya'ni, algoritmdan natijasini tekshirishimiz va asoslashimiz mumkin, ammo sun'iy intellekt natijasi qila olmaydi. Bu sun'iy intellektning asosiy cheklovi va asosiy imkoniyatidir [23-25].

Nima uchun cheklash kerak? Chunki sun'iy intellektning natijasini oldindan aytib bo'lmaydi. Muayyan vaziyatda u o'zini qanday tutishini oldindan ayta olmaymiz. Taxminan, xuddi odam kabi: kim qaysi daqiqada va nima asosida u yoki bu qarorni qabul qilishini biladi. Algoritmdan eng mashhur xatti-harakati sifatida juda murakkab avtomatlashtirish yordamida amalga oshirilgan bo'lib, avtomatizatsiya ob-havo sharoitiga qarab qo'nish trayektoriyasini optimallashtirish to'g'risida qaror qabul qilganida, Buran kosmik kemasining avtomatik ravishda qo'nishini esga olish mumkin.

Nima uchun imkoniyat? Chunki sun'iy intellektning asosi qat'iy algoritmdan uzoqlashish, "insonparvarlik" ga qadam qo'yish, ya'ni ma'lum darajada gumanoidga aylanishdir. Bu shuni anglatadiki, qarorlar nafaqat algoritmdan, balki tajribaga asoslangan holda ham qabul qilinishi kerak. Sida klassik ma'noda "agar - keyin" ustunlik qilmaydi. Shunga ko'ra, u barcha keyingi oqibatlariga olib keladigan algoritmdan yuqori bo'lishi mumkin (ijobiy ham, unchalik ham emas).

Neyron tarmoqlari va sun'iy intellekt: xuddi shu narsa?

Juda keng tarqalgan bayonot shundaki, asab tarmog'i aslida sun'iy aqldir. Bu butunlay to'g'ri emas: neyron tarmoq Sini amalga oshirishning asosiy algoritmlaridan biri bo'lishi mumkin. Shuningdek, media-makonda ma'lum bo'lgan mavzular orasida SI sifatida mashinani o'rganish qo'llaniladi (ma'lumotlar tahlili asosida model tuzilganda). Umuman olganda, bu sun'iy intellekt deb ataladigan neyron tarmoqlari va mashinasozlik kombinatsiyasi asosida yaratilgan murakkab dasturiy ta'minot tizimlari.

Bu yerda cheklovlar haqida yana bir narsani ta'kidlash kerak: neyron tarmoqlarda qurilgan sun'iy intellekt va mashinani o'rganish, o'qitish uchun ishlatiladigan ma'lumotlar sifatiga juda sezgir. Bir misol bilan tushuntirib beray: agar biz kameraga va uning ustiga o'rnatilgan LED belgisiga biron bir odam yaqinlashganda, unda "Xush kelibsiz,

Ivan" yozuvi yonishini xohlaymiz. Buning uchun biz sun'iy intellekt Ivanni "ajratib" olishi va belgini yoqish buyrug'ini berishi uchun biz Ivanning 500 ta fotosuratini S.I.ga yuklaymiz. Va bu yerda bir nozik narsa bor: agar Ivanning fotosuratlari bir burchakdan olingan bo'lsa, unda SI katta ehtimollik bilan Ivanni faqat va faqat shu burchakdan ajrata oladi. Va agar u boshqa burchakdan chiqsa, belgi yonmaydi. Agar biz Ivanning har xil tomondan olingan fotosuratlarini tanlasak, u holda SI, ehtimol Ivanni har qanday nuqtadan taniydi.

Amaliy masalalar:

Sun'iy aql qayerda ishlatiladi? Deyarli hamma joyda "odamdan yaxshiroq qilish" va "charchamaslik" kerak. Birinchi, sodda va tushunarli misol - "aqlli yordamchilar", chat botlari, avtomatlashtirilgan qo'llab-quvvatlash xizmatlari. Ularning yadrosida SI juda muvaffaqiyatli ishlaydi, unga mos keladigan interfeyslar "murvatlangan". Gapirasizmi? Arzimaydi. Suhbat? Siz ham mumkin. Iltimos qilasizmi? Muammosiz.

Shu bilan birga, agar ilgari bunday dasturlar algoritmik bo'lsa (ya'ni, ular marker so'zlariga munosabat bildirishgan bo'lsa), endi to'laqonli sun'iy intellektga qadam qo'yilmoqda, ya'ni odamlar hatto boshqa tomoni - bu sun'iy intellekt.

Bundan tashqari, sun'iy intellekt yangiliklar ishlab chiqarishda dasturni topdi (hozircha faqat tajribaviy). Yangiliklar bilan 500 ta saytni ko'rib chiqing, eng qiziqclarini tanlang, reytingini o'rnating va foydalanuvchiga taqdim eting - nega SI uchun vazifa emas? Va agar siz nafaqat "o'zingizning" saytingizda, balki boshqalarda ham yoqtirishlarni tahlil qilsangiz, siz juda kuchli vositaga ega bo'lasiz, uni samaradorligi bilan tahrirlovchilarni chiqaradigan katta xodimlarining ishi bilan taqqoslash mumkin. Va agar biz sun'iy intellektga mos rasmlarni topishni "ishonib topshirsak", biz inson aralashuvisiz yangiliklar yig'uvchisi g'oyasiga yaqinlashamiz.

Bundan tashqari, sun'iy intellekt matnlar va she'rlar yozishi mumkin. Biroq, bu yerda muvaffaqiyatlar juda kam - sun'iy intellekt inson uchun mantiqiy bo'lgan matn yoki she'r yozishi mumkin, hatto mazmunli bo'lishi mumkin, ammo unda ijodning asosiy elementi - hissiyotlar bo'lmaydi. Muayyan mantiqqa ega quruq matn uchun bu odatiy holdir (masalan, tvit formatidagi qisqa satrdagi yangiliklar), ammo katta matnlar uchun bu kamchilik.

Bundan tashqari, sun'iy intellekt grafikalar sohasida "o'zini ko'rsata oladi" - tasvirlar bilan ishlashga imkon beradigan ko'plab davlat va xususiy xizmatlar mavjud. Aniqrog'i, shunchaki ishlamang, balki to'liq

siklni bajaring - tasvirlarni yaratishdan tortib, ularni aqlli qayta ishlashgacha. Xususan, matnlar tarkibini tahlil qilish asosida (odatdagidek, beta-rejimda) matnlar uchun illyustratsiyalar yaratishga imkon beruvchi xizmat mavjud. Bu g'oya formatida ham qiziqarli ko'rinadi. Sun'iy intellekt fonni o'zi oldingi plandagi ob'ektlarni tanlab olib tashlashi mumkin.

Yoki, masalan, aynan shu fon xira bo'lishi mumkin (bunday funktsiya allaqachon smartfonlarda mavjud, bir so'z bilan aytganda, sun'iy intellekt biz o'ylagandan ham yaqinroq).

SI o'yinlar va ko'ngil ochish sohasida ham muvaffaqiyatli qo'llanilishi mumkin. Aniqrog'i, u u yerda uzoq vaqt davomida muvaffaqiyatli ro'yxatdan o'tdi, chunki bu soha aqlli algoritmlarni va umuman SIn rivojlantirish uchun kuchli haydovchi bo'lgan va bo'lib qolmoqda. "Odam mashinaga qarshi" o'yini 30 yil davomida tadqiqot laboratoriyalari ostonasidan chiqib ketdi. Shuning uchun, hatto telefonda oddiy shaxmatni ishga tushirganda ham, bugungi kunda sizga qarshi aniq nima o'ynayotganini aniq aytish mumkin emas: "shunchaki algoritm" yoki sun'iy intellekt.

Sun'iy intellekt moliya sohasida

Bank sohasida turli xil firibgarlik holatlarini aniqlash, operatsiyalarni boshqarish va h.k. Firibgarlikning eng oddiy holatlarini ushlab turadigan filtrlar haqida so'z ketmayapdi. Murakkab ishlarni o'rganadigan va aniqlaydigan va bunday tahdidlarga qanday javob berishni, ham odam bilan, ham mustaqil ravishda biladigan algoritm haqida so'z boryapdi [23-25].

Bundan tashqari, moliya sohasida sun'iy intellekt tendentsiyalarni tahlil qilish va statistika asosida statistikani bashorat qilish uchun ishlatilishi mumkin. Xususan, bunday tahlillar har xil bashoratlarni ishlab chiqarish uchun foydali bo'ladi (masalan, valyuta kurslari). Shunga qaramay, ta'kidlash joizki, "inson" prognozi kabi sun'iy intellekt amalga oshishi yoki bo'lmasligi mumkin.

Moliya bilan bog'liq bo'lgan keyingi yo'nalish - avtomatlashtirilgan savdo, masalan, fond birjasidagi aktsiyalar. Bu yerda, ular aytganidek, sharh yo'q - bashorat qilish va sof shaklda taxmin qilish. To'g'ri, bitta "lekin" bor: xato bo'lsa, so'raydigan odam yo'q.

Ishga qabul qilishda sun'iy intellektdan ham foydalaniladi. Bundan tashqari, bu nafaqat ochiq kirish rezyumelarini skanerlash, balki belgilangan parametrlarga ega nomzodlarni qidirishdir. Ideal holda,

ijtimoiy tarmoqlarda nomzod haqidagi ochiq ma'lumotlarni tahlil qilish va aniq ko'rsatilgan mutaxassisni tanlash bilan.

Ammo sun'iy intellekt nafaqat moliya va ishga yollashda ishlatilmoqda. Bu tibbiyotda ham keng tarqalgan. SI diagnostika, davolash rejalarini tuzish va boshqalar uchun ishlatilishi mumkin, moliya yoki kadrlar sohasidan farqli o'laroq, zararlar rubl bilan o'lchanadi, tibbiyotda hamma narsa jiddiyroq - yo'qotishlar, agar bo'lsa, "odamlarda" o'lchanadi. Shuning uchun ham, va yetarli qonunchilik bazasi bo'lmaganligi sababli, Rossiya Federatsiyasida tibbiyotda sun'iy intellekt juda kamdan-kam qo'llaniladi (shuni ta'kidlaymanki, sun'iy intellekt dastlabki tavsiyalar bergan va shifokor ularni tasdiqlagan yoki rad etgan holatlar bo'lishi mumkin)).

Sun'iy intellektdan intensiv foydalaniladigan yana bir yo'nalish - bu mashinalar. Ushbu segmentning eng taniqli vakili sifatida o'zini o'zi boshqaradigan mashinalar. Va turli xil yordamchilar, yordamchilar va "mukammallikchilar". Masalan, avtoturargoh yordamchilari, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavfli vaziyatlarni oldindan ogohlantirish tizimlari va boshqalari qat'iy algoritmik bo'lishi mumkin emas va bu yerda sun'iy intellekt paydo bo'ladi. Biroq, ishlab chiqaruvchilar o'zlarining tizimlari SI "elementlari bilan" ekanligini da'vo qilishlari ehtimoli ko'proq. Ehtimol, bu haqiqatdir va bu tizimlarda qat'iy algoritmlar ham, sun'iy intellekt ham mavjud (bu haqda aniq narsa ma'lum emas, chunki bunday o'zgarishlar haqida aniqroq ma'lumot yo'q, aniqrog'i ularni to'ldirish haqida). Bu yerda xatoning qiymati ham katta - inson hayoti.

Avtoulovlardan tashqari, sun'iy intellekt ham yo'l harakatini tartibga solish uchun foydali bo'lishi mumkin. Ikkala kameralardan va navigatorlardan olingan ma'lumotlar kirish ma'lumotlari sifatida ishlatiladi (bunday monitoringning qonuniyligi to'g'risida alohida savol). Ma'lumotlarga asoslanib, sun'iy intellekt svetoforlarning optimal ishlash rejimini va orqaga qaytish yo'llarining ochilishini tanlashi mumkin. Va eng ilg'or holatlarda - vaqtinchalik belgilarni yoqish va o'chirish orqali harakatni boshqarish (yana, tegishli qonunga savol).

Uy sharoitida foydalanish masalalari

Borgan sari biz sun'iy aql bilan kundalik hayotda uchrashamiz. Masalan, "aqlli" uy tizimida. U yuzni tahlil qilish asosida eshiklarni qulfdan chiqarishi yoki muqobil ravishda ma'lum raqamga ega bo'lgan ma'lum markalardagi mashinalar oldida eshiklarni ochishi yoki xonadagi haroratni sozlash, egalarining xohishiga qarab sozlash, bolalar va uy

hayvonlarini boshqarish, musiqa tanlashi mumkin. u kayfiyat va uni xarakterli xususiyatlar bilan aniqlaydi.

SI shuningdek tozalik va tartibni kuzatishi mumkin, masalan, egalari bo'lmagan va tozalik buzilgan bir vaqtda robot changyutgichni ishga tushirish. Yoki odamlar hayoti va sog'lig'iga jiddiy tahdid aniqlansa, favqulodda xizmatlarga qo'ng'iroq qiling.

SI banklarda nima qilishi mumkin. Bugungi kunda mashina katta ma'lumotlarga ishlov berish bilan bog'liq har qanday ishni odamga qaraganda tezroq va yaxshiroq bajarishi mumkin. Shunday qilib, banklar uzoq vaqt davomida qarz oluvchilarning asosiy skorlarini avtomatik ravishda amalga oshirib kelmoqdalar. "Shubhasiz, yaqinda biometrik ma'lumotlarni qayta ishlash bilan bog'liq yechimlar paydo bo'ladi va bu borada SI qobiliyatlari odamlarga qaraganda ancha yuqori va ishonchli bo'ladi", deb taklif qiladi Kulikov [23-25].

Sberbank sun'iy intellekt yordamida chakana savdoda kredit berish bo'yicha 100% qarorlarni qabul qiladi va ularning 95% avtomatik ravishda, inson aralashuvisiz ishlab chiqariladi. Davlat banki matbuot xizmati Frank Media bank vaqtini, xarajatlarni qisqartirishi va qarorlarni qabul qilish sifatini oshirishi mumkin bo'lgan kompyuterlarni ko'rish, tillarni qayta ishlash, nutqni tahlil qilish texnologiyalarini ishlab chiqayotganini (jarayonlarni tezlashtirish o'n baravar) ta'kidladi. Sberbank Hujjatlarni tanib olish va xodimlarning avtomatik jadvalini tuzish uchun SIDan foydalanadi. "Biz qarorlarni qabul qilish jarayonlarini avtomatlashtirish uchun aqlli boshqaruv tizimidan foydalanamiz", - deya ta'kidladi matbuot xizmati. - Modellar risklarni boshqarish, biznesni rejalashtirish, muvofiqlik sohasida ishlaydi. Shuningdek, biz sun'iy intellektni mijozlar bilan chat botlari orqali muloqot qilish va shaxsiy takliflarni ishlab chiqarish uchun joriy etdik. Sun'iy intellektidagi xatolar banklar uchun qimmatga tushishi mumkin. Sberbank rahbari German Grefning aytishicha, bank sun'iy intellekt xatolarida milliardlab rubl yo'qotgan. "Sun'iy intellekt katta tizimlarda qaror qabul qilishga moyildir. Algoritmga kirib qolgan kichik xato juda katta oqibatlarga olib kelishi mumkin", dedi Gref ushbu texnologiyani joriy etish xavfi to'g'risida savolga javob berarkan.

SI yo'nalishi Tinkoff tomonidan ham ishlab chiqilmoqda: bank SI banki savdo belgisini ro'yxatdan o'tkazishni boshladi - texnologik kompaniya kontseptsiyasini kuchaytirish maqsadida, dedi Tinkoff rahbari Oliver Xyuz "Vedomosti" ga bergan intervyusida. Tinkoffda

ovozli yordamchilar, chat-botlar, call-botlar va tavsiyalar beruvchi dvigatellar mavjud.

2018 yilda Gazprombank robotlashtirilgan biznes-jarayon platformasini taqdim etdi, dedi GPB bank jarayonlari boshqarmasi boshlig'ining o'rinbosari Aleksey Golubintsev Frank Media-ga. Bankda mijozlarga xizmat ko'rsatishda va ichki jarayonlar samaradorligini oshirishda yordam beradigan 20 dan ortiq robot mavjud. "Masalan, chakana kreditlashda robotlar anderrayterlar uchun ariza yuboradi", deydi Golubintsev. - Bank kartalarini chiqarishda ular xodimlarni odatdagi biznes operatsiyalaridan ozod qiladilar. Va agar xodimga 2-NDFL sertifikat kerak bo'lsa, u robot tomonidan maxsus dasturlarga murojaat qilish orqali yaratiladi. "

2020 yil iyul oyida Rosbank mijozlar ma'lumotnomasini shakllantirish uchun zarur bo'lgan hujjatlarni qayta ishlash uchun aqlli dvigatellardan SI tizimini joriy qildi. Integratsiyalashgan tanib olish texnologiyalari hisobga olishni tasdiqlash talab qilinadigan hisobvaraqlarni ochishda va bank operatsiyalarini amalga oshirishda mijozlar ma'lumotlarini avtomatik ravishda qayta ishlash va kiritish imkoniyatini beradi. "Sun'iy aql 2 soniyada har bir mijoz uchun skanerlash va fotosuratlardagi 70 dan ortiq ma'lumotlarni aniqlaydi va 15 ga yaqin avtomatik ma'lumotlarni tekshirishni amalga oshiradi", dedi Rosbank vakili Frank Media-ga. Avvalroq Rosbank, shuningdek, filial tarmoqlarini boshqarish uchun Atlas geografik axborot tizimining yangi joylashuv razvedka texnologiyasidan foydalanishni boshladi. Ushbu texnologiya barcha bank filiallari to'g'risidagi ma'lumotlarni to'playdi, potentsial va ish hajmini baholaydi, mijozlar, raqobatdosh banklar, aholi, shahar ko'chalaridagi transport harakati va boshqa statistik ma'lumotlarga asoslangan holda ofislarning samaradorligini hisoblab chiqadi. Natijada, bankda har bir mavjud bo'lgan shahar uchun "issiqlik" xaritasi mavjud bo'lib, u filialni piyoda (100 m) o'tish darajasida joylashtirish imkoniyatlarini baholaydi.

Home Credit Bank mijozlarning afzalliklari asosida mahsulot takliflarini shaxsiylashtirish uchun SI dan foydalanadi. Suhbat botlarida va ovozli botlarda sun'iy intellektdan foydalanish natijalari shuni ko'rsatdiki, mijozlarning 91 foizi bot bilan maslahatlashganidan keyin 24 soat ichida bankning call-markaziga murojaat qilmaydi. "Bu shuni anglatadiki, botdan olingan javob ularga mos keldi va bot bu masalani hal qila oldi", - deydi Yuriy Popov, Home Credit Bank raqamli texnologiyalarni rivojlantirish departamenti direktori. SI shuningdek,

call-markazlar va telemarketing operatorlari sifatini tahlil qilishga yordam beradi, dedi u. Masalan, Natural Language Processing algoritmlari va "Ovozdan matnga" tizimlari dialogdagi asosiy iboralarni aniqlashga, operatorlar dialoglari uchun skriptlarni optimallashtirishga va operator ssenariyni qanchalik to'g'ri bajarishini tushunishga imkon beradi. Bu bank savdosi samaradorligini sezilarli darajada oshirishga imkon beradi, deya qo'shimcha qiladi Popov.

PSB SI texnologiyasidan uchta asosiy yo'nalishda foydalanadi: risklarni boshqarish, kichik va o'rta biznes va chakana savdo, deya xabar beradi bank matbuot xizmati. Xavfni boshqarishda sun'iy intellekt firibgarlikning oldini olishga yordam beradi, kichik va o'rta biznesda, shuningdek chakana savdoda, sun'iy intellektdan foydalangan holda, bank mijozlarning xohish-istaklarini modellashtirish va prognozlash tizimlaridan foydalangan holda sotuvlar konversiyasini oshirish muammosini hal qiladi. Banklarda sun'iy intellektni tartibga solish hozirgi sharoitda nima uchun kerak va u umuman zarurmi degan savolga hali ham aniq javob yo'q

Bu yerda siz sun'iy intellekt va mashinada o'qitishni ko'rishingiz mumkin bo'lgan kundalik bank xizmatlari [23-25]:

1. Telefon banki: bankka qo'ng'iroq qilganda, shaxsingizni tasdiqlashingiz kerak. SI u yerda PIN-kodlarni taxmin qilish yoki autentifikatsiya qilish uchun ovozni aniqlash yordamida ishlaydi.

2. Veb-saytlar va mobil bank xizmatlari: Ko'pgina banklar sizning hisob qaydnomangizni boshqarish, kundalik onlayn-arizalarni to'ldirish va mobil ilovalarga takliflarni yo'lakay kirish, hisob-kitoblarni to'lash, pul yuborish va boshqalarni taklif qilishadi. Sun'iy intellekt xizmatlar o'rtasidagi barcha o'zaro aloqalarni bog'laydi va boshqaradi va sizning operatsiyalaringiz xavfsizligini ta'minlaydi. Buyuk Britaniyaning ba'zi banklari o'zlarining shaxsini tasdiqlash uchun selfi yuborish uchun hisob ochmoqchi bo'lgan mijozlarga ruxsat berishadi. Bu shuni anglatadiki, siz filialni ziyorat qilmasdan yoki qo'lda tekshirish kunlarini kutmasdan, hisobni bir necha daqiqada ochishingiz mumkin.

3. Chatbotlar: Siz bankingizga onlayn tashrif buyurganingizda yoki mobil ilovani ochganingizda, sizni ma'lumotlar yoki xizmatlarni topishga yordam beradigan sun'iy intellekt bilan ishlaydigan chatbot kutib olishi mumkin. Suhbatlashuvchi bank sizga real vaqt rejimida savollar berishga va ularga javob olishga imkon beradi. O'zaro aloqalaringiz saqlanib qoladi, shuning uchun botlar har safar ulanganingizda sizga o'zingizning xatti-harakatlaringiz va ishlatgan

xizmatlaringiz asosida mahsulotlarni tavsiya qilganingizda sizga ko'proq moslashtirilgan xizmatni taqdim etishi mumkin.

4. Byudjet: Agar siz YNAB yoki EveryDollar kabi onlayn byudjet dasturlaridan foydalanayotgan bo'lsangiz, ushbu tizimlarning sizning bank operatsiyalari bilan o'zaro aloqasi, pul mablag'larini avtomatik ravishda ma'lum toifalarga o'tkazish va moliyaviy ahvolingiz haqida bashorat qilishda SI ni ko'rasiz.

5. Raqamli yordamchilar bilan integratsiya: Ba'zi mamlakatlarda siz Google yoki Alexa-dan oddiy operatsiyalarni bajarishni so'rashingiz mumkin, masalan, hisoblaringizni tekshirish yoki hisobingizni to'lash, oddiy tilda.

6. Chakana to'lovlar: Xaridlarni to'lash uchun kredit yoki debet kartalaridan foydalanish o'rniga, ko'p odamlar o'zlarining mobil qurilmalaridan kontaktsiz xaridlar qilishadi. Apple Pay va Google Pay kabi xizmatlar foydalanuvchilarga biometrik yuz yoki barmoq izlarini skanerlash texnologiyalari yordamida mobil qurilmalardan xavfsiz to'lovlarni amalga oshirishga imkon beradi.

7. Kredit berish: Sizning sevimli kredit tashkilotlaringizdagi sun'iy intellekt jarayonlari sizning kredit kartalaringiz, kreditlaringiz va hatto ipotekangizga murojaat qilishingiz mumkinligini anglatadi. SI ma'lum bosqichlarda yoki butun jarayonda ishtirok etadimi, bankka bog'liq. Ammo bu tezroq, aniqroq qaror qabul qilishni va siz va qarz beruvchi uchun ko'proq xavfsizlikni anglatishi mumkin.

8. Investitsiya: Katta miqdordagi ma'lumotlarni qayta ishlash qobiliyatiga ega bo'lgan AI investitsiya banklarini ham o'zgartiradi. Tizimlar sanoatdagi o'zgarishlarga hamroh bo'lishi va vaqt o'tishi bilan yaxshiroq bashorat qilishi mumkin. Investorlar hatto ertalab ovozli bitimlar tuzishlari mumkin.

Sun'iy intellektni tibbiyotda qo'llash

Ushbu g'oya 1972 yilda Stenford Universitetida MYCIN ishlab chiqarilishi boshlanganda paydo bo'lgan. Bu qon bilan zaharlanish masalasini o'rganish uchun ishlatiladigan prototip SI dasturi edi. Erta sun'iy intellekt tadqiqotlari asosan Amerika muassasalarida davom etdi (MIT-Tufts birgalikda ishladilar, Stenford va Rutgers universitetlarida texnologiyani faol rivojlantirdilar. 1980 yillarda Stenford universiteti sun'iy intellekt sohasida "Tibbiy eksperimental kompyuter sun'iy intellekti" loyihasi doirasida davom etdi. tibbiyot (SUMEX-AIM).

Hisoblash quvvatining o'sishi va yangi sun'iy intellekt texnologiyalarining paydo bo'lishi tufayli bu yo'nalishdagi ishlar ancha

faollashdi. Neyron tarmoqlari va mashinalarni o'rganish yordamida amalga oshirilgan navbatdagi ilmiy kashfiyot haqidagi yangiliklar muntazam ravishda paydo bo'ladi. Bugungi kunda tibbiyotda sun'iy sun'iy intellektning imkoniyatlari va istiqbollari to'g'risida qanday qiziqarli narsalarni aytib bera olasiz?

Radiologiyada SI

Ko'p sonli tibbiy tasvirlash ma'lumotlari kichik, mahalliy tizimlarda juda ko'p miqdorda saqlanadi. Agar siz ma'lumotni bulutga yuklash va ularni SIga oziqlantirish orqali chuqur o'rganishni qo'llasangiz nima bo'ladi? Mashinalar va algoritmlar tasvirlash ma'lumotlarini samarali ravishda izohlashi, naqsh va anomaliyalarni aniqlashi mumkin [23-30].

Eng aniq foydalanish holati: training shubhali shikastlanishlari, o'smalari, ichki qonashlari, miyaning shikastlanishi va boshqalarni aniqlaydigan va lokalizatsiya qiladigan rentgenolog / rentgenolog yordamchisi. Kompyuter tezroq va aniqroq ishlaydi va shuning uchun ma'lumotni qayta ishlagandan bir necha soniya o'tgach kasallik haqida aniq ma'lumotlarni berishga qodir. Inson buni qila olmaydi.

Yana bir nuqta bor. Yuqori malakali mutaxassislar qimmat va juda katta talabga ega. Ular jiddiy bosimga duchor bo'lmoqdalar, tom ma'noda ularga har tomondan quyilayotgan ma'lumotlar oqimiga botib ketishdi. Ushbu maqolaga ko'ra, bunday mutaxassis har 3-4 soniyada tashxis qo'yishi kerak. Mashina intellekti oddiy mutaxassisning malakasini oshirishi, qiyin vaziyatlarni tartibga solishda yordam berishi mumkin. Shunday qilib, yolg'on tashxislar sonini kamaytirish va hayotni saqlab qolish.

Noyob yoki tashxisi qo'yilishi qiyin bo'lgan kasalliklarni aniqlash ko'pincha shifokorning tajribasiga, shuningdek kasallikning "beparvoligi" darajasiga bog'liq. Oddiy qilib aytganda, yara chiqmaguncha, u tan olinmasligi mumkin. Xom tasvirlarni va ayrim kasalliklar bilan bog'liq patologiyalarning ko'plab shakllarini o'z ichiga olgan katta ma'lumotlar to'plamiga kompyuterni o'rgatish orqali diagnostika sifatini va aniqlangan kasalliklar sonini yaxshilash mumkin. Ushbu g'oya AIDOC startapi tomonidan ishlab chiqilmoqda.

SI vrachlar ishining vaqt va mas'uliyatli qismini avtomatlashtirish orqali tibbiyot muassasalari ishlarining sifatini oshirishga qodir. Kompyuter algoritmlari yordamida davolash samaradorligi va bajarilgan operatsiya sifatini boshqarish, organizmning tiklanish tezligini taxmin qilish mumkin.

Microsoftning InnerEye loyihasi bu kabi texnologiyalarning yorqin namunasidir. U 3D rentgen nurlari yordamida o'smalarni segmentirovka qilish va aniqlash uchun ML texnikasidan foydalanishni taklif qiladi. Bu aniq jarrohlik rejalashtirish, navigatsiya va radiatsiya terapiyasini rejalashtirish uchun samarali o'sma konturini yaratishda yordam beradi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, saratonni erta bosqichda aniqlash uchun ishlatiladigan MRI va boshqa zamonaviy tasvirlash tizimlari ML bilan ishlaydi. Algoritm rivojlangan tasvir tahliliga yordam beradi. Masalan, prostata bezi segmentatsiyasini bajaring yoki aniqroq rasm olish uchun bir nechta turli xil rasmlarni (masalan, ultratovush, KT va MRG) birlashtiring. Mashina razvedkasi, shuningdek, rejalashtirilgan tibbiy muolajalar paytida va hatto jarrohlik aralashuvida onkologiyani taniy oladi (ko'pincha operatsiya davomida yana bir malign shakllanish sezilmasdan qoladi).

Patologiyada SI

Patologik tashxis mikroskop ostida to'qima qismini tekshirishni o'z ichiga oladi. Tasvirni aniqlash algoritmini inson tajribasi bilan birlashtirgan holda tayyorlash uchun Deep Learningdan foydalanish aniqroq diagnostikani ta'minlaydi. Raqamli tasvirlarni piksel darajasida tahlil qilish inson ko'zi osongina o'tkazib yuboradigan patologik o'zgarishlarni aniqlashga yordam beradi. Va bu yanada samarali tashxis qo'yish imkonini beradi [23-30].

Bunday texnologiya, masalan, Garvard tibbiyot maktabi tomonidan ishlab chiqilmoqda. Algoritm nutq va tasvirni aniqlash texnologiyasidan foydalanib, anomalliklari bo'lgan rasmlarni taniy oladi va kompyuterlarni saraton va saraton bo'lmagan turlarini ajratishga o'rgatadi. Ushbu algoritmi inson ishi bilan birlashtirish 99,5% aniqlikka olib keldi.

Mashinasozlik va tibbiyot fanlari

Petabayt ma'lumotlari barcha turdagi tibbiyot muassasalarida ishlab chiqariladi. Ushbu ma'lumotlar, afsuski, odatda tasodifiy tarqoq va tuzilmasiz. Bu hech qanday tarzda shifokorlarga nisbatan malomat emas. Ularda davolanish uchun shunchalik ko'p narsa yo'qki, ular davolanish to'g'risida xabar berishadi. Biroq, betartiblik ma'lum bir mamlakat yoki umuman dunyo sog'lig'ini rejalashtirish va global monitoringini o'tkazishga katta xalaqit beradi.

Qo'shimcha murakkablik shundaki, standart biznes ma'lumotlaridan farqli o'laroq, bemor ma'lumotlari oddiy statistik modellashtirish va tahlilga mos kelmaydi. Tibbiy ma'lumotlar bazalariga

kirish imkoniyatiga ega kuchli sun'iy intellekt bilan ishlaydigan bulutli platforma aralashgan ma'lumotlarni (masalan, qon patologiyasi, genetik xususiyatlar, rentgen nurlari, kasallik tarixi) samarali tahlil qilishga qodir. Shuningdek, u (nazariy jihatdan) kirish ma'lumotlarini tahlil qilishga va haddan tashqari katta miqdordagi tibbiy ma'lumot tufayli ko'rinmaydigan yashirin naqshlarni ochib berishga qodir.

Ushbu vazifalar uchun talqin qilinadigan sun'iy intellekt modellari va tarqatilgan mashinalarni o'rganish tizimlari juda yaxshi. Ular nafaqat tibbiyot fanini samarali rivojlantirishga, odamlarning yangi shakllarini va irqiy / jinsi / yosh xususiyatlarini topishga, balki aniq mintaqalarda aholining sog'lig'i holati to'g'risida aniqroq ma'lumotlarni shakllantirishga imkon beradi.

Jarrohlik robot yordamchilari

Zotan, ko'plab operatsiyalar kompyuterni ko'rish va jarroh tomonidan boshqariladigan manipulyatorlar yordamida amalga oshiriladi. Bu tibbiy texnologiyalarni rivojlantirishning muhim qismidir, inson charchash omilini tenglashtiradi va protseduralar samaradorligini oshiradi. SI-robotlar an'anaviy jarrohlarga yordam berishda juda yaxshi. Masalan;

- E'tibor berilmagan taqdirda sug'urta vazifasini bajaruvchi shifokor ishini nazorat qilish;
- Jarroh uchun ko'rinishni yaxshilang, unga protsedura davomida harakatlar ketma-ketligini eslatib qo'ying;
- To'qimalarning aniq, minimal invaziv kesmalarini yarating;
- Kesish va tikishning optimal geometriyasini tanlash tufayli bemor uchun og'riq darajasini pasaytirish.

Ammo bunday loyihani muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun tajriba to'plash kerak. Robot va jarrohning o'zaro aloqasi uchun dasturiy ta'minotni ishlab chiqish. Haqiqatan ham amalga oshirilgan operatsiyalar asosida (faqat odamlar ishtirokida va odam + robot ligamentida) bir qator ma'lumot to'plang.

Jarrohning harakatlarini real vaqtda boshqarish uchun kompyuter tomonidan virtual haqiqat makonini yaratish yaxshi variant bo'ladi. Nisbatan sodda operatsiyalar uchun telemeditsina va masofaviy jarrohlikdan ham foydalanishingiz mumkin.

Intellektual tizimlarni qishloq xo‘jaligida qo‘llanilishi

Xorijiy tajribalarning tahlili SI sohasida erishilayotgan yutuqlar va rejalashtirilgan barcha chora-tadbirlar mamlakatlarning SI texnologiyalarini rivojlantirish orqali ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy sohalarda milliy xavfsizligini ta‘minlash va himoyalashga qaratilganligini ko‘rsatadi.

Sun‘iy intellekt texnologiyalari (bundan keyin SI deb ataladi; muqobilga yaqin sharoitlarda kechadigan avtomatlashtirilgan jarayonlar va hodisalar bo‘lib, statistik ma‘lumotlarning kritik massasi to‘planishi natijasida yaxshilanish imkoniyatiga ega) ular katta hajmda va katta tezlikda xalq xo‘jaligining turli sohalari(iqtisodiy faoliyat turlari)ga kirib boradilar .

Bu kompyuter texnologiyalarining hisoblash quvvatining eksponensial rivojlanishi va odamlar tomonidan mavjud muammolarni hal qilishga qodir bo‘lgan eng yaxshi yechimlarni izlab topish bilan izohlanadi. Sun‘iy intellekt o‘zini to‘g‘ri va ishonchli baholash va diagnostika masalalari (moliyaviy xavflarni, tabiiy va iqlimiy hodisalarni baholash, qishloq xo‘jalik mahsulotlarini hosildorligini bashoratlash) da eng aniq va samarali usul sifatida namoyon qildi. Ushbu texnologiya ma‘lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilishning klassik usullari bilan taqqoslaganda bashoratli natijalarni yaxshiroq namoyish etadi. Hozirgi vaqtda sun‘iy intellekt tizimlarining joriy etilishi boshlang‘ich bo‘lag‘ada bo‘lsada, ammo bunday dasturlarning muvaffaqiyati texnologiyadagi kamchiliklarga qaramay (modellashtirilgan sun‘iy neyron tarmoqlarining optimal arxitekturasini aniqlash, mehnat talab qiladigan hisoblash algoritmlarini engib o‘tishi mumkin bo‘lgan kompyuter uskunalari ehtiyoj, zarur axborot kutubxonalarini hamda ma‘lumotlar bazasining yo‘qligi va boshqalar), avval ishlatilgan usullarga qaraganda yaxshiroq natijalarni ko‘rsatmoqda. SI qo‘llab-quvvatlaydigan hisoblash tizimlari aniqroq, ishonchli va samarali natijalarni beradi [27-30].

Fermer xo‘jaligi va agrosanoat majmui har qanday ijtimoiy-iqtisodiy tizimning muhim qismidir. Buning sababi shundaki, ushbu tarmoqlar va boshqaruv sohalari majmui odamlarni oziq-ovqat bilan ta‘minlaydi, bu esa o‘z navbatida inson hayotining muhim sharti bo‘lib, uning asosiy ehtiyojlarini ta‘minlaydi. Bundan tashqari, shuni ta‘kidlash kerakki, yuqori sifatli fermer xo‘jaligi mahsulotlari odamlarning hozirgi sog‘lig‘i va uning davomiyligi bilan bevosita bog‘liqdir, chunki

agrosanoat majmuasi faoliyati oziq-ovqat bo'lib, ular o'z navbatida inson tanasi uchun qurilish materiali vazifasini bajaradi. Dunyo aholisining ko'payishi va qonuniy adolatga intilish bilan oziq-ovqat tanqisligi muammosi yanada keskinlashadi va shu bilan birga ularning sifatini oshirish zarurati kuchayadi. Sun'iy intellekt texnologiyalari ushbu vazifalarni hal qilishga ko'p jihatdan yordam beradi, bu esa iqtisodiy va boshqaruv jarayonini, shu jumladan ekish ishlarini optimallashtirish, o'rim-yig'im, ekin o'sadigan tuproqlarning holatini kuzatish, ozuqa aralashmalarining to'g'ri tarkibi va zararkunandalarni yo'q qilish, hayvonlarni oziqlantirishni avtomatlashtirish va boshqalarni avtomatlashtiradi. Yuqorirda bayon qilinganlar mazkur tadqiqot ishining maqsadini asoslab beradi. Bu fermer xo'jaligida istiqbolli sun'iy intellekt texnologiyalari to'g'risidagi bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirishdan iborat bo'lib, ulardan agrosanoat majmuasining asosiy vazifalari uchun (aholini sifatli oziq-ovqat bilan ta'minlash) va fermer xo'jaligining qisqa muddatli istiqbolda bozordagi raqiblariga nisbatan yangi raqobatdosh ustunliklarini olish uchun muvaffaqiyatli foydalanish mumkin. Shunga muvofiq, ushbu ish doirasida bir qator vazifalar bajarildi:

Fermer xo'jaligi va agrosanoat sohasida muvaffaqiyatli qo'llanilishi mumkin bo'lgan istiqbolli sun'iy intellekt texnologiyalari aniqlandi, ulardan foydalanishning aniq yo'nalishlari namoyish etildi;

tahlil qilingan texnologiyalarning o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi va fermer xo'jaligida ulardan foydalanishning haqiqiy misollari namoyish etildi.

SI texnologiyalaridan foydalanishning va hozirgi kunda ularni fermer xo'jaligida ishlatishga urinishlar mavjud istiqbolli yo'nalishlaridan biri - bu kompyuterli tanib olish asosida ma'lumotlarni tahlil qilish va qayta ishlashdir. Bu fanda noravshan to'plamlar va sun'iy neyron tarmoqlari deb ataladigan ma'lum bir matematik modellarni shakllantirishga asoslangan matematik kompyuter algoritmlarini ishlab chiqishdan iborat (elementlarning o'zaro ta'siri tirik organizmlarning biologik neyron tarmoqlariga o'xshash). Ushbu texnologiya o'simliklar xosildorligini bashoratlashni o'z ichiga olgan bir qator vazifalarni muvaffaqiyatli hal qiladi, bu esa to'g'ri va o'z vaqtida vujudga keladigan muammolarni hal etish va ularning paydo bo'lishini oldini olishga imkon beradi. Bunday hodisalarni tahlil qilish uchun material mikro va makro darajada (hayvonlar populyasiyasi, ekin maydonlari) olingan ma'lumotlar bo'lishi mumkin. Ikkala holatda ham progressiv

patologiyalar aniqlanishi mumkin, buning asosida ularni yo‘q qilish uchun zarur bo‘lgan tezkor choralar ko‘riladi.

Shuningdek, fermer xo‘jaligidagi ob‘ektlarda o‘rnatilgan elektron kompyuter sensorlar asosida statistik ma‘lumotlarni to‘plashni o‘z ichiga olishi kerak, bu esa dinamikada talab qilinadigan ko‘rsatkichlarning o‘zgarishini kuzatib boradi va vaziyatga to‘g‘ri yo‘lda aralashish va uzatish uchun menejerni belgilangan standartlardan chetga chiqish to‘g‘risida xabardor qiladi. Bugungi kunda bozorda aniq qishloq xo‘jaligini amalga oshiruvchi tashkilot sifatida namoyish etilayotgan IntelinAir hozirda shunday tadbirlarni amalga oshirmoqda. Doimiy qayd etiladigan ko‘rsatkichlar asosida biznes yuritish va uni optimallashtirish deganda aynan shu tushuniladi. IntelinAir hozirda Illinoys, Ayova, Ogayo va Indiana shtatidagi makkajo‘xori va soya ishlab chiqaruvchilarini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan. Kompyuterli tanib olishga asoslangan ma‘lumotlarni tahlil qilish va ishlov berish sohasidagi yana bir tashkilot - Saskachevan universitetida joylashgan Kanadalik o‘simliklarni fototiplash va tasvirlash tadqiqot markazi. Raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan turli xil agrosanoat loyihalarida va ilmiy-tadqiqot loyihalarida muvaffaqiyatli ishlatilishi va qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan turli xil qishloq xo‘jalik ekinlari bo‘yicha ma‘lumotlar parametrlarining statistik kutubxonalarini shakllantirilmoqda.

Insonning kundalik faoliyatida elektron kompyuterlarning imkoniyatlari rivojlanishi bilan robototexnika tobora ko‘proq jalb qilinmoqda, ular asta-sekin qishloq xo‘jaligida paydo bo‘la boshladi va tarqala boshladi. Ushbu texnologiya tadqiqot uchun qimmatli vaqtni bo‘shashtirib, noan‘anaviy, ammo hal qilinmagan muammolarni hal qilish uchun zarur bo‘lgan ishlanmalar, biznes-jarayonlarni avtomatlashtirish imkonini beradi.

Shuni ta‘kidlash kerakki, ushbu texnologiya oldingi yo‘nalish bilan chambarchas bog‘liq va robot tizimlarning ichki jarayonlarini optimallashtirish uchun ishlatilishi mumkin, shuningdek, qishloq xo‘jaligi va agrosanoat ob‘ektlaridan kerakli ma‘lumotlarni to‘plash uchun platforma vazifasini bajaradi. Prospero roboti qishloq xo‘jaligidagi inson funksiyalarini taqlid qiladigan robot texnologiyasiga misoldir. U quyidagi imkoniyatlarga ega: ekin uchun teshik qazish va uni keyinchalik joylashtirish, kuzatish va yig‘ib olishgacha ko‘chatlarni individual ravishda ekish. Kompyuter tizimida landshaftni aniqlash algoritmlari mavjud bo‘lib, ularning asosida kerakli ekinlarni etishtirish uchun ideal sharoitlar tanlangan. Daniyaning Orxus universiteti olimlari

va tadqiqotchilari " Hortibot" robotini ishlab chiqdilar, u qishloq xo'jalik ekinlarini tanib olish va shunga muvofiq, begona o'tlarni mexanik ta'sir yoki kimyoviy reagentlar yordamida yo'q qilish qobiliyatiga ega. Ushbu rivojlanish ilmiy dunyoda muhim yutuq deb hisoblanadi, chunki ilgari foydali qishloq xo'jalik ekinlarini begona o'tlardan sifatli ajratish imkoni bo'lmagan. Qishloq xo'jaligidagi robototexnika va sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llab-quvvatlovchi tizimlarni joriy etish kabi noyob unikal loyihalarga qo'shimcha ravishda, hozirda quyidagilar mavjud :

Fermer xo'jaligidagi amaliyotga o'simliklar va hayvonlar uchun zarur bo'lgan resurslarni mahalliy yetkazib berish, inson hayotiga tahdid solmaydigan xavfli kimyoviy moddalarni tashish, shuningdek, kompyuter tizimlarida muvaffaqiyatli ishlatilishi mumkin bo'lgan fotosuratlarini olish mumkin bo'lgan uzoq masofaga uchadigan avtotransport vositalarini (dronlar) joriy etish;

traktorlar, kombaynlar, ekskavatorlar ko'rinishidagi ancha yuqori texnologiyali va murakkab uskunalar bo'lgan avtomatlashtirilgan qishloqxo'jaligi komplekslar: turli xil funksiyalarni bajarishga qodir: ekish va o'rim-yig'im, o'simlik va hayvonot ekinlarining rivojlanishini nazorat qilish, zararkunandalarni va tabiiy-iqlimiy hodisalarning oqibatlarini bartaraf etish.

Mavjud amaliyotga ko'ra, hozirgi paytda qishloq xo'jaligi hayvonlarida olib borilayotgan va ularning sog'lig'ini baholash uchun ishlatiladigan protseduralar hayvonlarning holatini og'irlashtirmoqda, ularni stressga uchrashiga sabab bo'lmoqda, bu esa agrosanoatning tayyor mahsulotlar sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda (mahsulot yaratishda ishlatiladigan hayvonlarning foydali vaznini yo'qotishi). Ishlab chiquvchilar tomonidan rejalashtirilgan algoritm go'sht mahsulotlari vaznini aniqlashga imkon beradi va mahsulot ishlab chiqarishda nafaqat katta hajmdagi savdo-sotiqni olish bilan birga bir vaqtning o'zida ularning sifatini yaxshilash uchun ozuqa ratsionini tuzish bo'yicha tavsiyalar berishga qodir.

SI texnologiyalaridan foydalanish bilan bevosita bog'liq bo'lgan ushbu ishda ta'kidlangan uchta texnologiya endi tobora ko'proq fermer xo'jaligining oldingi qatoriga o'tadi. Buning sababi, fermer xo'jaligini avtomatlashtirish agrosanoat majmuasidagi mavjud muammolarni maqbul ravishda hal qiladi, bu esa tayyor mahsulot sifatini pasaytirish xavfisiz kerakli hajmdagi ekinlar va oziq-ovqat mahsulotlarini

yetishtirish jarayonini tezlashtirish imkonini beradi. Tahlil jarayonida quyidagi ijobiy tomonlarga e'tibor qaratish lozim:

Rejalashtirilgan ko'rsatkichlarga erishmaslik xavfini pasaytirish yoki ularni o'z vaqtida belgilash va yangi standart qiymatlarni asoslash.

Qishloq va agrosanoat ob'ektlarini himoya qilish uchun zarur choralarini o'z vaqtida ko'rishga imkon beradigan tabiiy-iqlim sharoitidagi o'zgarishlarga tezkor javob qaytarish.

Sayyoramizning o'sib borayotgan aholisini oziq-ovqat bilan ta'minlashga imkon beradigan qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligining o'sishi va hayvonlarning mahsuldorligi hajmining ko'payishi.

Aniq ishlab chiqarish va uni samarali va avtomatlashtirilgan boshqarish uchun operatsion ma'lumotlarni to'plash tamoyillarini amalga oshirish asosida ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish.

Ishlab chiqaruvchidan yakuniy iste'molchigacha bo'lgan vositachilar sonini kamaytiradigan logistika masalalarini yechish, bu iste'molchi mahsulot tannarxini pasaytirishda aks ettirilishi kerak.

Vaqt o'tishi bilan malakali ishchi kuchi tanqisligini kamaytirish va sun'iy intellekt texnologiyasini qo'llab-quvvatlaydigan kompyuter tizimlarini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan yuqori texnologiyali ish joylarini yaratish [27-30].

Fermer xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarini ham, ularning mijozlarini zarur ma'lumotlar bilan tezda xabardor qilish.

Rejada agrosanoat majmuasida SI texnologiyalarining ta'kidlangan xususiyatlariga qo'shimcha ravishda, ushbu ishda sun'iy intellekt usullaridan foydalanish mumkin bo'lgan fermer xo'jaligi profilining o'ziga xos yo'nalishlari keltirilgan.

SI texnologiyalari juda katta miqdordagi sonli ma'lumotlarni avtomatik tahlil qilishga asoslangan iqtisodiyotni global raqamlashtirish bilan bog'liq. Xulosa qilib shuni ta'kidlaymizki, sun'iy intellekt texnologiyalari miqdoriy ma'lumotlarni yaxshiroq qayta ishlash sharoitida o'zini muvaffaqiyatli namoyon etadi. Shu bilan birga, tahlil qilingan ma'lumot tarqoq va noravshan ko'rinishda bo'lishi mumkin. Shu munosabat bilan hozirgi paytda SI texnologiyasi hamma joyda joriy etilmoqda. Fermer xo'jaligining tarmoqlari bundan mustasno emas, chunki bu yo'nalishda kombinator portlashi muammosiga asoslangan muammolarni samarali hal qilish mumkin (tez tahlil qilib bo'lmaydigan ma'lumotlarning katta miqdori, natijada muammoni shu tarzda hal qilish muhim emas). Bularga fotosuratlar natijasida olingan ma'lumotlarga bog'langan vazifalar, qishloq xo'jaligini samarali bajarishga qodir

bo'lgan inson singari avtonom tizimlarni modellashtirish va olingan ma'lumotlarni tezkor tahlil qilish kiradi. Ushbu yo'nalishda SI texnologiyalaridan foydalanish, yuqorida aytib o'tilganidek, nafaqat fermer xo'jaligi mahsulotlarining hajmi va sifatini oshirishga, balki agrosanoat majmui korxonalariga o'z faoliyat sohalarida yetakchi bo'lishga imkon beradi. Amalga oshirilgan ishlarning natijalari, mavjud bo'lgan sun'iy intellekt texnologiyalari to'g'risidagi bilimlarni tizimlashtirmoqda, ular turli darajada fermer xo'jaligida va agrosanoatda muammolarni hal qilishning muvaffaqiyatli usullari ekanliklarini isbotladilar va yaqin 5-7 yil ichida ushbu yo'nalishda faol tarqaladilar. Ularning rivojlanishi endi xo'jalik yurituvchi sub'ektga tadqiqot ishida ko'rib chiqilgan texnologiyalarning innovatsiyasi tufayli ustuvor raqobatdosh ustunliklarni va tegishli iqtisodiy samarani olish imkonini beradi. Tadqiqotning keyingi bosqichlari inson hayotining turli sohalarida (qishloq xo'jaligida va agrosanoatda) eng yaxshi foydalanishni topish, ularning bir-biri bilan samarali kombinatsiyasini aniqlash va eng maqbul ichki tuzilmani (matematik va dasturiy ta'minotni) asoslash maqsadida sun'iy intellektning turli xil turlari texnologiyalari va usullarini batafsil o'rganish bo'ladi (matematiklashtirish va dasturiy kod).

Intellektual tizimlarni transport sohasida qo'llanilishi

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili"da transport infratuzilmasini rivojlantirish sohasida ishlar sifatini oshirish, transport oqimini boshqarishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishda eskirgan normalarni qayta ko'rib chiqish, transport xizmatlari standartlari va sifatini yaxshilash hamda ularni jahon talablari darajasiga ko'tarish, transport xizmatlari xavfsizligi, ommabopligi, ishonchliligi va barqarorligini ta'minlash, infratuzilmani yaxshilash, moslashuvchan tariflar qo'llash va yangi istiqbolli yo'nalishlarni shakllantirish, transport tizimini raqamlashtirish, aholining shahar yo'lovchi tashish transporti xizmatlariga bo'lgan talabini to'liq qondirish bo'yicha bir qator maqsadli ishlarni amalga oshirish zaruriyati yuzaga kelmoqda.

Shahar yo'lovchi transportida tashish xavfsizligi va sifatini oshirish, tashish samaradorligini oshirish, avtobus yo'nalishlari harakatini yo'lovchi transportining boshqa turlari, jumladan, Toshkent metropolitenining amaldagi va yangidan barpo etilayotgan liniyalari

bilan o‘zaro uzviy bog‘liqlikda yanada optimallashtirish, harakatlanadigan tarkibning ratsional miqdorini aniqlash maqsadida yo‘nalishlar bo‘yicha yo‘lovchilar oqimini o‘rganib chiqish, yo‘lovchi tashishlarni tashkil etishning prinsipial yangi tizimini joriy etish, yo‘lovchilar tashishni boshqarishga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish yuzasidan bir qator maqsadli ishlar amalga oshirilmoqda [27-30].

Bunda Toshkent shahar jamoat transporti yo‘lovchi tashish yo‘nalishlari tizimini kompleks rejalashtirish maqsadida, modellashtirishni joriy etish bo‘yicha ko‘riladigan tadbirlarda transport tizimining tegishli ko‘rsatkichlari bo‘yicha yangilanib boriladigan raqamli bazani takomillashtirish, transport tizimining matematik modellarini ishlab chiqish, shahar yo‘lovchi tashish transport tizimini qisqa va o‘rta muddatli rejalashtirish tizimini joriy etishda sun‘iy intellekt mexanizmlaridan foydalanishni amaliyotga tadbiq etishni nazarda tutish alohida ahamiyatga ega.

Sun‘iy intellekt texnologiyalaridan foydalanmasdan shahar yo‘lovchilar transportini rejalashtirishni raqamlashtirish uchun yuqorida keltirilgan platformalarning samarali ishlashini ta‘minlash mumkin emas. Bu ehtiyoj jamiyat taraqqiyotining zamonaviy bosqichi ichki va tashqi muhitdagi o‘zgarishlarning dinamikasi, o‘rganilayotgan jarayonlar to‘g‘risidagi ma‘lumotlar miqdori va turlarining ko‘payishi bilan tavsiflanganligi bilan bog‘liq. Bundan tashqari, bunday ma‘lumotlar lingvistik shaklda sifatli baholash tufayli noaniqliklarni (to‘liqsizligi, statistik mohiyati, noaniqligi, nomuvofiqligi va noravshanligi) o‘z ichiga oladi. Ushbu turdagi ma‘lumotlar nomukammal (to‘liqsiz) ma‘lumotlar toifasiga kiradi. Bu intellektual muammolar sinfiga kiruvchi, aniq algoritmlar va mavjud an‘anaviy usullar bilan hal qilishning iloji bo‘lmagan, tuzilmaviy bo‘lmagan muammolar deb nomlanishiga olib keldi.

Ushbu muammolarni hal qilish uchun sun‘iy intellekt nazariyasiga asoslangan yangi aqlli, bilimga yo‘naltirilgan (kognitiv) algoritmlar va axborot texnologiyalaridan foydalanish zarur.

Shunday qilib, Toshkent shahar jamoat transporti yo‘lovchi tashish yo‘nalishlari tizimini kompleks rejalashtirish va transport tarkibini ratsional miqdorini aniqlash maqsadida transport tizimining matematik modeli, algoritmlari va dasturiy majmuasini ishlab chiqish, sun‘iy intellekt mexanizmi tarkibiga kiruvchi blokcheyn texnologiyasidan

foydalanishni amaliyotga tadbiq etish bilan bog'liq holda taqdim etilayotgan loyiha doirasida hal qilinadigan muammo dolzarbdir.

Kelajakdagi shahar harakatlanish tizimini muvaffaqiyatli qurish, rejalashtirish va ekspluatasiya qilish uchun jamoat transporti sohasi eng yangi texnologik yutuqlardan xabardor bo'lib turishi shart. So'nggi yillardagi eng istiqbolli ishlanmalardan biri bu sun'iy intellektni (SI) amalga oshirishdir.

Sun'iy intellekt barcha sohalarda ishlash uslubimizni o'zgartirdi va hatto kundalik hayotga ta'sir qila boshladi. Ushbu texnologiyalar jamoat transporti sohasiga olib keladigan imkoniyatlar turlichadir: mijozlarga xizmat ko'rsatishdan tortib, yanada sifatli xizmat ko'rsatishga qadar. Sun'iy intellekt allaqachon transport xizmatining kelajagini o'zgartira boshladi.

Hozirgi bosqichda raqamli texnologiyalar odatda ma'lumotlarni taqdim etish, saqlash va qayta ishlash uchun ishlatiladi. Shuning uchun shakllangan jamiyat raqamli deb nomlandi.

Raqamli jamiyatda asosiy manba shunchaki axborot emas, balki katta hajmdagi ma'lumotlarni, shu jumladan nomukammal ma'lumotlarni qayta ishlash natijasida olingan ma'lumotlar va bilimlarni o'z ichiga olgan axborot resursidir. Shuning uchun bunday bilimlarning asosiy qismi lingvistik ko'rinishda shakllantirilgan sust shakllangan, notuzilmaviy xususiyatga ega. Bu intellektual bilimga asoslangan axborot texnologiyalarini (AT) takomillashtirish, rivojlantirish va jamiyatning barcha sohalarida keng qo'llash bo'yicha tadqiqotlarning dolzarbligiga olib keldi.

Ma'lumotlarning murakkabligi, katta hajmi va nomukammalligi (baholarning noaniqligi, noravshanligi, nomuvofiqligi, noaniqligi), shuningdek atrof-muhitda noaniqliklar mavjudligi quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflangan muammolarning paydo bo'lishiga olib keldi: qiyin shakllantirish va ularni yechish uchun deterministik algoritmlarning yo'qligi; dastlabki ma'lumotlarda va vaziyatlarda har xil noaniqliklar (noaniqlik, noravshanlik, qisman haqiqat va boshqalar) mavjudligi; statistik ma'lumotni olish imkoniyati yo'qligi; o'rganilayotgan ob'ektlar va jarayonlarning parametrlari o'rtasidagi noma'lum tabiat va munosabatlar turi; parametrik va tuzilmaviy-funksional xususiyatlarning o'ta katta o'lchovi va noaniqligi [23-30].

Bunday vazifalar intellektual (sust shakllangan) sinfga tegishli bo'lib, ularni qat'iy algoritmlar va mavjud an'anaviy IT-vositalar yordamida hal qilish mumkin emas. Bu yangi intellektual axborot

texnologiyalarini (Int AT), shuningdek ularni sun'iy intellekt (SI) tushunchalari asosida amalga oshiradigan intellektual axborot tizimlarining (Int AT) funktsional quyi tizimlarini algoritmik, dasturiy ta'minot va texnik qo'llab-quvvatlashning rivojlanishini faollashishiga olib keldi.

O'tgan yillar davomida transport ta'minot zanjirini boshqarishda sun'iy intellektdan foydalanish butun dunyoda ma'lumotlarning shaffofligi va kuzatilishi mumkinligi ortganligi, shuningdek mijozlarga xizmat ko'rsatishni yaxshilash zarurati tufayli sezilarli darajada o'sdi. Ta'minot zanjirida sun'iy intellektni qabul qilish bo'yicha yetakchi tarmoqlar (2020 yil boshidagi ma'lumotlarga ko'ra) telekommunikatsiya (26%), yuqori texnologiyalar (23%), sog'liqni saqlash (21%), professional xizmatlar (19%), shuningdek sayohat, transport va logistika (18%).

SIni integrasiyalashtirishning afzalliklariga qaramay, ba'zi tashkilotlar quyidagi muammolar tufayli uni amalga oshira olmaydilar:

Yuqori sifatli, izchil va yangilangan (real vaqtda) ma'lumotlarning cheklanganligi.

Turli bo'limlarda ta'minot zanjiri ma'lumotlarining mavjudligi (masalan, marketing bo'limi, inventarizatsiya bo'limi, sotib olish bo'yicha menejer va boshqalar o'zlarining ma'lumotlar bazalariga ega).

Ma'lumotlarga kirish, tozalash va tahlil qilish uchun tizimlar va ma'lumotlar bazalari o'rtasida cheklangan integrasiya.

Kengaytirilgan ta'minot zanjiri bilan bog'liq cheklangan ma'lumotlarni boshqarish siyosati.

Xarid qilish bo'yicha mutaxassislar, COVID -19 pandemiyasi sababli yetkazib berish zanjiridagi so'nggi uzilishlar operatsiyalarni har qachongidan ham ko'proq optimallashtirish uchun SIni ta'minot zanjiriga qo'shish zarurligini ta'kidlamoqda. Ta'minot zanjirining muhim buzilishining oldini olish uchun tashkilot butun ekotizim haqida to'liq tasavvurga ega bo'lishi kerak; talab va taklifni aniq bashorat qilish; va boshqa narsalar qatorida logistika va yetkazib berishni maqbul rejalashtirish. SI, mashinali o'qitish bilan bir qatorda, tashkilotlarga yetkazib berishdan foydalanish / muammolarni aniq taxmin qilish va shunga muvofiq oldindan (ogohlantirish / tuzatish) choralarni ko'rish imkoniyatini beradi.

SI yechimlari yordamida siz qaror qabul qiluvchilar uchun juda foydali bo'lgan ish haqida kengroq va chuqurroq tushunchalar berish uchun bir nechta ulangan qurilmalar va tizimlardan (shu jumladan

[SCM](#), [ERP](#) va [CRM](#) tizimlaridan) real vaqt va tarixiy ma'lumotlarni to'plashingiz va tahlil qilishingiz mumkin. Ushbu yechimlardan foydalangan holda, ta'minot guruhi ta'minot zanjiri haqida ma'lumotga ega bo'lishi mumkin, muammolarni (tashkilot ichida bo'ladimi, masalan, uzilishlar sababli yoki tashqi, masalan, yetkazib berishning kechikishi kabi) va yetkazib berish zanjiriga ta'sirini minimallashtirish uchun muqobil choralarni ko'rishi mumkin. Haqiqiy javobning kechikishi ta'minot zanjirlariga salbiy ta'sir qiladi va o'z navbatida sof foydaga.

SI yechimlari tashkilotlarga real vaqt rejimida bir nechta turli xil pudratchilar, mijozlar va ichki funktsiyalar (shu jumladan yetkazib beruvchilar, mijozlar, inventarizasiya va mahsulotlar) dan ma'lumotlarni to'plash va aniq bashorat qilish uchun foydalanish imkoniyatini beradi. An'anaga ko'ra, bashorat qilish real vaqtda tafsilotlarni o'z ichiga olmaydi va faqat tarixiy ma'lumotlarga asoslanadi. Biroq, sun'iy intellektdan foydalangan holda prognozning aniqligi sezilarli darajada yaxshilandi, bu rahbarlarga nafaqat yaxshi rejalashtirish, balki samaradorlikni oshirishga ham imkon beradi. Bundan tashqari, yuqori darajadagi qarorlarni qabul qilishni avtomatlashtirish uchun sun'iy intellektdan foydalanish menejerlarning quyi darajadagi strategiya va qarorlar qabul qilishga e'tibor qaratishlari uchun o'tkazuvchanlik qobiliyatini bo'shatishi mumkin.

SI vositalari va yechimlari ulkan ma'lumotlar to'plamlarini real vaqt rejimida tahlil qilishga, talab va taklifdagi bo'shliqlarni muvozanatlashga, ishlab chiqarishni samarali rejalashtirishga, ishlab chiqarish faoliyatini samarali rejalashtirishga va ta'minot zanjiri rejalari va strategiyalarini ishlab chiqishga yordam beradi. Sun'iy intellekt bozorni ehtiyojlarini to'g'ri baholashda va ishlab chiqarishni boshqarishda ortiqcha ishlab chiqarish yoki mahsulot yetishmovchiligini oldini olish uchun yordam berishi mumkin, bu esa yo'qotishlarga olib kelishi mumkin.

SI yechimlari turli xil ma'lumotlar to'plamini tahlil qilish (yetkazib berish ko'rsatkichlari, auditorlik tekshiruvlari, reytinglar va kredit ballari kabi) va yetkazib beruvchilar bilan munosabatlarni boshqarish bo'yicha moslashtirilgan maslahatlar berish uchun ishlatilishi mumkin. O'zaro manfaatli aloqalarni o'rnatish uchun potentsial yoki mavjud yetkazib beruvchilar to'g'risida dolzarb va muntazam ma'lumotlardan foydalanish mumkin.

SI yechimlari qaror qabul qiluvchilarga mavjud yo‘nalishlarni tahlil qilish, to‘siqlarni aniqlash va eng yaxshi yo‘nalishga e‘tibor berish imkoniyatini beradi; bu vaqtni ham, umumiy jamlanma va transport xarajatlarini ham kamaytiradi. Ma‘lumotlarni qayta ishlashni sun‘iy intellekt va mashinasozlik vositalari real vaqtda harakatlanuvchi tovarlarning tafsilotlarini olish va yetkazib berish vaqtlarini to‘g‘ri baholashga yordam beradi [23-30].

Sun‘iy intellekt barcha sohalarda ishlash uslubimizni o‘zgartirdi va hatto kundalik hayotga ta‘sir qila boshladi. Ushbu texnologiyalar jamoat transporti sohasiga olib keladigan imkoniyatlar mijozlarga xizmat ko‘rsatishdan tortib, yanada sifatli xizmat ko‘rsatishga qadar. Sun‘iy intellekt allaqachon transport xizmatining kelajagini o‘zgartira boshladi.

Osiyo-Tinch okeani seksiyasining Texnik jihatdan mukammalligi MSOT, Singapurning yer usti transporti agentligi (LTA) bilan hamkorlikda o‘tgan yil davomida "Ommaviy jamoat transportida sun‘iy intellekt" bo‘yicha tadqiqotlar olib bordi. Loyihaning maqsadi - sun‘iy intellektdan foydalanishning dastlabki natijalarini har tomonlama tahlil qilish, tajriba to‘plash va jamoat transporti sektorining istiqbollari to‘g‘risida xabardorligini oshirish edi.

Loyiha davomida mutaxassis maslahatchilar tomonidan yozilgan bir qator muammoli blog yozuvlaridan tashqari, ushbu tadqiqot natijalari jamoat transportida sun‘iy intellektning dolzarb misollari va jamoat transporti tizimlarida sun‘iy intellektdan foydalanish istiqbollari taqdim etilgan maqolada umumlashtirildi.

Ushbu tadqiqot loyihasi doirasida o‘tkazilgan onlayn so‘rov natijalariga ko‘ra, so‘rovda qatnashgan jamoat transporti tashkilotlarining 62 foizi sun‘iy intellekt texnologiyalari sohasidagi loyihalar va yechimlar bilan shug‘ullanmoqdalar.

2018 yil iyul oyida bo‘lib o‘tgan Singapur Xalqaro transport kongressi va ko‘rgazmasida ([SITCE](#)) MSOT a‘zosi Sharqiy Yaponiya temir yo‘l kompaniyasi (JR East) o‘zining sayohatchilarga stantsiyalarda savollariga javob berishda yordam beradigan mijozlarga xizmat ko‘rsatuvchi roboti [Emiew](#)ni namoyish qildi.

Xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish uchun NEC Gonkong kabi soha o‘yinchilari yo‘lovchilar soni va yo‘nalishdagi kunlik sayohatlarning umumiy soni kabi ma‘lumotlarga asoslanib real vaqt rejimida avtobus yo‘nalishlari va jadvallarini optimallashtiradigan avtobuslar jadvalini tuzish tizimini o‘rnatdilar.

SI tadqiqotlari va innovasiyalari jamoat transportida keskin burilishdir. Evropa Ittifoqi tomonidan moliyalashtiriladigan [My-Trac](#) (My TRAVel Companion) loyihasi yangi transport dasturini ishlab chiqishga qaratilgan bo'lib, u sun'iy intellekt algoritmlari va xatti-harakatlarning transport analitikasi kabi texnologiyalar yordamida yo'lovchilarga xizmat ko'rsatishni yaxshilaydi. MSOT ushbu loyihada yana sakkizta sherik bilan hamkorlik qilmoqda [23-30].

Ma'lum bo'lgan ishlarda, modellashtirish va yarim tuzilgan qarorlarni qabul qilish muammolarini hal qilish, aksariyat hollarda noravshan to'plamlar nazariyasi asosida amalga oshiriladi. Ko'p agentli taqsimlangan intellektual tizimlarning alternativ konsepsiyasi agentlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir va raqobat bilan klassik yondashuvdan quyidagicha farq qiladi: har bir intellektual agent to'liq avtonom harakat qiladi; har bir intellektual agent umumiy muammoga yechim taklif qiladi (nafaqat o'zi), har bir agent mavjud bo'lgan barcha ma'lumotlarga to'liq kirish huquqiga ega; muammoning umumiy yechimi raqobat asosida parallel ishlaydigan agentlardan birining taklifi sifatida tavsiflanadi (agentlarning shaxsiy yechimlarini muvofiqlashtirish va integrasiyalash yo'li bilan emas, ko'pincha takroriy rejimda amalga oshiriladi); agentlarning hamkorligi butun tizimning zaruriy xatti-harakatlarini shakllantiradi; tizimdagi hamkorlik va raqobat bilan bog'liq harakatlar bir vaqtning o'zida (ketma-ket emas) amalga oshiriladi. Shu bilan birga, sun'iy intellekt tizimlarini yaratish uchun evolyusion algoritmlardan foydalangan holda, yumshoq modellarni, shu jumladan noravshan-neyronlarni sintez qilishning istiqbolli masalalari yetarlicha o'rganilmagan.

Qo'yilgan maqsadga erishish uchun quyidagi tadqiqot vazifalarini hal qilish zarur:

1. Sun'iy intellekt, murakkab tuzilmaviy axborotni qayta ishlash tizimlarini yaratish bo'yicha xulosalarni tahlil qilish, umumlashtirish va tizimlashtirish hamda shahar yo'lovchi transportini rejalashtirish intellektual tizimlarini ishlab chiqish usul va yondoshuvlarini qurish tamoyillarini shakllantirish.

2. Harakatlanadigan tarkibning ratsional miqdorini aniqlash maqsadida yo'nalishlar bo'yicha yo'lovchilar oqimini o'rganib chiqish.

3. Shahar yo'lovchi transport tarkibni ratsional miqdorini aniqlash maqsadida yo'nalishlar bo'yicha yo'lovchilar oqimini optimal baholash dasturini ishlab chiqish.

4. Sun'iy intellekt mexanizmlaridan foydalangan xolda transport oqimini boshqarish dasturini ishlab chikish.

5. Shahar yo'lovchi transportida tashish xavfsizligi va sifatini oshirish dasturini ishlab chiqish.

6. Transport logistikasining o'ziga xos xususiyatlari, infratuzilmasi tamoyillari va rivojlantirish omillarini aniqlash, jumladan, jamiyat faoliyatidagi ahamiyati, o'rni va istiqbolini belgilash.

7. Moddiy oqimlar harakatini amalga oshirish jarayonlarini makon va vaqtda modellashtirish asosida, ularni tizimli tahlillash va bashoratlash uslubiyatini ishlab chiqish.

8. Logistik tizimlarning, ekspluatatsion faoliyatini tashkil etish va integral xususiyatlarini inobatga olish orqali texnik-texnologik elementlarini rivojlantirish konsepsiyasini shakllantirish. Atrof-muhitning noaniqliligi va o'zgaruvchanligi sharoitlarida shahar yo'lovchi transportini qisqa va muddatli rejalashtirish, qaror qabul qilish, bashoratlash, tahlil qilish va modellashtirish uchun intellektual axborot texnologiyalarining algoritm, usul, model va dasturlarini ishlab chiqish.

9. Avtomobil transporti tizimi faoliyatining va an'anaviy tashkiliy tuzilmalarni qayta tashkil etishning modernizatsiyalash sharoitlarga yo'naltirilgan konsepsiyasini ishlab chiqish. Ma'lumotlarni intellektual tahlil qilish (Data Mining), axborot manbalardan bilimlarni qidirish va olish (Knowledge Discovery in Databases) gibrud algoritmlari va dasturiy vositalari ishlab chiqish.

10. Avtomobil transporti tizimini rivojlantirish uchun innovatsion loyihalarni shakllantirish, rejalashtirish va boshqarish algoritmlari va usullarini ishlab chiqish. Axborot, shuningdek noformal, tuzilmagan bilimlarni qayta ishlashga asoslangan, raqamli iqtisodiyotning bilimlariga (Digital Knowledge Economy) yo'naltirilgan instrumental vositalar (algoritmlar va dasturlar) ishlab chiqish.

11. Avtobus yo'nalishlari harakatini yo'lovchi transportining boshqa turlari, jumladan, Toshkent metropolitenining amaldagi va yangidan barpo etilayotgan liniyalari bilan o'zaro uzviy bog'liqlikda yanada optimallashtirishda sun'iy intellekt mexanizmlaridan foydalanish. Yumshoq hisoblashlar (Soft Computing), chuqur neyron to'rlar, chuqur o'qitish (Deep Learning), optimallashtirishning genetik va evolyusion algoritmlari (Swarm intelligence – gala intellekti: chumoli, asalari) mos texnologiyalarini amalga oshiruvchi dasturiy ilovalar ishlab chiqish.

12. Avtobus yo'nalishlari harakatini yo'lovchi transportining boshqa turlari, jumladan, Toshkent metropolitenining amaldagi va yangidan barpo etilayotgan liniyalari bilan o'zaro uzviy bog'liqlikda yanada optimallashtirish dasturini ishlab chikish; blokcheyn texnologiyasi asosida shahar yo'lovchi transportida innovatsion talabni boshqarish tamoyillari va innovatsiyalar samaradorligini baholash uslubini ishlab chiqish.

2.5. Klassifikatsiya usullari

2.5.1. Yechimlar daraxtini qurish jarayoni

Yechimlar daraxti usuli (decision trees) sinflashtirish va bashoratlash masalalarni yechishning eng mashhur usullaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Ba'zan Data Miningning ushbu usuli sinflashtirish va regressiya daraxtlari bilan hal qiluvchi qoida daraxtlari deb ham nomlanadi.

Agar bog'liq, ya'ni maqsad o'zgaruvchi diskret qiymatlarni qabul qilsa, daraxt yechimlar usuli yordamida tasniflash masalasi hal qilinadi.

Agar bog'liq o'zgaruvchi uzluksiz qiymatlarni qabul qilsa, u holda daraxt yechim mustaqil o'zgaruvchilardan olingan ushbu o'zgaruvchi bog'lanishini aniqlaydi, ya'ni sonli bashoratlash masalasini hal qiladi.

Daraxt yechimning eng sodda ko'rinishida – ushbu uslub ierarxik, ketma-ket tuzilishdagi qoidalarni berilishidir. Bunday tuzilishning negizi - qator savollarga "Ha" yoki "Yo'q" javoblar [23-30].

Tarmoqlanishni binarli daraxtlar tugunlarida faqatgina ikkita yo'nalishni yurgizish mumkin. Ya'ni qo'yilgan savolga ("ha" va "yo'q") faqat ikkita javob berish imkoniyati mavjud. Binar daraxt daraxt yechimlarning eng sodda, xususiy holi bo'lib hisoblanadi. Qolgan hollarda javoblar ham daraxtning ichki tugunidan chiquvchi daraxt shoxlariga muvofiq holda ikkitadan ko'p bo'lishi mumkin.

Yanada murakkabroq misolni ko'rib chiqamiz. Bashoratlashlashni amalga oshirish kerak bo'lgan asosidagi ma'lumotlar bazasi ma'lumotlarni atributlari bo'lib hisoblangan bank mijozlari to'g'risidagi quyidagi retrospektiv ma'lumotlardan iborat: yosh, afzalligini mavjudligi, ma'lumot, o'rta oyli kirim, kreditni mijoz o'z vaqtida qaytarishligi. Masala yuqorida sanab o'tilgan ma'lumotlar asosida (oxirgi atributdan tashqari) yangi mijozga kredit berish arzihasligini aniqlashdan iborat.

Bunday masala ikki bosqichda hal qilinadi: tasniflash modelini

qurish va undan foydalanish.

Modelni qurish bosqichida xususan, tasniflash daraxti ham quriladi va bir qancha qoidalar to'plami yaratiladi. Belgilangan mijoz uchun qoidalar to'plami bo'lib hisoblangan qurilgan daraxt modeldan foydalanish bosqichida, yoki uning ildizidan uchlardan biriga yo'ldan "Kredit berish kerakmi?" qo'yilgan savoliga javob berish uchun foydalaniladi.

"Agar:... u holda:..." ko'rinishida berilgan mantiqiy konstruksiya qoida bo'lib hisoblanadi.

Daraxtni yechim usuli "sodda" yondashuv deb ataladi. Biroq qator afzalliklar sababli berilgan usul tasniflash masalasini yechish uchun eng tanilgan usullardan biri bo'lib hisoblanadi.

Daraxt yechimlarning afzalliklari.

Daraxt yechimlarni ichki his-tuyg'ularga oidligi. Daraxt yechim ko'rinishida tasvirlangan tasniflash modeli ichki his-tuyg'ularga oid bo'lib hisoblanadi va yechilayotgan masalani tushunishni osonlashtiradi.

Daraxt yechimlarni qurish algoritmlarini ishi natijasi o'zi bilan "qora qutilar"ni tasvirlovchi neyron to'rlaridan farqli foydalanuvchi uchun oson talqin etiladi. Daraxt yechimlarning ushbu xossasi yangi ob'ektning belgilangan sinfiga kiritishda nafaqat muhim, balki butunlay tasniflash modelini talqin etishda ham foydalidir. Daraxt yechim nima uchun aniq ob'ekt u yoki boshqa sinfga tegishli bo'lishini tushunish va tushuntirishga imkon beradi.

Daraxt yechim tabiiy tilda ma'lumotlar bazasidan qoida chiqarish imkonini beradi. Qoida misoli: Agar $yosh > 35$ va $Kirim > 200$, u holda kredit berish.

Daraxt yechim tasniflash modelini shunday sohalarda yaratishga imkon beradiki, bu yerda tahlil qiluvchi uchun bilimlarni shakllantirish etarlicha murakkab bo'lib hisoblanadi.

Daraxt yechimni qurish algoritmi foydalanuvchidan kiruvchi atributlarini (mustaqil o'zgaruvchilar) tanlashni talab qilmaydi. Algoritmga kirishda barcha atributlarni uzatish mumkin, algoritm o'zi ularning ichidan eng muhimini tanlab oladi, va ular faqatgina daraxtni qurish uchun foydalaniladi. Neyron to'rlari bilan solishtirishda, neyron to'rlarida kiruvchi atributlar miqdorini tanlash o'qitish vaqtiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi sababli daraxt yechim foydalanuvchi ishini ancha yengillashtiradi.

Daraxt yechim yordamida yaratilgan modellar aniqligi boshqa tasniflash modellarini qurish usullari bilan solishtirilgan.

Tez o‘qitish jarayoni. Daraxt yechimlarni qurish algoritmlari yordamida tasniflash modellarini qurishga neyron to‘rlarini o‘qitishga nisbatan sezilarlicha kam vaqt talab qilinadi.

Aksariyat daraxt yechimlarni qurish algoritmlari tushirib qoldirilgan qiymatlarni maxsus qayta ishlash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Tasniflash masalalarini hal qiluvchi ko‘plab klassik statistik usullar faqatgina sonli ma‘lumotlar bilan ishlashi mumkin, va ayni paytda daraxt yechimlar ham sonli, ham ma‘lumotlarning kategoriyali turi bilan ishlashi mumkin.

Ko‘pgina statistik usullar parametrikdir va foydalanuvchi avvaldan ma‘lum ma‘lumotlarga ega bo‘lishi kerak, masalan, model turini bilishi, o‘zgaruvchilar orasidagi bog‘lanishlar ko‘rinishi to‘g‘risida farazga ega bo‘lishi, ma‘lumotlar qanday taqsimlash turiga ega ekanligini taxmin qilishi kerak. Daraxt yechimlar bunday usullardan farqli ravishda noparametrik modellarni quradi.

Shunday qilib, daraxt yechimlar Data Miningning bunday masalalarini hal qilish imkoniyatiga ega, bunda o‘rganilayotgan ma‘lumotlar orasidagi bog‘lanishlar turi to‘g‘risidagi aprior ma‘lumotlar mavjud emas [23-30].

Daraxt yechimlarni qurish jarayoni.

Ko‘rib chiqilayotgan tasniflash masalasi ba‘zan induktiv o‘qitish deb nomlanuvchi o‘qituvchili o‘qitish strategiyasiga tegishli. Bunday hollarda o‘quv ma‘lumotlar bazasidagi barcha ob‘ektlar avvaldan belgilangan sinflardan biriga tayinlanadi.

Daraxt yechimlarni qurish algoritmlari daraxtning "qurish" yoki "yaratish" (tree building) va daraxtni "qisqartirish" (tree pruning) bosqichlaridan iborat. Daraxtni yaratish jarayonida bo‘linish mezonini tanlash va o‘qitishni to‘xtatish masalasi yechiladi (agar bu algoritmda nazarda tutilgan bo‘lsa). Daraxtni qisqartirish bosqichida uning ba‘zi shoxlarini kesish masalasi yechiladi [23-30].

Bo‘linish mezonlari.

Daraxtni yaratish jarayoni yuqoridan pastgacha amalga oshirilgan, ya‘ni pastga. Jarayon davomida algoritm shunday bo‘linish mezonini topishi kerak, ba‘zan uni bo‘linish mezoni deb ham ataladi, bunda berilgan tekshirish tuguniga birlashuvchi to‘plamni qism to‘plamlarga bo‘linadi. Har bir tekshiruv tuguni belgilangan atribut bilan belgilanishi kerak. Atributni tanlash qoidasi mavjud: u dastlabki ma‘lumotlar to‘plamini shunday tarzda bo‘lishi kerakki, ushbu bo‘linish natijasida olinuvchi qism to‘plamlar ob‘ektlari bir xil sinf vakillari yoki shunday

bo‘linishga imkon qadar yaqinroq bo‘lsin.

Oxirgi jumla shuni bildiradiki, "aralashmalar" deb nomlanuvchi boshqa sinflar ob'ektlari miqdori har bir sinfda minimumga intilishi kerak.

Bo‘linishning turlicha mezonlari mavjud. Eng tanilganlari – entropiya o‘lchami va Gini indeksi.

Bo‘linish atributlarini tanlash uchun ayrim usullarda atributlarni qism fazolari informativligi o‘lchamidan foydalaniladi, bu entropiya yondashuviga asoslanadi va "informatsion yutish o‘lchami" (information gain measure) yoki entropiya o‘lchami nomi bilan ma'lum.

Breyman(Breiman) va boshqalar tomonidan taklif etilgan boshqa bo‘linish mezonlari CART algoritmidagi amalga oshirilgan va Gini indeksi deb nomlanadi. Ushbu indeks yordamida atributsinflarni taqsimlanishlari orasidagi masofalarga asoslangan holda tanlanadi. Agar T to‘plam, shu jumladan n sinflardan olingan misollar, indeks Gini berilgan bo‘lsa, ya'ni $gini(T)$ quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi [23-30]:

$$gini(T) = 1 - \sum_{j=1}^n p_j^2$$

bu yerda T–joriy tugun, p_j - T tugunda j sinf ehtimolligi, n–sinflar miqdori.

Daraxt yechimlarda qanchalik ko‘p xususiy hollar bayon qilingan bo‘lsa, har bir xususiy holda shunchalik kam miqdordagi ob'ektlar uchraydi. Bunday daraxtlar "shoxli" yoki "butoqli" deb ataladi, ular asossiz ravishdagi ko‘p sonli tugunlar va shoxlardan iborat, dastlabki to‘plam juda kam sonli ob'ektlardan iborat ko‘p sonli qism to‘plamlarga bo‘linadi. Bunday daraxtlarni "toshib ketishi" natijasida ularning umumlashtirishga bo‘lgan qobiliyati pasayadi, va qurilgan modellar to‘g‘ri javoblarni berish mumkin bo‘la olmaydi.

Daraxtni qurish jarayonida uning o‘lchamini haddan ziyod kattalashib ketmasligi uchun "mos o‘lchamlar" deb nomlanuvchi optimal daraxtlarni yaratishga imkon beruvchi maxsus protseduralardan foydalaniladi.

Qanday o‘lchamli daraxtni optimal deb hisoblash mumkin? Daraxt tadqiq etilayotgan ma'lumotlar to‘plamidan olingan ma'lumotlarni hisobga olish uchun yetarlicha murakkab bo‘lishi kerak, biroq bir vaqtni o‘zida yetarlicha oddiy bo‘lishi zarur. Boshqacha aytganda daraxt model sifatini yaxshilovchi ma'lumotdan foydalanishi kerak va uni

yaxshilamaydigan ma'lumotlarga e'tibor qilmasligi kerak. Bu yerda ikkita mumkin bo'lgan strategiya mavjud. Birinchisi foydalanuvchi tomonidan berilgan parametrlarga muvofiq ma'lum o'lchamgacha daraxtni o'stirishdan iborat.

Ushbu parametrlarni aniqlash tahlil qiluvchining tajribasi va ichki his-tuyg'ulariga, shuningdek daraxt yechimlarni quruvchi tizimning ayrim "tashxisga oid xabarlariga" asoslanadi.

Ikkinchi strategiya daraxtning "mos o'lchamini" aniqlovchi bir qator protseduralardan foydalanishdan iborat. Haddan ziyod katta daraxtlarni paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaslik uchun foydalaniluvchi protseduralar quyidagilardan iborat: shoxlarni kesish yo'li bilan daraxtni qisqartirish; o'qitishni to'xtatish qoidalaridan foydalanish.

Ta'kidlash kerakki, daraxtni qurishda barcha algoritmlar ham bitta sxema bo'yicha ishlayvermaydi. Ayrim algoritmlar ikkita alohida ketma-ket bosqichlarni o'z ichiga oladi: daraxtni qurish va uni qisqartirish; boshqalari ichki tugunlarni shakllanishiga yo'l qo'ymaslik uchun ish jarayonida ushbu bosqichlarni o'zaro almashadilar [23-30].

Daraxtni qurishni to'xtatish.

To'xtatish qoidasini ko'rib chiqamiz. Ko'rib chiqilayotgan tugun ichki tugun bo'lib hisoblanadimi, bunda u bo'lingan bo'ladimi, yoki u oxirgi tugun bo'lib hisoblanadimi, ya'ni yechim tugun bo'lishini aniqlash lozim.

To'xtatish–daraxt qurish jarayonidagi shunday o'zakki, bunda keyingi shoxlanish to'xtatiladi.

To'xtatish qoidalari variantlaridan biri - "erta to'xtash" (prepruning)bo'lib, bu tugunni taqsimlashni maqsadga muvofiqligini belgilaydi. Bunday variantdan foydalanish afzalligi –modelni o'qitishga sarflanadigan vaqtni kamaytirish. Biroq bu yerda tasniflash aniqligini kamaytirish xavf-xatari tug'iladi. Shuning uchun ham to'xtatish o'rniga «kesish»dan foydalanish mazmunga ega bo'ladi.

O'qitishni to'xtatishni ikkinchi varianti –daraxtning chuqurligini cheklash. Bu holatda qurish berilgan chuqurlikka erishilganda tugallanadi.

To'xtatishni yana bir varianti –daraxtning oxirgi tugunlarida mavjud bo'lgan minimal miqdordagi misollar. Ushbu variantda shoxlanish daraxtning barcha oxirgi tugunlari toza bo'lmagunicha yoki belgilangan miqdordagi ob'ektlardan iborat bo'lmagunicha davom etadi.

Daraxtni qisqartirish yoki shoxlarni kesib tashlash.

O'ta shoxli daraxt masalasini yechimi bo'lib ayrim shoxlarni

kesish (pruning) yo‘li bilan uni qisqartirish hisoblanadi.

Daraxt yechimlar yordamida qurilgan tasniflash modelining sifati ikkita asosiy belgilar bilan tavsiflanadi: tanib olish aniqligi va xatoligi.

Tanib olish aniqligi o‘qitishda ishtirok etuvchi ma’lumotlar to‘plamini ob’ektlarini umumiy miqdoriga o‘qitish jarayonidagi to‘g‘ri sinflashtirilgan ob’ektlar munosabati sifatida hisoblanadi.

Xatolik o‘qitishda ishtirok etuvchi ma’lumotlar to‘plamini ob’ektlarning umumiy miqdoriga o‘qitish jarayonida noto‘g‘ri sinflashtirilgan ob’ektlar munosabati sifatida hisoblanadi.

Shoxlarni kesish yoki ayrim shoxlarni pastki qism bilan almashtirish agar ushbu protsedura xatoni o‘shishiga olib kelmasa amalga oshirilishi kerak. Jarayon pastdan yuqoriga o‘tadi, ya’ni ko‘tariluvchi bo‘lib hisoblanadi.

Ayrim shoxlarni kesishdan keyin hosil qilingan daraxtlar kesilgan deb nomlanadi. Agar bunday kesilgan daraxt hali ham intuitiv bo‘lib hisoblanmasa va tushunish uchun qiyin bo‘lsa, sinflarni tavsiflash uchun to‘plamlarda birlashtirilgan qoidalarni olishdan foydalaniladi.

Daraxt ildizidan uning uchigacha yoki bargigacha bo‘lgan har bir yo‘l bitta qoidani beradi. Qoida shartlari bo‘lib daraxtning ichki tugunlaridagi tekshirish hisoblanadi [23-27].

Algoritmlar.

Hozirgi kunda daraxt yechimlarni amalga oshiruvchi ko‘p sonli algoritmlar mavjud: CART, C4.5, CHAID, CN2, NewId, ITrule va boshqalar.

Algoritm CART (Classification and Regression Tree), nomidan ko‘rinib turganidek, tasniflash va regressiya masalalarini hal qiladi. Ma’lumotlar to‘plami atributlari ham diskret, ham sonli qiymat bo‘lishi mumkin. Algoritm CART algoritmi binar daraxt yechimlarni qurish uchun mo‘ljallangan. CART algoritmining xususiyatlari:

bo‘lish sifatini baholash funksiyasi;

daraxtni kesish mexanizmi;

tushirib qoldirilgan qiymatlarni qayta ishlash algoritmi;

regressiya daraxtlarini qurish.

Binar daraxtning har bir tuguni bo‘linishida faqatgina ikkita avlodga ega bo‘lib, u qizlar shoxlari deb ataladi. Shoxlarning keyingi bo‘linishi berilgan shoxlar dastlabki ma’lumotlar tomonidan tavsiflanganligiga bog‘liq. Daraxtni qurishning har bir qadamida tugunda shakllanuvchi qoida misollarni berilgan to‘plamini ikkita qismga bo‘ladi. Uning o‘ng qismi (shox right) – bu to‘planning shunday

qismiki, qoida bajariladi; chap (shox left) –esa, qoida bajarilmaydi.

Optimal qoidani tanlash uchun foydalaniluvchi bo‘lish sifatini baholash Gini indeksiga asoslangan. Ushbu baholash funksiyasi tugunda noaniqlikni kamaytirish g‘oyasiga asoslangan. Aytaylik, tugun bor va ikkita sinfga bo‘lingan. Tugundagi maksimal noaniqlik uni 50% misollar bo‘yicha ikkita qism to‘plamga bo‘lganda, maksimal aniqlik esa - 100% va 0% misollarga bo‘lganda erishiladi.

Bo‘lish qoidalari. CART algoritmi sonli va kategoriyali atributlar bilan ishlaydi. Agar sonli bo‘lsa, u holda ichki tugunda atribut $x_i \leq c$ ko‘rinishdagi qoida shakllanadi. «c» qiymat ko‘p hollarda o‘qitiluvchi ma’lumotlar to‘plamini x_i o‘zgaruvchisini ikkita qo‘shni tartiblangan o‘rta arifmetik qiymatlari sifatida tanlanadi. Agar atribut kategorial turga tegishli bo‘lsa, u holda ichki tugunda $x_i \in V(x_i)$ qoida shakllanadi, bu yerda $V(x_i)$ –o‘qitiluvchi ma’lumotlar to‘plamida x_i o‘zgaruvchining qiymatlari to‘plamini ayrim bo‘sh bo‘lmagan qism to‘plamlari.

Kesish mexanizmi. Minimal cost-complexity tree pruning nomga ega ushbu mexanizm bilan, CART algoritmi iprinsipial jihatdan daraxt yechimlarni qurishning boshqa algoritmlaridan farq qiladi. Ko‘rib chiqilayotgan kesish algoritmidan –bu "mos o‘lchamli" daraxtni olish va tasniflash bahosini aniqroq olish o‘rtasidagi kompromissdir. Usul kamayib boruvchi daraxtlar ketma-ketligini olishdan iborat, biroq daraxtlarni hammasini emas, balki faqatgina "eng yaxshi vakillar"ni ko‘rib chiqiladi.

Chorrahali tekshiruv (V-fold cross-validation) birmuncha murakkabroqdir va bir paytni o‘zida CART algoritmini original qismi bo‘lib hisoblanadi. U o‘zi bilan yakuniy daraxtni tanlash yo‘lini ifodalaydi, shunday shartdagi, ma’lumotlar to‘plami katta bo‘lmagan hajmga ega bo‘ladi yoki ma’lumotlar to‘plamining yozuvlari qanchalik o‘ziga xos bo‘lishi, bunda to‘plamni o‘qitish va tekshirish tanlanmasiga ajratish mumkin bo‘lmaydi.

CART algoritmining asosiy xususiyatlari : binar bo‘linish, bo‘linish mezonlari - Gini indeksi, minimal cost- complexity tree pruning va V-fold cross-validation algoritmlari, "daraxtni o‘stirish, keyin esa qisqartirish" tamoili, qurishni yuqori tezligi, tushirib qoldirilgan qiymatlarni qayta ishlash [23-27].

C4.5-algoritmi tugundagi cheklanmagan sondagi shoxlar bilan daraxt yechimlarni quradi. Berilgan algoritmi faqatgina diskret bog‘liq atributlar bilan ishlashi mumkin va shuning uchun ham faqat tasniflash masalalarini yechish mumkin bo‘ladi. C4.5 tasniflash daraxtlarini

qurishda eng tanilgan va keng foydalaniluvchi algoritmlardan biri bo'lib hisoblanadi.

C4.5–algoritmi ishlashi uchun quyidagi talablarni amal qilish zarurdir:

Ma'lumotlar to'plamini har bir yozuvi oldindan belgilangan sinflardan biri bilan bog'lanishi kerak, ya'ni ma'lumotlar to'plamining atributlaridan biri sinf metkasi bo'lib hisoblanadi.

Sinflar diskret bo'lishi lozim. Har bir misol sinflardan biriga bir qiymatli tegishli bo'lishi zarur.

Sinflar miqdori tadqiq etilayotgan ma'lumotlar bazasida yozuvlar miqdoridan sezilarlicha kam bo'lishi kerak.

C4.5-algoritm juda katta hajmdagi va shovqinli ma'lumotlar bazasida sekin ishlaydi.

Ko'rib chiqilayotgan ikkala algoritm ham mustahkam, ya'ni shovqin va ma'lumot chiqarib tashlovchilarga chidamli bo'lib hisoblanadi.

Daraxt yechimlarni qurish algoritmlari quyidagi xususiyatlari bilan farqlanadi:

bo'linish turi - binar (binary), ko'plik(multi-way);

bo'linish mezonlari - entropiya, Gini, boshqalar;

tushirib qoldirilgan qiymatlarni qayta ishlash imkoniyati;

shoxlarni qisqartirish va kesish protsedurasi;

daraxtlardan qoidalarni olish imkoniyati.

Hech qanday daraxtni qurish algoritmi apriori eng yaxshi yoki mukammal bo'lib hisoblanishi mumkin emas, ma'lum bir algoritmdan foydalanishning maqsadga muvofiqligini tasdiqlanishi tajriba bilan tekshirilgan va tasdiqlangan bo'lishi kerak [23-27].

2.5.2. Regression tahlil

Bashoratlash (forecasting), keng ma'noda ushbu so'z kelajakdagi oldindan akslanish sifatida belgilanadi. Bashoratlash maqsadi kelgusidagi voqealarni oldindan aytish bo'lib hisoblanadi.

Bashorat qilish (prognostics)- bashoratlash nazariyasi va amaliyotidir.

Bashoratlash retrospektiv ma'lumotlar asosida aniq ob'ekt yoki hodisaning dinamikasini tendensiyalarini aniqlashga yo'naltirilgan, ya'ni uning keyingi va hozirgi holatlarini tahlil qilish. Shunday qilib, bashoratlash masalasini yechish ma'lumotlarni ayrim o'qitiluvchi tanlanmasini talab qiladi.

Bashoratlash – bog‘liq va bog‘liq bo‘lmagan o‘zgaruvchilar o‘rtasida funksional bog‘lanish o‘rnatish. Marketingda odatiy masala bo‘lib bozorni bashorat qilish (market forecasting) hisoblanadi. Berilgan masalani yechish natijasida belgilangan bozorni kon’yunkturasini istiqboli, kelgusi davrga bozor sharoitlarini o‘zgarishi baholanadi, bozor tendensiyalari aniqlanadi (tarkibiy o‘zgarishlar, mijozlar talablari, narxlarning o‘zgarishi).

Bashoratlash masalalarini hal qilishda eng umumiy tomonlari quyidagi qismmasalalarni yechishga keltiriladi:

bashoratlash modelini tanlash;

qurilgan bashoratning adekvatligi va aniqligini tahlil qilish.

Data Miningning ko‘plab usullari tasniflash va bashoratlash masalalarini yechish uchun foydalaniladi: chiziqli regressiya, neyron to‘rlari, daraxt yechimlar (ba‘zan ularni bashoratlash va tasniflash daraxtlari deb ataladi).

Ikkala masalani yechishda o‘qitiluvchi to‘plam asosida modelni qurishning ikki bosqichli jarayonidan foydalaniladi va undan bog‘liq o‘zgaruvchini noma‘lum qiymatlarini oldindan aytish uchun foydalaniladi.

Tasniflash va bashoratlash masalasining farqi shundan iboratki, birinchi masalada bog‘liq o‘zgaruvchini sinfi oldindan aytiladi, ikkinchisida esa – tushirib qoldirilgan yoki noma‘lum (kelajakka tegishli) bog‘liq o‘zgaruvchining sonli qiymatlari [23-27].

Bashoratlash va davriy qatorlar

Bashoratlash uchun asos bo‘lib davriy qatorlar ko‘rinishidagi ma‘lumotlar bazasida saqlanuvchi tarixiy axborot bo‘lib xizmat qiladi.

Davriy qatorlar Data Mining tushunchasi mavjud (Time-Series Data Mining). Davriy qator – tasodifiy bo‘lmagan vaqt onlarida tartiblangan qandaydir belgining kuzatiluvchi qiymatlari ketma-ketligi.

Davriy qatorning o‘ziga xos misoli – birja savdolari ma‘lumotlari.

Davriy qatorni tahlil qilish quyidagi maqsadda amalga oshiriladi:

qatorning tabiatini aniqlash;

qatorning kelgusi qiymatlarini bashoratlash.

Davriy qator tuzilishini va qonuniyatlarini aniqlash jarayonida quyidagilar aniqlanadi: shovqinlar va chiqindilar, trend, mavsumiy komponentlar, siklik komponentlar. Davriy qator tabiatini aniqlash ma‘lumotlarning o‘ziga xos "razvedka"si sifatida foydalanilishi mumkin. Mavsumiy komponent mavjudligi to‘g‘risida tahlil qiluvchining bilimi bashoratning tuzishda ishtirok etadigan tanlanma yozuvlarini miqdorini

aniqlash uchun zarur [23-27].

Shovqinlar va chiqindilar davriy qatorni qiyinlashtirib yuboradi. Chiqindilarni aniqlash va filtrlashning turlicha usullari mavjud, bu sifatliroq tahlil qilish maqsadida ularni istisno qilish imkonini beradi.

Davriy qatorni asosiy tarkibi trend va mavsumiy komponentdan iborat. Trend - vaqtda o'zgarishi mumkin bo'lgan davriy qatorning tizimli komponenti bo'lib hisoblanadi.

Trend davriy qatorga ta'sir qiluvchi umumiy va uzoq muddatli tendensiyalarni ta'sirida shakllanuvchi tasodifiy bo'lmagan funksiya deb nomlanadi. Davriy qatorlarda trendlarni topishning avtomatik usuli mavjud emas.

Bir seriyali qatorlarni bashoratlash guruhiga boshqa o'zgaruvchilarni va omillarni hisobga olmagan holda faqat ushbu o'zgaruvchiga retrospektiv ma'lumot bo'yicha bir o'zgaruvchini bashoratini qurish masalalari kiradi.

Qatorlarni ko'p seriyali yoki o'zaro ta'sir ko'rsatadigan bashoratlash guruhi bir yoki bir nechta o'zgaruvchilarga o'zaro ta'sir qiluvchi omillarni hisobga olish zarur bo'lgan paytdagi tahlillash masalasini o'z ichiga oladi.

Bir seriyali va ko'p seriyali sinflarga bo'lishdan tashqari qatorlar mavsumiy va mavsumiy bo'lmagan bo'lishi mumkin.

Oxirgi bo'linish davriy qatorda mavsumiylik kabi tarkibiy qismning mavjudligi yoki yo'qligini bildiradi, ya'ni mavsumiy komponentni kiritishni. Davriy qatorning mavsumiy tarkibiy qismi davriy qatorning takrorlanadigan tarkibiy qismidir.

Mavsumiylik xususiyati taxminan teng vaqt oralig'ida bog'liq o'zgaruvchi harakatini tavsiflovchi egri shakli o'zining o'ziga xos shaklini takrorlashni anglatadi.

Agar uning tashqi ko'rinishini ko'rib chiqishda egri shaklni takrorlanishi to'g'risidagi teng vaqt oralig'ida taxminlar qilish mumkin bo'lmasa, qatorni mavsumiy emas deb hisoblash mumkin. Ba'zan qatorni egri tashqi ko'rinishi bo'yicha uning mavsumiy yoki mavsumiy emasligini aniqlash mumkin emas.

Mavsumiy ko'pqator tushunchasi mavjud. Unda har bir qator bog'liq (maqsad) o'zgaruvchiga ta'sir qiluvchi omillar harakatini tavsiflaydi.

Bashoratlash bo'yicha masalani yechish uchun ma'lumotlarni yig'ish va omillarni tanlashda shuni yodda tutish kerakki, bu yerda tovarlarni sotish hajmining ta'siri mavsumiylik omili ta'siridan ancha

past [23-27].

Ko‘pincha trend va mavsumiylik davriy qatorda bir vaqtning o‘zida mavjud.

Siklik qator va mavsumiylikni ajratish odatiy holdir. siklning davomiyligi, haqiqatda, bir mavsumiy davrdan uzunroq, sikllar mavsumiy davrdan farqli ma’lum bir davomiylikka ega emas.

Har qanday o‘zgarishlarni amalga oshirishda davriy qator tabiatini tushunish sezilarlicha osonlashadi, bunday o‘zgarishlar bilan trendni olib tashlash yoki qatorni tekislash.

Bashoratlashni boshlashdan avval quyidagi savollarga javob berish zarur:

Bashoratlash uchun nima zarur?

Qanday davriy elementlarda (parametrlarda)?

Qanday bashorat aniqligi bilan?

Birinchi savolga javob berishda bashoratlanuvchi o‘zgaruvchilarni aniqlaymiz. Bu, masalan, navbatdagi kvartaldagi mahsulotning aniq bir turini ishlab chiqarish darajasi, ushbu mahsulotning sotish narxining bashorati va boshqalar bo‘lishi mumkin. O‘zgaruvchilarni tanlashda retrospektiv ma’lumotlarning mavjudligi, qaror qabul qiluvchi shaxslarning afzalligi, Data Miningning yakuniy qiymati hisobga olinadi. Ko‘pincha bashoratlash masalasini yechishda o‘zgaruvchini o‘zini emas, balki uning qiymatlarini o‘zgarishini oldindan aytish zaruriyati tug‘iladi.

Bashoratlashning ikkinchi masalasini hal qilishda quyidagi parametrlarni aniqlanadi [23-27]:

bashoratlash davri;

bashoratlash gorizonti;

bashoratlash intervali.

Bashoratlash davri– bashorat qiluvchi asosiy vaqt birligi.

Bashoratlash gorizonti – kelajakda bashoratni qoplovchi davrlar soni.

Bashoratlash intervali– yangi bashorat qilinadigan chastota.

Parametrlarni tanlashda bashoratlash gorizonti ushbu bashorat asosida qabul qilingan qarorni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan vaqtga nisbatan kichik bo‘lmasligi kerakligini hisobga olish zarur. Faqat shu holatdagina bashoratlash mantiqqa ega bo‘ladi.

Bashoratlash aniqligi bashoratlash gorizonti bilan qoidaga ko‘ra pasayadi, gorizontni kamayishi bilan esa – ko‘tariladi.

Bashoratlash uchun yechimni amalga oshirishga zarur bo‘lgan

vaqtni kamaytirgan holda, shu bilan birga bashoratlash gorizontini va xatosini kamaytirgan holda ham bashoratlash sifatini oshirish mumkin.

Bashoratlash oralig'ini tanlashda ikkita xavf-xatar tanlanadi: tahlil qilinuvchi jarayondagi o'zgarishlarni vaqtda aniqlamaslik va bashoratning yuqori qiymatini. Uzun bashoratlash oralig'ida jarayonda sodir bo'lgan o'zgarishlarni aniqlamaslik xavfi tug'iladi, qisqasida esa – bashoratlash xarajatlari oshadi. Oraliqni tanlashda tahlil qilinuvchi jarayon barqarorligini va bashoratlash xarajatlarini ham hisobga olish zarur.

Bashorat aniqligi.

Muayyan masalani yechish uchun zarur bo'lgan bashorat aniqligi bashoratlash tizimiga katta ta'sir ko'rsatadi. Bashorat xatoligi foydalaniluvchi bashorat tizimiga bog'liq. Bunday tizim qanchalik ko'p resurslarga ega bo'lsa, shunchalik aniq bashoratni olish imkoniyatlari kattaroq bo'ladi. Biroq bashorat qilish qaror qabul qilishda xavf-xatarlarni butunlay yo'q qila olmaydi. Shuning uchun ham har doim mumkin bo'lgan bashorat xatosi hisobga olinadi [23-27].

Bashoratning aniqligi bashorat xatoligi bilan tavsiflanadi.

Xatolarning eng keng tarqalgan turlari:

O'rtacha xato ($O\`X$). Bu har bir qadamda xatolarni o'rtachasini hisoblaydi. Xatoning ushbu turining kamchiligi – musbat va manfiy xatolar bir-birini bekor qiladi.

O'rtacha absolyut xato ($O\`AX$). Bu o'rtacha absolyut xatolar sifatida hisoblanadi. Agar u nolga teng bo'lsa, u holda mukammal bashoratga ega bo'lamiz. O'rtacha kvadratik xatolik bilan solishtirishda ushbu o'lcham chiqindilarga "o'ta katta qiymatni bermaydi".

Xatolar kvadratlari yig'indisi (XKY), o'rta kvadratik xato. Bu xatolar kvadratlari yig'indisi (yoki o'rtacha) sifatida hisoblanadi. Bu eng ko'p foydalaniladigan bashorat xatoligi bahosi.

Nisbiy xato (NX). Avvalgi o'lchovlarda xatolarning haqiqiy qiymatlari foydalanilgan. Nisbiy xato nisbiy xatolar terminlarida natijaga keltirish sifatini ifodalaydi.

Bashoratlar turlari.

Bashorat qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli bo'lishi mumkin.

Qisqa muddatli bashorat o'zi bilan bir nechta qadam oldingi bashoratni ifodalaydi, ya'ni bashoratni qurish kuzatish hajmining 3% dan ko'p bo'lmagan yoki 1-3 qadam oldin amalga oshiriladi.

O'rta muddatli bashorat – bu kuzatuvlar hajmining 3-5% i uchun,

biroq 7-12 qadamdan oshmasligi kerak; shuningdek bashoratning ushbu turi bir yoki yarim mavsumiy siklning bashorati sifatida tushuniladi. Qisqa muddatli va o'rta muddatli bashoratlarni qurish uchun statistik usullar to'la mos keladi.

Uzoq muddatli bashorat – bunda kuzatish hajmini 5% dan ko'prog'ini bashorat qilishni tushuniladi. Bashoratlarning berilgan turini qurishda amaliy jihatdan statistik usullar foydalanilmaydi, bashoratni “tuzish” mumkin bo'lgan juda “yaxshi” qatorlar holatlari bundan mustasno.

2.5.3. Bayesli klassifikatsiya

Qoidaga ko'ra o'quv tanlanma elementlarini tabiiy sharoitlarda olish mumkin. U yoki boshqa timsolni paydo bo'lishi tasodifiy hodisa bo'lib, uning paydo bo'lish ehtimolini ehtimollikni taqsimlash zichlik funksiyasi yordamida tavsiflash mumkin. Ushbu funksiyaning o'zi tanib olish tizimi ishlaydigan aniq muhitni belgilaydi. O'quv tanlanma elementlarini bilgan holda, haqiqatda ushbu muhitni ehtimolli xususiyatlarini tiklash mumkin. Bu xususiyatlar quyidagilar jumlasidandir [23-27]:

- belgilar (timsollar) vektorlarini paydo bo'lishni ehtimollikni taqsimlash zichlik funksiyasi $f(x)$;

- sinflar ichida belgilarni ehtimolliklarini taqsimlash zichliklarini shartli funksiyalari $\varpi_i \quad f_i(x) = f(x|\varpi_i)$;

- sinflarni paydo bo'lish ehtimolligi $p_i = p(\varpi_i)$;

- ayrim timsolni paydo bo'lishida sinflarni paydo bo'lishning shartli ehtimolligi $p = \varpi_i | x^0$.

Misol. Yog'ochni qayta ishlash fabrikasida yog'ochni tanib olish tizimini ko'rib chiqamiz. O'ylaymizki, fabrikaga daraxtning turi bo'yicha turlicha taxtalar kelgan bo'lsin. Tanib olish tizimi u yoki boshqa daraxt turi bo'yicha bir qancha xususiyatlari bilan tanib olishi va taxtalarni saralab olishi zarur. Bunday xususiyatlar sifatida tanlash mumkin bo'ladi: x_1 – yog'och rangi; x_2 – yog'och qattiqligi ; x_3 – yog'ochning o'ziga xos zichligi. U holda $p = \varpi_i | x^0 \frac{1}{2}$ ehtimollikni ko'rib chiqish mumkinki, $x^0 = (x_1, x_2, x_3)$ xususiyatlarga ega bo'lgan berilgan yog'och i –daraxt turlarining yog'och partiyasida paydo bo'lish ehtimolligi ϖ_i ni yog'och turi bo'lib hisoblanadi [23-27].

Muhitning ko'rsatilgan ehtimolli xususiyatlari quyidagi formulalar bilan bog'liq:

– to'liq ehtimolli formula

$$f(x) = \sum f_k(x)p_k$$

– Bayes formulasi

$$p(\varpi|x) = \frac{p_i f_i(x)}{f(x)} \quad (2.1)$$

Ushbu formulalarda ϖ_i sinflar hodisalarning to'liq guruhini tasvirlaydi (faraz bo'lib hisoblanuvchi), ya'ni $\varpi_i \cap \varpi_j = \emptyset \quad i \neq j, \quad p(\varpi_1) + p(\varpi_2) + \dots + p(\varpi_N) = 1$.

Misol. ϖ_1 va ϖ_2 ikkita kesishmaydigan sinf mavjud bo'lsin, shuningdek berilgan ϖ_i sinfda x timsollarni ajratishni shartli zichligi

$f_i(x) = \frac{1}{(2\pi\sigma_i^2)^{n/2}} e^{-\frac{\|x-c_i\|^2}{2\sigma_i^2}}$ ($i=1,2$) ga teng bo'lsin. $f_i(x)$ funksiyaning c_i va σ_i^2 parametrlarini $\{x_1, x_2, \dots, x_N\}$ tasodifiy tanlanma bo'yicha baholash maksimal o'xshashlik usuli bilan quyidagicha amalga oshiriladi:

– tarqalish markazini baholash:

$$c_i \approx \frac{1}{N_i} \sum_{k=1}^{N_i} x_k;$$

– dispersiyani baholash

$$\sigma_i^2 \approx \frac{1}{N_i} \sum_{k=1}^{N_i} \|x_k - c_i\|^2. \quad (2.2)$$

U yoki boshqa sinfni paydo bo'lish ehtimolligini $p(\varpi_i) \approx N_i / N$ formula bo'yicha baholaymiz, bu yerda $N_i - \varpi_i$ ga tegishli elementlar soni.

Keyin (2.1) va (2.2) formulalar bo'yicha topish va muhit xususiyatini baholash mumkin.

Masalani qo'yilishi. Noto'g'ri sinflashtirishni xato ehtimolligi minimal bo'lishi uchun ϖ_1 yoki ϖ_2 sinfni x kuzatish vektorining tegishlilikini aniqlash talab qilinadi. R_n belgilar fazosini shunday ikkita kesishmaydigan Ω_1 va Ω_2 sohalarga ajratamizki, $x \in \varpi_i$, agar $x \in \Omega_i$ ($i = 1,2$) bo'lsa. U holda noto'g'ri sinflashtirish xato ehtimolligini quyidagi formula bo'yicha hisoblash mumkin:

$$Q = \int_{\Omega_1} p(\varpi_2|x)f(x)dx + \int_{\Omega_2} p(\varpi_1|x)f(x)dx \quad (2.3)$$

(2.3) formuladagi birinchi qo‘shiluvchi ϖ_2 sinf x vektorning tegishlilik ehtimoliga teng bo‘ladi, agar aslida u esli ϖ_1 sinfga tegishli bo‘lsa (ikkinchi turdagi xato Q2 ehtimoli deb nomlanuvchi ehtimollik). Ikkinchi qo‘shiluvchi – birinchi tur xato Q1 ehtimolli. (2.3) kattalik - noto‘g‘ri sinflashtirishni o‘rtacha xato.

Bundan kelib chiqadiki, eng yaxshi klassifikatorni qurish masalasi noto‘g‘ri sinflashtirishni Q o‘rtacha xatoligini minimallashtiruvchi kesishmaydigan ikkita Ω_1 va Ω_2 sohaga R_n fazoni shunday taqsimlashiga ekvivalent bo‘ladi. Bayes sinflashtirish bilan muvofiqlikda ko‘rsatildi

$$x \in \varpi_1, \text{ agar } p_1 f_1(x) > p_2 f_2(x) \text{ va } x \in \varpi_2, \text{ agar } p_1 f_1(x) < p_2 f_2(x).$$

Ushbu masala va uning yechimi u yoki boshqa sinflashtirish uchun sinflarni va turlicha jarimalarni ixtiyoriy holati uchun umumlashtiriladi.

Misol. ϖ_i ($i=1,2$) sinflar ichidagi belgilarni taqsimlashning shartli zichligi $x \geq 0, a_i > 0$ ($i=1,2$) da $f_i(x) = a_i e^{-a_i x}$ ko‘rinishga ega bo‘lsin (shunday deb nomlanuvchi taqsimlash ko‘rsatkichi). U holda $x \in \varpi_1$ bayes sinflashtirish qoidasi bilan muvofiqlikda, agar

$$a_1 e^{-a_1 x} p_1 > a_2 e^{-a_2 x} p_2 \Leftrightarrow x > \frac{1}{a_2 - a_1} \ln \left(\frac{a_2 p_2}{a_1 p_1} \right) \quad a_2 > a_1 \text{ bo‘lganda yoki}$$

$$x < \frac{1}{a_2 - a_1} \ln \left(\frac{a_2 p_2}{a_1 p_1} \right) \quad a_2 < a_1 \text{ bo‘lganda.}$$

Sinflashtirishning minimaks mezoni

Bayes sinflashtirish statistik nuqtai nazardan eng yaxshisi bo‘lib hisoblanadi. Biroq u har doim ham qo‘llanilmaydi. Masalan, p_i ehtimollik noma‘lum bo‘lganda u qo‘llanilmaydi [23-27].

Noto‘g‘ri sinflashtirishni o‘rtacha xatosini yozamiz

$$Q = p_1 \int_{\Omega_2} f_1(x) dx + p_2 \int_{\Omega_1} f_2(x) dx.$$

Faraz qilaylik, $\int_{\Omega_2} f_1(x) dx \geq \int_{\Omega_1} f_2(x) dx$ bo‘lsin. U holda

$$Q = (p_1 + p_2) \int_{\Omega_1} f_1(x) dx = \int_{\Omega_1} f_1(x) dx. \text{ Agar } \int_{\Omega_2} f_1(x) dx \leq \int_{\Omega_1} f_2(x) dx \text{ bo‘lsa, u holda}$$

$$Q \leq (p_1 + p_2) \int_{\Omega_1} f_2(x) dx = \int_{\Omega_1} f_2(x) dx.$$

Shunday qilib,

$$Q \leq \max \left\{ \int_{\Omega_2} f_1(x) dx, \int_{\Omega_1} f_2(x) dx \right\}$$

Shuning uchun ham agar sinflarning aprior ehtimolligini paydo bo'lishi noma'lum bo'lsa, u holda sinflashtirilgan strategiya sifatida noto'g'ri sinflashtirishning maksimal mumkin bo'lgan o'rtacha xatosini minimallashtirishda Ω_1 va Ω_2 kesishmaydigan sohaga R_n belgilar fazosini shunday taqsimlash strategiyasini tanlash mumkin bo'ladi, ya'ni

$$\tilde{Q}(\Omega_1, \Omega_2) = \max \left\{ \int_{\Omega_2} f_1(x) dx, \int_{\Omega_1} f_1(x) dx \right\} \rightarrow \min .$$

Misol. Faraz qilaylik, belgilar $x \geq 0, a_i > 0 (i=1,2)$ bo'lganda $f_i(x) = a_i e^{-a_i x}$ isbotlangan qonunga ko'ra $\varpi_i (i=1,2)$ ikkita sinfga ajratilgan bo'lsin. $\Omega_1 = \{x < x_0\}$ ko'rinishdagi Ω_1 sohani izlaymiz. U holda

$$Q_2 = \int_0^{x_0} a_2 e^{-a_2 x} dx = 1 - e^{-a_2 x_0}, \quad Q_1 = \int_{x_0}^{\infty} a_1 e^{-a_1 x} dx = e^{-a_1 x_0} .$$

Funksiya minimumi

$\bar{Q}(x_0) = \max \{e^{-a_1 x_0}, e^{-a_2 x_0}\}$ nuqtasini topamiz. Ko'rish qiyinmaski, ushbu nuqta sonli hisoblash mumkin bo'lgan $e^{-a_1 x_0} = 1 - e^{-a_2 x_0}$ tenglama ildizi bo'lib hisoblanadi. Xususiyl holda, $a_1 = a_2 = a, x_0 = \frac{1}{a} \ln 2$ bo'lganda

Neyman – Pirson mezon

Ushbu mezon p_i sinflarni paydo bo'lish ehtimolligi noma'lum bo'lganda ham qo'llaniladi. Sinflashtirishni ikkita sinf bo'yicha ko'rib chiqamiz. Ushbu holda muhimlik darajasi deb nomlanuvchi ayrim kichik musbat kattalik belgilanadi va $\alpha = \int_{\Omega_2} f_1(x) dx$ birinchi tur xato

ehtimolligi deb nomlanuvchisiga sonli teng bo'ladi (haqiqatda x ni ϖ_1 sinfga tegishli bo'lgan paytda ϖ_2 sinfga x ning munosabati ehtimolligi). α belgilangan qiymatda Ω_1 va Ω_2 kesishmaydigan sohada R_n belgili fazoni bo'linishi Neyman – Pirson mezoniga muvofiq amalga oshiriladi, shunday qilib, ikkinchi turdagi xato ehtimolligini minimallashtirish uchun [23-27]

$$Q_2 = \int_{\Omega_1} f_2(x) dx \rightarrow \min .$$

Teorema (Neyman – Pirsonning). Ikkinchi turdagi xato ehtimolligi Q_2 minimal bo'ladi, agar

$$\Omega_1 = \left\{ x \in R^n : \frac{f_1(x)}{f_2(x)} > h \right\}; \quad \Omega_2 = \left\{ x \in R^n : \frac{f_1(x)}{f_2(x)} < h \right\},$$

bu yerda bo'sag'aviy kattalik h quyidagi munosabatlardan aniqlanadi:

$$\alpha = \int_{\Omega_2(h)} f_1(x) dx, \quad \Omega_2(h) = \{x \in R^n : r(x) < h\}, \quad r(x) = \frac{f_1(x)}{f_2(x)}.$$

Misol. $\varpi_i (i=1,2)$ sinflar ichida belgilarni taqsimlashni shartli zichliklari $x \geq 0, a_i > 0 (i=1,2)$ da ko'rsatkichli taqsimlash ko'rinishiga ega bo'lsin. Agar $a_1 > a_2$ bo'lsa, u holda soha quyidagichadir:

$$\Omega_1 = \left\{ x : \frac{f_1(x)}{f_2(x)} > h \right\} = \left\{ x : \frac{a_1}{a_2} e^{(a_2-a_1)x} > h \right\} = \left\{ x < \frac{1}{a_2-a_1} \ln \left(\frac{a_2 h}{a_1} \right) \right\}.$$

h kattalikni $\alpha = \int_{\Omega_2(h)} a_1 e^{-a_1 x} dx$ tenglamadan quyidagi shartlar

bo'yicha aniqlaymiz:

$$\Omega_2(h) = \left\{ x : \frac{f_1(x)}{f_2(x)} < h \right\} = \left\{ x > \frac{1}{a_2-a_1} \ln \left(\frac{a_2 h}{a_1} \right) \right\}.$$

U holda

$$\alpha = \int_{\frac{1}{a_2-a_1} \ln \left(\frac{a_2 h}{a_1} \right)} a_1 e^{-a_1 x} dx = \exp \left(\frac{a_1}{a_1-a_2} \ln \left(\frac{a_2 h}{a_1} \right) \right),$$

bundan

$$h = \frac{a_1}{a_2} \alpha^{\frac{a_1-a_2}{a_1}} \text{ va } \Omega_1 = \left\{ x < -\frac{\ln \alpha}{a_1} \right\}.$$

Umumiy holda

$$\Omega_1 = \left\{ x < -\frac{\ln \alpha}{\max(a_1, a_2)} \right\}.$$

Sodda-bayes yondashuvi quyidagi kamchiliklarga ega:

- barcha kiruvchi o'zgaruvchilar haqiqatan statistik jihatdan mustaqil bo'lganda taqdiridagina shartli ehtimolliklarni to'g'ri ko'paytirish; statistik mustaqillik sharti bajarilmaganda berilgan usul yetarlicha yaxshi natijalar ko'rsatsa ham, bayes to'rlariga asoslangan murakkabroq usullarni nazariy jihatdan bunday holat qayta ishlashi zarur bo'ladi;

- uzluksiz o'zgaruvchilarning to'g'ridan-to'g'ri qayta ishlashning iloji yo'q – atributlar diskret bo'lishi uchun interval shkalada ularni aylantirish talab qilinadi; biroq bunday aylantirishlar ba'zan muhim qonuniyatlarni yo'qolishiga olib kelishi mumkin;

- Sodda-bayes yondashuvida tasniflash masalasi natijasiga

faqatgina kiruvchi o‘zgaruvchilarning individual qiymatlari ta’sir qiladi, bu yerda turlicha atributlarni qiymatlari juftlari uchliklarining qo‘hishma ta’siri hisobga olinmaydi. Bu tasniflash modelini sifatini uning bashorat aniqligi nuqtai nazaridan yaxshilashi mumkin, biroq tekshiriluvchi variantlar miqdorini oshiradi [23-27].

2.6. Klasterizatsiya usullari

2.6.1. Tayanch vektorlar tushunchasi

Tayanch vektorlar usuli (mashinasi) (SVM – Support Vector Machine) V. Vapnikning qator ishlarida va o‘tgan asrning 70-yillarida ishlab chiqilgan. Ushbu usul timsollarni ayrim ma’nosida eng yaxshi hal qiluvchi funksiya yordamida sinflarga ajratishning o‘qituvchili o‘qitish usulidir. Ikkita sinfni ajratish tezligi bo‘yicha tayanch vektorlar usuli (TVU) eng yaxshi usul bo‘lib hisoblanadi.

Chiziq bilan ajratiluvchi holat

Ayrim o‘quv tanlanmasi $\Omega = \{x_1, \dots, x_m\}$ mavjud bo‘lsin, bundan tashqari $\{x_1, \dots, x_k\} \subset \omega_1$ va $\{x_{k+1}, \dots, x_n\} \subset \omega_2$, bu yerda ω_1 va ω_2 – ikkita sinf. O‘quv tanlanmasi bo‘yicha chiziqli hal qiluvchi funksiyani qurish talab qilinadi, ya’ni shunday chiziqli $f(x)$ funksiyaki, quyidagi shartni qoniqtirsin:

$$f(x_i) > 0 \quad \forall x_i \in \omega_1, \quad (2.4)$$

$$f(x_i) \leq 0 \quad \forall x_i \in \omega_2.$$

O‘quv tanlanma elementlarini birlashtirish uchun u yoki boshqa sinf tanlanuvchi elementlarini tegishlilik koefitsientlarini hisobga olamiz.

$$y_i = \begin{cases} 1, & x_i \in \omega_1, \\ -1, & x_i \notin \omega_2. \end{cases}$$

Shunday qilib, quyida berilgan shartni qoniqtiruvchi, chiziqli hal qiluvchi $f(x)$ funksiyani topishni talab qiladi

$$y_i f(x_i) > 0 \quad \forall x_i \in \Omega. \quad (2.5)$$

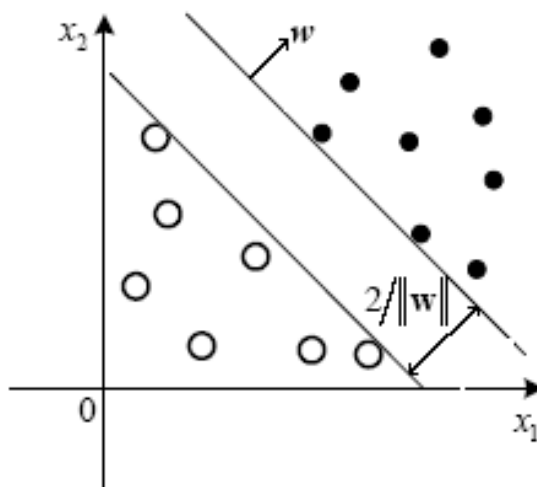
f funksiyani ayrim musbat songa ko‘paytirib ko‘rish mumkinki, tengsizliklar sistemasi teng kuchli sistemadir

$$y_i f(x_i) \geq 1 \quad \forall x_i \in \Omega. \quad (2.6)$$

Shuningdek $f(x)$ – chiziqli funksiya bo‘lsa, u holda tenglamalar

sistemasi (2.6) quyidagi ko‘rinishni oladi [23-27]

$$y_i((w, x_i) + b) \geq 1, \quad i = 1, \dots, m, \quad (2.7)$$

2.1-rasm

bu yerda w – vazn koeffitsientlari vektori, b – ayrim son. U holda ikkita sinfga bo‘linuvchi gipertekislik $(w, x_i) + b = 0$ bo‘ladi. Ko‘rish qiyinmaski, barcha gipertekislik ko‘rinishi ham $(w, x_i) + b' = 0$ ko‘rinishda bo‘ladi, bu yerda $b' \in (b-1, b+1)$, ham taqsimlanuvchi bo‘ladi (2.1-rasm). $(w, x) + b - 1 = 0$ va $(w, x) + b + 1 = 0$ chekli gipertekisliklar oraliq

masofasi $2 / \|w\|$ teng. Haqiqatan ham $\left(\frac{w}{\|w\|}, x \right) + \frac{b+1}{\|w\|} = 0$ – ushbu

gipertekislikning normal tenglamalaridir. U holda $p_1 = \frac{b-1}{\|w\|}$ va $p_2 = \frac{b+1}{\|w\|}$ –

ushbu gipertekislikdan koordinata boshigacha bo‘lgan masofalar, $p_2 - p_1 = 2 / \|w\|$ esa – gipertekisliklar orasidagi masofa. Chegara tekisliklarining o‘zida ayrim sonli (ikkidan kam bo‘lmagan) o‘qitiluvchi vektorlar joylashishi mumkin. Ushbu vektorlar tayanch vektorlar deb nomlanadi.

Sinflarni ishonchli ajratish uchun ajratuvchi gipertekisliklar orasidagi masofa imkon qadar katta bo‘lishi, ya’ni $\|w\|$ kattalik imkon qadar kichik bo‘lishi zarur. Shunday qilib, (2.7) tengsizliklar sistemasi bilan beriladigan qabariq ko‘pburchakda (differensiallashga qulaylik bo‘lishi uchun 0,5 koeffitsient kiritiladi) kvadrat funksionalning $0,5(w, w)$ minimumini topish masalasi qo‘yilayapti. Qabariq to‘plamda kvadratik funksional har doim yagona minimal qiymatga ega (agar ushbu to‘plam bo‘sh bo‘lmasa). Ushbu optimallashtirish masalasi

yechimi Lagranj ko‘paytuvchilari $\lambda_i \geq 0 (i=1, \dots, m)$ bo‘yicha ortantlarda Lagranj kritik nuqtalarini topishga tengdir.

$$L(w, b, \lambda) = 0,5(w, w) - \sum_{i=1}^m \lambda_i (y_i ((w, x_i) + b) - 1).$$

Bundan tashqari yechish uchun quyidagi munosabatlarni bajarishimiz zarur

$$\lambda_i (y_i ((w, x_i) + b) - 1) = 0, \quad i = 1, \dots, m.$$

Zaruriy minimum shartlaridan $[x_i = (x_{i1}, x_{i2}, \dots, x_{im})]$ deb taxmin qilsak] quyidagilarga ega bo‘lamiz:

$$\begin{cases} 0 = \frac{\partial L}{\partial w_j} = w_j - \sum_{i=1}^m \lambda_i y_i x_{ij}, & j = 1, \dots, n; \\ 0 = \frac{\partial L}{\partial b} = \sum_{i=1}^m \lambda_i y_i \end{cases}$$

Bundan kelib chiqadiki, w vektorni quyidagi ko‘rinishda izlanadi:

$$w = \sum_{i=1}^m \lambda_i y_i x_i, \quad (2.8)$$

$$\sum_{i=1}^m \lambda_i y_i = 0 \quad (2.9)$$

λ_i nolli koeffitsientlarga ega (2.8) yig‘indiga $y_i ((w, x_i) + b) - 1 = 0$ faqatgina tenglik uchun to‘g‘ri bo‘lgan vektorlar, ya‘ni tayanch vektorlar kiradi. Agar topilgan w qiymatni ko‘rib chiqsak, b joy almashtirishni (смешение) x ni ixtiyoriy tayanch vektori s uchun $b = y_s^{-1} - (w, x_s)$ sifatida hisoblash mumkin.

Lagranj ko‘paytuvchilari qiymatini Lagranj kritik nuqtalari sifatida topamiz. Buning uchun (2.8) va (2.9) ni Lagranjga qo‘yamiz va quyidagilarni olamiz:

$$\begin{aligned} L(w, b, \lambda) &= 0,5(w, w) - \sum_{i=1}^m \lambda_i (y_i ((w, x_i) + b) - 1) = 0,5(w, w) - \left((w, w) - \sum_{i=1}^m \lambda_i \right) = \\ &= \sum_{i=1}^m \lambda_i - 0,5(w, w) = \sum_{i=1}^m \lambda_i - 0,5 \sum_{i=1}^m \lambda_i \lambda_j y_i y_j (x_i, x_j) = \sum_{i=1}^m \lambda_i - 0,5 \left\| \sum_{i=1}^m \lambda_i y_i x_i \right\|^2. \end{aligned}$$

Shunday qilib, masala funksiyani kritik nuqtalarini topishga kelib qoladi.

$$\Phi(\lambda) = \sum_{i=1}^m \lambda_i - 0,5 \left\| \sum_{i=1}^m \lambda_i y_i x_i \right\|^2. \quad (2.10)$$

Shuningdek, (2.10) funksiya o‘zida chiziqli va kvadratik funksiyalar farqini ifodalaydi, bundan tashqari kvadratik funksiya

manfiy aniqlangan, u holda $\lambda_i \geq 0$ ($i=1, \dots, m$) sohada $\sum_{i=1}^m \lambda_i y_i = 0$ shartda

$\Phi(\lambda)$ funksiyani eng katta qiymatini talab etiladi. Ushbu masalani yechish uchun ko'pgina algoritmlar (optimallashtirish nazariyasida) mavjud (masalan, gradient usullar, koordinatani tushirish usuli va boshqalar).

Izohlar.

1. (2.10) dagi yig'indi barcha vektorlar bo'yicha emas, balki o'qitiluvchilariga nisbatan anchagina kichik bo'lishi mumkin bo'lgan tayanch vektorlar bo'yicha amalga oshiriladi.

2. Natijada chiziqli hal qiluvchi funksiya quyidagi ko'rinishni oladi [23-27]:

$$f(x) = \sum_i \lambda_i y_i(x_i, x) + y^{-1} - \sum_i \lambda_i y_i(x_i, x_r),$$

bu yerda λ_i faqat y_i ga va skalyar ko'paytirish (x_i, x_j) qiymatlariga bog'liq, bundan tashqari yig'indi faqat tayanch vektorlar bo'yicha amalga oshiriladi.

3. $f(x)$ funksiya hisoblangandan so'ng, x vektor ω_1 sinfga kiritiladi, agar $f(x) > 0$ bo'lsa, ω_2 sinfga kiritiladi, agar, $f(x) < 0$. Noto'g'ri sinflashtirish $p(x)$ ehtimolligini $t \rightarrow \infty$ da $\phi(0) = 0,5, \phi(t) \rightarrow 0$ shartni qoniqtiruvchi ayrim uzluksiz kamayuvchi funksiya $\phi(t)$ bilan baholash mumkin. U holda $p(x)$ ehtimolligi $\phi(\rho(x, L_i))$ ga teng, agar $x \in \omega_i$ ($i=1, 2$) bo'lsa, bu yerda $L_i : (w, x) + b + \text{sgn}(\alpha - i) = 0, \quad 1 < \alpha < 2$. ya'ni

$$p(x) = \phi \left(\left(\left(\frac{w}{\|w\|}, x \right) + \frac{b + \text{sgn}(\alpha - i)}{\|w\|} \right) \right), \quad \text{agar } x \in \omega_i \quad (i=1, 2).$$

Misol. Tayanch vektorlar usuli bilan $\omega_1 = \{x_1\}$ va $\omega_2 = \{x_2, x_3\}$ sinflarni taqsimlang, agar $x_1 = (1, 1), x_2 = (1, 2), x_3 = (2, 3)$ bo'lsa.

Yechish. $\Phi(\lambda)$ funksiya quyidagi ko'rinishni oladi:

$$\Phi(\lambda) = \sum_{i=1}^m \lambda_i - 0,5 \sum_{i,j=1}^m \lambda_i \lambda_j y_i y_j(x_i, x_j) = \lambda_1 + \lambda_2 + \lambda_3 - 0,5(2\lambda_1^2 + 5\lambda_2^2 + 13\lambda_3^2 - 6\lambda_1 \lambda_2 - 10\lambda_1 \lambda_3 + 16\lambda_2 \lambda_3),$$

Bundan tashqari $\lambda_1 - \lambda_2 - \lambda_3 = 0 \Rightarrow \lambda_3 = \lambda_1 - \lambda_2$. U holda $\Phi(\lambda_1, \lambda_2) = 2\lambda_1 - 2,5\lambda_1^2 - \lambda_2^2 + 3\lambda_1 \lambda_2$.

$\Phi(\lambda_1, \lambda_2)$ funksiya uchun normal sistemani tuzamiz va yechamiz

$$\begin{cases} \partial\Phi/\partial\lambda_1 = 0, \\ \partial\Phi/\partial\lambda_2 = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 2 - 5\lambda_1 + 3\lambda_2 = 0, \\ -2\lambda_2 + 3\lambda_1 = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \lambda_1 = 4, \\ \lambda_2 = 6. \end{cases}$$

Natijada, $\lambda_1 = 4, \lambda_2 = 6, \lambda_3 = -2$. Shuningdek $\lambda_3 < 0$, u holda $\lambda_3 = \lambda_1 - \lambda_2$ shart bilan $\lambda_i \geq 0$ ($i=1,2,3$) chegarada $\Phi(\lambda)$ funksiyani tadqiq qilamiz.

Agar $\lambda_1 = 0$, u holda $\lambda_3 = -\lambda_2 \Rightarrow \lambda_i^{(1)} = 0$ ($i=1,2,3$) $\Rightarrow \Phi(\lambda^{(1)}) = 0$.

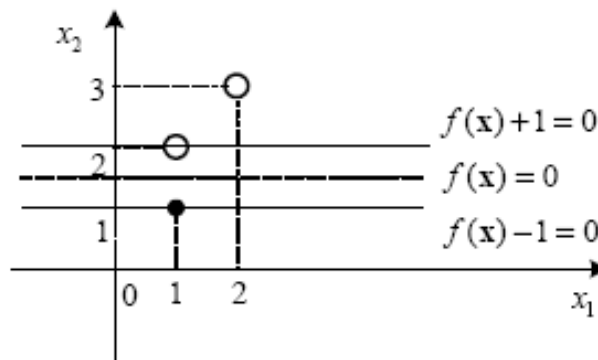
Faraz qilaylik, $\lambda_2 = 0$. U holda $\lambda^{(2)} = 2/5$ da $\lambda_1 = \lambda_3 = \lambda$ va $\Phi(\lambda) = 2\lambda - 2,5\lambda^2, \Phi'(\lambda) = 0$ Natijada, $\lambda_1^{(2)} = \lambda_3^{(2)} = 2/5, \lambda_2^{(2)} = 0$ va $\Phi(\lambda^{(2)}) = 2/5$.

Agar $\lambda_3 = 0$ bo'lsa, u holda $\lambda^{(3)} = 2$ da $\lambda_1 = \lambda_2 = \lambda$ va $\Phi(\lambda) = 2\lambda - 0,5\lambda^2, \Phi'(\lambda) = 0$ Shuning uchun, $\lambda_1^{(3)} = \lambda_3^{(3)} = 2, \lambda_2^{(3)} = 0$ va $\Phi(\lambda^{(3)}) = 2$.

Shunday qilib, $\lambda_3 = \lambda_1 - \lambda_2$ shart bilan $\lambda_i \geq 0$ ($i=1,2,3$) sohada $\Phi(\lambda)$ funksiya eng katta qiymatga $\lambda^{(3)} = (2, 2, 0)^T$ nuqtada erishadi. Ushbu holda

$$w = \sum_{i=1}^3 \lambda_i y_i x_i = 2x_1 - 2x_2 = 2 \begin{bmatrix} 1 \\ 1 \end{bmatrix} - 2 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 0 \\ -2 \end{bmatrix},$$

$$b = \frac{1}{y_1} - (w, x_1) = 1 - (0 - 2) = 3$$

2.2-rasm

Shunday qilib, $f(x) = (w, x) + b = -2x^{(2)} + 3$ va $f(x) = 0 \Leftrightarrow x^{(2)} = 1,5$. Taqsimlanuvchi yo'llar kengligi $h = 2/\|w\| = 2/2 = 1$, to'g'ri chiziqlar esa $f(x) + 1 = 0 \Leftrightarrow f(x) = 0 \Leftrightarrow x^{(2)} = 2$ va $f(x) - 1 = 0 \Leftrightarrow x^{(2)} = 1$ uning chegaralari bo'ladi [23-27].

2.6.2. “Eng yaqin qo‘shni” usuli

a) x_s o‘quv tanlanmada berilgan x timsolga eng yaqin bo‘lgan element aniqlanadi, ya’ni

$$\|x - x_s\| = \min \{ \|x - x_i\| : i = 1, \dots, n \}.$$

b) Shart tekshiriladi: agar $x_s \in \varpi_i$, u holda $x \in \varpi_i$ bo‘lib hisoblanadi. Ushbu holatda masofa funksiyasi quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

$$d(x, \varpi_i) = \min \|x - x_k\|, x_k \in \varpi_i.$$

Timsoldan etalon timsolgacha bo‘lgan masofani aniqlash

Ushbu uslub etalon timsollarga kirish va sinflarni tuzilmaviy va geometrik xossalari bilimlariga asoslangan. Bunda atrofi o‘quv tanlanma boshqa timsollarini shakllantiruvchi o‘quv tanlanma elementlari (shunday ataluvchi mos etalon timsollar) ayrim to‘plami ajratiladi. Bunday sinf ichidagi tuzilmalar klaster deb nomlanuvchi bir etalon timsoli doirasini guruhlarga ajratadi.

Agar timsollar ma’lum bo‘lsa, u holda berilgan x timsol va ϖ_i sinf orasidagi masofani quyidagi formula bo‘yicha aniqlash mumkin [23-27]

$$d(x, \varpi_i) = \min \|x - c_k\|, c_k \in \varpi_i,$$

Bu yerda ϖ_i - etalon timsol. Klasterda o‘quv tanlanmani taqsimlash masalasi klasterlash deb ataladi. Klasterlash algoritmi quyida keltiriladi.

Vektor kvantlash g‘oyasi tanib olish masalalarini hal qilish uchun klasterning barcha nuqtalari ajralib turmasligi uchun belgilar maydonini taqsimlashdan (yoki o‘quv tanlanmani) iborat. Klasterlar miqdori qoidaga ko‘ra sinflar sonlari sezilarlicha katta.

Sinflarni klasterlarga taqsimlash masalalari deganda $\{x_1, \dots, x_n\} = \mu$, o‘quv tanlanmadan shunday $S_1, \dots, S_p$ qismto‘plamni ajratish masalasi tushuniladiki, quyidagi shartlar bajariladi:

$$S_1 \cup \dots \cup S_p = \mu; S_i \cap S_j = \emptyset \text{ barcha } i \neq j \text{ uchun.}$$

Ushbu qism to‘plamlar tez-tez foydalanib turiladigan ayrim optimal xossalarga ega, masalan klasterlar dispersiyasining minimalligi, ya’ni uning markazi atrofida klaster elementlarining tarqalish darajasini tavsiflovchi belgi (etalon timsol). Ixtiyoriy klasterdagi etalon timsol – klasterning markazidir:

$$c_i = \frac{1}{|S_i|} \sum_{x_k \in S_i} x_k.$$

Klaster markazi atrofi elementlarini taqsimlash kattaligi (klaster dispersiyasi) quyidagi formula bo'yicha hisoblanishi mumkin:

$$\Delta_i = \frac{1}{|S_i|} \sum_{x_k \in S_i} \|x_k - c_i\|^2,$$

bu yerda N_i –i –klasterdagi elementlar soni.

Elementlar to'plamini klasterlarga taqsimlashni muvaffaqiyatli deb hisoblash mumkin, agar $Q = \sum_{i=1}^p \Delta_i$ funksional minimal bo'lsa [23-27].

k-guruh ichidagi o'rtacha algoritmi (k-means)

Ushbu algoritm o'zi bilan klaster markazlarini bosqichma-bosqich (iterativ) topish va Q funksional kamayguncha o'quv tanlanmani klasterlarga bo'lishni ifodalaydi.

1. O'quv tanlanmadan bir qancha timsollarni belgilaymiz va ularni etalon timsollar - $c_1^{(0)}, \dots, c_p^{(0)}$ klasterlar markazi deb nomlaymiz.

2. Barcha yaqin qo'shnilar usuli bo'yicha tanlanmani p klasterlarga (Voronoy katakchasi) taqsimlaymiz. Bir qancha klasterlar $S_1^{(0)}, \dots, S_p^{(0)}$ hosil bo'ladi.

3. $Q_{(0)}$ funksional qiymatini hisoblaymiz.

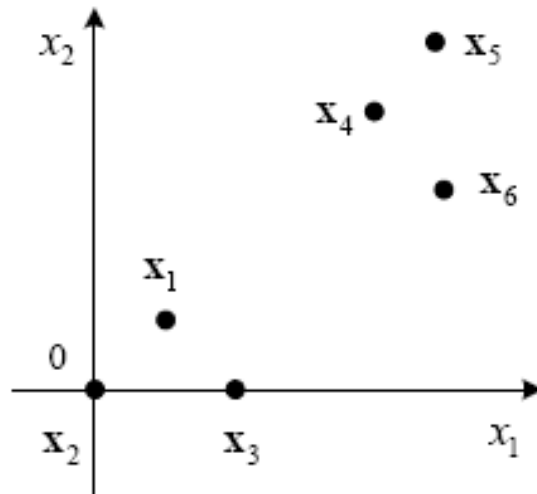
4. Klasterlarni yangi markazlarini 2 punktga o'tgan holda $c_i^{(1)} = \frac{1}{|S_i^{(0)}|} \sum_{x_k \in S_i^{(0)}} x_k$ formula bo'yicha hisoblaymiz. Ushbu algoritmning to'xtash sharti bo'lib $Q_{(k)} = Q_{(k-1)}$ tenglikni k -qadamda bajarish bo'lib hisoblanadi.

Izoh.

1. To'xtash sharti o'rnida $Q_{(k)} = Q_{(k-1)}$ boshqa shartlardan ham foydalanish mumkin, masalan, klaster markazlarini o'zgarmaslik holati sharti.

2. k-means algoritmi Q funksionalni global emas, balki lokal minimallashtirishni amalga oshiradi. Shuning uchun ham "yaxshi" klasterlash kafolatini ushbu algoritm bermaydi.

3. n nuqtalarni k klasterlarga bo'lish soni $n^k / k!$ ga nisbatan katta. Shuning uchun ham k-means algoritmi juda sekin birlashishi mumkin.

2.3-rasm

Misol. 2R tekislikda $x_1(1;1)$, $x_2(0;0)$, $x_3(2;0)$, $x_4(4;4)$, $x_5(5;5)$, $x_6(5;3)$, nuqtalar – timsollar, (2.3-rasm) ushbu timsollarni ikkita sinf bo‘yicha klasterizatsiyasi berilgan bo‘lsin. Buning uchun ko‘rib chiqilgan algoritmning ketma-ket qadamlarini bajaramiz.

1. Klasterlarni boshlang‘ich markazlari sifatida $c_1^{(0)} = x_1$ va $c_2^{(0)} = x_2$ timsollarni tanlab olamiz. U holda $\{x_1, \dots, x_6\}$ tanlanmani yaqin qo‘shnilar usuli bilan ikkita qism to‘plamga bo‘lgan holda boshlang‘ich klasterlarni olamiz

$$S_1^{(0)} = \{x_1, x_3, x_4, x_5, x_6\} \text{ va } S_2^{(0)} = \{x_2\}.$$

2. Klasterlarni yangi markazlarini hisoblaymiz:

$$c_1^{(1)} = \frac{1}{5} \begin{bmatrix} x_{11} + x_{31} + x_{41} + x_{51} + x_{61} \\ x_{12} + x_{32} + x_{42} + x_{52} + x_{62} \end{bmatrix} = \frac{1}{5} \begin{bmatrix} 1 + 2 + 4 + 5 + 5 \\ 1 + 0 + 4 + 5 + 3 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 3.4 \\ 2.6 \end{bmatrix}; \quad c_2^{(1)} = x_2 = \begin{bmatrix} 0 \\ 0 \end{bmatrix}.$$

3. $c_1^{(0)} \neq c_1^{(1)}$ va $c_2^{(0)} = c_2^{(1)}$ ni qiyoslaymiz. Algoritmni bajarishda davom etamiz.

4. $\{x_1, \dots, x_6\}$ tanlanmani yaqin qo‘shnilar usuli bo‘yicha yangi markazlarga ega ikkita qism to‘plamga taqsimlaymiz, quyidagi klasterlarga ega bo‘lamiz:

$$S_1^{(1)} = \{x_4, x_5, x_6\} \text{ va } S_2^{(1)} = \{x_1, x_2, x_3\}.$$

5. Klasterlarni yangi markazlarini qaytadan hisoblaymiz:

$$c_1^{(2)} = \frac{1}{3} \begin{bmatrix} x_{41} + x_{51} + x_{61} \\ x_{42} + x_{52} + x_{62} \end{bmatrix} = \frac{1}{3} \begin{bmatrix} 4 + 5 + 5 \\ 4 + 5 + 3 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 14/3 \\ 4 \end{bmatrix}, \quad c_2^{(2)} = \frac{1}{3} \begin{bmatrix} x_{11} + x_{21} + x_{31} \\ x_{12} + x_{22} + x_{32} \end{bmatrix} = \frac{1}{3} \begin{bmatrix} 1 + 0 + 2 \\ 1 + 0 + 0 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 \\ 1/3 \end{bmatrix}.$$

6. $c_1^{(1)} \neq c_1^{(2)}$ va $c_2^{(1)} \neq c_2^{(2)}$ ni qiyoslaymiz. Algoritmni bajarishni davom ettiramiz.

7. $\{x_1, \dots, x_6\}$ tanlanmani yaqin qo'shnilar usuli bo'yicha yangi markazlarga ega ikkita qism to'plamga taqsimlaymiz, quyidagi klasterlarga ega bo'lamiz $S_1^{(1)} = \{x_4, x_5, x_6\}$ va $S_2^{(1)} = \{x_1, x_2, x_3\}$.

8. Klasterlarni yangi markazlarini qaytadan hisoblaymiz $c_1^{(3)} \neq c_1^{(2)}$ va $c_2^{(3)} \neq c_2^{(2)}$. Algoritmni to'xtatish.

Algoritmni amaliy jihatdan amalga oshirishda quyidagi muammolar yuzaga keladi:

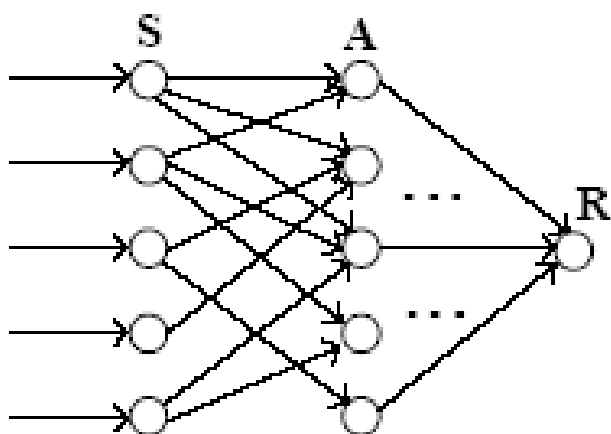
- 1) klasterlar sonini topish;
- 2) algoritmnining ish sifati klasterlar markazlarini boshlang'ich joylashuviga bog'liq.

2.7. Neyron to'rlar usuli

2.7.1. Perseptron

«Perseptron» tushunchasini birinchi bo'lib 1957 yilda neyrofiziolog Frenk Rozenblatt (Rosenblatt) kiritdi. Perseptron miya va uning alohida tizimini ayrim sinfi bo'lib hisoblanadi (masalan, ko'rishga oid).

Uning sxematik qurilmasi 2.4-rasmda ko'rsatilgan. Bu yerda S – sezuvchi sensor to'plami (setchatka), A – biriktiruvchi elementlar to'plami (neyronlarni), R – sezgir element (ya'ni mushaklarga va bezlarga boshqaruv signalini uzatuvchi neyron). Neyronning ko'plab kirishlari va bitta chiqishi bor. Neyronga kirishlar tormozlashuvchi va qo'zg'aluvchi turga bo'linadi. Sensor elementlari, agar qo'zg'alish ta'siri natijasida (masalan, yorug'lik) kirish signalining kattaligi ayrim bo'sag'aviy qiymatdan katta bo'lishi ma'lum bo'lsa, qo'zg'aladi. S – elementlar tasodifiy tarzda A-neyronlar bilan bog'liq. Bunda agar qo'zg'aluvchi signallarni soni tormozlashuvchi signallarlar sonidan katta bo'lsa u holda neyron qo'zg'aladi va reaksiya qiluvchi elementga signal jo'natadi [23-27].

2.4-rasm

Neyronlardan farqli reaksiya qiluvchi elementga kelayotgan signallar, bir qancha vaznlar bilan yig'indisi olinadi. Reaksiya qiluvchi element ba'zi harakatlarni tanlaydi, agar $R(x) = \sum_{i=0}^n w_i x_i = (w, x) > 0$, bo'lsa, bu yerda $w = (w_0, w_1, \dots, w_n)$, $x = (1, x_1, \dots, x_n)$, x_i - i - neyrondan reaksiya qiluvchi elementga kelayotgan signal ($x_0 \equiv 1$ - siljish signali).

Perseptron yordamida ob'ektlarni ikkita sinf bo'yicha sinflashtirishni amalga oshirish mumkin. Taxmin qilamizki, $x \in \varpi_1$ deb, agar $R(x) > 0$, va aks holda - $x \in \varpi_2$ $R(x) = (w, x)$ funksiya chiziqli hal qiluvchi funksiya bo'ladi (CHHF), gipertekislik esa $(w, x) = 0$ - chiziqli ajratuvchi yuza.

O'ylaymizki, ayrim o'quv tanlanma $\{x_1, \dots, x_n\}$ mavjud bo'lsin, shuningdek $\{x_1, \dots, x_m\} \subset \varpi_1$ va $\{x_{m+1}, \dots, x_n\} \subset \varpi_2$. O'quv tanlanma elementlarini to'g'ri ajratuvchi chiziqli hal qiluvchi funktsiyani $R(x) = (w, x)$ qurish talab etiladi

$$\begin{aligned} (w, x_i) &> 0 \quad \forall i = 1, \dots, m; \\ (w, x_i) &< 0 \quad \forall i = m+1, \dots, n; \end{aligned} \quad (2.11)$$

Bunday CHHFni qurishni iteratsiyali algoritmi yordamida amalga oshiramiz. Buning uchun o'quv tanlanmani cheksizssiklik ketma-ketlik $\{x_1, \dots, x_n, x_1, \dots, x_n, \dots\}$ ko'rinishida yozib olamiz va ayrim vaznlarni $w^{(1)} = (w_1^{(1)}, \dots, w_n^{(1)})$ boshlang'ich qiymati tanlab olamiz. Bundan tashqari algoritmning har bir k -qadamida x_k o'quv tanlanmaning k -vektori «taqdim etiladi» va $w^{(k)}$ vazn vektorining qiymati quyidagi qoidaga muvofiq tuzatiladi yoki tuzatilmaydi

$$w^{k+1} = \begin{cases} w^k, & \text{agap } (w^{(k)}, x_k) > 0 \text{ va } x_k \in \varpi_1; \\ w^k, & \text{agap } (w^{(k)}, x_k) < 0 \text{ va } x_k \in \varpi_2; \\ w^k + x_k, & \text{agap } (w^{(k)}, x_k) \leq 0 \text{ va } x_k \in \varpi_1; \\ w^k - x_k, & \text{agap } (w^{(k)}, x_k) \geq 0 \text{ va } x_k \in \varpi_2. \end{cases} \quad (2.12)$$

Ya'ni vazn vektori o'zgarmaydi, agar "taqdim etilgan" vektor to'g'ri sinflashtirilsa va noto'g'ri sinflashtirishda x_k ga oshirilsa yoki kamaytirilsa. Algoritm o'z ishini tugatadi, agar o'quv tanlanma timsollarini to'g'ri sinflashtirishni n –karra amalga oshirilsa [23-27].

Perseptronni o'qitish algoritmini soddalashtirish uchun $\{x_1, \dots, x_n\}$ o'quv tanlanmani o'rniga $\{y_1, \dots, y_n\}$ tanlanmani ko'rib chiqamiz, bu yerda $i=m+1, \dots, n$ uchun $i=1, \dots, m$ va $y_i = -x_i$ uchun $y_i = x_i$. U holda (2.12) sistema o'rniga w^* vektor sistemani qondirishi zarur

$$(w, y_i) > 0 \quad \forall i=1, \dots, n; \quad (2.13)$$

va (2.12) formulani o'rniga perseptron algoritmidagi vazn vektorini to'g'rilash quyidagi soddalashtirilgan formula bo'yicha amalga oshiriladi:

$$w^{k+1} \begin{cases} w^k, & \text{agap } (w^{(k)}, y_k) > 0, \\ w^k + y_k, & \text{agap } (w^{(k)}, y_k) \leq 0. \end{cases}$$

Misol. Timsollarni ikkita sinf $x \in \varpi_1$ va $x \in \varpi_2$ bo'yicha ajratish uchun perseptronni o'qiting, agar $\{x_1, x_2\} \subset \varpi_1$ va $\{x_3, x_4\} \subset \varpi_2$ ma'lum bo'lsa, bu yerda $x_1 = (1, 0, 1, 0)$, $x_2 = (1, 1, 1, 0)$, $x_3 = (0, 0, 1, 1)$, $x_4 = (1, 1, 0, 0)$ (bunday binar vektorlar yordamida kodlashtirish mumkin, masalan, binar tasvirlar). O'qitish jarayonini 2.1-jadvalda tasvirlaymiz.

2.1-jadval

Vektorlar	x_1	x_2	x_3	x_4	x_1	x_2	x_3	x_4	x_1	x_2	x_3	x_4	x_1	x_2	x_3	x_4
w	0	1	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0
	0	0	0	-1	-1	0	0	-1	-1	0	0	-1	-1	0	0	-1
	0	1	1	1	1	2	1	1	1	2	1	1	1	2	1	1
	0	0	0	0	0	0	-1	-1	-1	-1	-2	-2	-2	-2	-3	-3
(w,x)	0	2	1	1	1	0	2	1	1	0	1	1	1	0	0	1
Tuzatmalar	+	-	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+

Vektorlar	x_1	x_2	x_3	x_4	x_1	x_2	x_3	x_4
w	0	1	1	0	0	0	0	0
	-1	0	0	-1	-1	-1	-1	-1
	1	1	2	2	2	2	2	2
	-3	-3	-3	-3	-3	-3	-3	-3
(w,x)	1	0	-1	1	2	1	-1	-1
Tuzatmalar	-	+	-	+	-	-	-	-

Ushbu jadvalda birinchi qatorda o‘quv tanlanma elementlari keltirilgan, navbatdagi 4 ta qatorlarda vazn vektori w koeffitsientlari keltiriladi, oltinchi qatorda – skalyar ko‘paytma hisoblash natijalari, oxirgi qatorda “+” shuni bildiradiki, vektor noto‘g‘ri sinflashtirilgan va koeffitsientlarni to‘g‘irlashni amalga oshirish zarur, “-” esa shuni bildiradiki, vektor to‘g‘ri sinflashtirilgan va to‘g‘irlashni amalga oshirish zarur emas. To‘rt marta ketma-ket to‘g‘ri sinflashtirilgandan so‘ng algoritm tugaydi, natijada vazn vektor $w=(0,-1,2,-3)$ hosil bo‘ladi. Payqash mumkinki, berilgan misolda koordinata boshidan o‘tuvchi to‘rt o‘lchamli fazoda ajratuvchi gipertekislikni olamiz. Umumiy holda ajratuvchi gipertekislikni topish uchun (agar u mavjud bo‘lsa) n – o‘lchovli fazoga siljishni kiritish zarur: (n+1) -o‘lchov vektorlari $x=(1,x_1,\dots,x_n)$ ni ko‘rib chiqish va qidirish (n+1) -vazn o‘lchov vektorlarini $w=(w_0,w_1,\dots,w_n)$ izlash.

2.7.2. Xopfiled neyron to‘ri va o‘qitish algoritmi

Neyroinformatika asosida (NT) neyron to‘rlarini o‘rganish bilan shug‘ullanuvchi sun‘iy intellekt bo‘limi] ikkita ko‘rinish yotadi: miya tuzilishi to‘g‘risida va o‘qitish jarayoni to‘g‘risida. Miyaning tuzilishini ko‘rib chiqishda kalit element bo‘lib, oddiy element tushunchasi, miya g‘ishtlari – “neyron” bo‘lib hisoblanadi. Ikkinchi ko‘rinish tirik organizmlarga o‘xshashlik bo‘yicha ma‘lum masalani hal qilish maqsadida neyronlar (neyron to‘r) orasidagi aloqani o‘qitish orqali oladigan shakllantirishga asoslanadi. NT perseptron bo‘lib hisoblanadi.

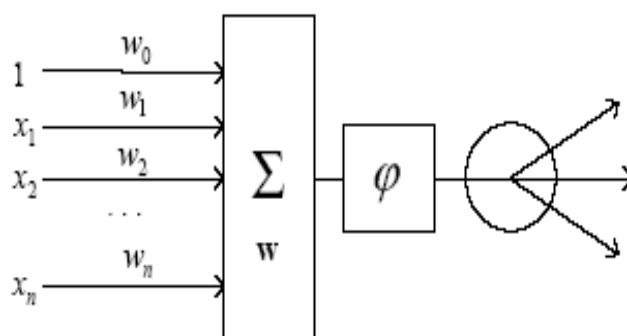
NTga to‘g‘ridan-to‘g‘ri dasturlash uchun ham ruxsat beriladi, ya‘ni aniq qoidalar bo‘yicha bog‘lanishlarni shakllantirish (aniq formula bo‘yicha bog‘lanishlarni shakllantirish uchun masalalarni katta sinfi mavjud), ma‘lum masalalarni hal qilishga NTni noaniq sozlashga ham ruxsat beriladi. Ushbu jarayonni o‘qitish ham deb ataladi [23-27].

O‘qitish odatda «rag‘batlantirish-jazo» tamoili bo‘yicha quriladi:

tizimda berilgan javoblar bilan misollar to‘plami taqdim etiladi. Neyronlar kirish signallariga aylanadi, signallar to‘plami ham shunday javob qaytaradi. To‘g‘ri javobdan og‘ish to‘rlarni ichki sozlashni o‘zgartirish yo‘li bilan jarimaga tortiladi.

Standart formal neyron chiqishdagi kirish summatori, chiziqsiz o‘zgartiruvchi va tarmoqlanish nuqtalaridan tashkil topgan.

Neyronning eng muhim elementi – bu adaptiv summatoridir, w sozlanuvchi parametrlar vektoriga x kiruvchi signal vektorini skalyar ko‘paytmasini hisoblaydi (neyrofiziologiyaga o‘xshashlik bilan neyronning kirishiga dendrit deb ataladi) (2.5-rasm)

2.5-rasm

Keyin signal aktivatsiya funksiyasi deb nomlanuvchi chiziqsiz o‘zgaruvchiga o‘tadi . U skalyar kirish signali x ni $\phi(x)$ signalga o‘zgartiradi (neyronning chiqishi akson deb nomlanadi). Tarmoqlanish nuqtasi bir qancha adreslar bo‘yicha bir signalni yuborish uchun xizmat qiladi.

Chizikli aloqa (sinaps) summatorlardan alohida uchramaydi. Sinaps «sinaps vazni» w ga x kiruvchi signalni ko‘paytiradi.

NT to‘plamlari orasida ikkita asosiy arxitekturalarni – qatlamli va to‘liq bog‘lanishli to‘rlarni ajratib ko‘rsatish mumkin.

Qatlamli to‘rlarda neyronlar bir qancha qatlamlarda joylashgan. Birinchi qatlam neyronlari kirish signallarini qabul qiladi, ularni o‘zgartiradi va tarmoqlanish nuqtasi orqali neyronning ikkinchi qatlamiga uzatadi. Keyin ikkinchi qatlam va h.k. chiqish signallarini beruvchi k -qatlamgacha ishlaydi. Agar aksi ko‘rsatilmagan bo‘lsa, u holda signal i -qatlamning har bir chiqish signali $(i+1)$ -qatlam neyronlarini kirishiga uzatiladi. Har bir qatlamdagi neyronlar soni ixtiyoriy bo‘lishi mumkin va avvaldan boshqa qatlam neyronlari

miqdoriga bog‘lanmagan. Ko‘pincha ikki va uch qatlamli NT uchraydi.

To‘liq bog‘lanishli to‘rlarda har bir neyron o‘zining chiqish signalini boshqa neyronlarga, shu jumladan o‘ziga uzatadi. To‘rlarning chiqish signallari to‘rlarni funksionallashtirishning o‘lchovlaridan keyin bir qancha neyronlarni barcha yoki ayrim chiqish signallari bo‘lishi mumkin. Barcha chiqish signallari barcha neyronlarga uzatiladi.

NT bir o‘zgaruvchining chiziqli funksiyalarini, chiziqsiz funksiyalarini, shuningdek superpozitsiyalarning barcha turlarini – tarmoqlarning kaskadli birlashishi natijasida olingan funksiyalarni hisoblash mumkin [23-27].

Xopfild NT assotsiativ xotira deb nomlanuvchi tarmoqlarga tegishli, ya’ni ushbu to‘rlar timsollar to‘g‘risidagi ba’zi ma’lumotlarni saqlaydi va uning kirishiga kelgan o‘sha timsolni “eslab qoladi”. Kiruvchi vektor bipolyar bo‘lishi zarur, ya’ni $x_i \in \{-1,1\}$. Xopfild neyron to‘ri har bir taqdim etilgan bipolyar x vektor uchun unga eng yaqin bo‘lgan etalon-timsol topiladi va chiqishda uni chiqaradi. Etalon-timsol to‘g‘risidagi ma’lumotlar NT bilan sinaptik bog‘lanishlarda “himoya” bo‘ladi. Shuningdek, vektorlar bipolyar bo‘lgani uchun x vektor va e_k etalon vektor orasidagi masofa $\|x - e_k\|^2 = \|x\|^2 + \|e_k\|^2 - 2(x, e_k)$ ga teng bo‘ladi. U holda (x, e_k) skalyar ko‘paytma faqatgina maksimal bo‘lganda $\|x - e_k\|$ masofa minimal bo‘ladi. Xopfild to‘ri funksionallashtirilishi asosida ayrim funksionalni minimallashtirish g‘oyasi yotadi (shunday deb ataluvchi energiya funksionali)

$$H(x) = -0.5 \sum_k (x, e_k)^2 + \alpha \sum_i (x_i^2 - 1)^2 + \alpha \sum_i (x_i^2 - 1)^2, \quad \alpha > 0. \quad (2.14)$$

(2.14) ifodada birinchi qo‘shiluvchi minimal bo‘ladi shu holatdagi, agar x vektor etalon vektorlardan biriga (yoki bir qanchasiga) yaqin bo‘lsa, ikkinchi qo‘shiluvchi x vektor koordinatasi bipolyar vektorga yaqin bo‘lgan paytda minimal bo‘ladi. Koeffitsient $\alpha > 0$ ushbu ikki mezon ustivorligini boshqaradi. To‘rning funksionallashtirilishi jarayonida uni asta-sekin oshirish tavsiya etiladi. $H(x)$ funksionalni minimallashtirishni quyidagi formula bo‘yicha gradient usuli bilan amalga oshirish mumkin:

$$x(t+1) = x(t) - h \text{grad} H(x(t)),$$

bu yerda t – iteratsiya nomeri; h – gradient qadam. Gradient vektor koordinatasini hisoblash uchun xususiy hosilasini topamiz:

$$\frac{\partial H}{\partial x_i} = -\sum_k (x_i e_k) e_{ik} + 4\alpha(x_i^2 - 1)x_i = -\sum_k \left(\sum_j x_j e_{jk} \right) e_{ek} + 4\alpha(x_i^2 - 1)x_i =$$

$$-\sum_j \left(\sum_k e_{jk} e_{ik} \right) x_j + 4\alpha(x_i^2 - 1)x_i = -\sum_j w_{ij} x_j + 4\alpha(x_i^2 - 1)x_i$$

bu erda $w_{ij} = \sum_k e_{jk} e_{ik}$ (k – etalon nomeri). Ikkinchi qo‘shiluvchi tarmoq qatnashmagan holda i -neyronda bevosita hisoblanadi. i - va j - neyronlar orasidagi bog‘lanishlar vazni $w_{ij} = \sum_k e_{jk} e_{ik}$ ga teng bo‘ladi. Shunday qilib, energiya funksionalini minimallashtirish quyidagi formula bo‘yicha amalga oshiriladi

$$x_i(t+1) = x_i(t) + h \sum_j w_{ij} x_j(t)$$

yoki matritsa ko‘rinishida ushbu formula bo‘yicha

$$X(t+1) = (I + hW)X(t) \quad (2.15)$$

bu yerda $X(t)$ – x vektor koordinatasini ustun-vektori; I – birlik matritsa. Bu yerda $W = EE^T$, bu yerda $E = [E_1, \dots, E_m]$ – etalon vektorlar koordinatasini E_k ustun vektorlaridan tuzilgan matritsa. W matritsa $n \times n$ o‘lchamga ega va uning elementlari qiymatlari m sonlar moduli bo‘yicha ustun bo‘ladi. Shuning uchun ham $\|W\| < nm$ iteratsiyali jarayon ham (2.15) mos keladi, agar $0 < h < 1/(nm)$. Ma’lumki, agar matritsaning asosiy diagonaliga W nol elementlarni qo‘yilsa, iteratsiyali jarayon kafolatli mos keladi.

Xopfield to‘ri bir qatlamli, to‘liq bog‘lanishli va 2.5-rasmga ko‘rsatilgan tuzilishga ega bo‘ladi. Qatlamdagi neyronlar soni vektorlar o‘lchamiga teng bo‘ladi. x boshlang‘ich vektori har bir neyronni kirishiga uzatiladi. Boshlang‘ich davrda sinapslarning vazn koeffitsientlari to‘g‘ri o‘rnatiladi

$$q_{ij} = \begin{cases} h \sum_k e_{jk} e_{ik}, & i \neq j; \\ 0, & i = j. \end{cases}$$

Xopfield algoritmi quyidagi ketma-ket qadamlardan tashkil topadi:

1. Kirishga $x(x_i)$ signal uzatiladi va taxmin qilamizki, $y(0) = x$, $t = 0$.

2. Neyronlarning yangi holati quyidagi formula bilan hisoblanadi

$$s_i(t+1) = \sum_j q_{ij} y_j(t)$$

va aksonlarning yangi qiymati (aktivatsiya funksiyasi) quyidagi formula bo‘yicha hisoblanadi [23-27]

$$y_i(t+1) = f(s_i(t+1)), \text{ bu yerda } f(u) = \begin{cases} 1, & u \geq 0; \\ -1, & u < 0. \end{cases}$$

3. Aksonlarni barqarorlashtirish sharti tekshiriladi: agar aksonlar barqarorlashsa, (ya'ni $y_i(t+1) = y_i(t)$ barcha i lar uchun), u holda algoritm ishini tugatadi, aks holda 2-punktga o'tamiz.

Izoh. Ba'zan Xopfild to'ri to'g'ri tanib olishni bajarolmaydi va chiqishda mavjud bo'lmagan timsolni hosil qiladi. To'rt timsollarni ishonchli tanib olishi uchun ular bir-biri bilan kuchsiz bog'lanishlari kerak va ularning soni $m < 0,15n$ dan oshmasligi kerak, bu erda n – vektorlar o'lchami.

Misol. Ikkita olti o'lchamli etalon vektor mavjud bo'lsin, $e_1 = (1,1,1,-1,1,-1)$ va $e_2 = (-1,-1,-1,1,1,1)$. Ushbu vektorlar va $x = (1,1,1,-1,1,1)$ vektorni sinflashtirish uchun Xopfild to'rini qurish talab qilinadi.

Yechish. Payqaymizki, tanib olishning turg'unlik sharti $m < 0,15n$ ushbu misolda bajarilmaydi, shuningdek $m=2$, $n=6$. Sinaptik bog'lanishlarni quramiz $h=0,5$ uchun $Q = H+hW$. Quyidagilarga ega bo'lamiz:

$$E = [E_1, E_2] = \begin{bmatrix} 1 & 1 & 1 & -1 & 1 & -1 \\ -1 & -1 & -1 & 1 & 1 & 1 \end{bmatrix}^T; \quad Q + I + 0,5EE^T = \begin{bmatrix} 2 & 1 & 1 & -1 & 0 & -1 \\ 1 & 2 & 1 & -1 & 0 & -1 \\ 1 & 1 & 2 & -1 & 0 & -1 \\ -1 & -1 & -1 & 2 & 1 & 1 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 2 & 0 \\ -1 & -1 & -1 & 1 & 0 & 2 \end{bmatrix}.$$

U holda $x = (1,1,1,-1,1,1)$ vektorning taqdim etilishida birinchi iteratsiyadan so'ng to'ring chiqishida ustun-vektorni $S = QX = (4,4,4,-3,2,-2)^T$ olamiz, aktivatsiya funksiyasini qo'llagandan keyin f – ustun-vektor $Y = (1,1,1,-1,1,-1)^T$. Shunday qilib, x vektor birinchi iteratsiyadan so'ng birinchi sinfga tayinlanadi.

2.7.3. Neyron to'rlarini o'qitishning Xemming algoritmi

Ushbu to'rdagi bipolyar vektorlar uchun Xemming masofasi xossasidan foydalaniladi. Agar ikkita bipolyar vektor $x = (x_i)$ va $y = (y_i)$, $x_i, y_i \in \{-1,1\}$ mavjud bo'lsa, u holda x va y orasidagi Xemming masofasi $\|x - y\|_1 = \sum_i |x_i - y_i| = 2d(x, y)$ ga teng bo'ladi, bu yerda $d(x, y)$ – ushbu vektorlar turlicha komponentlari soni. Bundan tashqari, agar $a(x, y) = x$ va y vektorlarni ustma-ust tushuvchi komponentlari soni, a_n – ushbu

vektorlar o'Ichamliligi, u holda

$$a(x, y) + d(x, y)n; \quad (x, y) = \sum_i x_i y_i = a(x, y) - d(x, y) = 2a(x, y) - n.$$

U holda ikkita bipolyar vektorlar orasidagi yaqinlik o'Ichovi $a(x, y)$

$a(x, y) = \frac{n}{2} + \frac{1}{2} \sum_i x_i y_i$ ga teng bo'ladi. Agar m etalon vektorlar bo'lsin, u holda x kiruvchi vektor va e_k etalon vektor orasidagi yaqinlik o'Ichami quyidagicha bo'ladi:

$$a(x, e_k) = \frac{n}{2} + \frac{1}{2} \sum_i e_{ik} y_i.$$

Shunday qilib, agar k -neyronning sinapsi bo'lib $w_k = (w_{ik})_{i=0}^n$ vektor hisoblanadi, bu yerda $w_{0k} = n/2$ ($k=1, \dots, n$), u holda $\tilde{x} = (1, x_1, \dots, x_n)$ vektor neyronning kirishiga qabul qilishdan so'ng ushbu neyronning chiqishida esa k -vektor-etalonga berilgan vektorning yaqinlik o'Ichami qiymatini olamiz.

Xemming NT ikkita qatlamga ega. m neyronlarning birinchi qatlamida (etalonlar soni bo'yicha), ularning har biri kirish vektori $\tilde{x}$ ni barcha komponentlarini qabul qiladi. Ushbu qatlamning har bir k -neyroni e_k etalon vektorga x vektorning a_k yaqinlik o'Ichami qiymatini hisoblaydi. Ikkinchi qatlamda (Maxnet tarmog'i deb ataluvchi tarmoq) yaqinlik o'Ichami vektori $a = (a_1, \dots, a_m)$ bitta nol bo'lmagan komponent bo'lgan vektor $(y_1, \dots, y_m)$ ga aylanadi. Ushbu komponent raqami x kiruvchi vektorga eng yaqin bo'lgan (Xemming metrikasi ma'nosida) o'sha element raqamiga teng bo'lishi zarur. Maxnet tarmog'i to'liq bog'lanishli, bir qatlamli m neyronlardan tarkib topgan. Har bir neyronning chiqish signallari barcha neyron to'rlarini kirishiga o'tadi. Tarmoq chiquvchi neyronlar qiymati barqarorlashmaguniga qadar iteratsiya rejimida ishlaydi. Xemming algoritmi quyidagi ketma-ket qadamlardan iborat:

1. Birinchi qatlam kirishiga signal $\tilde{x} = (1, x_1, \dots, x_n)$ uzatiladi va $(a_k = w_k \cdot \tilde{x})$ yaqinlik o'Ichamlari vektori $a = (a_1, \dots, a_m)$ hisoblanadi, bunda taxmin qilamizki, $y_i(0) = a_i$ ($i=1, \dots, m$) va $t=0$.

2. Ikkinchi qatlamning har bir k – neyronning kirishiga $y_i(t)$ vektor kiradi. Neyronlarni yangi holati $s_i(t+1) = \sum_j q_{ij} y_j(t)$ formula bilan

hisoblanadi, bu yerda $q_{ij} = \begin{cases} 1, & i = j, \\ -\varepsilon, & i \neq j, \end{cases} \quad 0 < \varepsilon \leq 1/n$. Yangi aksonlar

qiymatlari (aktivatsiya qiymatlari) hisoblanadi $y_i(t+1) = f(s_i(t+1))$, bu yerda $f(u) = \begin{cases} u, & u \geq 0, \\ 0, & u < 0. \end{cases}$

3. Aksonlarni barqarorlashtirish sharti tekshiriladi: agar aksonlar barqarorlashsa (ya'ni $y_i(t+1) = y_i(t)$ barcha i lar uchun), u holda algoritm ishni yakunlaydi, aks holda 2-punktga o'tamiz.

Misol. Ikkita 6-o'lchamli etalon-vektor mavjud bo'lsin, $e_1 = (1,1,1,1,-1,1)$ va $e_2 = (-1,1,-1,1,1,1)$. Xemming to'ri yordamida $x = (1,1,1,1,-1,-1)$ vektorga eng yaqin etalon vektor raqamini topish talab qilinadi.

Yechish. x vektor va etalon vektorlar orasidagi yaqinlik o'lchami qiymatlarini hisoblaymiz:

$$a_1 = \frac{6}{2} + \frac{1}{2}(e_1, x) = 3 + \frac{1}{2} \cdot 4 = 5, \quad a_2 = \frac{6}{2} + \frac{1}{2}(e_2, x) = 3 + \frac{1}{2} \cdot (-2) = 2.$$

Keyin Maxnet to'ri yordamida yaqinlashish o'lchami vektoridan (5,2) a maksimal komponentni belgilaymiz:

$$\begin{aligned} \text{1-qadam} & \begin{cases} s_1(1) = 5 - \frac{1}{6} \cdot 2 = \frac{14}{3}, \\ s_2(1) = 2 - \frac{1}{6} \cdot 5 = \frac{7}{6} \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} y_1(1) = \frac{14}{3}, \\ y_2(1) = \frac{7}{6}; \end{cases} \\ \text{2-qadam} & \begin{cases} s_1(2) = \frac{14}{3} - \frac{1}{6} \cdot \frac{7}{6} = \frac{161}{36}, \\ s_2(2) = \frac{7}{6} - \frac{1}{6} \cdot \frac{14}{3} = \frac{7}{18} \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} y_1(2) = \frac{161}{36}, \\ y_2(2) = \frac{7}{18}; \end{cases} \\ \text{3-qadam} & \begin{cases} s_1(3) = \frac{161}{36} - \frac{1}{6} \cdot \frac{7}{18} = \frac{119}{27}, \\ s_2(3) = \frac{7}{18} - \frac{1}{6} \cdot \frac{161}{36} = -\frac{77}{216} \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} y_1(3) = \frac{119}{27}, \\ y_2(3) = 0; \end{cases} \\ \text{4-qadam} & \begin{cases} s_1(4) = \frac{119}{27} - \frac{1}{6} \cdot 0 = \frac{119}{27}, \\ s_2(4) = 0 - \frac{1}{6} \cdot \frac{119}{27} = -\frac{119}{162} \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} y_1(4) = \frac{119}{27}, \\ y_2(4) = 0; \end{cases} \end{aligned}$$

Shunday qilib, Xemming algoritmi x vektorni birinchi etalon sinfiga tayinlaydi.

2.7.4. CNN neyron to'ri

Tanib olish masalasini yechish vaqtini kamaytirish xarakteristikalari quyidagilardan iborat:

- neyron tarmog'i bilan hal qilinadigan masalani (sinflarga ajratish, bashorat qilish, moslashtirish) aniqlash;

- hal qilinayotgan masalaga bo'lgan cheklanishlarni aniqlash (tezlik, javobning aniqligi);

- kirish (tipi: tasvir, o'lchami: 100x100, 30x30, format: RGB, kulrang darajalari) va chiqish ma'lumotlarini (sinflar soni) aniqlash;

- O'ramli tarmoq topologiyasini aniqlash (O'ramli, tanlash ostidagi, to'liq bog'langan qatlamlar soni; belgilar kartalarining soni, yadrolarning o'lchami, faollashtirish funktsiyasi).

Tanib olish sohasidagi eng yaxshi natijalarni Convolutional Neural Network yoki o'ramli neyron ko'rsatdi, u kognitron yoki neokognitron kabi NT arxitekturalari g'oyalarining mantiqiy rivoji bo'lib hisoblanadi. Muvaffaqiyat ko'p qatlamli perseptrondan farq qilgan holda tasvirlarning ikki o'lchamli topologiyasini hisobga olish imkoniyati bilan belgilanadi.

O'ramli neyron tarmoqlari masshtabdagi o'zgarishlar, siljishlar, burilishlar, rakursni almashtirish va boshqa buzilishlarga nisbatan qisman barqarorlikni ta'minlaydi. O'ramli neyron tarmoqlari mashstabdagi o'zgarishlar, burilish, siljish va fazoviy buzilishlarga nisbatan invariantlikni ta'minlash uchun uchta arxitektura g'oyalarini birlashtiradi:

- lokal retseptor maydonlari (neyronlarning ikki o'lchamli lokal bog'lanishlarini ta'minlaydi);

- umumiy sinaptik koeffitsientlar (tasvirning istalgan joyidagi ma'lum bir belgilarni aniqlashni ta'minlaydi va vazn koeffitsientlarining umumiy sonini kamaytiradi);

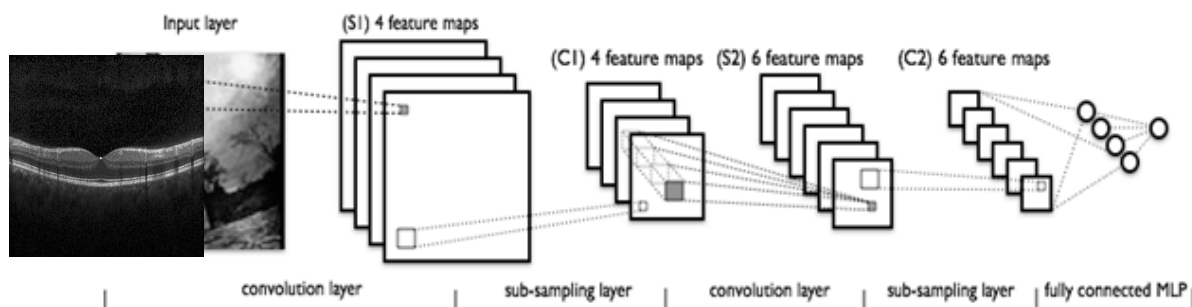
- fazoviy qism-tanlanmalarga ega bo'lgan ierarxik tuzilma.

Hozirgi vaqtda o'ramli neyron tarmog'i va uning modifikatsiyalari aniqligi va tezligi bo'yicha eng yaxshi ob'ektlarni topish algoritmlari hisoblanadi. 2012 yildan boshlab neyrotarmoqlar timsollarni tanib olish bo'yicha mashhur ImageNet xalqaro tanlovida birinchi o'rinlarni egallab kelmoqda.

Aynan shuning uchun neokognitron tamoyillariga asoslangan va xatolikning teskari tarqalish algoritmi bo'yicha o'qitish bilan to'ldirilgan o'ramli neyron tarmog'idan foydalanildi.

O'ramli neyron tarmog'ining tuzilishi.

O'ramli neyron tarmog'i 2.6-rasmga ko'ra qatlamlarning turli turlaridan tashkil toradi: O'ramli (convolutional) qatlamlar, subdiskretlovchi (subsampling, podvo'borka) qatlamlar va "oddiy" neyron tarmog'i – persepton qatlamlari.

2.6-rasm –O'ramli neyron tarmog'i topologiyasi

Qatlamlarning dastlabki ikki turi (convolutional, subsampling), o'zaro o'rin almashgan holda ko'p qatlamli perseptron uchun kiruvchi belgilar vektorini hosil qiladi.

O'ramli tarmoq o'z nomini amal – mohiyati keyinchalik bayon qilinuvchi o'ramdan olgan.

O'ramli tarmoqlar biologik o'xshash tarmoqlar bilan oddiy ko'p qatlamli perseptron o'rtasidagi muvaffaqiyatli oraliq bo'lib hisoblanadi. Bugungi kunda tasvirlarni tanib olish bo'yicha eng yaxshi natijalar ular yordamida olinadi. O'rtacha olganda bunday tarmoqlarning aniqligi oddiy INT nikidan 10-15% ga yuqoridir. O'ramli neyron tarmog'i – Deep Learning ning asosiy texnologiyasi.

O'ramli neyron tarmog'i muvaffaqiyatining asosiy sababi umumiy vaznlar kontseptsiyasi bo'ldi. Katta o'lchamiga qaramasdan bu tarmoqlar ularning ajdodlari – neokognitronga nisbatan oz sondagi sozlanuvchi parametrlarga ega. O'ramli neyron tarmog'ining neokognitronga o'xshash variantlari (Tiled Convolutional Neural Network) mavjud, bunday tarmoqlarda bog'langan vaznlardan qisman voz kechish bo'lib turadi, biroq o'qitish algoritmi o'shaligicha qoladi va xatolikning teskari tarqalishiga asoslanadi. O'ramli neyron tarmog'i ketma-ket mashinada tezroq ishlashi va har bir karta bo'yicha O'ramli jarayonini sof paralellashtirish hamda xatolikning tarmoq bo'ylab tarqalishidagi teskari o'rami hisobiga tez o'qitilishi mumkin.

Neyron modeli

$$NET = \sum_{i=1}^n w_i * x_i + w_0,$$

- bu yerda – i-neyron vazni;
 -neyron chiqishi;
 – yordamchi parametr, siljish;
 –neyronga kiruvchi sinaptik bog'lanishlar soni.

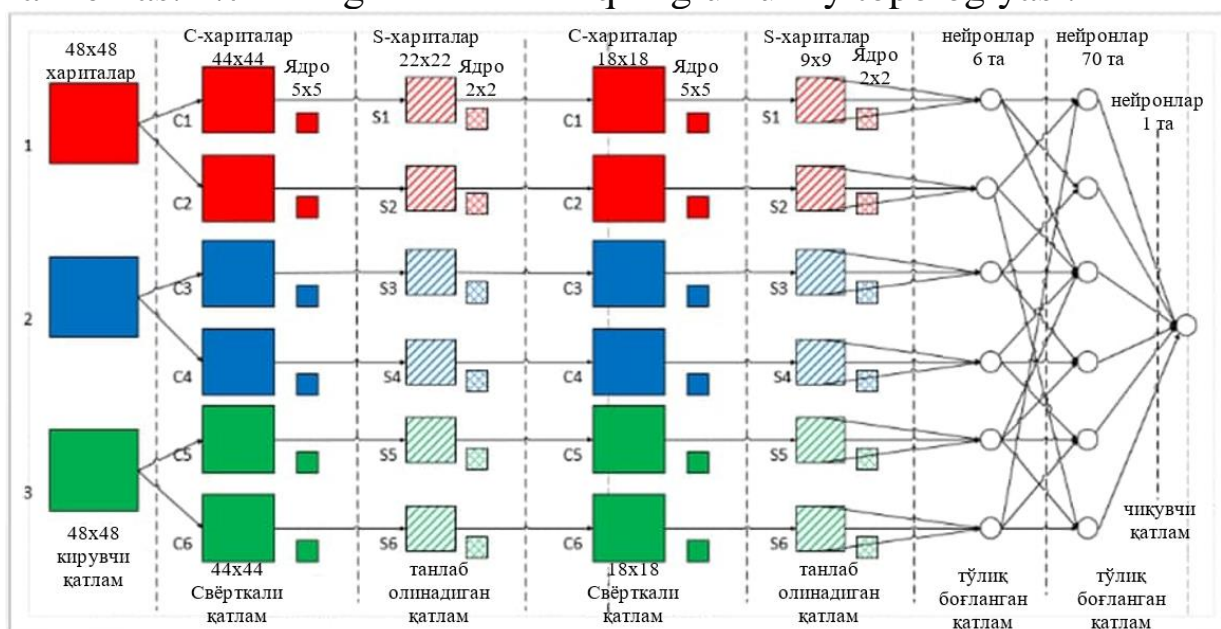
O'ramli neyron tarmog'i topologiyasi

Tarmoq topologiyasini aniqlash hal qilinayotgan masala, ilmiy tadqiqot ishlardan olingan ma'lumotlar va o'z xususiy tajribasiga tayanadi.

Topologiyani tanlashga ta'sir qiluvchi quyidagi bosqichlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- neyron tarmog'i bilan hal qilinayotgan masalani aniqlash (klassifikatsiya, bashorat qilish, modifikatsiya);
- Hal qilinayotgan masaladagi cheklanishlarni aniqlash (tezlik, javob aniqligi);
- kiruvchi (tipi: tasvir, tovush, o'lcham: 100x100, 30x30, format: RGB, kulrang darajalarida) va chiquvchi (sinflar soni) ma'lumotlarni aniqlash.

Neyron tarmog'i bilan hal qilinadigan masala – tasvirlarni, sinflarga ajratish. Tarmoqqa qo'yiladigan cheklanishlar — bu javob berish tezligi – 1 soniyadan ko'p emas va tanib olish aniqligi 70% dan kam emas. 2.7-rasmga ko'ra tarmoqning umumiy topologiyasi.

2.7-rasm — O'ramli neyron tarmog'i topologiyasi

Kirish qatlami

Kirish ma'lumotlari JPEG tipidagi, o'lchami 48x48 piksel bo'lgan rangli tasvirlardan iborat. Agar o'lcham xaddan tashqari katta bo'lsa, hisoblash murakkabligi ortadi, mos holda javob berish tezligiga bo'lgan

cheklanishlar buziladi, bu masalada o'lchamni aniqlash masalasi tanlab olish usuli bilan hal qilinadi. Agar haddan tashqari kichik o'lcham olinsa, tarmoq yuzning muhim belgilarini ajratib ola olmasligi mumkin. har bir tasvir 3 ta kanal: qizil, ko'k va yashil kanallarga bo'linadi. Shunday qilib 48x48 ta pikseldan bo'lgan 3 ta tasvir olinadi.

Kirish qatlami tasvirning ikki o'lchamli topologiyasini hisobga oladi va bir nechta kartalardan (matritsalaridan) tashkil topadi, agar tasvir kulrang darajalarida ifodalangan bo'lsa, karta bitta bo'lishi mumkin, aks holda kartalar 3 ta bo'ladi, bunda har bir karta aniq bir kanaldagi (qizil, ko'k, yashil) tasvirga mos keladi.

Pikselning har bir aniq qiymatining kiruvchi ma'lumotlari quyidagi formula bo'yicha 0 dan 1 gacha bo'lgan diapazonda normallashtiriladi: bu erda f – normallashtirish funktsiyasi;

p – aniq bir piksel rangining 0 dan 255 gacha bo'lgan qiymati;

$\min$ – pikselning minimal qiymati – 0;

$\max$ – pikselning maksimal qiymati – 255.

O'ramli qatlam

O'ramli qatlam kartalar (boshqacha nomi – belgilar kartalari, oddiy hayotda bular oddiy matritsalar) to'plamidan iboratdir, har bir kartada sinaptik yadro mavjud (turli manbalarda uni turlicha ataydilar: skanerlovchi yadro yoki filtr).

Kartalar soni masalaga bo'lgan talablar bilan anihlanadi, agar katta sondagi kartalar olinsa, tanib olish anihligi ortadi, biroq hisoblash murakkabligi oshadi. Ilmiy tadhihodlar tahlilidan kelib chiqqan holda ko'pchilik hollarda birni ikkiga nisbatni olish tavsiya qilinadi, ya'ni avvalgi qatlamning har bir kartasi (masalan, birinchi o'ramli qatlamda avvalgi qatlam bo'lib kirish qatlami hisoblanadi) 2.8-rasmga ko'ra o'ramli qatlamning ikkita kartasi bilan bog'lanadi. Kartalar soni – 6 ta.

O'ramli qatlamning barcha kartalari o'lchamlari bir xil va u formula bo'yicha hisoblanadi:

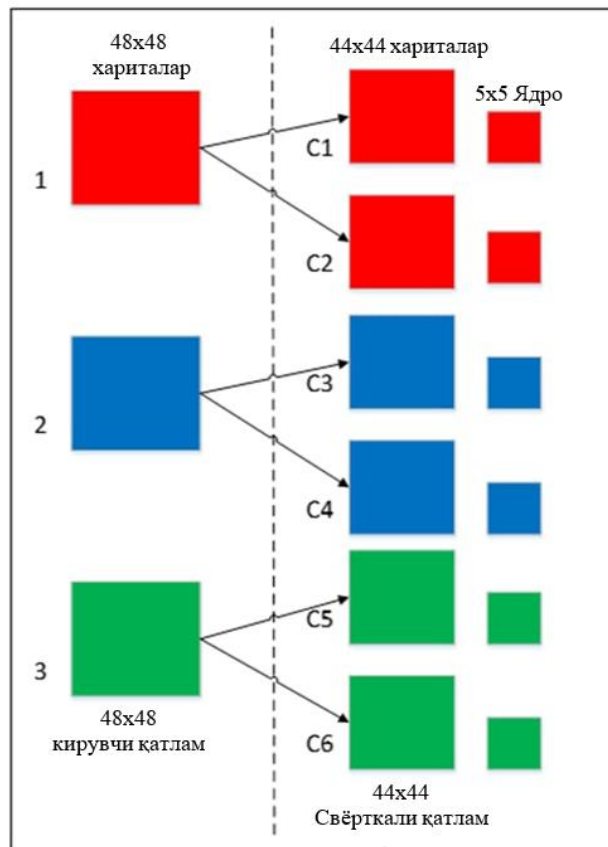
bu yerda (w, h) – o'ramli kartaning hisoblanayotgan o'lchami;

mW – avvalgi kartaning kengligi;

mH – avvalgi kartaning balandligi;

kW – yadroning kengligi;

kH – yadro balandligi.

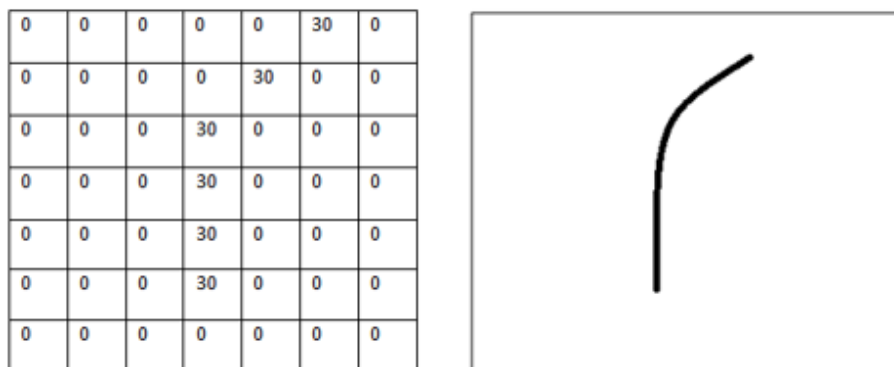

2.8-rasm — O'ramli qatlam bilan avvalgi qatlam kartalari o'rtasidagi bog'lanishlarning tashkillashtirilishi

Yadro avvalgi kartaning butun sohasi bo'ylab sirpanuvchi va ob'ektlarning ma'lum belgilarini topuvchi filtr yoki oynadan iborat. Masalan, agar tarmoq ko'pgina kishilarda o'qitilgan bo'lsa, u holda yadrolardan biri o'qitish jarayonida ko'zlar, og'iz, qoshlar yoki burun sohalarida eng yuqori daraja signal berishi, boshqa yadro boshqa belgilarni aniqlashi mumkin. Yadro o'lchami odatda 3x3 dan 7x7 gacha bo'lgan oraliqda olinadi. Agar yadro o'lchami kichik bo'lsa, u biror-bir belgini ajrata olmasligi mumkin, agar u xaddan tashqari katta bo'lsa, neyronlar o'rtasidagi bog'lanishlar soni ortadi. Yana yadro o'ramli qatlami kartalarining o'lchami juft bo'ladigan tarzda tanlab olinadi, bu quyidagi bayon qilingan tanlash ostidagi qatlamda o'lchamni kamaytirganda ma'lumotlarni yo'qotmaslikka imkon beradi.

Yadro ajraluvchi vaznlar va sinapslar tizimidir, bu o'ramli neyron tarmoqining eng asosiy o'ziga xos xususiyatlaridan biridir. Oddiy ko'p qatlamli tarmoqda neyronlar, ya'ni sinapslar

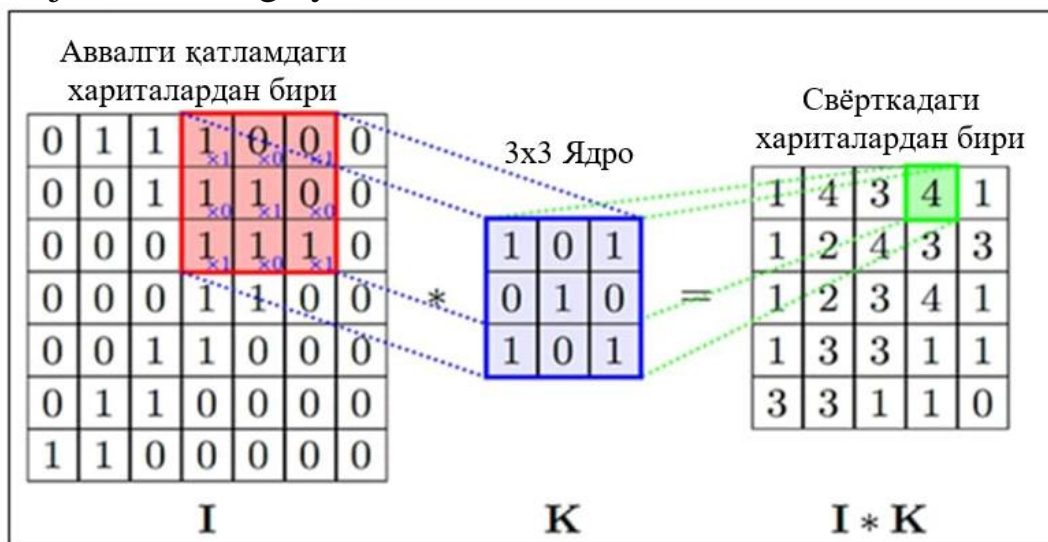
o'rtasidagi bog'lanishlar juda ko'p, bu detektlash jarayonini sezilarli darajada sekinlashtiradi. O'ramli tarmoqda esa, aksincha, keng ko'lamdagi vaznlar bog'lanishlar sonini qisqartirishga va butun tasvir sohasi bo'ylab bitta belgini topishga imkon beradi.

2.9-rasm O'qitilgan belgili yadroga misol

Dastlab o'ramli qatlamning har bir kartasining qiymatlari 0 ga teng. Yadrolar vaznlarining qiymatlari -0.5 dan 0.5 gacha bo'lgan sohada tasodifiy tarzda beriladi.

Norasmiy tarzda bu amalni quyidagicha bayon qilish mumkin – g yadro o'lchamidagi oyna berilgan qadam (odatda 1) bilan butun tasvir f bo'yicha o'tadi, har bir qadamda oyna qiymatlarini yadro g ga elementlar bo'yicha ko'paytiramiz, natija jamlanadi va 2.10-rasmdagi kabi natija matritsasiga yoziladi.

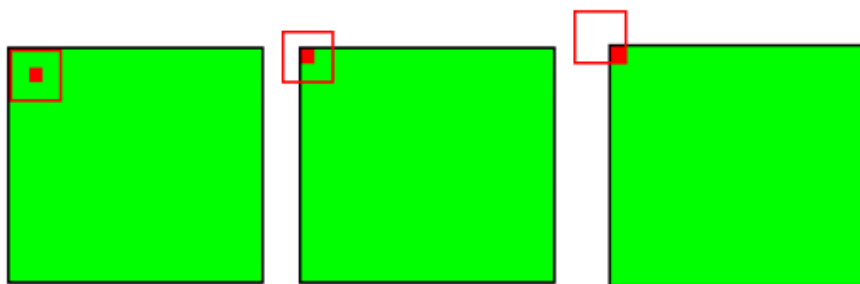

2.10-rasm — O'ramli amali va o'ramli kartasi qiymatlarini olish (valid)

O'ramli va o'ramli kartasi qiymatlarini olish. Yadro siljiriladi, yangi karta xuddi avvalgi karta o'lchami kabi o'lchamda (same) olinadi

Bunda berilgan matritsa qirralariga ishlov berish usuliga bog'liq ravishda natija 2.11-rasmga ko'ra berilgan tasvirdan kichik (valid),

xuddi o'sha o'lchamda (same) yoki kattaroq o'lchamda (full) bo'lishi mumkin.

2.11-rasm — Berilgan matritsa o'ramlisining uch turi

Soddalashtirilgan ko'rinishda bu qatlamni quyidagi formula bilan bayon qilish mumkin:

$$x^l = f(x^{l-1} * k^l + b^l),$$

bu yerda x^l qatlam chiqishi;

$f()$ –faollashtirish funktsiyasi;

b^l - qatlamning siljish koeffitsienti;

*- x kirishning k yadro bilan o'ramli amali.

Bunda qirra effektlari hisobiga berilgan matritsa o'lchamlari kamayadi, formula:

$$x_j^l = f(\sum x_i^{l-1} * k_j^l + b_j^l),$$

bu yerda x_j^l belgilar kartasi (l qatlam chiqishi);

$f()$ –faollashtirish funktsiyasi;

b^l - belgilar kartasi uchun l qatlamning siljish koeffitsienti;

k_j^l – j karta, l qatlam o'ramli yadrosi;

*- x kirishnir k yadro bilan o'ramlimasi.

Tanlov osti qatlami

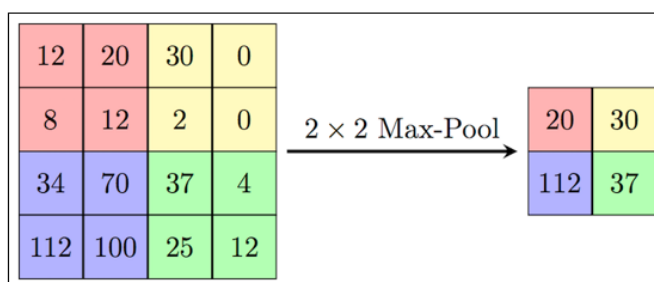
Tanlov osti qatlami o'ramli qatlam kabi kartalarga ega, biroq ularning soni avvalgi (o'ramli) qatlam bilan bir xil, ular 6 ta. Qatlamning maqsadi – avvalgi qatlam kartalari o'lchamini pasaytirish. Agar avvalgi o'ramlimalsida ayrim belgilar aniqlangan bo'lsa, keyinchalik ishlov berish uchun shunchalik batafsil tasvir endi talab qilinmaydi va u kamroq darajadagi tafsilotli tasvirga zichlanadi. Bundan tashqari endi keraksiz bo'lgan detallarni filtrlash ortiqcha o'qitib yubormaslikka yordam beradi.

Tanlov osti qatlami yadrosi (filtr) bilan avvalgi qatlam kartasini

skanerlash jarayonida skanerlovchi yadro o'ramli qatlamdan farq qilgan holda kesishmaydi. Odatda har bir karta 2x2 o'lchamdagi yadroga ega bo'ladi, bu esa o'ramli qatlamning avvalgi kartalarini 2 marta kamaytirishga imkon beradi. Barcha belgilar kartasi 2x2 elementdan iborat yacheykalarga bo'linadi, ulardan qiymati bo'yicha maksimali tanlab olinadi.

Odatda tanlov osti qatlamida ReLU faollashtirish funksiyasi qo'llaniladi. Tanlov osti amali (yoki MaxPooling – maksimalni tanlab olish) 2.12-rasmga mos keladi.

2.12-rasm—O'ramli qatlamining avvalgi kartasi asosida tanlov osti qatlam yangi kartasini shakllantirish. Tanlov osti amali (Max Pooling)

Qatlamni quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$x^l = f(a^l * \text{subsample}(x^{l-1}) + b^l),$$

bu yerda x^l -qatlam chiqishi;

$f()$ –faollashtirish funksiyasi;

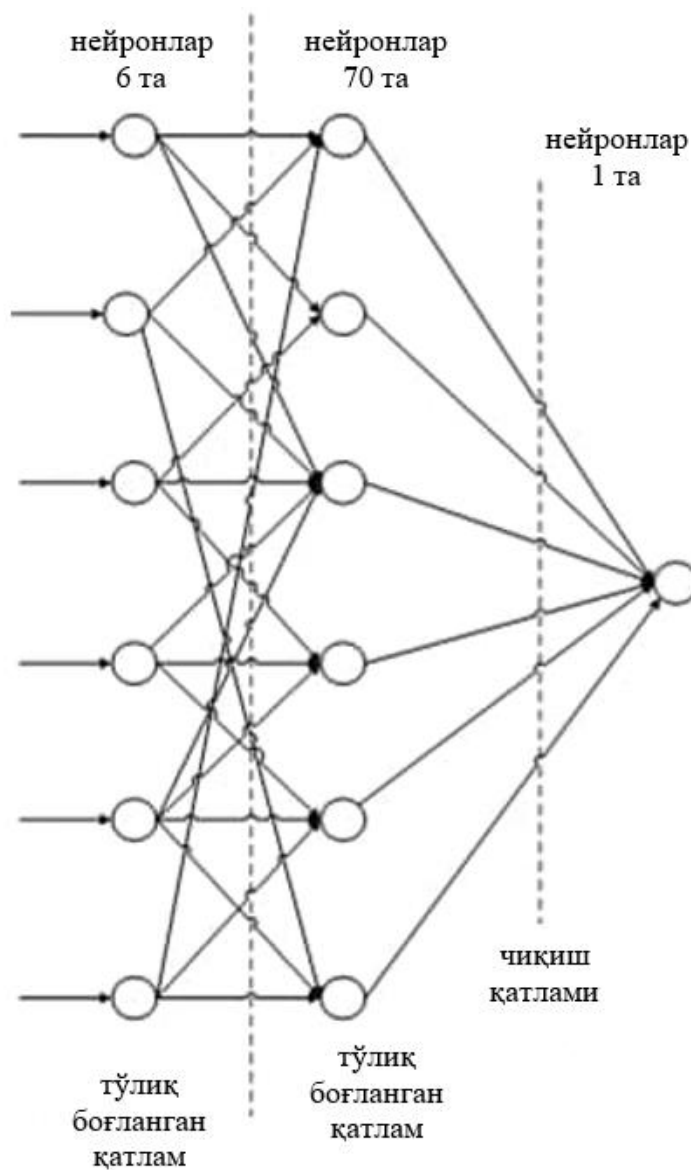
a^l, b^l - qatlamning siljish koeffitsientlari;

Subsample ()–lokal maksimal qiymatlarni tanlab olish amali.

To'liq bog'langan qatlam

Qatlamlar turlaridan oxirgisi bu oddiy ko'p qatlamli perseptron qatlamidir. Qatlamning maqsadi – sinflarga ajratish (klassifikatsiya), murakkab noxiziqli funksiyasi modellashtiradi, uni optimallashtirish orqali tanib olish sifati yaxshilanadi.

2.13-rasm. Neyron to'ri stukturasi

Avvalgi tanlov osti qatlamining har bir xaritasining neyronlari yashirin qatlamning bitta neyroni bilan bog'langan. Shunday qilib yashirin qatlam neyronlari soni tanlov osti qatlam kartalari soniga tengdir, biroq bog'lanishlar albatta shunday bo'lmasligi mumkin, masalan, kartalardan birortasining neyronlarining faqat bir qismi yashirin qatlamning birinchi neyroni bilan bog'langan bo'lishi, qolgan qismi esa ikkinchi neyroni bilan yoki birinchi kartaning barcha neyronlari yashirin qatlamning 1 va 2 neyronlari bilan bog'langan

bo'lishi mumkin. Neyron qiymatlarini hisoblashni quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$x_j^l = f\left(\sum x_j^{l-1} * w_{i,j}^{l-1} + b_j^{l-1}\right),$$

bu yerda x_j^l belgilar kartasi (l qatlam chiqishi);

$f()$ – faollashtirish funksiyasi;

b^l - qatlamning siljish koeffitsienti;

$w_{i,j}^l$ - qatlamning vazn koeffitsientlari matritsasi.

Chiqish qatlami

Chiqish qatlami avvalgi qatlamning barcha neyronlari bilan bog'langan. Neyronlar soni tanib olinayotgan sinflar soniga mos keladi. Biroq binar holatda bog'lanishlar va hisoblashlar sonini kamaytirish uchun bitta neyrondan foydalanish mumkin va faollashtirish funksiyasi sifatida giperbolicheskiy tangensdan foydalaniladigan hollarda neyronning -1 qiymatli chiqishi sinfga tegishli emasligini anglatadi, neyronning 1 qiymatli chiqishi esa aksincha – shaxslar sinfiga tegishlilikni anglatadi.

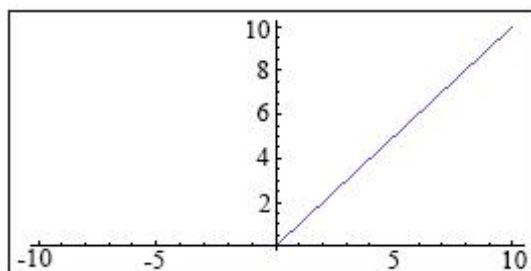
Faollashtirish funksiyasini tanlab olish

Neyron tarmog'ini ishlab chiqish bosqichlaridan biri bo'lib neyronlarni faollashtirish funksiyasini tanlab olish hisoblanadi. Faollashtirish funksiyasining ko'rinishi ko'p jihatdan neyron tarmog'ining funksional imkoniyatlari va bu tarmoqni o'qitish usulini belgilab beradi. Klassik xatolikning teskari tarqalishi algoritmi ikki qatlamli va uch qatlamli neyron tarmoqlarida yaxshi ishlaydi, biroq chuqurlik yanada ortganida muammolarga duch kelishni boshlaydi. Sabablardan biri – gradientlarning so'nishi deb ataluvchi hodisa. Xatolik chiqish qatlamidan kirish qatlamiga tarqalib borgani sari har bir qatlamda joriy natijani faollashtirish funksiyasi hosilasiga ko'paytirish yuz beradi. An'anaviy sigmoidal faollashtirish funksiyasida hosila butun aniqlanish sohasida birdan kichik, shuning uchun ham bir nechta qatlamdan keyin xatolik nolga yaqinlashib boradi. Aksincha, agar faollashtirish funksiyasi cheklanmagan hosilaga ega bo'lsa (giperbolik tangens kabi), tarqalib borishi bilan xatolikning portlovchan ko'rinishdagi ortishi yuz berishi mumkin, bu esa o'qitish protsedurasining noturg'unligiga olib keladi.

Ushbu ishda faollashtirish funksiyasi sifatida yashirin va chiqish qatlamlarida giperbolik tangens, o'ramli qatlamda ReLU qo'llaniladi. Neyron tarmoqlarida qo'llaniluvchi eng keng tarqalgan faollashtirish

funktsiyalarini ko'rib chiqamiz.

ReLU (rectified linear unit)

2.14-rasm ReLU garfigi

$$f(s) = \max(0, s)$$

$$f'(s) = \begin{cases} 1, & s > 0 \\ \text{rand}(0.01, 0.05), & s \leq 0 \end{cases}$$

Afzalliklari

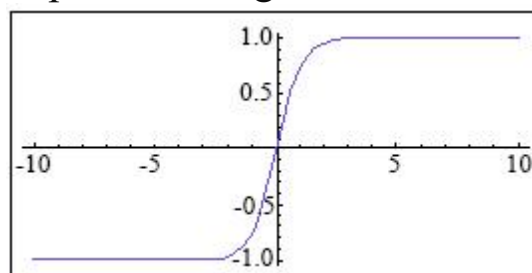
resurslarni talab qiluvchi
amallardan mahrum
keraksiz qismlarni olib
tashlaydi
gradient oshmaydi G`
kamaymaydi

o'qitish tezlashadi

Kamchiliklari

doim ham ishonchli emas,
o'qitish jarayonida
"yo'qolishi" mumkin
vaznlarning o'rnatilishiga
o'ta bog'langan

Giperbolik tangens

2.15-rasm Giperbolik tangens grafigi

$$f(s) = \frac{e^{2s} - 1}{e^{2s} + 1}$$

$$f'(s) = 1 - f(s)^2$$

Afzalliklari

o'z funktsiyasining
qiymati orqali hosilani
hisoblashning soddaligi
qiymatlar oralig'i -1 dan
1 gacha

Kamchiliklari

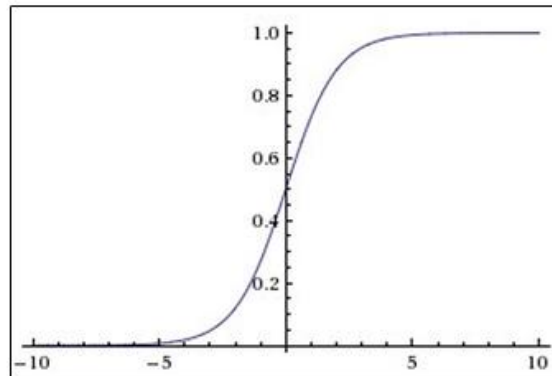
gradientning oshishi yoki
kamaymaydi
ReLU ga nisbatan
resurslarni talab qiluvchi

Sigmoida ko'rinishidagi faollashtirish funktsiyasi

Bu funktsiya uzluksiz funktsiyalar sinfiga kiradi va u kirishda ixtiyoriy haqiqiy sonni, chiqishda esa 0 dan 1 gacha bo'lgan oraliqdagi ixtiyoriy haqiqiy sonni qabul qiladi. Xususan, katta (moduli bo'yicha) manfiy sonlar nolga, katta musbat sonlar esa – birga aylanadi. Tarixan sigmoida keng qo'llanilgan, chunki uning chiqishi neyronni faollashtirish darajasi: faollikning yo'qligidan (0) tortib to'liq to'yingan faollashtirishgacha (1) sifatida yaxshi talqin qilinadi. Sigmoida (sigmoid) quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$f(s) = \frac{1}{1 + e^{-s}}$$

Sigmoidal funktsiyaning quyidagi 2.16-rasmga ko'ra grafigi:

2.16-rasm. Sigmoidal funktsiyaning grafigi

Sigmoidaning eng noxush xususiyati bo'lib funktsiyaning u yoki bu tomondan (0 yoki 1) to'yinganida bu sohalardagi gradientning nolga yaqinlashishi hisoblanadi.

Xatolikning teskari tarqalishi jarayonida bu (lokal) gradientning umumiy gradientga ko'payishini eslatib o'tamiz. Shuning uchun agar lokal gradient juda kichik bo'lsa, u umumiy gradientni amalga nolga teng qilib qo'yadi. Natijada signal neyron orqali uning vaznlariga va rekursiv tarzda uning ma'lumotlariga deyarli o'tmaydi. Bundan tashqari to'yinishning oldini olish uchun sigmoidal neyronlarning vaznlarini berishda juda ehtiyot bo'lish kerak. Masalan, agar berilgan vaznlar xaddan tashqari katta qiymatlarga ega bo'lsa, ko'pchilik neyronlar to'yinganlik holatiga o'tadi, natijada tarmoq yomon o'qitiladi.

Sigmoidal funktsiya:

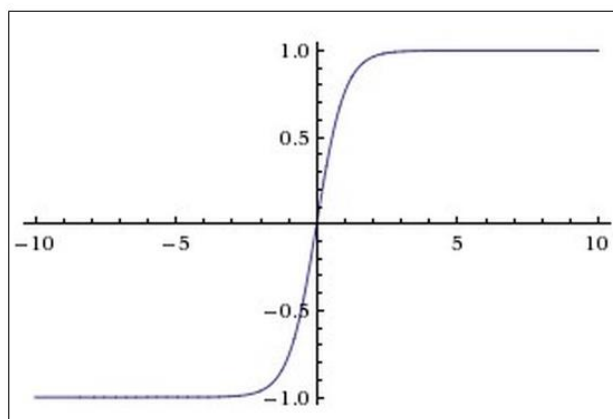
- uzluksiz;
- monoton o'suvchi;
- differentsiallanuvchi bo'lib hisoblanadi.

Giperbolik tangens ko'rinishidagi faollashtirish funktsiyasi

Ushbu ishda yashirin va chiqish qatlamlari uchun faollashtirish funktsiyasi sifatida giperbolik tangensdan foydalaniladi. Bu quyidagi sabablar bilan belgilanadi:

- giperbolik tangens tipidagi simmetrik faollashtirish funktsiyalari standart logistik funktsiyaga nisbatan tezroq yaqinlashishni ta'minlaydi;
- funktsiya uzluksiz birinchi hosilaga ega;
- funktsiya uning qiymatlari orqali hisoblanishi mumkin bo'lgan sodda hosilaga ega, bu esa hisoblashlarni tejab qolishga imkon beradi.

Giperbolik tangens funksiyasining grafigi quyidagi 2.17-rasmda ko'rsatilgan:

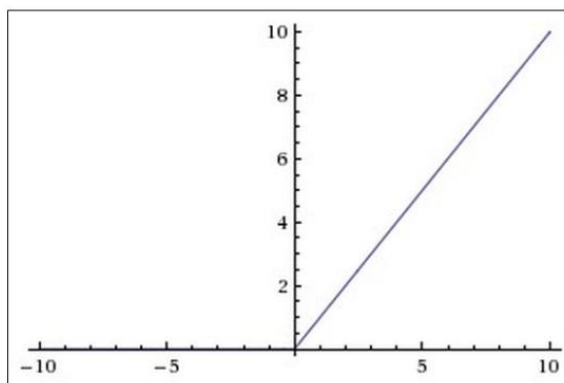
2.17-Giperbolik tangens funksiyasining grafigi

ReLU faollashtirish funksiyasi

Ma'lumki, neyron tarmoqlari ularda qatlamlar soni etarlicha bo'lganida va faollashtirish funksiyasi nochiziqli bo'lganida har qanday murakkab funksiyaga yaqinlashish qobiliyatiga ega. Sigmoidli yoki tangentsial ko'rinishdagi faollashtirish funksiyalari nochiziqli hisoblanadi, biroq ular gradientlarning so'nishi yoki ortishi muammolariga olib keladi. Biroq anchagina sodda variant—faollashtirishning to'g'rilangan chiziqli funksiyasidan (rectified linear unit, ReLU) foydalanish mumkin, u quyidagi formula orqali ifodalanadi:

$$f(s) = \max(0, s)$$

ReLU funksiyasining grafigi quyidagi 2.18-rasmga mos keladi:

2.18-rasm ReLU funksiyasining grafigi

ReLU funksiyasidan foydalanish afzalliklari:

- uning hosilasi birga yoki nolga teng va shuning uchun ham gradientlarning oshib ketishi yoki so'nishi yuz berishi mumkin emas, ya'ni birlikni xatolik deltasiga ko'paytirgan holda delta xatolikni olamiz, agar biz boshqa funksiyadan, masalan, giperbolik tangensdan foydalanganimizda edi, xatolik deltasi o'sishi yoki shundayligicha qolishi mumkin, ya'ni giperbolik tangens hosilasi turli belgi va kattalikka ega bo'lgan sonni qaytaradi, bu esa gradientning so'nishi yoki o'sishiga kuchli ta'sir qilishi mumkin. Bundan tashqari bu funksiyadan foydalanish vaznlarni siyraklashtirilishiga olib keladi;

- sigmoidlar va giperbolik tangensni hisoblash darajaga ko'tarish kabi ko'p resurslarni talab qiluvchi amallarni bajarishni talab qiladi, ReLU esa nolda faollashtirish matritsasini oddiy bo'sag'aviy shakl almashtirish yordamida amalga oshirilishi mumkin;

- manfiy chiqishda kanaldagi keraksiz detallarni olib tashlaydi.

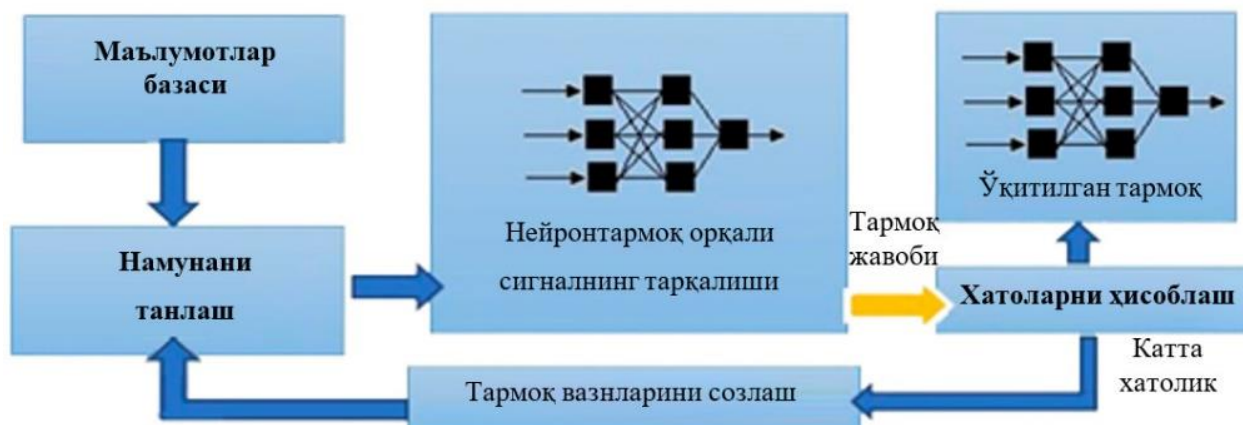
Kamchiliklaridan shularni ta'kidlab o'tish mumkinki, ReLU har doim ham ishonchli emas va o'qitish jarayonida ishdan chiqishi ("o'lishi") mumkin. Masalan, ReLU orqali o'tuvchi katta gradient vaznlarning shunday yangilanishiga olib kelishi mumkinki, bu neyron boshqa hech qachon faollashmaydi. Agar bunday hol yuz bersa, shu vaqtdan boshlab bu neyron orqali o'tuvchi gradient har doim nolga teng bo'ladi. Mos holda ushbu neyron qaytmas tarzda ishdan chiqariladi. Masalan, o'qitishning haddan tashqari katta tezliklarida (learning rate) 40% gacha ReLU "o'lik" bo'lishi (ya'ni hech qachon faollashmaydigan) mumkin. Bu muammo o'qitishning tegishli tezligini tanlab olish vositasida hal qilinadi.

Tasvirni aniqlash muammolarini hal qilish uchun sun'iy neyron tarmoqlaridan foydalanish oldindan o'qitishni talab qiladi.

Soddalashtirilgan neyron tarmoq o'quv jarayonini quyidagicha ifodalash mumkin (2.19 rasm). Ma'lumotlar bazasida mavjud bo'lgan ma'lumotlar kirish ma'lumotlarini mavjud ma'lumotlar bilan taqqoslash orqali neyron tarmoqini o'qitish imkonini beradi. Og'irliklar har gal o'qitishda sozlanadi [119,120].

Qandaydir noma'lum tanuvchi funksiya mavjud bo'lsin $g: X \rightarrow Y$, argument $x_n \in X$, vektor uzunlikdagi sifatida ifodalangan tasvir - sinflar berilgan bo'lsin. O'quv namunasi ushbu funksiyaning qiymatlar to'plami shakliga ega, ya'ni $D = \{(x_0, y_0), (x_1, y_1), \dots, (x_m, y_m)\}$. O'quv

masalasining yechimi g funksiyani D ga kiritilmagan qiymatlar, shu jumladan, uning butun ta'rif xususiyatlari bo'yicha approssimatsiya qiluvchi funktsiyani $h: X \rightarrow Y$, topishga tushadi.

2.19-rasm. Soddalashtirilgan neyron tarmoq o'qitish modeli modeli

Sun'iy neyron tarmog'ini o'qitish algoritmini qo'llash og'irliklar fazosida optimallashtiruv masalasini hal qilishni o'z ichiga oladi. Stoxastik va ommaviy o'rganish usullari mavjud. Stoxastik o'qitish rejimida neyron to'rini kiritish o'quv namunasidan birma-bir misollar bilan bog'lanadi. Har bir misoldan keyin tarmoq og'irliklari yangilanadi (rasm. 2.19). Ommaviy o'qitishda, o'quv misollar butun bir tarmoq og'irliklari yangilanadi, shundan keyin neyron tarmog'i kiritish uchun tayyorlanadi. Tarmoq og'irliklari xatosi keyingi yangilanishlar uchun to'planadi.

Xatolarni o'lchashning klassik mezoni ildiz o'rtacha kvadratik xatolarning yig'indisidir

$$E_n^p = \frac{1}{2} E_{rr}^2 = \frac{1}{2} \sum_j^M (x_j - d_j)^2 \rightarrow \min, \quad (2.16)$$

bu yerda M -chiqish qatlamidagi neyronlar soni, j -chiqish neyronining soni, x_j -neyronning chiqish signalining haqiqiy qiymati, d_j esa kutilgan qiymat hisoblanadi.

Neyron to'rini o'qitishning kvadratik xatosini kamaytirish uchun har bir og'irlikka nisbatan E_n^p chastota hosilasini hisoblab gradient tushish usulidan foydalanamiz. Quyidagi munosabatga ega bo'lamiz:

$$\frac{E_n^p}{w_i} = (x_j - d_j) \times \frac{\partial(x_j - d_j)}{\partial w_i} = (x_j - d_j) \times \frac{\partial}{\partial w_i} g(Y - g(\sum_{j=0}^n w_j x_j)) - (x_j - d_j) \times g'(in) \times x_j, \quad (2.17)$$

$$\frac{\partial E_n^p}{\partial w_i} = x_{n-1}^j \cdot \frac{\partial E_n^p}{\partial y_n^i}, \quad (2.18)$$

$$\frac{\partial E_n^p}{\partial y_n^i} = g'(x_n^j) \cdot \frac{\partial E_n^p}{\partial x_n^i}, \quad (2.19)$$

bu erda g' funksiya aktivatsiyasi

$$\frac{\partial E_n^p}{\partial y_n^i} = x_n^i - d_n^i, \quad (2.20)$$

x_{n-1}^j - j - qatlamning $(n-1)$ -neyronining chiqishi, y_n^i - $(n-1)$ -qatlam neyronlarining barcha chiqishining skalyar mahsuloti va tegishli og'irlik koeffitsientlari. Gradient descent algoritmi keyingi qatlamga xato tarqalishini ta'minlaydi va

$$\frac{\partial E_{n-1}^p}{\partial x_{n-1}^i} = \sum_k w_n^{ik} \cdot \frac{\partial E_n^p}{\partial y_n^i}, \quad (2.21)$$

kamaytirmoqchi bo'lsangiz E_n^p , og'irligi quyidagicha yangilanadi

$$w_i \leftarrow w_i + \alpha \times (x_n^j - d_n^j) \times g'(in) \times x_i, \quad (2.22)$$

bu yerda α o'rganish darajasi.

Agar $E_{rr} = (x_n^j - d_n^j)$ xatosi musbat bo'lsa, tarmoq chiqishi juda kichik va shuning uchun og'irliklar ijobiy kirish ma'lumotlar uchun oshirish va salbiy kirish ma'lumotlar uchun kamaytirish amalga oshiriladi. Agar xato salbiy bo'lsa, aksincha bo'ladi. Gradientni hisoblashda olingan bu xatolikni shovqin deb hisoblash mumkin, bu og'irliklarni tuzatishga ta'sir qiladi va o'qitish uchun foydali bo'lishi mumkin.

Matematik jihatdan gradient har bir o'zlashtiriladigan parametr uchun yo'qotishning qisman hosilasi bo'lib, bitta parametrni yangilash quyidagicha shakllantiriladi [118,121,122]:

$$w_i := w_i - \alpha * \frac{\partial L}{\partial w_n}, \quad (2.23)$$

bunda $-L$ yo'qotish funksiyasi.

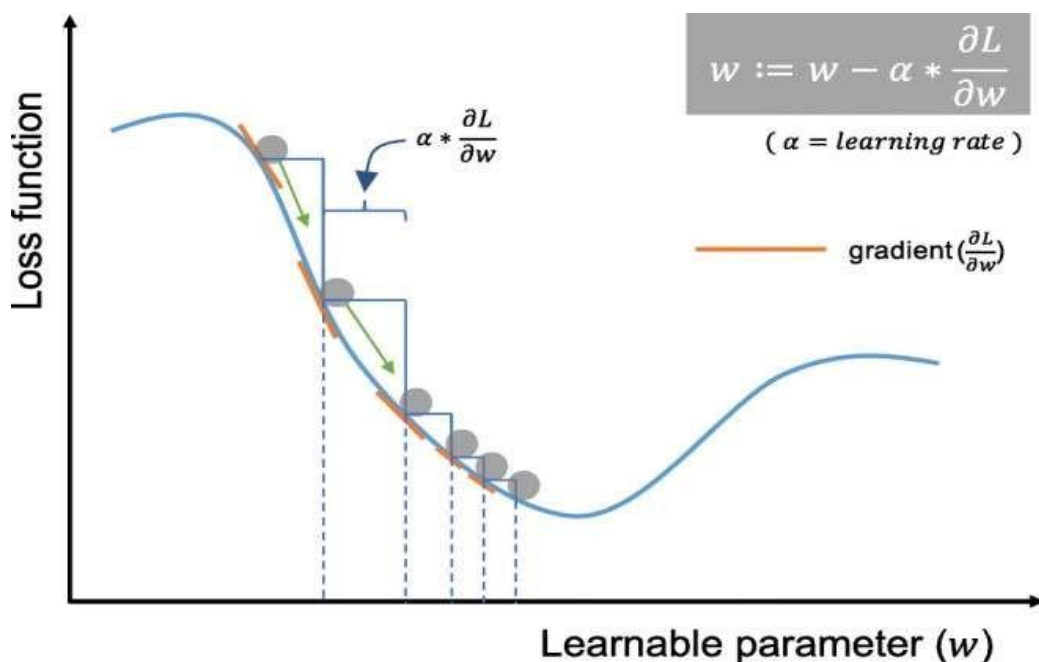
Yo'qotish funksiyasining parametrlarga nisbatan gradienti parametrli yangilanishlarga qo'llaniladigan o'quv ma'lumotlar to'plamining kichik qismi (3.15-rasm) yordamida hisoblanadi. Bu usul mini-partiyali gradient descent deb ham ataladi, ko'pincha stoxastik gradient descent (SGD) deb ham ataladi va mini-partiyasining o'lchami ham giperparametr hisoblanadi[122-123].

Yo'qotish funksiyasining gradientini hisoblangan og'irliklarini topish 2.20-rasmda ko'rsatilgan. Stoxastik learning ommaviy o'qitish ba'zi afzalliklarga ega:

- * ko'p hollarda, ommaviy ancha tezroq;
- * o'zgarishlarni kuzatish uchun foydalanish mumkin;
- * ko'pincha yaxshi tanib olishga yordam beradi.

Nochiziqli tarmoqlar ko'pincha turli chuqurlikdagi ko'plab mahalliy minimallarga ega. Stoxastik o'rganishda og'irliklar tuzatilganda paydo bo'ladigan shovqin tarmoqning bir lokal minimumdan ikkinchisiga, ehtimol chuqurroq sakrashga sabab bo'ladi.

2.20-rasm. Yo'qotish funksiyasining gradientini hisoblangan parametрни (og'irlikni) topish [124].

2.8. Noravshan mantiq

Noravshan to'plamlar murakkab nochiziqli, noaniq obyektlarni modellashtirish va funksiyalarni approksimatsiyalashda keng qo'llaniladi [1-8]. Noravshan modellashtirish g'oyasi shundan iboratki, ob'jekt parametrlari o'rtasidagi matematik bog'lanish odatda lingvistik qoidalarining atamaları bilan ifodalanuvchi sifatli munosabatlar bilan almashtiriladi.

-ta'rif. Noravshan modellashtirish. Noravshan modellashtirish-tizim tavsiflarini noravshan qoidalardan foydalangan holda ta'riflash usulidir. Noravshan modellar asosan uchta sinfga ajratiladi:

- lingvistik noravshan modellar;
- noravshan relyasion modellar;
- Sugeno-Takagi-Kang (TSK) modellari.

Noravshan modellarni qurish 1) tuzilmani; 2) parametrlarni obyektning kiruvchi va chiquvchi ma'lumotlaridan foydalangan holda aniqlashtirishga olib kelinadi.

2.8.1. Lingvistik noravshan modellar

Ko'p kirishli (n) va ko'p chiqishli obyektlar yoki tizimlarga nisbatan lingvistik noravshan modellarning (MIMO-model) tuzilmasi:

$$\begin{aligned} & \text{AGAR } X_1 A_{11} \text{ VA } X_2 A_{12} \text{ VA } \dots X_n A_{1n} \text{ BO'LSA U HOLDA} \\ & Y_1 B_{11} \text{ VA } Y_2 B_{12} \text{ VA } \dots Y_m B_{1m} \text{ DIR} \\ & \text{HAMDA} \\ & \text{AGAR } X_1 A_{21} \text{ VA } X_2 A_{22} \text{ VA } \dots X_n A_{2n} \text{ U HOLDA} \\ & Y_1 B_{21} \text{ VA } Y_2 B_{22} \text{ VA } \dots Y_m B_{2m} \text{ DIR} \end{aligned} \quad (2.24)$$

.....
SHUNINGDEK

$$\begin{aligned} & \text{AGAR } X_1 A_{r1} \text{ VA } X_2 A_{r2} \text{ VA } \dots X_n A_{rn} \text{ BO'LSA U HOLDA} \\ & Y_1 B_{r1} \text{ VA } Y_2 B_{r2} \text{ VA } \dots Y_m B_{rm} \text{ DIR.} \end{aligned}$$

Bitta kirishli (x) va bitta chiqishli (y) obyektlar uchun (SISO-model) model quyidagi shaklda redusiyalanadi:

$$\text{AGAR } X A_i \text{ BO'LSA U HOLDA } B_i, \quad i = \overline{1, n}. \quad (2.25)$$

(2.24) va (2.25) noravshan modellarni noravshan graf, lingvistik qoidalar jadvali (look-up-table with interpolation) va kirish va chiqishlarning ixtiyoriy akslantirilishi (structure-free) ko'rinishida tuzilmaviy ta'riflash mumkin. (2.24) va (2.25) modellarni qurish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. Qoidalar sonini aniqlash. Kirishlar fazosi uchun ham, chiqishlar fazosi uchun ham noravshan klasteringni qo'llash kirish va chiqishlar fazolari bo'linuvchi noravshan tarmoqlar hosil bo'ladi. Bo'linishdan so'ng hosil bo'lgan noravshan tarmoqlar soni (2.24) yoki (2.25) modellardagi qoidalar sonini aniqlaydi.

2. Tegishlilik funksiyasini tanlash. Noravshan modellarni konstruksiyalashda qidiruvning asosiy parametrlari tegishlilik funksiyasining markazi va shakli (shape) dir. Bu parametrlar ko'pincha noravshan modellarni adaptasiyalash uchun ishlatiladi. Modellashtirilayotgan obyektning kirishlari va chiqishlari to'g'risidagi tajribaviy ma'lumotlarini qo'llab, (2.24) yoki (2.25) modellar lingvistik qoidalarining ham antesedent, ham konsekvent qismlarida qo'llab, nazariy jihatdan approksimatsiyaning ixtiyoriy aniqligiga erishish mumkin. Shuni qayd etish joizki, bu masalani yechishning to'g'ridan-to'g'ri usuli, ya'ni muqobil tegishlilik funksiyalar tanlovi yo'q. Oxirgi paytda bu muammo ko'pincha sonli muqobillashtirish, ta'lim muammosi sifatida qo'yiladi. Neyron texnika, genetik algoritmlardan foydalangan holda tegishlilik funksiyasining shunday parametrlari tanlanadiki, ular asosida modellarning aniqligi va to'g'riligi ta'minlanadi. Noravshan modellarning ko'rib chiqilgan turi yaxshi semantic impretatsiyalashuvga, modelning aniqligi va ishonchliligida muhim omil hisoblangan boshqariluvchi interpolyatsiyaga, evristikani umumlashuvga qo'shish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak.

2.8.2. Munosabatning noravshan modeli.

Noravshan relyatsion modelni qurish noma'lum noravshan R munosabatli relyatsion tenglamalar sistemasini yechish muammosi sifatida qaraladi:

$$B = A \circ R, \quad (2.26)$$

Bu yerda $A \in F(x)$ va $B \in F(y)$ - universumlar fazosida aniqlanuvchi noravshan to'plamlar va $R \in F(X * Y)$ - modellashtiriluvchi obyekt yoki sistemaning kirishlari va chiqishlari orasidagi munosabatni ifodalovchi karteziyan ko'paytma orqali aniqlanuvchi noravshan munosabat, $\circ$ - kompozitsiyaning sup-min operatori.

(2.26) bilan berilgan noravshan tizimni identifikatsiyalash masalasi A_i va B_i , $i = \overline{1, n}$ noravshan tarmoqlar ko'rinishida tasvirlanuvchi kiruvchi va chiquvchi ma'lumotlar asosida R baholashga olib kelinadi.

$$R_i = A_i \circ R, \quad i = \overline{1, n}. \quad (2.27)$$

Agar noravshan A va B to'plamlar (2.26) tenglamani qanoatlantirsa, eng katta noravshan R munosabat

$$B = A \circ R \text{ da } R = A \alpha B \quad (2.28)$$

ga teng bo'ladi, bu yerda α A va B ning α -kompozitsiyasini anglatadi.

R tegishlilik funksiyasi quyidagi munosabatlardan aniqlanadi:

$$\begin{aligned} R(x,y) &= 1, & \text{agar } A(x) \leq B(y) \\ R(x,y) &= Y(y), & \text{agar } A(x) > B(y) \end{aligned} \quad (2.29)$$

$n \geq 2$ da istalgan R^* noravshan munosabat quyidagi formulaga asosan kelib chiqadi:

$$R^* = \bigcap_{i=1}^n R_i, \quad R_i = A_i \alpha B_i, \quad i = \overline{1, n}. \quad (2.30)$$

Agar (2.27) sistema yechimga ega bo'lsa, u holda (2.30) munosabat (2.28) ning eng katta yechimi bo'ladi.

(2.27) sistema yechimga ega bo'lishining zaruriy va yetarli sharti

$$\forall i \forall y \exists x ((A_i(x) \geq B_i(y)) \wedge \forall j \neq i (B_j(y) < B_i(y) \rightarrow A_j(x) \leq B_j(y))) \text{ dir} \quad (2.31)$$

2.8.3. TSK-model

N ta kirishli va bitta chiqishli noravshan modellashtiriluvchi sistemani ko'rib chiqamiz. U holda bunday turdagi sistemalarga nisbatan TSK-model

$$\begin{aligned} R^i: & \text{ AGAR } x_1 A_1^i \text{ VA } x_2 A_2^i \dots \text{ VA } x_n A_n^i \text{ BO'LSA} \\ & \text{ U HOLDA } Y^i = f^i(x_1, x_2, \dots, x_n), \end{aligned} \quad (2.32)$$

ko'rinishda bo'ladi, bu yerda $R^i, i = \overline{1, m}$ - i-implikasiya, m-noravshan modelning qoidalar soni, $x_1, x_2, \dots, x_n$ - modelning kiruvchi o'zgarishlari, $A_j^i, i = \overline{1, n}$ - kiruvchi o'zgaruvchilarning noravshan qism to'plamlari, y^i - kirishlarning nochizikli (yoki chizikli) funksiyasi sifatida aniqlanuvchi i-chiqishi.

$(x_1^0, x_2^0, \dots, x_n^0)$ kiruvchi o'zgaruvchilarning qiymatlari ma'lum bo'lsa, noravshan modelning yakuniy chiqishi

$$Y = \sum_{i=1}^n W_i y^i / \sum_{i=1}^n W_i, \quad (2.33)$$

Sifatida aniqlanishi mumkin, bu yerda W_i - i-implikasiya shartli qismining chinlik qiymati bo'lib, u

$$W^i = \bigwedge_{j=1}^n \mu_{A_j^i}(x_j^0) \quad (2.34)$$

kabi hisoblanadi.

Bu yerda $\mu_{A_j^i}(x_j)$ - A_j^i noravshan qism to'plamlarning tegishlilik funksiyasi.

TSK-model, umuman olganda bir nechta qoidalardan foydalangan holda murakkab nochizikli funksional bog'lanishni ta'riflashi mumkin.

Bunday modelni qurish qoidalari shartli qismining muqobil tuzilmasini (ya'ni kiruvchi o'zgaruvchilarning tegishlilik funksiyasini), tuzilmaning konsenkventini (ya'ni qanday termlar nochiziqli yoki chiziqli tenglamaga qo'shilishini aniqlash va ularning parametrlari bahosi) aniqlashni nazarda tutadi.

Shuni qayd etish joizki, amaliyotda TSK-modelni qurish oson masala emas. Bunday modellarni qurishning qat'iy tizimli prosedurasi mavjud emas. Bundan tashqari industrial jarayonlarni modellashtirishda tuzilmaviy va parametric off-line indentifikasiya uchun kiruvchi va chiquvchi ma'lumotlarni to'plash qiyindir.

TSK-modellarni qurish prosedurasini yaxshilash uchun bir qator g'oyalar va usullar taklif etilgan. R.Langary va L.Wang da TSK-modellarni aniqlashga yangi yondashuv taklif etilgan, unda noravshan to'plamlarni yaratish uchun noravshan diskretlashtirish vositalaridan foydalangan holda avvalo modellarning shartli qismi aniqlanadi. Noravshan to'plamlar soni modelning konsenkvent qismidagi qoidalar sonini va chiziqli tenglamalar sonini aniqlaydi. Ushbu chiziqli tenglamalarning parametrlari orthogonal estimatordan foydalangan holda baholanadi. Quyida bunday modellarni qurishning turli xil uslublarini solishtirish jadvali keltiriladi

2.2-jadval.

Modelning nomi	Kirishlar soni	Qoidalar soni	O'rta kvadratik xatolik
Tong modeli (Tong, 1979)	2	19	0,469
Pedruks modeli (Pedruks(1984)	2	81	0,320
Xu modeli (Xu va Lu, 1987)	2	25	0,328
Boks modeli (Boks va Djekins, 1976)	6	-	0,202
Sugeno modeli (Sugeno, Yasukava, 1993)	3	6	0,190
Vang modeli (Vang va Langari, 1994)	2	5	0,158
Sugno modeli (Sugeno va Tanaka, 1991)	6	2	0,068
Langari va Vang modeli (Langari va Vang, 1994)	6	2	0,066

TSK-modellarning aniqlash va tasvirlashning samarali bo'lishi uchun zarur bo'lgan qoidalarining kam soni va ma'lumotlarning kichik hajmi kabi ustuvorliklariga qaramay, ular lingvistik va relyatsion modellarga qaraganda, evristikalarni qo'shishning semantik qiyinchiligidan aziyat chekadilar TSK va lingvistik modellar xossalariining nisbiy baholanishi quyida keltirilgan (2.3-jadval).

2.3-jadval

Xossa	TSK-model	Lingvistik model
1. Tasvirlash	Samarali	Samarali emas
2. Umumlashtirish	Past	Yuqori
3. Qoidalar soni	Past	Yuqori
4. Semantik qiymat	Chegaralangan	Yaxshi
5. Evristikani qo'shish	Qiyin	Oson
6. Interpolyatsiya	Boshqarilmaydi	Boshqariluvchi
7. Aniqlashtirish uchun ma'lumotlar	Kam	Ko'p

U yoki bu modellarning ustuvorliklari va kamchiliklarini hisobga olgan holda noravshan chiziqli modelni bo'lishga asoslangan to'ldiruvchi noravshan bo'linish qonuniyatini hisobga oluvchi yangi yondashuv taklif etiladi. U quyidagi misolda tasvirlanib o'tiladi.

Misol. Fermenterda bosim dinamikasining noravshan modeli aniqlashtiriladi. Noravshan TSK-model quyidagi ko'rinishda qabul qilinadi:

R_1 : AGAR $x(k)$ kichik va $y(k)$ o'rta bo'lsa

U HOLDA $y(k+1) = a_1 y(k) + b_1 x(k) + c_1$

..... (2.35)

R_m : AGAR $x(k)$ taxminan nol va $y(k)$ katta bo'lsa

U HOLDA $y(k+1) = a_m y(k) + b_m x(k) + c_m$,

Bu yerda $x(k)$, $y(k)$ –* shartli qismning o'zgaruvchilari, a_i, b_i, c_i - konsekvant parametrlar, k – diskret vaqt. Yuqorida ko'rsatilib o'tilganidek, (2.35) noravshan modelni qurish modeli

1) (2.35) modeldagi qoidalarining shartli qismida tegishlilik funksiyasini aniqlash va

2) o'ng qism tuzilmasini va a_i, b_i, c_i parametrlarning qiymatini

baholashga asoslanadi. Birinchi bosqichning mos vositasi giperplanar noravshan sinflashtirish, ikkinchi bosqichda esa aniqlashtirish nazariyasining mashhur usullari qo'llanilishi mumkin.

Giperplamar noravshan sinflashtirishdan foydalangan holda quyidagi uchta qoida aniqlangan:

AGAR $y(k)$ past va $x(k)$ ochiq bo'lsa

U HOLDA $y(k+1) = 0,67y(k) + 0,0007x(k) + 0,35$

AGAR $y(k)$ o'rta va $x(k)$ yarim yopiq bo'lsa

U HOLDA $y(k+1) = 0,80y(k) + 0,0028x(k) + 0,07$

AGAR $y(k)$ yuqori va $x(k)$ yopiq bo'lsa

U HOLDA $y(k+1) = 0,90y(k) + 0,0071x(k) - 0,39$

Ko'rinib turganidek, formenterdagi bosimning dinamik modeli birinchi tartibli noxiziqli regression model orqali tasvirlanadi.

Asl noravshan chiziqli bo'linishdan klapan va bosim holati uchun to'ldiruvchi bo'linishning tegishlilik funksiyalari keltirib chiqarildi.

2.9. Evolyutsion algoritmlar

Tabiiy evolyusion jarayonlarni modellashtirish qonuniyatlari asosidagi genetik algoritmlar maqsad funksiya o'zgarishiga mos topilgan yechimni o'zgarishini talab qiladigan masalalarni yechish imkonini beradi.

Statsionar funksiyalar optimizatsiyasida qo'llaniladigan standart genetik algoritmdan berilgan sinf masalalarini yechishda to'g'ridan-to'g'ri foydalanib bo'lmaydi. Chunki genetik algoritmning boshlang'ich avlod yaratish jarayonida populyasiyaning xilma-xilligi tezda yo'qoladi. Bu xilma-xillik maqsad funksiyani o'zgarishi asosida algoritmning moslashuvchanligi uchun zarur. Mazkur muammoni hal etish uchun populyasiya xilma-xilligini saqlovchi maxsus usullar qo'llaniladi. Bu usullar uchta asosiy sinfga ajratiladi: populyasiyada xilma-xillikni saqlovchi algoritmlar, moslashuv tartibidan foydalanuvchi algoritmlar, qo'shimcha "genetik ma'lumotlar" ga ega bo'lgan algoritmlar.

Evolyusion qidiruv jarayoniga ega populyasiyada xilma-xillikni saqlovchi algoritmlarni quyidagilarga ajratish mumkin:

- "Tasodifiy migrant" (randomim migrants) usuliga asoslangan algoritmlar. Mazkur usulda har bir populyasiyaning qismi

tasodifiy generatsiya orqali hosil qilingan yangi organizmlar bilan to'ldiriladi.

- Termodinamik xususiyatli algoritmlar. "Erkin energiya" deb ataluvchi boshqarish yo'li bilan populyasiyalar xilma-xillagini boshqarishni ta'minlash g'oyasi "termodinamik" genetik algoritmnining asosini tashkil etadi.

- Organizmlarni "yosh" ni inobatga oluvchi algoritmlar. Organizm "yosh" ini inobatga olish orqali sifat funksiyasini takomillashtirish mazkur algoritmni asosiy g'oyasi hisoblanadi. Bunda "o'rta yoshli" li organizmlar muhim o'rin tutadi.

- Adaptatsiya protsedurasidan foydalanuvchi algoritmlar. Bu algoritmlar statistik yoki evristik qonun asosida o'z parametrlarini o'zgartiradi.

- "Adaptiv mutatsiya" usuli (adaptive hyper mutation). Bu usul algoritmnining ishlash sifati yomonlashishi kuzatilganda, mutatsiya darajasini keskin oshirish imkonini beradi.

- "O'zgaruvchan lokal qidiruv" usuli (variable local search). Mazkur usul sifat funksiyasining o'rtacha qiymati kamayishi kuzatilganda mutatsiya darajasini oshiradi.

- Chatishtirish ehtimolligi va mutatsiya darajasini moslashtiruvchi usullar. Moslashish algoritmnining ishlash jarayonida uzluksiz amalga oshiriladi.

- "xotira" ning (qo'shimcha "genlar" yoki "xromosomalar") qo'shimcha shaklidan foydalanuvchi usullar. Ushbu usullar oldindan aniqlangan eng yaxshi yechimlarni kelgusida foydalanish uchun saqlab qoladi.

- "tuzilmali genetik algoritm". Mazkur algoritm organizmlarning ko'p pog'onali tuzilmasidan foydalanishga asoslangan bo'lib, bunda birinchi pog'onali genlar quyi pog'ona genlarini faollashtiradi.

Fiksirlangan o'zgaruvchi muhit sharoitida yangi populyasiyani tashkil etish uchun eng yaxshi organizmlarni saqlash usuli taklif etilgan. O'zgarish sanoqli avlodlar almashishida yuzaga keladi. Bunda populyasiyaning eng yaxshi organizmlari berilgan vaqt oraliqlarida saqlanib boradi. Maqsad funksiya o'zgarganda yangi populyasiyani oldingi bosqichlarda saqlangan yechimlar bilan qisman (5-10%), qolgan organizmlar esa tasodifiy to'ldiriladi. Ushbu yondoshuvdan foydalanganda algoritmnining sifati tasodifiy initsializatsiya algoritmidan yuqori ekanligi ko'rsatilgan. Biroq saqlangan yechimlarning katta

qismini yangi populyasiyaga o'tkazish (50-100%) yoki funksiyaning keskin o'zgarishi algoritmning ishlash sifati pasaytirib yuboradi.

Populyasiyaning eng yaxshi organizmlarini saqlovchi "bilimlar ombori" deb ataluvchi maxsus yondashuv taklif etilgan bo'lib, bunda atrof-muhitning turli shartlari inobatga olingan va klassifikatsiyalashgan bo'lishi mumkin. Teng vaqt oralig'idagi eng yaxshi organizmlar omborda saqlanadi va muhit holatiga ko'ra tartiblanadi. Muhitda o'zgarish yuzaga kelsa, algoritm qaytadan ishga tushiriladi va bunda populyasiyaning bir qismi bilimlar omboridagi organizmlardan tashkil topadi. O'tkazilgan tadqiqotlar bilimlar omboridagi ma'lumotlardan samarali foydalanish tajribasini talab qilishini ko'rsatdi. Biroq bunday yondashuvdan turli tipli atrof-muhit holatlari klassifikatsiyalashganda foydalanish mumkin.

Uchinchi sinf usullari diskret va davriy o'zgaruvchan muhitlar uchun ancha samarali bo'lsada, biroq ularning ko'pchiligini uzluksiz o'zgaruvchan optimumli masalalarga qo'llab bo'lmaydi. Yuqorida keltirilgan barcha yondoshuvlar evristik bo'lib, ularning samaradorligi maqsad funksiyasi turli tipda bo'lgan masalalarda turlicha bo'lishi mumkin.

Ayni paytda adabiyotlarda statsionar bo'lmagan funksiyalar optimizatsiyasida genetik algoritmlarning turli variantlarini taqqoslashga kam e'tibor berilmoqda. Shuning uchun mazkur dissertatsiyada bir qator tez-tez foydalaniladigan usullar taqqoslangan. Taqqoslash dinamik tizimni optimal boshqarishni qidirish masalasini yechish misolida o'tkazilgan bo'lib, maqsad funksiyaning turli tipli o'zgarishlariga yaxshi moslashish imkonini beradigan yuqorida ko'rib chiqilgan usullarning modifikatsiyalari taklif etilgan.

2.9.1. Evolyusion algoritmlarda genetik algoritmlarni tutgan o'rni

Genetik algoritmlar 50-yillarning boshlarida bir necha biologlar biologik tizimlarni simulyasiyasi uchun kompyuterdan foydalanishganda paydo bo'la boshlangan[1,4]. Biroq genetik algoritmlar hozirgi darajadagidek mashhurlikka 1960-yillar oxiri va 1970-yillar boshlarida Michigan Universitetidan Jon Xolland boshchiligida o'tkazilgan ilmiy ishlar natijasida erishdi.

Genetik algoritm potensial yechimlar populyasiyasini ko'rib chiqish asosida ko'p yo'nalishli qidiruvni amalga oshiradi va u ushbu yo'nalishlar o'rtasida axborot almashinuvi va shakllanishini ta'minlaydi. Populyasiyalar simulyatsiyalashgan evolyusiyaga uchraydi: har bir generatsiyada nisbatan "yaxshi" yechimlar reproduksiya uchun saqlanib

qoladi, “yomon”lari esa chiqarib yuboriladi. Turli yechimlarni farqlash uchun muhit vazifasini bajaruvchi maqsad (baholash) funksiyasidan foydalaniladi.

Genetik algoritmnining ishlash mexanizmi juda sodda bo‘lib, amallarning soddaligi va samaraning yuqorililigi uning asosiy yutuqlaridan biri hisoblanadi.

Genetik algoritmlarning asosiy xossalarini ko‘rib chiqaylik. Boshida individlar populyasiyasi (xromosomalar deb ataluvchi bitlar satri) olinadi. Har bir individga qidiruv fazosidagi bitti nuqta mos qo‘yiladi. Populyasiya o‘lchami masala o‘lchamiga bog‘liq bo‘lib, u individlar soniga teng bo‘ladi va uni tadqiqotchi beradi.

Har bir individ 0 va 1 lar yordamida kodlangan satrdir. Masalan, 0 dan 31 gacha bo‘lgan butun sonlarni ikkilikda quyidagicha kodlashimiz mumkin.

(00000)

(00001)

(00010)

.....

.....

(11111)

Bunda har bir satr 5 ta belgidan iborat, ya’ni 5 bit. Ularni bitlar, satr esa xromosoma deb ataladi.

O‘zgaruvchilarni kodlash turli usullarda amalga oshirilishi mumkin. Bundan tashqari o‘zgaruvchilari ikkilik bo‘lgan masalalar ham uchrab turadi, ularda kodlash shart emas. Shunday qilib, tasodifiy ravishda n ta individ olamiz va boshlang‘ich populyasiyani tuzamiz.

$x_1 = (01100)$

$x_2 = (11001)$

.....

$x_n = (00011)$

Bu nuqtalarda funksiyaning qiymatlarini hisoblaymiz.

$f(x_1), f(x_2), \dots, f(x_n)$.

$f(x)$ – tadqiq etiladigan funksiya. Bu optimallashtiriladigan funksiya ham bo‘lishi mumkin.

Quyidagi hisoblaymiz:

$$F = \sum_{i=1}^n f(x_i).$$

$f(x_i)$ - (x_i) individ sifati (yaroqliligi)ning bahosi.

Barcha individlar va populyatsining yaroqliligi aniqlangach, har bir individning yashab ketish ehtimolligi quyidagicha hisoblanadi.

$$P_s^1 = f(x_1) / F ,$$

.....

$$P_s^n = f(x_n) / F .$$

Har bir individning kumulyativ ehtimolliklari quyidagicha hisoblanadi.

$$P_{cum}^1 = P_s^1 ,$$

$$P_{cum}^2 = P_s^1 + P_s^2 ,$$

.....

$$P_{cum}^n = \sum_{i=1}^n P_s^i ,$$

$$0 < P_{cum}^1 < P_{cum}^2 < \dots < P_{cum}^n = 1 .$$

Bu seleksiyani amalga oshirish uchun bajariladi. Seleksiya sun'iy ravishda tabiiy genetik seleksiya kabi amalga oshiriladi. Seleksiya natijasi yaroqliligi yuqori bo'lgan individlar yashash va ko'payish imkoniyati ko'proq, yaroqliligi past bo'lgan individlar yashash va ko'payish imkoniyati kamroq bo'lishidan iborat.

Seleksiyani amalga oshirish uchun $[0,1]$ oraliqdan r_1 tasodifiy son olinadi. Agar $P_{cum}^k < r_1 < P_{cum}^{k+1}$, bo'lsa, bu x_{k+1}^1 xromosomani navbatdagi nasl uchun tanlanishini bildiradi. Bu jarayon r tasodifiy son bilan n marta takrorlanadi va n ta xromosoma navbatdagi nasl uchun tanlanadi. Shuning uchun yaroqliligi yuqori bo'lgan individlar yangi naslda bir nechta nusxalariga ega bo'lishi mumkin. Yaroqliligi kamlari esa yangi naslda umuman bo'lmasligi mumkin.

Genetik algoritmnining ikkinchi asosiy operatori chatishtirish hisoblanadi. Chatishtirish uchun populyasiyaning bir necha xromasomalari tanlanadi. Ularning soni P_c dastlabki chatishtirish ehtimolligiga bog'liq bo'ladi. Agar $P_c = 0.25$ bo'lsa, populyasiya o'lchami 16 ga teng va har bir nasl olishda 4 tadan xromosoma qatnashadi. Agar x_m va x_k chatishtirish uchun tasodifiy tanlangan va xromosoma uzunligi I ga teng bo'lsa, u holda qabul qiluvchi tasodifiy j son $1 \leq j < I$ tengsizlikni qanoatlantiradi.

Faraz qilaylik, $x_m = (1101101)$, $x_k = (1110010)$ va $j=3$ bo'lsin.

Bu x_m va x_k avlodlar chatishtirish natijasida quyidagi ko'rinishga ega bo'lishini bildiradi:

$$x'_m = (1100010) ,$$

$$x'_k = (1111101).$$

j ning qiymati chatishtirish nuqtasi deb ataladi. Ushbu nuqtadan xromosomalar kesiladi va avlodlar olish uchun ularning o'rinlari almashtiriladi. Mazkur amalni qolgan tanlangan juftliklar uchun ham qo'llab, chatishtirish jarayonini yakunlaymiz va olingan yangi avlodlarni ularning ota-onasi bilan populyasiyaga kiritamiz.

Genetik algoritmlardagi uchinchi asosiy amal – bu mutatsiyadir. Tabiiy mutatsiyaga o'xshash bo'lgan sun'iy mutatsiyada xromosomadagi bitta bit o'zgaradi. Ya'ni, agar $x_k = (1110010)$ xromosoma mutatsiya uchun ajratib olingan bo'lsa, u holda yana j (j ning qiymati qatordagi bitlar sonidan oshib ketmasligi kerak) tasodifiy soni beriladi va 0 dan 1 ga o'zgaruvchi (yoki aksincha) genning tartib raqati aniqlanadi. Faraz qilaylik, $j=1$. Bu x_k xromosomaning birinchi geni 1 dan 0 ga o'zgarishini bildiradi, ya'ni $x'_k = (0110010)$, qolgan genlar esa o'zgarmasdan qoladi. Olingan yangi xromosoma populyasiyaga qo'shiladi. Keyin seleksiya o'tkaziladi, so'ngra boshlang'ich o'lchamli populyasiya tuziladi.

Bu amallarni ketma-ket o'tkazib va yangi generatsiyalarni yaratib, har bir generatsiyada populyasiyaning o'rtacha yaroqliligi yaxshilanganini kuzatish mumkin. Bir necha generatsiyalardan so'ng, populyasiyaning yaroqliligining yaxshilanishi juda kichikligi ko'rinadi, shunda oxirgi generatsiyaning eng yaxshi organizmini masalaning yechimi deb tanlab, jarayonni to'xtatish mumkin.

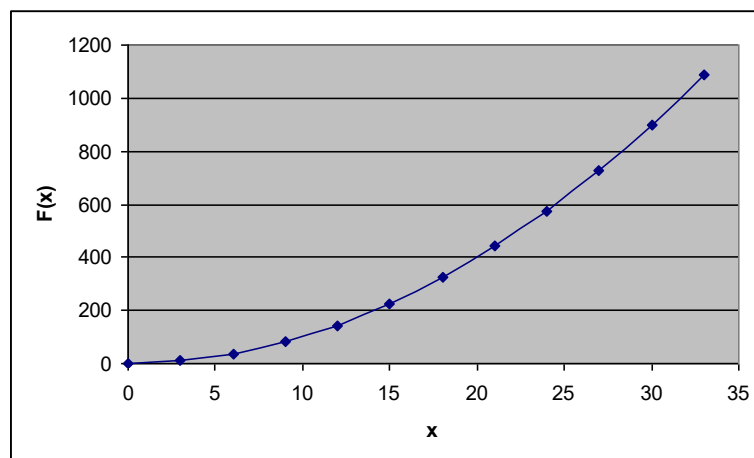
Odatda generatsiyalar soni avvaldan beriladi. Shuningdek P_m mutatsiyaning ehtimolligi ham oldindan beriladi. Bu qiymat mutatsiyaga uchraydigan xromosomalar sonini aniqlaydi. Ya'ni, agar populyasiyaning o'lchami 20 va $P_m = 0.05$ ga teng bo'lsa, bu mutatsiyada 1 ta xromosoma ($20 \cdot 0.05 = 1$) qatnashishini bildiradi.

2.9.2. Optimizatsiya masalasini genetik algoritm yordamida yechish

Mazkur bo'limda genetik algoritmning asosiy xususiyati ko'rib chiqiladi. Soddaroq bo'lishi uchun dastlab genetik algoritm yordamida bir o'zgaruvchili funksiya optimizatsiyasini ko'rib chiqaylik. Masalan, $F(x) = x^2$ funksiyaning $x \in [0, 31]$ dagi maksimizatsiyani (2.2-rasm).

Genetik algoritmdan foydalanishdan oldin, birinchi navbatda o'zgaruvchini bitli satr ko'rinishida kodlab olishimiz zarur. 0 va 31 orasidagi ixtiyoriy butun sonni 5 xonali ikkilik son bilan ifodalash mumkin ((00000)=0 va (11111)=31). Bunda xromosoma uzunligi 5ga teng bo'ladi.

Boshlang'ich populyasiya sifatida 5 ta genli ixtiyoriy 4 ta xromosoma yordamida olamiz. Masalan, 01101; 11000; 01000; 10011.

2.21-rasm. $F(x)$ ni maksimizatsiyalash uchun

Navbatdagi qadamda olingan xromosomalarning yaroqliligi funksiyaga o'zgaruvchining haqiqiy qiymatini qo'yish orqali tekshiriladi. Masalan, $x = 01000_2$ da $F(01000)_2 = F(8) = 64$. Shu tariqa barcha individlarni yaroqliligi tekshiriladi va quyidagi formula yordamida har bir individning yashab ketish ehtimolliklari hisoblanadi.

$$P_s^i = F_i / \sum_{j=1}^4 F_j, \quad i = \overline{1,4},$$

Quyidagi formula yordamida esa kumulyativ ehtimolliklari hisoblanadi.

$$P_{sum}^i = \sum_{j=1}^i F_s^j, \quad i = \overline{1,4}.$$

Olingan barcha ma'lumotlarni jadval ko'rinishida yozib olamiz.

2.4-jadval

Boshlang'ich populyasiya	Butun qiymat	$F(x) = x^2$	P_s	P_{cum}	Seleksiyadan keyingi son
01101	13	169	0.14	0.14	1
11000	24	576	0.49	0.63	2
01000	8	64	0.06	0.69	0
10011	19	361	0.31	1	4
O'rtasa		293	0.25		1
Maksimal		576	0.49		2
Jami		1170	1		4

Seleksiyani amalga oshirish uchun $[0,1]$ oraliqdagi ixtiyoriy 4 ta son olamiz. Faraz qilaylik biz 0.1; 0.25; 0.5 va 0.8 sonlarini tanlagan

bo‘laylik. U holda bu sonlarni kumulyativ ehtimolliklar bilan solishtirib quyidagiga ega bo‘lamiz:

$$0.1 < P_{cum}^1,$$

$$P_{cum}^1 < 0.25 < P_{cum}^2,$$

$$P_{cum}^1 < 0.5 < P_{cum}^2,$$

$$P_{cum}^3 < 0.8 < P_{cum}^4.$$

Tengsizliklarning o‘ng tomoniga qarab, 1-chi va 4-chi xromosomalar yangi generatsiyada birinchi o‘rinni olib seleksiyadan o‘tganligini ko‘rish mumkin.

Navbatdagi qadamda chatishtirish amali bajariladi. Agar chatishtirish ehtimolligi ($p_c = 1$) 1 ga teng bo‘lsa, chatishtirish jarayonida 4 ($4 \cdot 1 = 4$) ta xromosomaning ishtirok etishini bildiradi. Bu xromosomalarni ixtiyoriy tanlab olamiz. 1-chi va 2-chi satrlarda chatishtirish nuqtasi 4, 3-chi va 4-chi satrlarda esa chatishtirish nuqtasini 2 deb olaylik. Olingan natijalar 2.5-jadvalda keltirilgan.

2.5-jadval

Chatishtirishdan keyingi populyasiya	Chatishtirish nuqtasi	Yangi populyasiya	X ning qiymati	$F(x) = x^2$
01101	4	01100	12	144
11000	4	11001	25	625
11000	2	11011	27	729
10011	2	10000	16	256
O‘rtacha				439
Maksimal				729
Jami				1754

2.4 va 2.5-jadvallarni solishtirish orqali populyasiyaning yaroqliligi oshganligini ko‘rishimiz mumkin, ya’ni biz yechimga yaqinlashdik.

Oxirgi amal mutatsiya deb ataladi va bu bitlarda amalga oshiriladi. Agar $p_m = 0.05$ bo‘lsa, bu 20 bitli populyasidan faqat 1 ($20 \cdot 0.05 = 1$) tasi o‘zgarishini bildiradi. Faraz qilaylik 4-satrning 3-biti mutatsiyani talab etsin, ya’ni $x'_4 = 10100$. Yuqoridagi amallarni bir necha marta takrorlash orqali masalani optimal yechimni beruvchi xromosomaga (11111) ega bo‘lamiz.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, genetik algoritmdan ko'p ekstremal masalalarni global yechimni topishda foydalanish yaxshi samara beradi. Masalan, agar funksiya 15.1-rasmda keltirilgan ko'rinishga ega bo'lsa uni global maksimumkini odatiy usullar yordamida topish yetarli darajada murakkab bo'ladi.

Zamonaviy evolyutsion algoritmlar

Global optimallashtirish masalasini yechish uchun zarralar galasi algoritmi

Global optimallashtirish masalasini yechish uchun zarralar galasi protsedurasi to'rtta asosiy bosqichlardan tashkil topadi: initsializatsiya, jarlikni qurish, tezlik va holatni yangilash hamda qidiruvning lokal protsedurasi. Uchinchi bosqichda muvozanat koeffitsienti mexanizmi tavsiflangan.

1-bosqich. Initsializatsiya. Birinchi qadam dastlabki populyasiyani shakllantirish uchun tasodifiy zarralarni generatsiya qilish NP (populyasiya o'lchami) hisoblanadi. Barcha zarralar dastlab qidiruv fazosi atrofida tekis taqsimlangan bo'ladi. Birinchi qadam ikki qismdan tashkil topgan, ya'ni zarralar pozitsiyasini initsializatsiya qilish va ularning tezliklarini initsializatsiya qilish. Holatlar va tezliklar vektor ko'rinishida ifodalanadi.

Xususan, birinchi qadam quyidagi ifodaga mos ravishda bajariladi:

$$X_i^d = \text{random}_i^d(\text{Rang}L_i^d, \text{Rang}R_i^d),$$

$$V\text{max}_i^d = \text{Rang}R^d - \text{Rang}L^d,$$

$$V_i^d = \text{random}_i^d(((-0,5) * V\text{max}^d, 0,5 * V\text{max}^d),$$

bu yerda $i \in [1, NP]$ – zarra indeksi, $d \in [1, D]$ o'lchami. X_i^d i – zarraning d – elementini anglatadi, V_i^d i – zarraning d – elementi tezligini anglatadi. $\text{random}_i^d(a, b)$ $[a, b]$ oraliqda tasodifiy sonni generatsiya qiladi. Agar tezlik juda yuqori bo'lsa, zarra qidiruv sohasidan uchib chiqib ketishi mumkin. $V\text{max}_i^d$ parametr i – zarraning d – elementi tezligini chegaralarini aniqlash uchun foydalaniladi. $\text{Rang}R_i^d$ va $\text{Rang}L_i^d$ qidiruv fazosi o'lchami d ning quyi va yuqori chegaralarini ifodalaydi.

2 - bosqich. Jarlikni qurish.

Ko'p ekstremal masalani hal qilishda jarliklar bir nechta optimumlarni aniqlash uchun ishlatiladi. Har bir turdagi eng yaxshi zarra avlod deb ataladi. Turlar avlodlar atrofida yaratiladi va optimumlar atrofida yaqinlashish uchun javobgar hisoblanadi. Turlar har bir avlodda yangilanadi.

Har bir avlodda zarralar maqsad funksiyasining kamayish tartibida saralanadi. Keyin barcha zarralar naslga mos yoki yo‘qligini aniqlash uchun shu tartibda tekshiriladi. Ushbu protsedurada ishlatiladigan muhim parametrlardan biri r turning radiusi bo‘lib, u jarliklarni belgilaydi. Eng yaxshi zarra to‘g‘ridan-to‘g‘ri nasl sifatida tanlanadi va S avlodlar majmuiga kiritiladi. S har bir avlodda bo‘sh deb belgilanadi. Keyinchalik barcha avlodlar S ga qo‘shiladi. Boshqa zarralar r turning radiusi yordamida tekshiriladi. Agar zarra va avlod orasidagi masofa r dan kichik (yoki unga teng) bo‘lsa, u holda zarra avlod bilan bir xil turdagi a‘zo hisoblanadi. Agar S da zarra va nasl orasidagi masofa r dan katta bo‘lsa, u holda zarra yangi avlod deb hisoblanadi va S ga joylashtiriladi. Barcha zarralarni saralashdan so‘ng, har bir zarra turga tegishli bo‘ladi.

3 - bosqich. Tezlik va holatni yangilash.

Har bir zarra har bir iteratsiya davomida $pbest_i$ va $nbest_i$ zarralari tomonidan boshqariladi. i zarra tomonidan aniqlangan eng yaxshi vaziyatni shaxsiy eng yaxshi $pbest_i$ va uning turi avlodining eng yaxshi vaziyatini qo‘shni eng yaxshi $nbest_i$ deb ataymiz. Ushbu ikki turdagi yetakchi zarralar galasi usulining tezlik tenglamasida qatnashadilar. Tenglama PSO tenglamasiga o‘xshaydi va yagona farq $gbest$ $nbest_i$ bilan almashtiriladi.

Qidiruv jarayonida har xil jarliklardagi zarralar soni asta-sekin tekshiriladi. Farqni kamaytirish uchun muvozanat omili (EF) mexanizmi taklif qilinadi, unda katta jarlikning eng yomon zarralari turdan chiqarib yuboriladi va boshqa jarliklarga harakatlanadi.

Tezlik vektori (BC) bir nechta zarralarning tezlik tenglamasiga shunday qo‘shiladiki, bu holda ular kamroq zarralari bo‘lgan jarlikga qarab harakat qilishadi.

EF ni amalga oshirishda, tur hajmi bo‘yicha kamayish tartibida saralanadi. Ularning eng katta va eng kichigi hisoblash uchun tanlanadi

$$DV^d = seedS^d - seedL^d,$$

bu yerda $seedS^d$ – eng katta tur avlodi, $seedL^d$ eng kichik turga tegishli avlod.

Shu bilan birga, eng katta turlarga tegishli bo‘lgan barcha individumlar yaroqlilik qiymatlariga qarab saralanadi. Xatolik o‘lchami sifatida aniqlangan parametri EF ni qabul qiladigan zarralar sonini aniqlash uchun foydalaniladi. DS quyidagi formula bo‘yicha hisoblanadi:

$$DS = (sizeL + sizeS) / 2,$$

bu erda $sizeL$ va $sizeS$ – mos ravishda eng katta va eng kichik turdagi zarralar soni.

Muvozanat koeffitsienti mexanizmi har bir iteratsiya paytida DV ni aniqlaydi va bir vaqtning o‘zida vektorning qaysi zarralari ta’sir qilishini aniqlaydi. Keyinchalik DV zarralar tezligini yangilash uchun ishlatiladi.

Tezlik vektori hisoblab chiqqandan so‘ng, zarralarning tezligi va holatlari quyidagilarga muvofiq yangilanadi:

$$V_i^d(t+1) = w * V_i^d(t) + c_1 * random1_i^d * (pbest_i^d(t) - X_i^d(t)) + c_2 * random2_i^d * (nbest^d(t) - X_i^d(t)) + DV, \quad (2.36)$$

$$X_i^d(t+1) = X_i^d(t) + V_i^d(t+1), \quad (2.37)$$

bu yerda (2.36) ifoda muvozanat koeffitsienti (EF) yordamida aniqlanadigan zarralar uchun. Barcha zarralarning holati (2.37) ifoda bo‘yicha yangilanadi.

4-bosqich. Lokal qidiruv.

To‘rtinchi bosqichda barcha $pbest$ lokal qidirish protsedurasi bilan yangilanadi. Har bir $pbest$ o‘z atrofida yangi zarra hosil qiladi va eng yaxshi zarra yangi $pbest$ bo‘lish uchun boshqasini almashtiradi. Aniqroq aytganda, populyasiyadagi har bir $pbest$ uchun, operator $pbest$ va unga eng yaqin bo‘lgan boshqa $pbest$ o‘rtasidagi farqlarga muvofiq sozlanadi. Lokal qidiruv usuli, asl algoritmni sozlashni yaxshilaydi, bu ko‘plab murakkab masalalarda samarali ekanligini isbotladi.

Amaliyotda turli amaliy masalalarni hal qilish uchun intellektual tizimlarni ishlab chiqishda gibriddan foydalanish tendensiyasi mavjud. Noravshan modellarni o‘qitishda ba’zi mualliflar an’anaviy optimallashtirish usullari bilan bir qatorda immun algoritmidan ham foydalanishadi. O‘tkazilgan tajribaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ushbu yondashuvdan foydalanish masalani yechishda tezlik va aniqlikni oshirishda yaxshi natijalar beradi. Shunday qilib, intellektual usullar va samarali evristik algoritmlar asosidagi noravshan modelni o‘qitishning samarali algoritmini ishlab chiqish ekspert tizimlarining bilimlar bazasini shakllantirish muammosini hal qilishda dolzarb masala hisoblanadi.

Optimallashtirish masalasini yechish uchun noravshan madaniy algoritim

Madaniy algoritim (Cultural Algorithms, SA) – masalani yechish davomida to‘plangan tajribani hisobga olgan holda optimallashtirishning populyasion algoritmlarining takomillashgan algoritmidir. Ushbu algoritimning asoschisi Reynolds (R.Reynolds) hisoblanadi.

Jamiyatni rivojlanishi jarayonida odamlar atrof-muhit haqidagi ma’lumotlarni to‘playdilar. Ushbu ma’lumotlarni jamiyatning bilimlar ombori deb hisoblash mumkin, undan a’zolar o‘z ko‘rinishlarini optimallashtirish maqsadida foydalanishlari mumkin. Madaniy algoritmda ushbu bilimlar omborini ishonchlilik fazosi (belief space) ko‘rinishida shakllantiriladi hamda populyasiyaga yana bir evolyutsion ta’sir elementi sifatida qo‘llaniladi.

Optimallashtirishning ixtiyoriy masalasini umumiylikni yo‘qotmagan holda quyidagi ko‘rinishdagi chegaralangan global shartli minimallashtirish masalasi kabi ifodalanish mumkin

$$\min_{X \in D \cap P} f(X) = f(X^*) = f^*,$$
$$D = \{X \mid f(X) \geq 0, P = X \mid pl_j \leq x_j \leq pu_j, j \in [1:N]\}.$$

Faraz qilaylik, $D \cap P$ to‘plam qabariq hamda ushbu to‘plamda $f(X)$ fitness-funksiya nomanfiy qiymatlarni qabul qiladi, bunda maqsad funksiya optimallashtirilishi kerak. Optimallashtirish masalasining murakkabligi $f(X)$ ning matematik holatiga bog‘liq bo‘lib, optimallashtirishning an’anaviy usullarini qo‘llash bunday masala uchun maqsadga muvofiq emas.

Ushbu mulohazalarni inobatga olgan holda bunday masalalarni yechish uchun evolyusion algoritmlar nomi bilan mashhur tabiatga asoslangan algoritmlar ishlab chiqilgan. Evolyusion algoritimning vazifasi tabiiy jarayonning jarayonlarini o‘xshatish, ya’ni tiklash va tanlash, qidiruvning avvalgi bosqichlardagi nisbatan yaxshi natijalarni qo‘llagan holda maqbul yechimlarni aniqlash. Buning uchun ko‘p yillar davomida ko‘plab evolyusion algoritmlar ishlab chiqilgan, bularga genetik algoritim (GA), zarralar galasi optimizatsiyasi (PSO), arilar koloniyasi algoritmi (ABC), differensial evolyusiya (DE) va madaniy algoritim (CA) misol bo‘ladi.

Har bir evolyusion algoritim uchun populyasion fazo mavjud bo‘lib, qidiruv boshida populyasiya to‘plami bilan initsializatsiya qilinadi, so‘ngra individlar tiklash amalini qo‘llagan holda evolyutsiya qilinadi. Har bir evolyutsion algoritim tiklashning turli amallariga ega

bo'lib, ularni mutatsion va krossover amallar va eng yaxshi populyatsiyalarning yangi avlodini yaratish maqsadi deb atash mumkin. Yuqorida keltirilgan algoritmlarni tahlil qilib, shunday xulosa qilish mumkinki, madaniy algoritm qidiruvni yaqqol boshqarish uchun ishonchlilik fazosi deb ataluvchi bilimlarning turli manbalaridan foydalanuvchi yagona evolyusion algoritm hisoblanadi. Bu fazo evolyusion algoritmlar asosida optimal qidiruv uchun populyasiyaga yangi maqbul yechimlarni yaratishga yordam berishi uchun avlodlar davomida yig'ilgan bilimlardan foydalanadi. Populyasiya fazosi hamda ishonchlilik fazosi o'rtasidagi o'zaro ta'sirni muvofiqlashtirish uchun bu fazolarni bog'lovchi algoritm zarur. Evolyutsion algoritmlar ko'pincha optimallashtirishning ko'p ekstremalli masalasini yechishda nokompetentlikni namoyish qiladi, ayniqsa o'lcham katta bo'lganda. Bu esa stagnatsiya hamda muddatidan avval yaqinlashishni keltirib chiqaradi. Stagnatsiya yaxshilanish bo'lmagan holda sodir bo'ladi, va muddatdan avval yaqinlashish paydo bo'lganda, populyasiya bitta yechimga yaqinlashsa, bu yechimning sifati kutilgandek bo'lmasa, yaxshi yechimni topish ketma-ket avlodlar uchun takrorlanadi.

Deyarli barcha evolyusion algoritmlarda mavjud bo'lgan yuqorida keltirilgan muammolarni yechishda madaniy algoritm samaradorligini oshirish uchun uchta asosiy konsepsiyadan foydalaniladi. Birinchisi – gibridlash usullarini qo'llash, bunda madaniy evolyusion algoritm boshqa usul yoki lokal qidiruv bilan gibridlanadi. Qidiruvning lokal algoritmlari populyasiyaga asoslangan stoxastik strategiyalardir. Ularning asosiy maqsadi – qidiruv sohasida mavjud bilimlarni qo'llashdir. Ikkinchi konsepsiya – yana bir evolyusion algoritmni madaniy algoritmning populyasion fazosi sifatida qo'llashdan iborat. Ushbu maqsadda yumshoq hisoblashlarning ko'plab algoritmlaridan foydalaniladi.

Madaniy algoritm ishonchlilik fazosi komponentasida ifodalangan madaniy bilimlardan foydalanadi. Ushbu komponent madaniy bilimlarni maxsus ko'rinishlari bo'lgan bilimlarning turli manbalaridan tashkil topgan.

Algoritmning umumiy ko'rinishi

Madaniy algoritmning asosiy komponentalari populyasiya fazosi va ishonchlilik fazosi hisoblanadi.

Populyasiya fazosi va ishonchlilik fazosi bevosita qaror funksiyasi (acceptance function) va ta'sir funksiyasi (influence function) bilan o'zaro ta'sirlashadi. Ko'rsatilgan birinchi funksiya yordamida

ishonchlilik fazosini sozlash imkoniga ega bo'lgan eng yaxshi individlar to'plamini aniqlaydi. Ikkinchi funksiya ishonchlilikka populyasiya individlari evolyusiyasiga ta'sir etish imkoniyatini beruvchi qoidalarni beradi.

Madaniy algoritmnining psevdokodi quyida keltirilgan[76].

Begin

$g = 0;$

Populyasiyani initsializatsiya qilish $S(g);$

Ishonchlilik fazosini initsializatsiya qilish $B(g);$

Populyasiyani fitnes-funksiya yordamida baholash $S(g);$

repeat

Populyasiya fazosi va ishonchlilik fazosi o'rtasida bevosita qaror funksiyasi orqali o'zaro ta'sirlashishi ($S(g), B(g);$);

Ishonchlilik fazosini sozlash $B(g);$

Populyasiya fazosi va ishonchlilik fazosi o'rtasida bevosita ta'sir funksiyasi orqali o'zaro ta'sirlashishi ($B(g), S(g);$);

$g = g + 1;$

populyasiyaning joriy iteratsiyada evolyusiyasi $S(g);$

Until (termination condition)

End.

Ishonchlilik fazosini initsializatsiya qilish va sozlash.

2-bob. TASVIRLARNI YARATISH UCHUN ZAMONAVIY NEYRON TARMOQLARDAN FOYDALANISH

3.1.Neyron tarmoqlar yordamida qanday rasm chizish mumkin

Neyron tarmoqlarda rasm chizish bugungi kunda tobora ommalashib bormoqda va sun'iy intellektning rivojlanishiga ergashuvchilar soni barqaror o'sib bormoqda.

Butun Internet Midjourney haqida gapiradi: bu neyron tarmoq yaratadigan san'atni professional rassomlarning asarlari bilan aralashtirib yuborish oson. Shu bilan birga, sun'iy intellektning mehnati minglab marta arzonroq va rasmlarni yaratish vaqti soniyalarda o'lchanadi.

Bu mashina ichkaridan qanday ishlaydi, uni kim ixtiro qilgan va Midjourney bo'lsa, dunyoga tirik dizaynerlar va rassomlar nima uchun kerak?

Midjourney

Midjourney — xuddi shu nomdagi Amerika kompaniyasi tomonidan ishlab chiqilgan neyron tarmoq bo'lib, u butun dunyo bo'ylab foydalanuvchilarni matnli so'rovlar asosida yaratilgan suratlar (boshqacha atash mumkin emas) bilan hayratda qoldirdi. 2022-yil fevral oyida loyihaga Shimoliy Karolina universitetining Chapel-Xilldagi amaliy matematika fakultetining 33 yoshli bitiruvchisi, olim va tadbirkor Devid Xolts asos solgan. Talabalik davrida Xolts Maks Plank institutida ishlashga muvaffaq bo'ldi, u yerda neyroimaging algoritmlarini o'rgandi va hujayra darajasida kalamush miya xaritasini ishlab chiqdi va hatto NASA tadqiqot markazida LiDAR texnologiyasi (yorug'lik yordamida aniqlash va masofani aniqlash) ustida ishladi.

2011 yilda yosh olim aspiranturani tugatdi va San-Fransiskoga ko'chib o'tdi va u yerda harakat sensorlari va inson imo-ishoralarini tanib olish uchun boshqa tizimlarni ishlab chiqadigan Leap Motion (hozirgi Ultraleap) o'zining birinchi kompaniyasiga asos soldi. Holts kompaniyani 2021 yilgacha boshqargan, ammo biznesni tark etishga qaror qildi: u o'z so'zlari bilan aytganda, katta kompaniyani boshqarishni xohlamadi - The Verge nashriga bergan intervyusida Xolts uni boshqacha, yosh va tezkor kompaniya qiziqtirayotganini tan oldi.

2022 yil boshida Xolts Ultraleap asoschilaridan chiqib ketdi va Midjourneyga asos soldi. Tadbirkorning so'zlariga ko'ra, kompaniya xodimlari jahon miqyosida shuhrat qozongan. Hozir ham 10 kishidan oshmaydi, Loyihada investorlar yo'q, pul esa ta'sischiining asosiy

motivatsiyasi emas. "Men istagan asosiy narsa shuki, keyingi 10 yil davomida bizda texnologiyalar bilan tajriba o'tkazishimiz va nafaqat men uchun, balki butun dunyo uchun o'zgarishlar bo'ladigan mahsulotlar yaratishimiz mumkin bo'lgan uyimiz bo'lishini istayman.", deydi u.

U qanday ishlaydi?

Sun'iy intellekt sohasida nisbatan yaqinda sodir bo'lgan ikkita texnologik yutuq: neyron tarmoqlarning inson nutqini tushunish va tasvirlarni yaratish qobiliyati Midjourney ishini ta'minlaydi. Ushbu ikki ko'nikmalarni talab bo'yicha san'at asarlarini ishlab chiqaradigan izchil tizimga aylantirish uchun neyron tarmoq yuz millionlab misollarda matn tavsiflari va vizual tasvirlar o'rtasidagi yozishmalarni yaratishga o'rgatiladi. Bunday treninglar natijalari turli xil kross-modal vazifalarni - matn tavsifidan rasmlar yaratish, rasmlardan matn tavsiflarini yaratish, tasvir qismlarini chizish va hokazolarni hal qilish imkonini beradi, - deydi eksperimental mashinalarni o'rganish tizimlari SberDevices bo'limi rahbari Sergey Markov. "Midjourney diffuziya neyron tarmog'i bo'lib, go'yo ikkita neyron tarmoqdan iborat: birinchisi matnni qayta ishlash va tushunish uchun javob beradi, ikkinchisi tasvirni yaratish uchun javobgardir", deb tushuntiradi Markov.

2022 yil iyul oyi o'rtalarida Midjourney beta-sinov bosqichiga kirdi va butun dunyo bo'ylab foydalanuvchilarga taqdim etildi. To'g'ri, Midjourneyga topshiriq berish uchun siz geymerlar, o'yin ishlab chiquvchilari va dizaynerlari orasida mashhur bo'lgan o'zaro platformali messenjer Discordda ro'yxatdan o'tishingiz kerak. Avval siz Midjourney rasmiy veb-saytiga kirishingiz va Discord orqali tizimga kirishingiz kerak, keyin obuna uchun to'lovni amalga oshirishingiz yoki bepul versiyadan foydalanishingiz kerak. Bepul versiya sizga 12 ta rasmni yaratish va yuklab olish imkonini beradi, lekin shaxsiy hisobingizga kirishga ruxsat bermaydi (bu umumiy chatda so'rovlaringiz taqdirini kuzatishni qiyinlashtiradi), 10 dollar evaziga siz oyiga 200 tagacha rasm yaratishingiz mumkin, 30 dollarga cheksiz ko'p tasvirlarni yaratishingiz mumkin. 600 dollarlik korporativ obuna ham mavjud bo'lib, u kompaniya xodimlariga jamoa bo'lib suratlar yaratish va bir-birining shaxsiy ishlarini ko'rish imkoniyatini beradi.

Holtsning so'zlariga ko'ra, u platformaning guruh printsipi tufayli tizimga Discord orqali kirish usulini tanlagan: odamlar guruh bo'lib yig'ilganda ko'proq xayolparastlik qilishadi, dedi Xolts. Xizmatga qo'shilish orqali siz boshqa foydalanuvchilar bilan birgalikda yoki

ko'plab Discord kanallaridan birida yolg'iz o'zi tasvir yaratish uchun matnli buyruqlarni yuborishingiz mumkin.

Tasvir yaratish uchun Midjourney boti bilan suhbatga oxirida olishni istagan rasmni tavsiflovchi so'zlarni kiritish kifoya. Tizim tanlash uchun to'rtta tasvirni yaratadi, so'ngra eng mos tasvirni masshtablash, o'zgartirish va idealga yaqinlashtirish mumkin.

Olingan tasvirlar umumiy Discord kanalida so'rov yuborilgandan bir daqiqa o'tgach paydo bo'ladi. Pulli obunachilar botga buyruqlarni umumiy kanal orqali emas, balki shaxsiy xabarlarda yuborishlari mumkin. Ammo neyron tarmoq tomonidan yaratilgan tasvirlar ko'rish uchun ochiq qoladi.

Hech narsa original emas.

Midjourney matn so'rovlari asosida tasvirlarni yaratishga qodir bo'lgan birinchi va yagona neyron tarmoq emas – bundan oldin OpenAI'dan DALL-E va Google'dan Imagen'dan butun dunyo hayratga tushgan edi.

DALL-E ning rivojlanishi Microsoft kompaniyasining 1 milliard dollarlik granti hisobiga ta'minlandi, korporatsiya uni sun'iy intellekt texnologiyalariga ixtisoslashgan OpenAI loyihasiga ajratdi. Ushbu mablag'lar hisobidan OpenAI kompaniya bir yil avval yaratgan GPT-3 tabiiy tilni qayta ishlash algoritmining uchinchi avlodi asosida neyron tarmoqni ishlab chiqdi. Neyron tarmoq ikki yildan so'ng, 2021-yil yanvar oyida keng auditoriyaga taqdim etildi. 2022 yil aprel oyida esa uning takomillashtirilgan versiyasi DALL-E 2 chiqdi.

2021-yil noyabr oyida Sber AIni ishlab chiqish guruhi rus tilidagi so'rovlarni qayta ishlaydigan shunga o'xshash neyron tarmoqni yaratdi. Loyiha ruDALL-E nomini oldi, lekin uning asl DALL-E bilan hech qanday aloqasi yo'q: ishlanmalar tasniflangan va rus mutaxassislari neyron tarmoqni noldan mustaqil ravishda o'rgatishgan. Ishlab chiquvchilarning ta'kidlashicha, ruDALL-E o'quv jarayoni Rossiyadagi eng katta kompyuter muammosiga aylandi.

2022-yil may oyida Google tomonidan tasvirlarni yaratuvchi Imagen neyron tarmog'i chiqarildi. Mahsulotning rasmiy veb-saytida ishlab chiquvchi Imagen tasvirning aniqligi va tasvirning texnik topshiriqlarga muvofiqligi bo'yicha DALL-E dan ustun ekanligini ta'kidlaydi.

Midjourney hech qanday texnologik "qotil xususiyatlarga ega emas", - deydi Sun'iy intellekt agentligi konsalting kompaniyasining fan va texnologiyalar bo'yicha direktori Roman Dushkin. Uning so'zlariga

ko'ra, bu tizimlarning barchasi umumiy printsip bo'yicha ishlaydi: inson o'zi olishni istagan rasmning eng aniq matnli tavsifini beradi. Chuqur o'rganish texnologiyasi tufayli neyron tarmoq matnning ma'nosini tushunadi va uni rasimga aylantiradi. Ushbu turdagi neyron tarmoqlarning umumiy modeli ochiq va tushunarli: bu haqda ilmiy jurnallarda batafsil maqolalar yoziladi. Farqi va raqobatdosh ustunligi foydalanuvchi tajribasiga ta'sir qiladigan va ishlab chiquvchilar oshkor qilmaydigan individual texnologik xususiyatlardadir. Masalan, Midjourney yakuniy tasvirlarning yuqori aniqligini va matn so'roviga muvofiq kattaroq tafsilotlarni ta'minlaydi, deydi Innopolis universitetida joylashgan sun'iy intellekt markazining yangi materiallari bo'yicha sun'iy intellekt laboratoriyasi rahbari Ruslan Lukin.

Ammo baribir, Midjourneyning asosiy ajralib turuvchi tomoni shundan iboratki, boshqa shunga o'xshash neyron tarmoqlardan farqli o'laroq, unga kirish faqat taklif yoki haq evaziga mumkin. "Matndan tasvirlarni yaratuvchi barcha neyron tarmoqlar orasida bu birinchi keng tarqalgan va qisman bepul tarmoq bo'lib, ushbu xususiyat tufayli Internetda virusli bo'lib qoldi", deydi u. DALL-E 2-dan ham erkin foydalanish mumkin, ammo unga kirish yaqinda ochildi va Midjourney dastlab ommaviy foydalanish yo'lini oldi va muvaffaqiyatsizlikka uchramadi, deya qo'shimcha qiladi Sber AI-dan Sergey Markov:

"Hipe yo'llari har doim ham oqilona tahlilga mos kelmaydi, ammo Midjourney, albatta, bugungi kunda keng omma uchun mavjud bo'lgan matn tavsiflaridan tasvirlarni yaratish uchun eng yaxshi modellardan biridir."

Uning prognozlariga ko'ra, afzalliklarga qaramay, Midjourney atrofidagi shov-shuv uzoq davom etmaydi: bir muncha vaqt o'tgach, uning o'rniga yanada ilg'or modellar keladi, chunki bu sohadagi taraqqiyot hozir juda tezdir, deb hisoblaydi ekspert.

Unda qanday qilib pul ishlash mumkin?

Nima uchun bizga Midjourney va uning analoglari kerak? Faqat dam olish uchunmi yoki boshqa narsa uchunmi?

Sun'iy intellekt agentligidan Roman Dushkinning so'zlariga ko'ra, neyron tarmoqni vizualizatsiya qilish funksiyasi juda ko'p o'xshash tasvirlarni yaratish kerak bo'lgan bozorlardan tortib, saytda tovarlarni taqdim etish, san'at asarlarini yaratishgacha bo'lgan keng ko'lamli amaliy ilovalarga ega. Sun'iy intellekt texnologiyalarini ishlab chiqish bo'yicha Just AI kompaniyasi tadqiqot guruhi rahbari Murat Apishev ushbu ro'yxatga marketing va o'yin ichidagi kontent, dizayn, animatsiya va

hattoki kinoni yaratishni qo'shmoqda. Sergey Markov Midjourney kabi tizimlar interyer dizayni va qadoqlash dizaynida, veb-sahifa prototiplarini yaratishda, interfeys elementlarida, emojis va stikerlarda, personajlar yaratish uchun o'yin sanoatida, arxitekturada, logotip dizaynida va korporativ identifikatsiyada qo'llanilishiga ishonadi, moda dizayni, bodi-art, immersiv teatrlar - va bu to'liq ro'yxat emas. Dushkinning ta'kidlashicha, bunday tizimlarni monetizatsiya qilishning turli xil usullari mavjud, ammo "auksionlarda sotilishi mumkin bo'lgan yirik asarlar yaratish istiqbolli ko'rinadi".

Uskunami yoki raqobatchimi?

2021-yil iyun oyida Cosmopolitan jurnali neyron tarmoq tomonidan yaratilgan dunyodagi birinchi muqova bilan chiqdi. Suratda kosmonavt ayol go'yo keng burchakli ob'ektiv bilan suratga olingandek tasvirlangan va undagi yozuv: "Bu atigi 20 soniya vaqt oldi". Muqova DALL-E neyron tarmog'i tomonidan yaratilgan.

Bu voqea Twitterda qizg'in munozaralarga sabab bo'ldi: ba'zi foydalanuvchilar neyron tarmoq ishiga qoyil qolishdi, kimdir undan nafratlanishdi va kimdir mashinalar yaqin kelajakda rassomlar va dizaynerlarning ishini tortib olishidan jiddiy xavotirda edi, chunki taniqli rassomlar darajasidagi durdona asarlar endi bir necha daqiqada yaratilishi mumkin.

Everal san'at kompaniyasi asoschisi bu haqda tashvishlanmaslikka chaqiradi: uning so'zlariga ko'ra, neyron tarmoqlar faqat vizualizatsiya vositasi bo'lgan va shunday bo'lib qoladi, ammo to'liq huquqli yaratuvchi emas. "San'at, birinchi navbatda, g'oya, neyron tarmoqlar esa faqat o'ylamasdan go'zallikni keltirib chiqaradi. Odamsiz ular ojizdir", - deydi tadbirkor. Shu bilan birga, sun'iy intellekt allaqachon dizaynning vizual komponentining ko'plab muammolarini hal qiladi va bu yerda ularning tengi yo'q, deya qo'shimcha qiladi u.

Rassom va Klaustrofobiya qidiruv tarmog'ining asoschisi Bogdan Kravtsov neyron tarmoqni rassomning qo'lida kuchli vosita, "ko'pi bilan uning hammuallifi" deb hisoblaydi, lekin, albatta, uning to'liq o'rnini bosa olmaydi. "Bu tirik odam vazifani qo'yadi, neyron tarmog'ining parametrlarini sozlaydi va ish oxirida natijalarni filtrlaydi, o'zining estetik hissiyotiga mos ravishda muvaffaqiyatli dublikatlarni tanlaydi", deydi Kravtsov.

Rassom bo'lish uchun neyron tarmoqqa yetishmayotgan eng muhim narsa bu rasm yaratish istagidir".

Natijalarni tanlash, variantlarni ko'proq va kamroq muvaffaqiyatli bo'lganlarga bo'lish - bu hali sun'iy intellektning kuchiga kirmagan haqiqatan ham muhim vazifa. Sun'iy intellekt agentligidan Roman Dushkin shunday fikrga qo'shiladi: "Emosional javob - bu biz san'atni nima uchun qabul qilamiz. Va faqat inson kelajakdagi ish insonda yuzaga keladigan hissiy munosabatni baholashi mumkin, chunki neyron tarmoqlarda his-tuyg'ular yo'q. Shuning uchun, sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan durdonalar har doim inson-mashina ijodidir va siz bu kuchli vositadan durdona asarlar yaratishda foydalanishdan qo'rqmasligingiz kerak."

Midjourney asoschisi Devid Xoltsning o'zi tirik rassomlar va dizaynerlardan ish olishni rejalashtirmaydi va bu kabi fikrlarni chetga surib qo'yishga chaqiradi. "Ha, kompyuterlar vizualizatsiya qilishda sayyoramizdagi 99% odamlarga qaraganda yaxshiroq. Ammo bu biz tasavvur qilishni to'xtatamiz degani emas. Mashinalar odamlardan tezroq harakat qiladi, lekin bu bizning yurishimizga to'sqinlik qilmaydi. Biz katta hajmdagi narsalarni uzoq masofalarga olib o'tamiz, bunday vazifalarni bajarish uchun bizga samolyotlar, qayiqlar yoki dvigatellari yaxshiroq mashinalar kerak. Shunday qilib, biz Midjourneyni faqat tasavvurning dvigateli sifatida ko'ramiz. Va shaxsan men bizning neyron tarmog'imizni juda gumanistik ixtiro deb bilaman", deydi Xolts.

3.2. Neyron tarmoq yordamida tasvirlarni qanday yaratish mumkin

Biz leksikon san'ati xizmatining asosiy sahifasiga o'tamiz, bu yerda biz allaqachon misollarni ko'rishimiz mumkin.

Ushbu xizmatdan foydalangan holda yaratilgan turli xil tasvirlar va eng qiziqarlisi, agar siz biron-bir rasmni bossangiz, biz matnli maslahatni ko'ramiz, uning yordamida biz tasvir ma'lumotlarini yaratishimiz va nusxalashimiz mumkin. Keyinchalik foydalanish uchun URL manzilini misolga ko'chirish mumkin.

Ushbu misol muharrirda ochilishi va yangi avlod uchun asos sifatida ishlatilishi mumkin yoki siz yaratilgan rasmlar kutubxonasi orqali qidirishingiz mumkin. Sizga yoqqan misolni tanlashingiz mumkin va u xizmatning alohida bo'limiga qo'shiladi. Tasvirlarning 4 ta varianti darhol yaratiladi, shuning uchun biz ularni ko'rishimiz mumkin. Keling, uni keyinroq ishlatish uchun nusxa ko'rsatamiz, qidiruv maydoniga qandaydir so'rovni kiritish orqali rasmlar kutubxonasida yana nimani qidirishingiz mumkinligini yozamiz.

Kutubxonada mavjud rasmni qidirishingiz mumkin, buning uchun siz bunday rasmning belgisini bosishni belgilashingiz kerak, kompyuteringizda kerakli faylni tanlang. Xizmatdan foydalanish uchun ro'yxatdan o'tish jarayonidan o'tishingiz kerak, Get inst Pet start tugmasini bosing, siz Google hisobingiz orqali yoki elektron pochta manzilingizdan foydalanib ro'yxatdan o'tishingiz mumkin. Endi biz xizmatdan foydalanishimiz mumkin, masalan, nusxa ko'chirgan havoladan nusxa ko'chiring va keling, "Muharrirda ochish" ni bosishga harakat qilaylik, masalan, tasvirni yaratish mumkin. Matnga darhol maslahat qo'shiladi va rasm asosida biz yangilarini yaratamiz, buning uchun "Yaratish" tugmasini bosishingiz kerak, bu yerga qaytib, har bir rasmni kattaroq formatda ko'rishingiz mumkin. Yoqgandan so'ng alohida bo'linga qo'shiladi.

Yakuniy rasmni belgilanadi va bu kabi qo'shimcha variantlar ko'rinadi. "Yaratish" tugmasini bosilsa, bu juda tez sodir bo'ladi va biz bu yerda yangi rasm yaratamiz, u darhol 4 ta variantni yaratadi. Bu yerda farq shundaki, siz xizmat kutubxonalari ko'rinmaydigan shaxsiy rasmlarni yaratishingiz mumkin.

Matn maydoniga qo'shimcha ravishda, so'rovda yakuniy rasmdan chiqarib tashlamoqchi bo'lgan elementlarni qo'shish mumkin bo'lgan qo'shimcha maydon mavjud, masalan, ba'zi ko'zoynak va galstuk, boshqa narsa qo'shilgan, barcha so'rovlar.

Ushbu xizmat o'zining Lexica Aperture v2 generatoridan foydalanadi.

Neyron tarmog'ida maxsus so'rovlarning oddiy sintaksisini yoki hech bo'lmaganda ingliz tilini bilgan holda istalgan tasvirni yaratish mumkin.

Amalda, bu shunday ko'rinadi: siz ko'rmoqchi bo'lgan narsani yozasiz va neyron tarmoq siz uchun so'rovingiz bo'lgan rasm yoki bir qator rasmlarni yaratadi. Ishlash printsipi tasodifiy fotosuratlarining katta tanloviga asoslangan bo'lib, ular yordamida sun'iy intellekt o'rgatiladi. Namuna hajmi haqiqatan ham juda katta va milliardlab nusxalarni tashkil etadi, shuning uchun tizim deyarli har qanday matn so'rovlarini taniydi va ular asosida noyob tasvirlarni yaratadi.

Nega hammasi emas, deyarli barchasi?

Masalan, bir xil onlayn tarjimon yordamida bir tildan boshqasiga tarjima qilishda kuzatuv paydo bo'lishi mumkin, buning natijasida so'rovning ma'nosi o'zgarishi mumkin va shunga mos ravishda tayyor natijaning chiqishi ham noto'g'ri bo'ladi. Qoida tariqasida, frazeologik

birliklarni, tegishli ismlarni qo'llashda, shuningdek, faqat ma'lum bir madaniyatga xos bo'lgan ba'zi afsonaviy mavjudotlarni eslatib o'tishda muammolar paydo bo'ladi: kek, wendigo, shaytan va boshqalar.

Misol uchun, biz shunga o'xshash so'rovlar bilan yaratilgan bir nechta rasmni biriktiramiz.

Etik kiygan mushuk

3.3. Neyron tarmoq yordamida illyustratsiyalar yaratish

Neyron tarmog'i tomonidan yaratilgan illyustratsiya ko'p jihatdan rassom yoki fotografning ishidan kam emas. Siz tasavvur qilishingiz va so'z bilan ifodalashingiz mumkin bo'lgan deyarli hamma narsani yaratishingiz mumkin: real fotosuratlar, multfilm tasvirlari, eskizlar va mavhum landshaftlar.

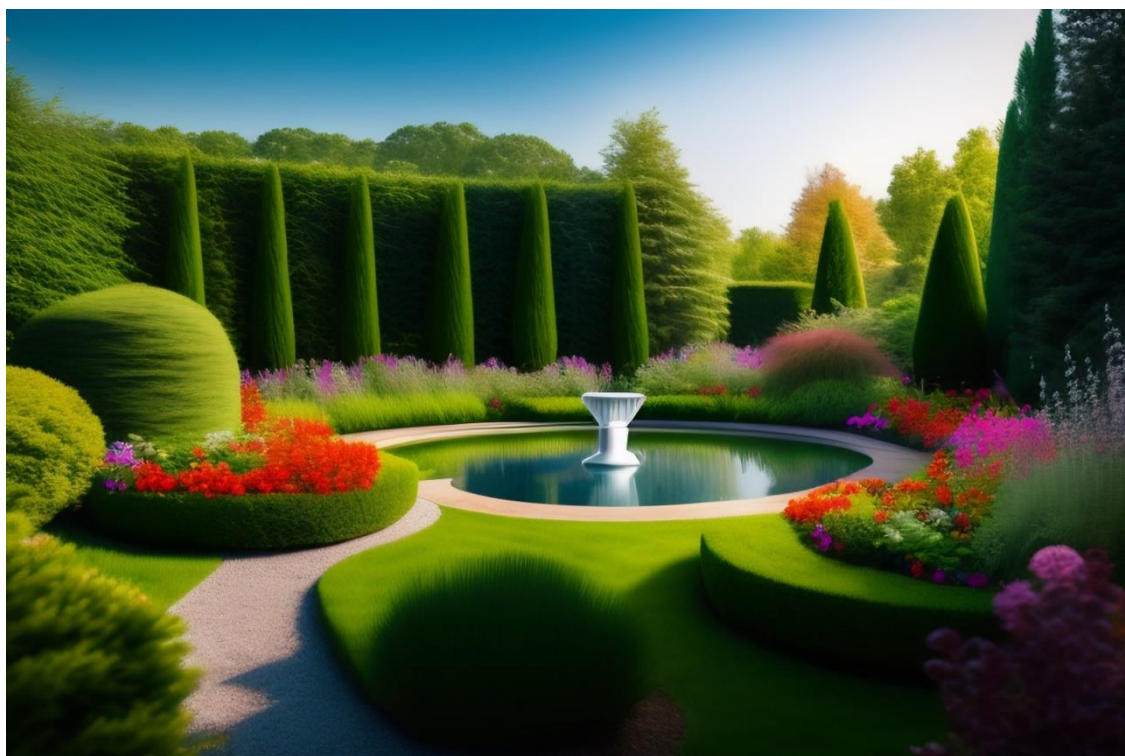
So'rovlarga misollar

Menga qorli qish o'rmonida turgan kumush sochli, kulrang palto kiygan yosh qizning fotosurati kerak.

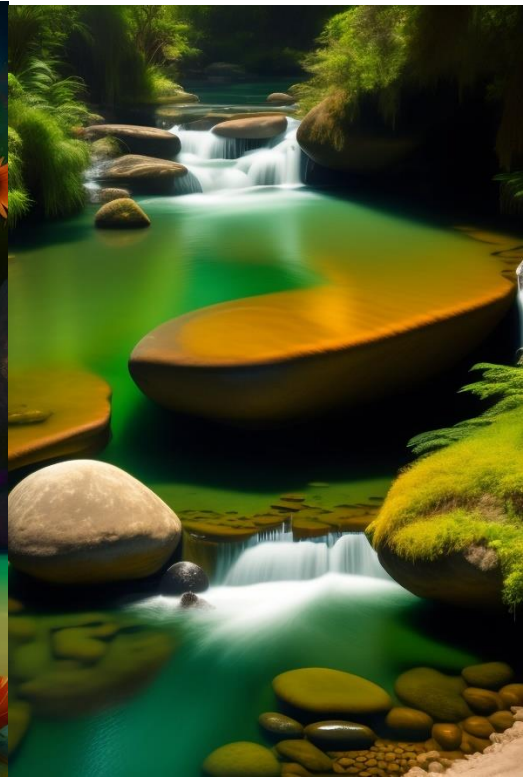
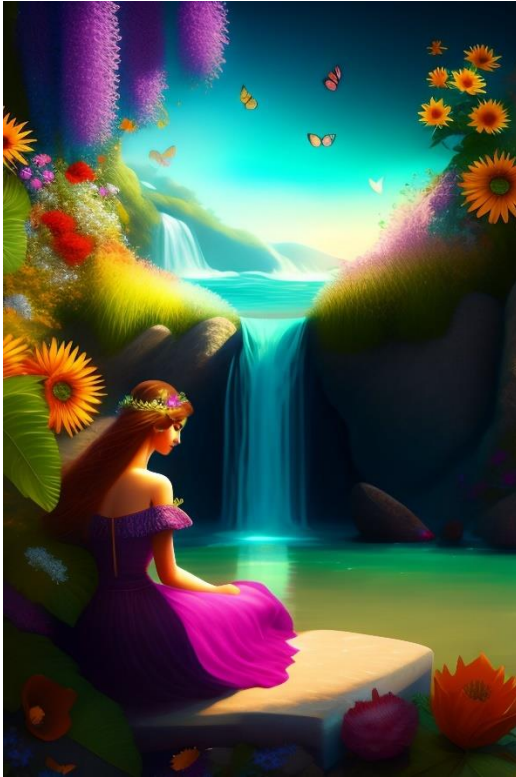
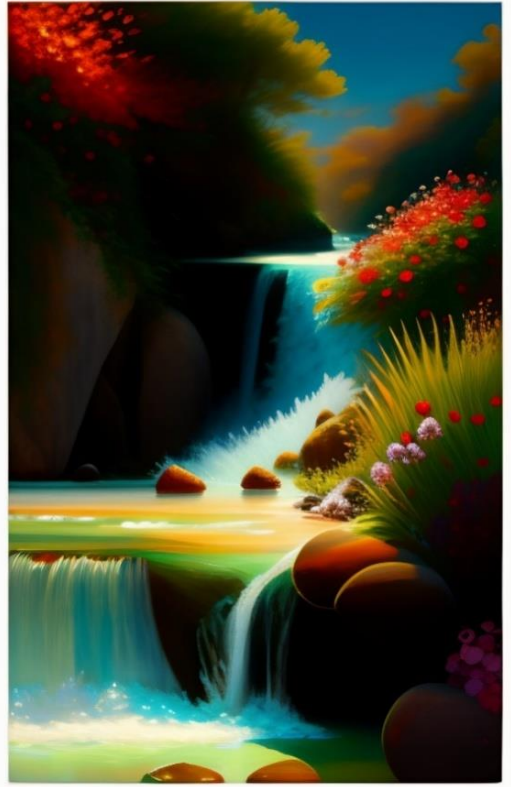

Bahor manzaralari

Yozgi manzaralar

Kuz manzarasi

Qish manzarasi

Abstrakt manzaralar

Leonardo da Vinci

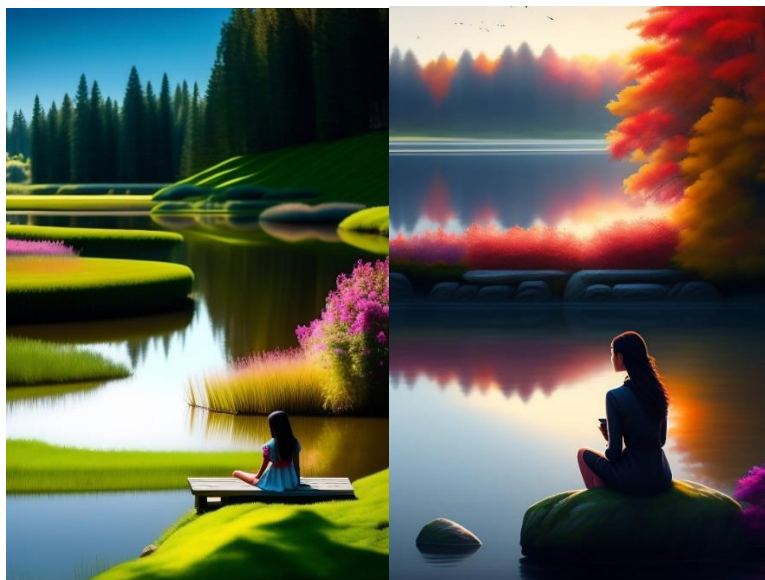
Aivazovskiy uslubida

Yosh ayol kalta shaffof ko'ylakda, oyoqlari daryo suvida, oyoqlariga qarab, qirg'oqda o'tiradi, orqasida katta daraxt, fonda okean, moyli rasm Titcian uslubida

Qizning uzun sochlari va yuzida tinch ifoda bo'lishi kerak. Hovuz yam-yashil o'tlar va daraxtlar bilan o'ralgan bo'lishi kerak, suv esa atrofdagi landshaftni aks ettirishi kerak. qiz hovuz bo'yida turishi yoki skameykada yoki adyolda o'tirishi mumkin.

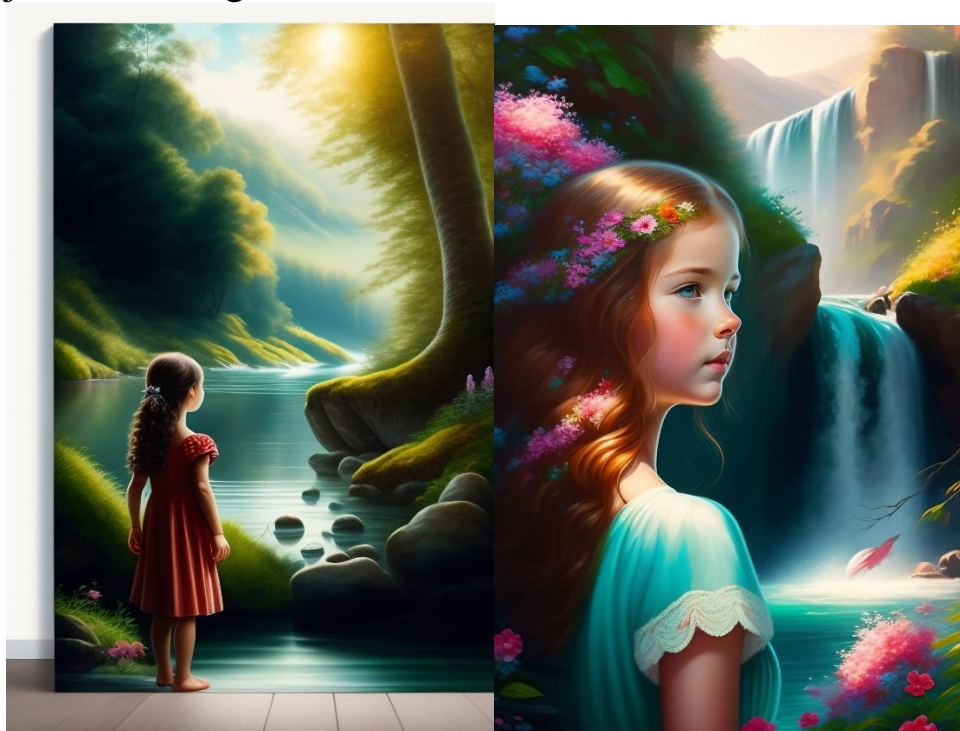
G'amgin qiz, uzoqdan o'rmon, daraxtlar, eski oq libos, soyalar, qizil tun, gullar, yulduzlar, yulduzlar.

Rafael uslubida bo'lgan romantik moybo'yoqli yupqa pushti ko'ylak kiygan uzun bo'yli ayol portreti to'lqinli yashil tepaliklar bilan kichkina bo'g'ozda yalangoyoq yurmoqda.

Oyog'i daryo suvida bo'lgan yosh qiz, qirg'oqqa suyanib, suv oqimiga qaraydi, uning orqasida katta daraxt, orqa fonda okean, Mikelanjelo uslubidagi rasm

Getto ko'chasida ayollar turishadi. Raffaello Sanzio uslubidagi

tasvir

Salvador Dali uslubidagi vaqt tasviri

Salvador Dali uslubidagi baxtli odamlar guruhlari

Deraza oldida marvarid sirg'ali qiz

Sarg'ish sochliyosh xonim lyuto'ynaydi

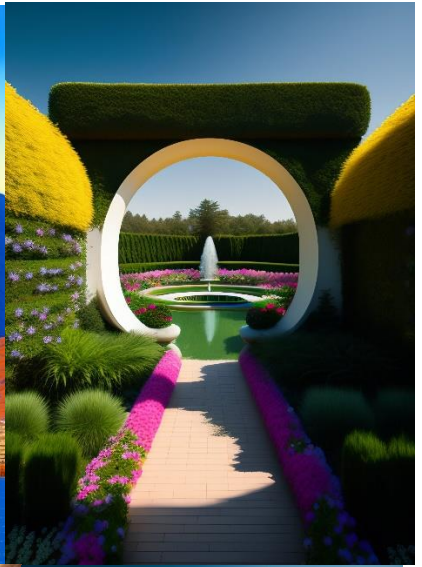
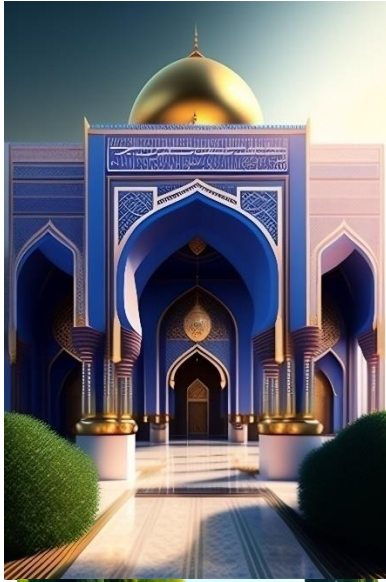

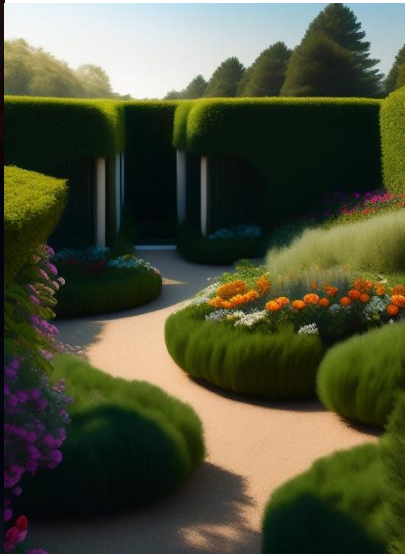
O'zbekistonni neyron tarmoq qanday ko'radi

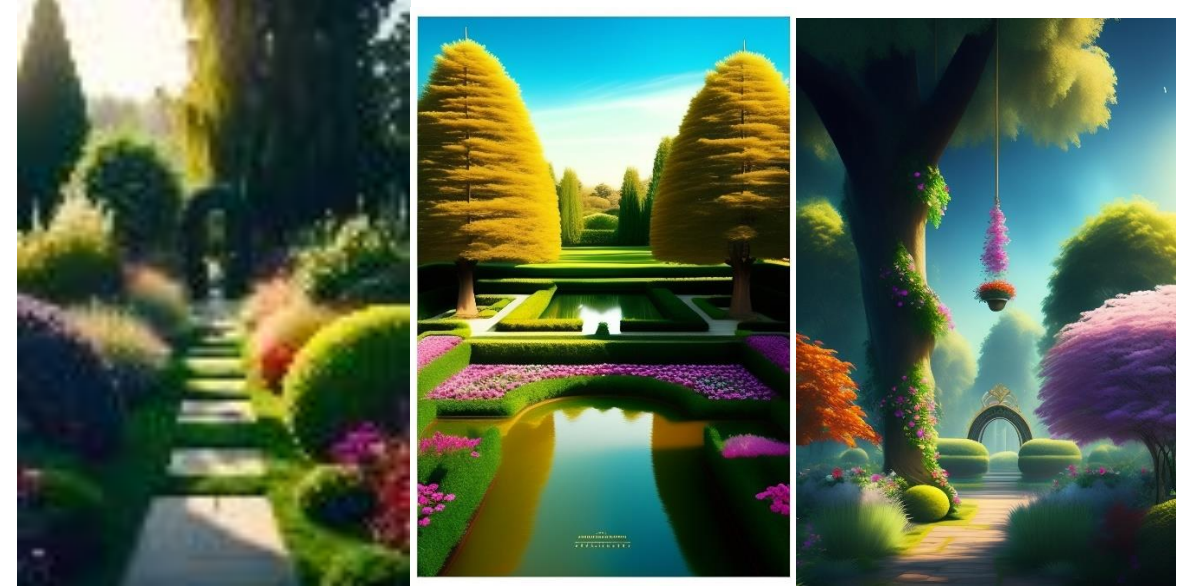
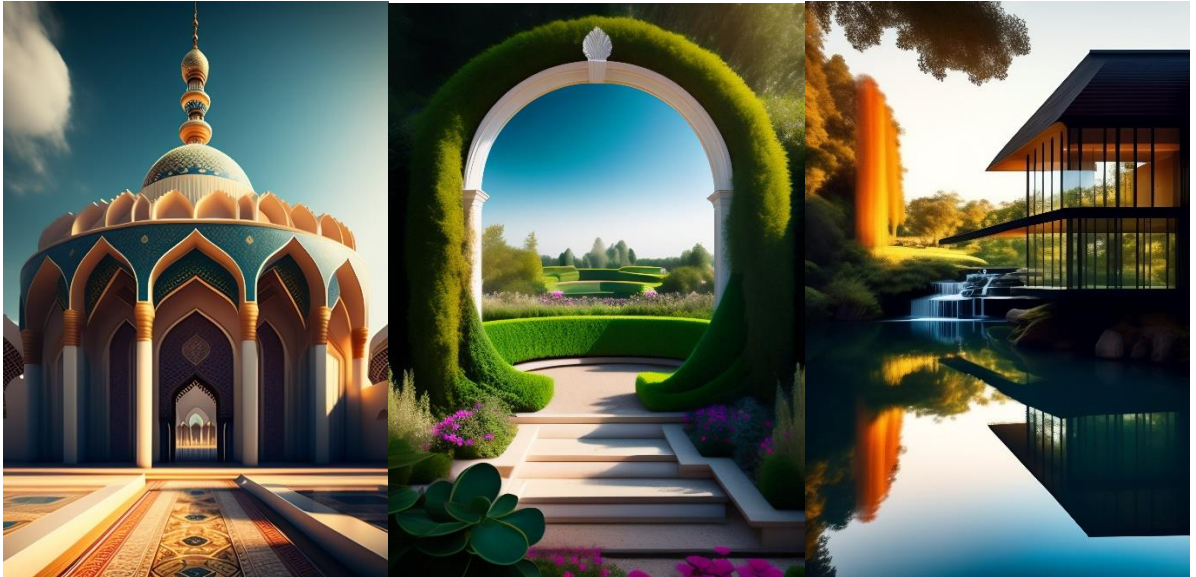

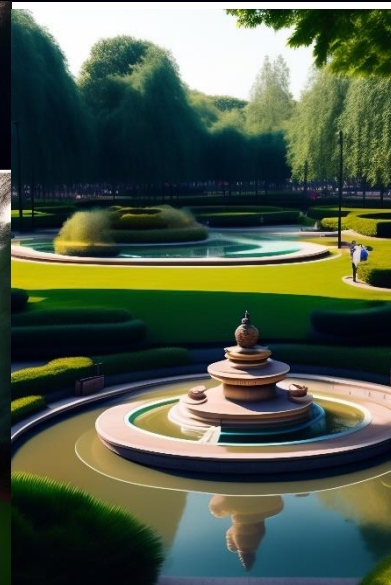

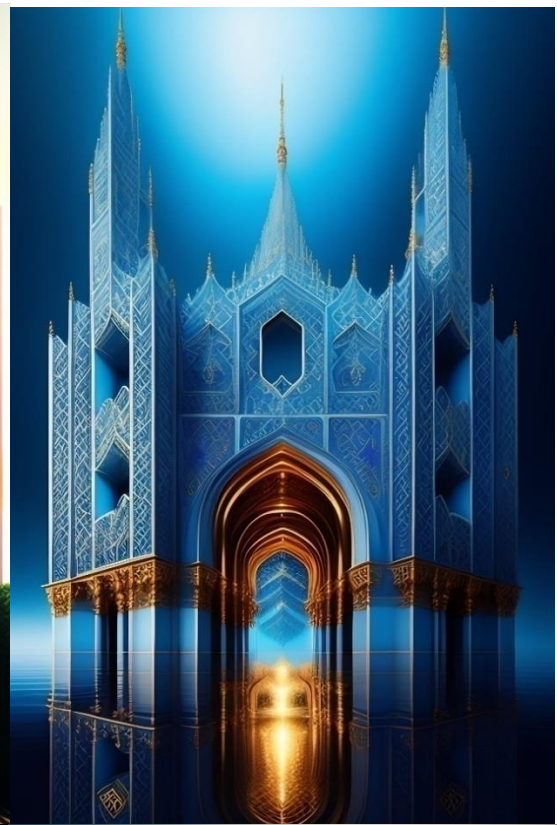

Toshkent

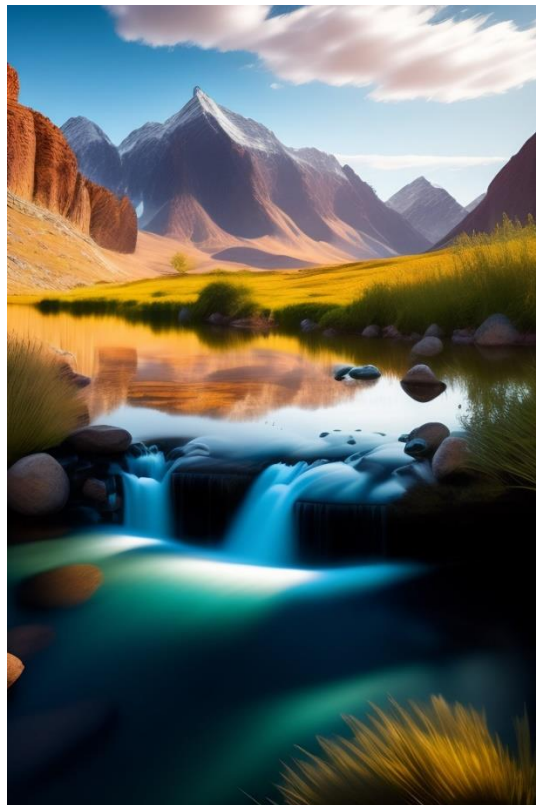
Zamonamizning neyron tarmoqlaridan biri Amir Temur maydonini shunday ko'radi (so'rov bo'yicha noldan yaratilgan va chizilgan)

O'zbekiston tabiati

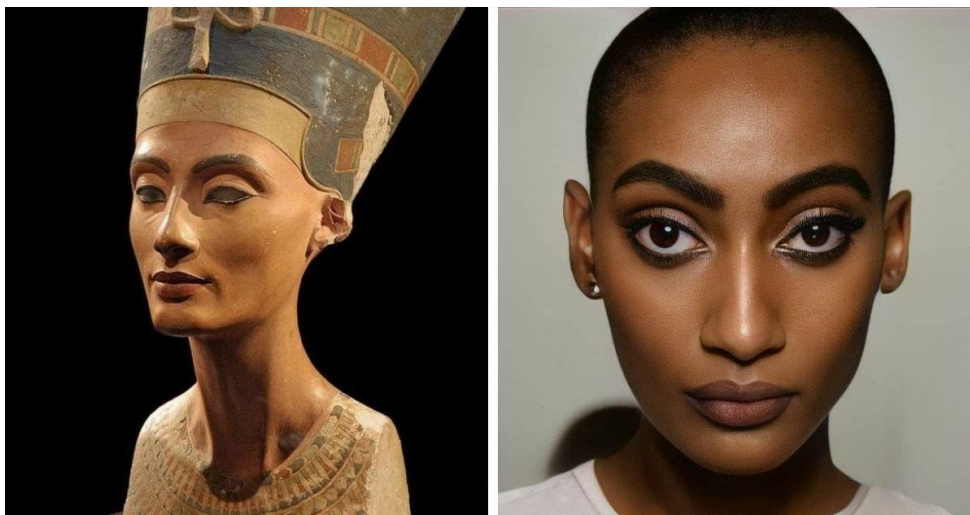

Tarixiy shaxslar bizning zamondoshlarimiz bo'lganda qanday ko'rinishga ega bo'lar edi

O'tmishga nazar tashlash va odamlarning qadimgi davrlarda qanday yashaganligini, qanday ko'rinishga ega bo'lganligini, nima kiyganligini bilish har doim qiziq. Afsuski, bizning davrimizga kelib, tarixiy shaxslar tasvirlangan ko'plab yodgorliklar saqlanib qolmagan, ularning ba'zilari gipsli büstlarda, ba'zilari rasmlarda tasvirlangan. Ammo o'tmishdagi tarixiy rasmlarga qaraganda, ular aslida qanday ko'rinishga ega bo'lganligi aniq emas. Yaxshiyamki, bizning texnologiya zamonamizda bir vaqtlar yashagan odamlarni tiriltirish umuman muammo emas.

1. Nefertiti

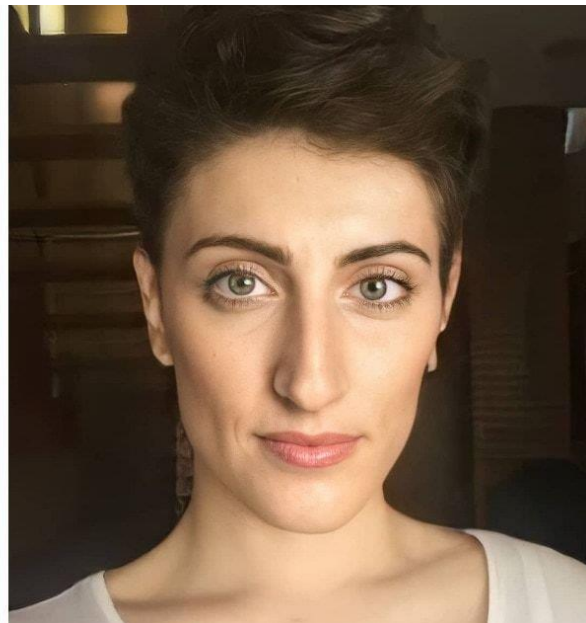
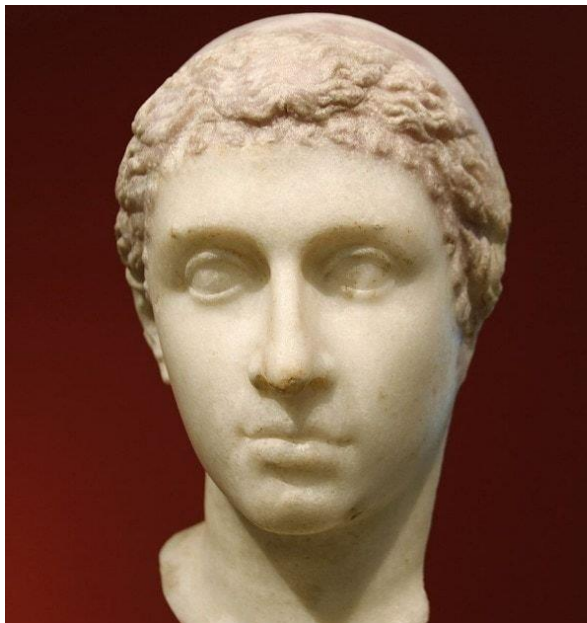
Taxminiy tug'ilgan sanasi: miloddan avvalgi 1370 yil.

2. Iogann Sebastyan Bax

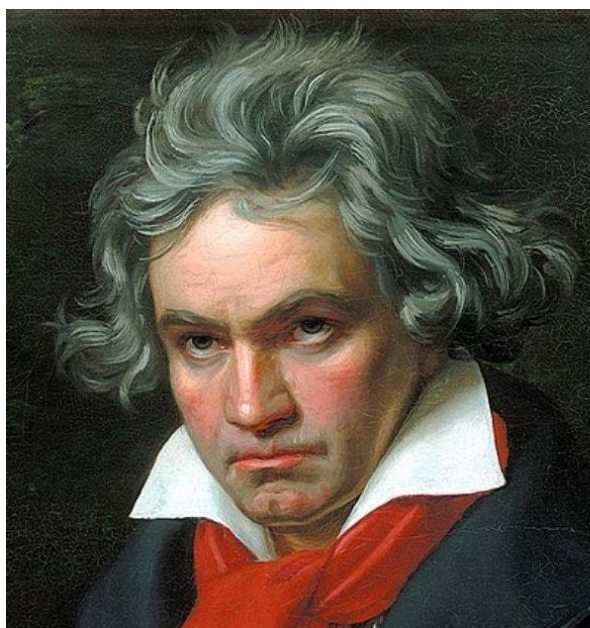
Tug'ilgan yili: 1685 yil.

3. Kleopatra

Taxminiy tug'ilgan sanasi: miloddan avvalgi 69 yil.

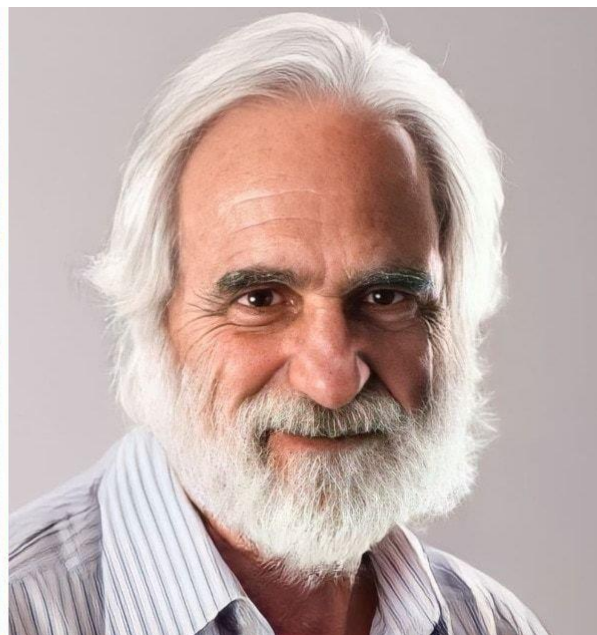
4. Lyudvig van Betxoven

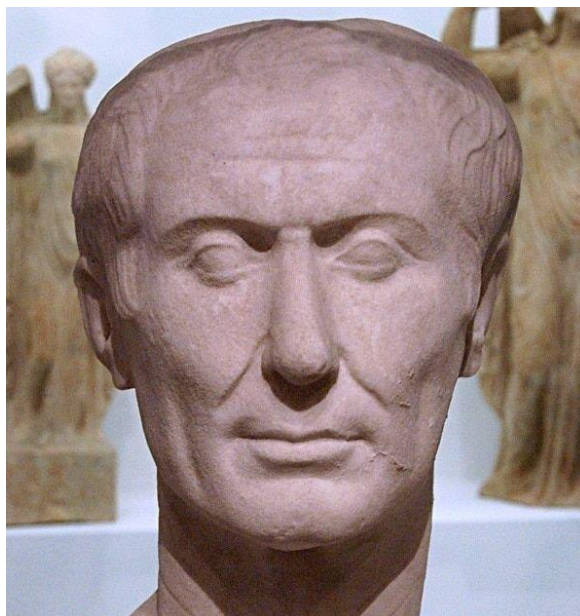
Tug'ilgan yili: 1770 yil.

5. Leonardo da Vinci

6. Gay Yuliy Tsezar

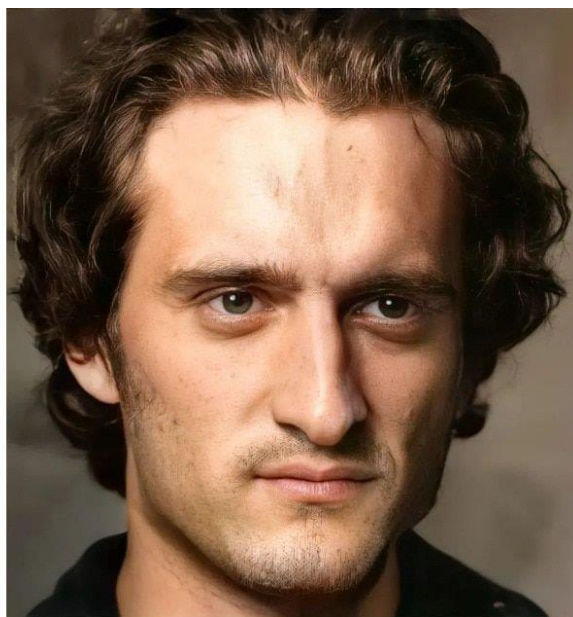
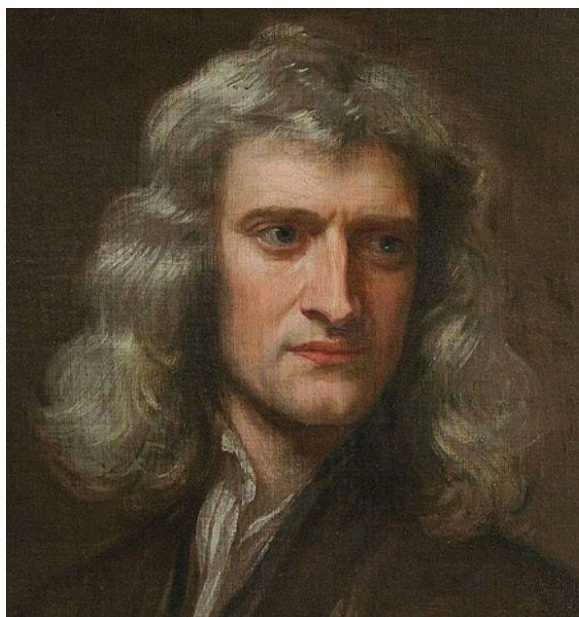
Tug'ilgan yili: miloddan avvalgi 100 yil.

7. Janna d'Ark

Taxminiy tug'ilgan sanasi: 1412 yil.

8. Isaak Nyuton

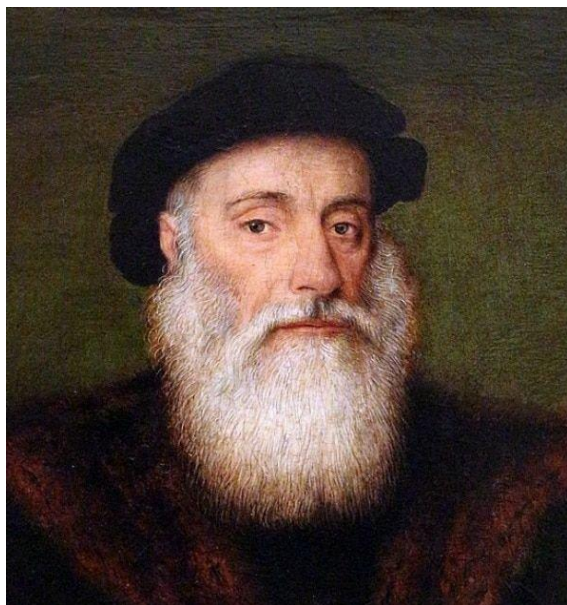

9. Antonio Vivaldi

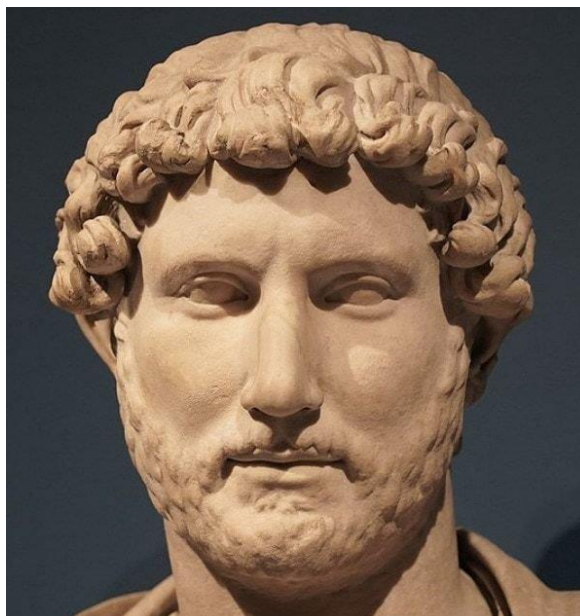
Tug'ilgan yili: 1678 yil.

10. Vasko da Gama

Tug'ilgan yili: 1469 yil.

11. Adrian

Tug'ilgan yili: milodiy 76 yil.

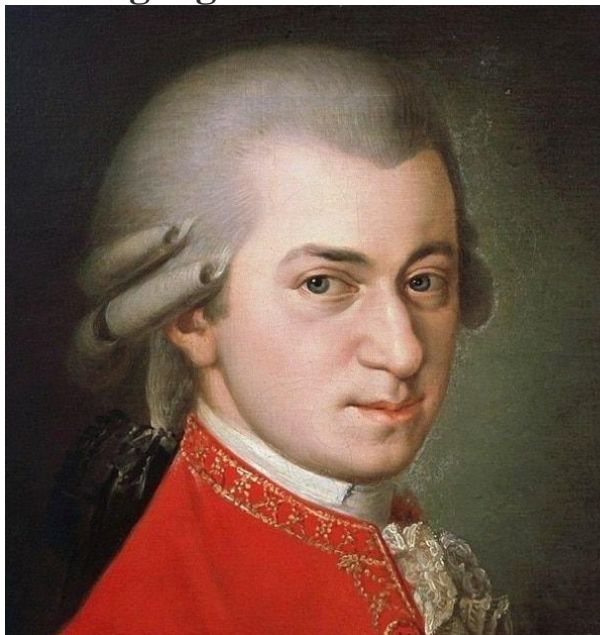
12. Mikelanjelo

Tug'ilgan yili: 1475 yil.

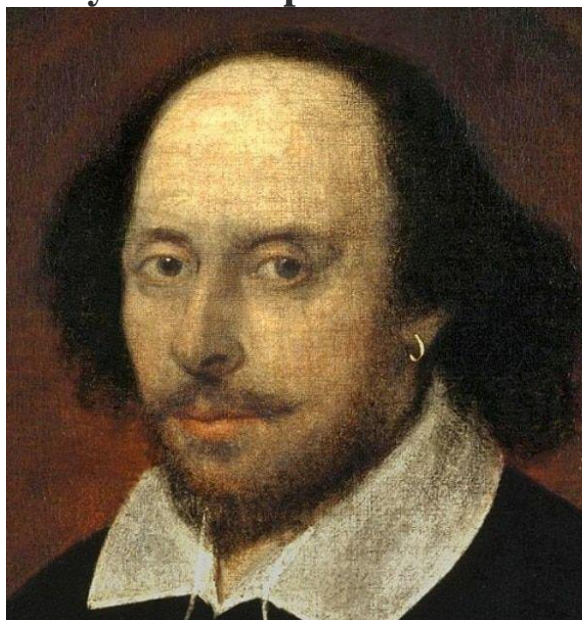

13. Wolfgang Amadeus Mhotsart

Tug'ilgan yili: 1756 yil.

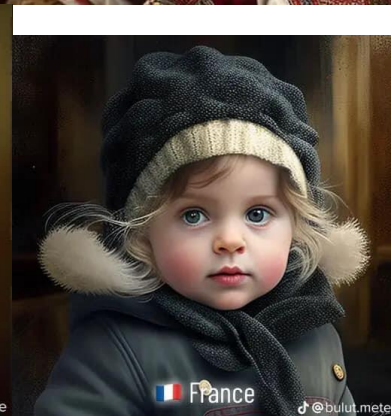
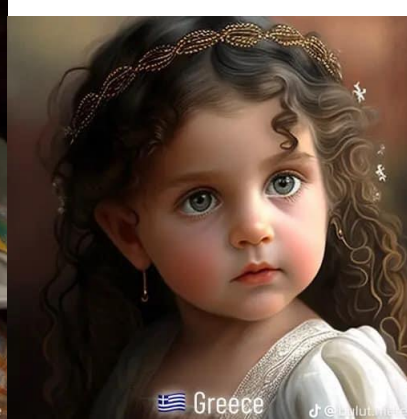
14. Uilyam Shekspir

Taxminiy tug'ilgan sanasi: 1564 yil.

Sun'iy intellekt davlatlarni bolalar obrazidayaratdi

Neyron tarmoq O‘zbekiston shaharlarini inson qiyofasida yaratdi

Midjourneyda Termiz, Buxoro, Urganch, Nukus va O'zbekistonning boshqa shaharlari aholisining tarixiy ildizlarini aks ettiruvchi insonlar tasvirlari namoyish etildi.

Neyron tarmoqda Termiz, Buxoro, Xiva, Toshkent va Farg‘ona shaharlari O‘zbekiston qizlari qiyofasi bilan aks ettirilgan.

Shu bilan birga, Urganch, Nukus va Samarqand keksalar timsolida aks ettirilgan.

manba <https://pr.uz/kak-nejroset-uidela-uzbekistan/>

ТОШКЕНТ

ТАШКЕНТ

ФАРФОНА

ФЕРГАНА

ТЕРМИЗ

ТЕРМЕЗ

БУХОРО

БУХАРА

УРГАНЧ

УРГЕНЧ

НУКУС

НУКУС

ХИВА

ХИВА

САМАРҚАНД

САМАРҚАНД

Neyron tarmoq o'zbek xalq maqollarini qanday tasvirlashiga bir nechta hazil misollar. Bu juda qiziqarli bo'lib chiqdi.

Ular arqonni darhol payqashadi: dushmanni paxta bilan bo'g'.

Bolalarning boyligi ota va onadir.

Boshing omon bo'lsa do'ppi topiladi

Tiz cho'kib yashashdan ko'ra, tik turib o'lgan afzal

Siz kirgan eshikni qattiq yopmang.

Sun'iy intellekt “O'tgan kunlar”, “Sariq devni minib”, “Ikki eshik orasi”, “Boburnoma” kabi asar qahramonlari ta'rifiga mos suratlarini taqdim etishni boshladi. Midjourney Artificial Intelligence platformasiga qahramon ta'rifi kiritilgach, sun'iy intellekt unga moslab qiyofalar chizib beryapti.

Foydalanuvchi Abdulla Qodiriyning “O'tgan kunlar” asarida berilgan ta'rifga ko'ra, Kumush qiyofasining sun'iy intellekt taqdim etgan varianti bilan ulashdi.

Kumush, foydalanuvchi taqdim qilgan surat

“O'tgan kunlar”da Kumush tasviri quyidagicha “...quyuq jinggila kiprak ostidagi timqora ko'zlari bir nuqtaga tikilganda, nimadir bir narsani ko'rgan kabi... qop-qora kamon, o'tib ketkan nafis, qiyiq qoshlari chimirilganda, nimadir bir narsadan cho'chigan kabi... to'lgan oydek g'uborsiz oq yuzi, kimdandir uyalgan kabi... Shu vaqt ko'rpani qayirib ushlagan oq nozik qo'llari bilan latif burnining o'ng tomonida, tabiatning nihoyatda usta qo'li bilan qo'ndirilgan qora xolini qashidi va boshini yostiqdand olib o'lturdi”.

Kumushdan so'ng O'ztwitterda Otabekning ham sun'iy intellekt taqdim etgan varianti paydo bo'ldi.

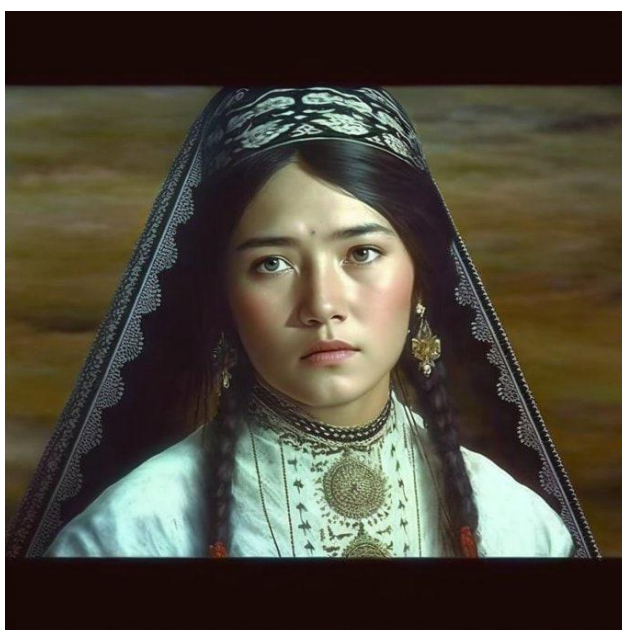

Foydalanuvchi taqdim qilgan surat

Asarda Otabek quyidagicha tasvirlanadi: “Og’ir tabiatlik, ulug’ gavalik, ko’rkam va oq yuzlik, kelishgan, qora ko’zlik, mutanosib qora qoshli va endigina murti sabz urgan bir yigit”.

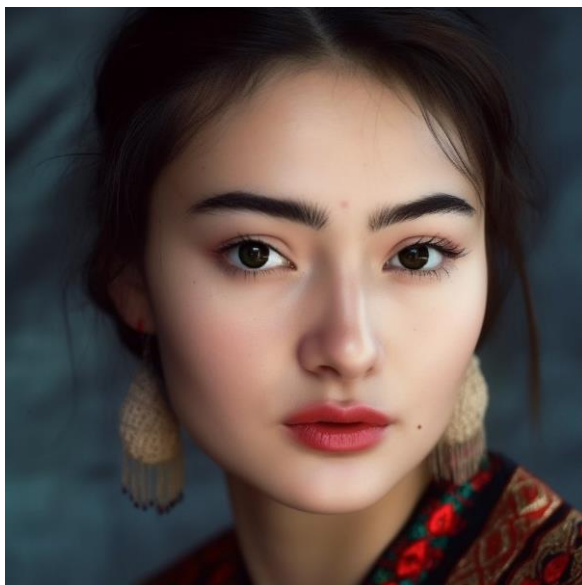
Foydalanuvchilar sun'iy intellektning Otabekni Qodiriyning o’ziga o’xshatishganini yozishgan.

Foydalanuvchi Zaynabning sun'iy intellekt chizgan variantini taqdim qilgan. Kitobda “Olim ponsadboshining qizi Zaynab “o’n yetti yoshlar chamali, kulcha yuzlik, oppoqqina, o’rtacha husnlik” deb ta’riflanadi.

Zaynab, foydalanuvchi taqdim qilgan surat

Foydalanuvchi O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" romani qahramoni Ra'no suratini ham ulashgan. Izohlarda bu rasm asardagi ta'rifga juda mos kelgani haqida yozishgan.

Ra'no, foydalanuvchi taqdim qilgan surat

Sun'iy intellekt Xudoyberdi To'xtaboevning "Sariq devni minib" kitobidagi dev va Hoshimjon obrazini ham chizgan.

Foydalanuvchi taqdim etgan surat

Shuningdek, O'ztwitterda, "Alpomish" dostoni bosh qahramonlari Alpomish, Barchin va hatto To'maris qiyofalari ham paydo bo'ldi.

Alpomish, foydalanuvchi taqdim etgan surat

Barchin, foydalanuvchi taqdim etgan surat

To'maris, foydalanuvchi taqdim etgan surat

Foydalanuvchi Sohibqiron Amir Temur va Usmoniylar imperiyasi sultoni Boyazid Yildirim shaxmat donalarini surayotgan surat bilan ulashdi.

Foydalanuvchi Amir Temurning o'g'li Umarshayx Mirzo va nevarasi, astronom olim Mirzo Ulug'bekning qiyofasini ham namoyish qilgan.

Umarshayx Mirzo, foydalanuvchi taqdim etgan surat

Mirzo Ulug'bek, foydalanuvchi taqdim etgan surat

Bundan tashqari, Boburnoma telegram kanalida sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan “Boburnoma”da keltirilgan ta'riflar asosida shaxs, voqea va joylarning illyustratsiyalari ham namoyish qilib borilyapti.

Masalan, “Boburnoma”da Farg'onaga shunday ta'rif berilgan: “Farg'onaga kichik viloyatdir, g'alla va mevasi farovon. Tevarak-atrofi tog'lar bilan o'ralgan, g'arbiy tarafida, ya'ni Samarqand va Xo'jand tomonida tog' yo'q. Ushbu yoqdan boshqa hech bir tomondan qishda dushman kela olmas”.

Farg'ona, “Boburnoma”dagi ta'rifga ko'ra Midjourney tasviri

“Boburnoma”da Sayhun daryosiga berilgan ta'rif: “Sayhun daryosi Xo'jand suvi nomida mashhur, u sharqu shimol tarafdan kelib, viloyatning ichi bilan o'tib, g'arb sari oqadi; Xo'jandning shimoli va Fanokatning (hozir Shohruxiya sifatida mashhur) janubiy tarafidan o'tib, yana shimolga burilib, Turkiston sari boradi. Turkistondan ancha quyiroqda bu daryo butunlay qumga singib ketadi, bironta daryoga qo'shilmaydi”

Sayhun daryosi “Boburnoma”dagi ta'rifga ko'ra Midjourney tasviri

Andijon soyiga berilgan ta'rif esa quyidagicha: “Andijon soyi O'sh mahallalari ichidan o'tib, Andijonga kirib boradi. Bu soyning ikkala tomoni ham bog'lar bilan obod. Bog'lar shundaygina soyga tutashib ketgan. Binafshasi behad nafis bo'ladi. Oqar suvlari bor, bahori juda yaxshi bo'ladi. Ko'p lola va chechaklar ochiladi”.

Andijon soyi, Boburnoma”dagi ta'rifga ko'ra Midjourney tasviri

4-bob. MATN YARATISHDA ZAMONAVIY NEYRON TARMOQLARDAN FOYDALANISH

Matn yaratish uchun xizmatlar

Keling, neyron tarmoqlar matnni qanday yaratishini, bozorda qanday xizmatlar borligini, qaysi kontentni yaxshiroq va nima yomonroq yozishini ko'rib chiqaylik.

Bugungi kunda neyron tarmoqlar bir necha soniya ichida mazmunli matn yaratishga qodir. Texnologiya ma'lum bir formatdagi matn tarkibini ishlab chiqarishni sezilarli darajada tezlashtirishi mumkin bo'lgan bir qator xizmatlarda taqdim etilgan.

4.1. Neyron tarmoq matnni qanday hosil qiladi

Neyron tarmoq - bu sun'iy intellekt algoritmi, aniqrog'i, mashinani o'qitish usuli. Algoritm ma'lumotlardan foydalangan holda ma'lum bir muammoni yechishi kerak, bu jarayonda u ushbu ma'lumotlardagi yashirin bog'liklikni topishni va ularni avtomatik ravishda qayta ishlashni o'rganadi. Algoritmilar ma'lumotlarni raqamlar sifatida ifodalaydi va ular bilan matematik tarzda o'zaro ta'sir qiladi.

Bugungi kunda talab qilinadigan vazifa bu tabiiy tilni yoki NLP (Natural Language Processing) qayta ishlash. Oddiy so'zlar bilan aytganda, bu mashinalarga inson tillarini "tushunish" imkonini beradigan texnologiya. NLP ning vazifasi matn bilan ishlashdir. Neyron tarmoqlar so'zlar o'rtasida ularning kontekstini hisobga olgan holda semantik aloqalarni o'rnatishga, shuningdek, yangi mazmunli matnni yaratishga qodir.

Neyron tarmoqlarga asoslanib, turli matnli tarkibni yaratuvchi xizmatlar mavjud. Ular elektron pochta xabarnomasini, mahsulot sharhini, kirishni va maqola uchun alohida paragraflarni yozadilar. Ular g'oyalar va tegishli sarlavhalarni yaratishi va hatto AIDA va PAS marketing modeli asosida matn yozishlari mumkin.

Muayyan misollarga o'tishdan oldin, neyron tarmoqlar matnni qanday yaratishi va undan ma'no olishini qisqacha tasvirlab beraylik. Ushbu vazifani bajarishning eng yaxshi usuli - neyron tarmoqlar - transformatorlar. Matnni qayta ishlashda transformator har bir elementni (tokenni) vektor, sonlar guruhi sifatida ifodalaydi va u bilan alohida ishlaydi, matematik amallarni bajaradi. Bu neyron tarmoqqa so'zlarning

tartibini va ularning bir-biriga ta'sirini hisobga olish va shu tariqa matnning semantik mazmunini aniqlash imkonini beradi.

Transformatorlar asosida gigant til modellari yaratiladi, ularga tilni modellashtirish vazifasi beriladi: neyron tarmoqlar matni beradi va u uni davom ettirishi kerak. Buni o'rganish uchun neyron tarmoq tilning qanday ishlashini eslab qoladi va tashqi dunyo haqida turli faktlarni o'rganadi, buning uchun ular Internetdan barcha mavzularni qamrab oluvchi juda ko'p matnlardan foydalanadilar. Natijada, bunday model qo'shimcha treninglarsiz yangi matn muammosini hal qila oladi - bu "Few-shot learning" deb ataladi.

Matn yaratish uchun xizmatlar

RuGPT-3 (Generative Pre-trained Transformer 3) modeli misolidan foydalanib, transformator unga taklif qilingan matni qanday kengaytirishini ko'rsatamiz.

Ushbu testlar ushbu modelni ishlab chiquvchilardan biri Tatyana Shavrina tomonidan nashr etilgan.

Insonning sevimli filmlari mavjud bo'lgan mavzuni olgandan so'ng, model darhol shu kabi janrdagi filmlar uchun bir nechta variantni yaratdi.

Mavzu: Mening sevimli filmlarim "Matrix", "Oldboy", "

“ruGPT-3 Large: Mening sevimli filmlarim: Matritsa, Oldboy, Cho'qintirgan ota, Taqlid o'yini, Ostin Pauers.

ruGPT-3 Large: Mening sevimli filmlarim: Matritsa, Oldboy, Askar Rayanni qutqarish, The Thing, Zatura.

ruGPT-3 Large: Mening sevimli filmlarim: Matritsa, Oldboy, Muvozanat va boshqalar.

Mavzu matni qo'shtirnoq bilan yopilmagan, shuning uchun model tegishli nomlarni yaratdi.

Murakkabroq vazifaga misol qilib, o'zingizni odam kabi tutishingiz kerak bo'lgan sharhni yaratishdir.

Mavzu: “Kir yuvish mashinasi haqida sharh yozing. Ushbu kir yuvish mashinasi modeli

ruGPT-3 Large: “Kir yuvish mashinasi haqida sharh yozing. Kir yuvish mashinasining ushbu modeli o'rnatilgan o'z-o'zini tozalash funktsiyasi bilan jihozlangan. Kir yuvish mashinasining konstruktiv yechimi hatto erishish qiyin bo'lgan joylarda ham shkala va boshqa ifloslantiruvchi moddalarni olib tashlashga qodir bo'lgan avtomatik suvni maydalash moslamasini taqdim etadi. Ta'kidlash joizki, tozalash protsedurasidan so'ng aylanish jarayonida o'ziga xos hid paydo bo'ladi.

Ba'zi modellar uchun ishlash natijasida u kir yuvish mashinasining butun umri davomida qoladi.

Seed: Film sharhini yozing. "1+1" filmi

ruGPT-3 Large: Film haqida sharh yozing. "1+1" filmi - Menga juda yoqadi, garchi hamma ham ko'rmasa kerak. Undagi aktyorlar ajoyib. Ko'p kuchlanishsiz va qiziqish bilan ko'rinadi. Filmda kulgili lahazar ko'p. Shuningdek, sizga Jennifer Lopez va Kris de Burx ishtirokidagi "Yashil kitob" filmini tomosha qilishni maslahat beraman.

Umuman olganda, model har qanday mavzudagi matnni davom ettirishga qodir va kopirayter uchun ishlatilishi mumkin. Model turli xil matn vazifalari bilan ishlashga qodir. U qo'llanilishi mumkin:

- Tavsiya qiluvchi tizimlarda: foydalanuvchi imtiyozlarini tahlil qilish va tegishli kontentni taklif qilish.
- Matnlarni umumlashtirish uchun: ma'noni saqlab qolgan holda qisqacha takrorlash.
- Matn hissiyotini tahlil qilishda: ijobiy va salbiyga tasniflash.
- Interaktiv tizimlarda (biznes ilovalari uchun mos bo'lgan muayyan stsenariylar bo'yicha qo'shimcha treninglar bilan).

RuGPT-3 rus adabiyoti to'plami, Vikipediya, yangiliklar manbalari va savol-javoblarga ega saytlarni o'z ichiga olgan 600 Gb ma'lumot bo'yicha o'qitildi. Modelning eng katta versiyasi 13 milliard parametrga ega: bu raqam qanchalik katta bo'lsa, model shunchalik murakkab bog'lanishlarni o'rganishi mumkin bo'ladi.

Test yaratish uchun demo versiyasi mavjud.

Rus tilidagi model OpenAI ishlab chiquvchilaridan GPT-3 transformatorining analogidir. U 600 Gb matnni o'rgandi va 175 milliard parametrga ega. Model ingliz tilidagi matn bilan bog'liq deyarli har qanday vazifada ishlatilishi mumkin. GPT-3 matn yaratish uchun eng yirik neyron tarmoqlardan biridir. Statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, tijoratdan tortib o'yingacha bo'lgan 300 dan ortiq ilovalar undan foydalanadi va u kuniga o'rtacha 4,5 milliard so'z hosil qiladi.

Ishlab chiquvchilar turli xil vazifalar uchun mos bo'lgan bir nechta modellarni taklif qilishadi, siz o'zingizni sozlashingiz mumkin.

GPT-3 asosida Jasper AI ishlaydi - veb-sayt, shaxsiy blog, ijtimoiy tarmoqlar va boshqalar uchun matnli tarkib yaratish xizmati. Jasper 25 tilni, shu jumladan rus tilini qo'llab-quvvatlaydi, uning matnlari SEO uchun optimallashtirilgan va plagiatni o'z ichiga olmaydi. Xizmatda 50 dan ortiq shablon mavjud bo'lib, ularning har biri ma'lum bir dasturga qaratilgan.

Masalan, AIDA va PAS marketing modellari bo'yicha matn yozadigan shablonlar mavjud.

Boshqa barcha generator xizmatlari ushbu printsip bo'yicha ishlaydi: siz nima olishni xohlayotganingiz haqida qisqacha ma'lumot berasiz va neyron tarmoq ushbu ma'lumotlar asosida matn yaratadi.

Boshqa Jasper ko'nikmalari post yozish, g'oyalar yaratish, maqola sarlavhalari va boshqalarga mos keladi.

Outranking, Writesonic va Rytr platformalari turli kontent yozish uchun keng ko'lamli ko'nikmalarni taklif etadi. Hamma chet el va rus tilini qo'llab-quvvatlaydi.

Writesonic yaratuvchilari ta'kidlashicha, model yetakchi brendlarning yuqori sifatli matnlarida o'qitilgan. Xizmatni sinab ko'rish bepul bo'lib, taxminan 5 ming so'zni taqdim etadi, obunani oyiga 15 dollardan 50 ming so'z bilan cheklaydi.

Rytr eng tejamkor variant bo'lib ko'rinadi, oyiga 5K belgilarni o'z ichiga olgan bepul reja va oyiga \$ 9 obuna. 50 ming belgi yaratish imkonini beradi.

Gervin AI ni funksionallik jihatidan Jasper bilan solishtirish mumkin. Shu bilan birga, Gervin rus bozorlarining veb-saytlarida mahsulotlarni tavsiflash uchun shablonlarga ega. Oylik obuna 100 000 ta belgi uchun 1900 rubldan boshlanadi. Siz alohida paketni sotib olishingiz mumkin, minimal qiymati 330 rubl va 10 000 belgini o'z ichiga oladi.

Yana bir platforma - AIWriter. Turli kontent yaratish uchun 15 toifa mavjud. Pochta orqali ro'yxatdan o'tishda 7 kunlik sinov muddati taklif etiladi. Oylik obuna uchun 750 rubl, yillik obuna 4500 rubl talab qilinadi, so'zlar soni bo'yicha hech qanday cheklovlar yo'q.

ReText.AI rus tilidagi matnlarni qayta yozish uchun vositadir. Neyron tarmog'i asl matnni o'zgartirish va ma'noni to'liq saqlagan holda yangi va noyob matnni olish imkonini beradi. Bepul, ammo cheklangan versiyasi mavjud, butun asboblarga to'plami oylik obuna ostida 400 rubldan 100 ming belgi chegarasi bilan sotiladi.

Copy Monkey.ai xizmati yaratish uchun 10 dan ortiq turdagi kontentni taklif etadi. Bu maqolalar, ochilish sahifalari va qisqa matnlarning turli xil variantlari. Masalan, Wildberries va Ozon uchun mahsulot kartalari, mahsulot sharhlari, pochta ro'yxatlari.

Ko'rib chiqish uchun siz 10 ta matn yaratishingiz mumkin, ular har kuni yangilanadi. Xizmatning to'liq versiyasini olish uchun saytda anketani to'ldirishingiz kerak. Platforma API orqali integratsiyalangan,

agar siz sayt orqali so'rov qoldirsangiz, sizga kirish huquqi yuborilishi mumkin.

Xizmat sahifasida hozircha aniq narxlar va tariflar mavjud emas.

Shuni ta'kidlaymanki, pullik tariflar mavjud bo'lgan barcha xizmatlarda har qanday tarifni to'laganingizdan so'ng siz avtomatik oylik debetga ulangansiz. Obunani bekor qilishni hisobingiz sozlamalarida topishingiz mumkin.

Xizmat tahlili

Jasper va shunga o'xshash mahsulotlar panatseya emasligini tushunish muhimdir va ular mutlaqo barcha tarkibni yozishga qodir emas.

Biznes vositalarining tahlili bilan shug'ullanuvchi DDIY xorijiy portali Jasperning afzalliklari va kamchiliklarini ochib berdi. Ularning baholashiga ko'ra, xizmat qisqa matnlar uchun eng mos keladi: postlar, harflar, sarlavhalar, video tavsiflari, mahsulotlar va boshqalar. U yangi g'oyalarni taklif qiladi, allaqachon noyob narsa bilan to'ldirilishi mumkin bo'lgan kontent skeletini yaratadi.

1500 va undan ortiq so'zdan iborat bo'lgan maqolalarda matn shablonga aylanadi, ma'lumotlar butun Internetdan to'planadi va uning haqiqiyliги tekshirilmaydi, materialni tekshirish, faktlarni tekshirish va tahrirlash kerak bo'ladi. Aslida, agar siz maqolani o'zingiz yozsangiz, xuddi shunday vaqt sarflaysiz.

Gervin qisqa matnlarni yaratishda yaxshi ish qildi. Mahsulot yoki xizmatning asosiy xususiyatlari o'rnatildi va neyron tarmoq qisqacha tavsif berdi, bu yerda barcha afzalliklar ta'kidlandi. Matn tanlangan formatga, xat, post, mahsulot tavsifi va boshqalarga mos keldi.

Xizmat maqolani bajara olmadi, lekin uni yozishga ozgina yordam berdi. Buning uchun maqolaning asosiy paragraflarini alohida yaratiladi. Ularda siz mavzuning semantik yadrosini ko'rishingiz va qanday savollarni ochish kerakligini tushunishingiz mumkin. Bu sizga mavzuni tezda o'rganish va ma'lumot qidirishga kamroq vaqt sarflash imkonini beradi. Ammo yaratilgan materialni darhol maqolaga kiritmasligingiz kerak, uning qanchalik ishonchliligini va qarama-qarshiliklar mavjudligini tekshirishingiz kerak.

Masalan, texnologiya mavzularida tushunarsiz atamalar ko'p bo'lgan. Maqolaga qo'shilishdan oldin ularni saralash va oddiy so'zlar bilan tasvirlash kerak edi.

Tor va aniq so'rovni shakllantirish yaxshiroqdir, aks holda neyron tarmoq mavzular bo'ylab tarqala boshlaydi yoki so'rovga aloqador bo'lmagan boshqasiga o'tadi.

Jasper va Gervin analoglari xuddi shu tarzda matn yaratadi, shuning uchun menimcha, bu baholash ularga ham qo'llanilishi mumkin.

"Neyron tarmoqlar hali ham to'liq maqola yoza olmaydi, so'zlarning tizimsiz oqimi paydo bo'ladi, lekin alohida paragraflar juda bardoshli bo'lib chiqadi. Misol uchun, biz ijtimoiy tarmoqlarda qiziqarli tanlovlar o'tkazish uchun "Balabaob" dan foydalanganmiz - bu ijodkorlik va Ishtirok etish darajasining o'sishi uchun ajoyib maydon. Bunday aqlli xizmatlar SEO matnlarini yaratishi va SERM ishida yordam berishi mumkinligiga umid qilingan edi, ammo bu sodir bo'lmadi. Ko'pgina xizmatlar ingliz tilida ishlaydi, lekin rus tili qiyinroq. Uning tuzilishi, sintaksisi va grammatik xususiyatlari generatsiya jarayonini murakkablashtiradi".

CopyMonkey.ai xizmati onlayn-do'konlar uchun matnlarni muvaffaqiyatli ishlab chiqaradi. Foydalanuvchilarning qayd etishicha, neyron tarmoq har oyda yuzlab va minglab noyob mahsulot tavsiflarini yaratishi mumkin. Xizmat matnni kopirayterga qaraganda bir necha barobar tezroq va arzonroq yaratadi.

Xulosa: matn yaratish xizmatlari haqida qisqacha

Generatsiya xizmatlaridan foydalangan holda ekspert maqolasini yozish mumkin emas. Siz mavzuni tor shaklda shakllantirgan holda alohida paragraflar yaratishingiz mumkin. Ular sizga mavzuni ochish uchun qanday savollarni yoritishingiz kerakligini tushunishga yordam beradi. Bu vaqtni tejaydi, chunki siz nimani qidirishni bilasiz.

Eng muhimi, xizmatlar qisqa matnlar bilan kurashadi. Bular ijtimoiy media postlari, mahsulot tavsiflari, sharhlar, sarlavhalar, elektron pochta xabarlari va boshqalar. Bunday material tez va katta hajmda yaratilishi mumkin.

Bozorda tijorat matnlarini yaratishga imkon beruvchi bir qator xizmatlar mavjud.

GPT-3 modeli ingliz tilida matn yaratadi va turli matn vazifalari uchun javob beradi. Biroq, ro'yxatdan o'tish bir xil mamlakatlarda o'tmaydi, siz boshqa pochta va xorijiy telefon raqamidan foydalanishingiz kerak bo'ladi.

ruGPT-3 rus tili bilan ishlaydi va istalgan mavzudagi matnni kengaytirishi va matn bilan bog'liq boshqa vazifalarni hal qilishi mumkin. Rus tilida matn yaratadigan xorijiy xizmatlar orasida eng

funksionali Jasper bo'lib, unda har xil turdagi matnlar uchun 50 dan ortiq shablon mavjud.

Ishlab chiqarish uchun matn tarkibining o'xshash ro'yxati Outranking, Writesonic va Rytr tomonidan taklif etiladi. Outranking o'z hamkasblariga qaraganda ko'proq SEO vositalariga ega.

Quyida rus tili bilan ishlaydigan platformalar ro'yxati keltirilgan.

Gervin AI 70 dan ortiq kopirayterlik mahoratiga ega va funktsionallik jihatidan Jasper bilan taqqoslanishi mumkin.

AIWriter sizga turli vazifalar uchun matn yaratish uchun tanlash uchun 15 ta vositalarni taqdim etadi.

CopyMonkey.ai 10 dan ortiq turdagi kontentni yaratadi. Bu maqolalar, ochilish sahifalari va qisqa matnlarning o'zgarishi. Dastlab, xizmat bozorlar uchun mahsulot tavsiflarini yaratishga ixtisoslashgan va ijobiy javob oldi.

ReTexAI faqat rus tilidagi matnlarni qayta yozishga ruxsat beradi.

4.9.2.Neyron tarmoqlar yordamida qiziqarli matn yozish

Avvalgi bo'limda biz sizni tasvirlarni qayta ishlash, ulardagi qonuniyatlarni topish va tasvirlarni tanib olish imkonini beruvchi neyron tarmoqlar asosida qurilgan onlayn xizmatlar bilan tanishtirgan edik. Ushbu xizmatlarning katta qismi o'yin-kulgi uchun ishlatiladi va bu normal holat - mutaxassislar neyron tarmoqlar hali rivojlanishning dastlabki bosqichida ekanligiga, ommalashtirishga muhtojligiga va kelajakda faqat katta hajmda qo'llanilishiga ishonchlari komil. Ammo sun'iy intellekt bugungi kunda hatto professionallarga ham yordam bera oladigan soha bor. Bu matn bilan ishlash va bunday xizmatlar tanlovini ko'rib chiqamiz.

Bunday saytlar ro'yxatini tuzishda eng qiyin narsa, ulardan maxsus neyron tarmoqlarda qurilganlarni ajratib olishdir. Gap shundaki, matn, tasvirdan farqli o'laroq, qayta ishlash uchun juda osonqulay ma'lumotlar massividir. Shu sababli, kompyuterlar u bilan ishlashni sun'iy intellekt algoritmlari faol tarqalishidan oldin ham o'rgandilar, bu juda jiddiy hisoblash quvvatini talab qiladi.

Chet tillardan tarjima.

Ayniqsa, onlayn tarjimonlarni taqdim etish mantiqiy bo'lmasligi mumkin. Chet tilidan tarjima qilish zaruratiga duch kelgan har bir kishi o'z gadjetiga tegishli ilovalardan birini yuklab olgan bo'lishi yoki eng mashhur tarjimonlardan birining saytini ochgan bo'lishi kerak. Siz o'tkazib yuborishingiz mumkin bo'lgan yagona nuqta - bu ularning ish algoritmini o'zgartirish - neyron tarmoqlardan foydalangan holda

ma'lumotlarni qayta ishlashga o'tish. Masalan, GoogleTranslate 2016 yilning kuzidan beri, Yandex.Translate esa 2017 yilning sentabridan buyon ishlamoqda.

Har holda, biz sizga ushbu xizmatlarning ba'zilariga havolalarni qoldiramiz:

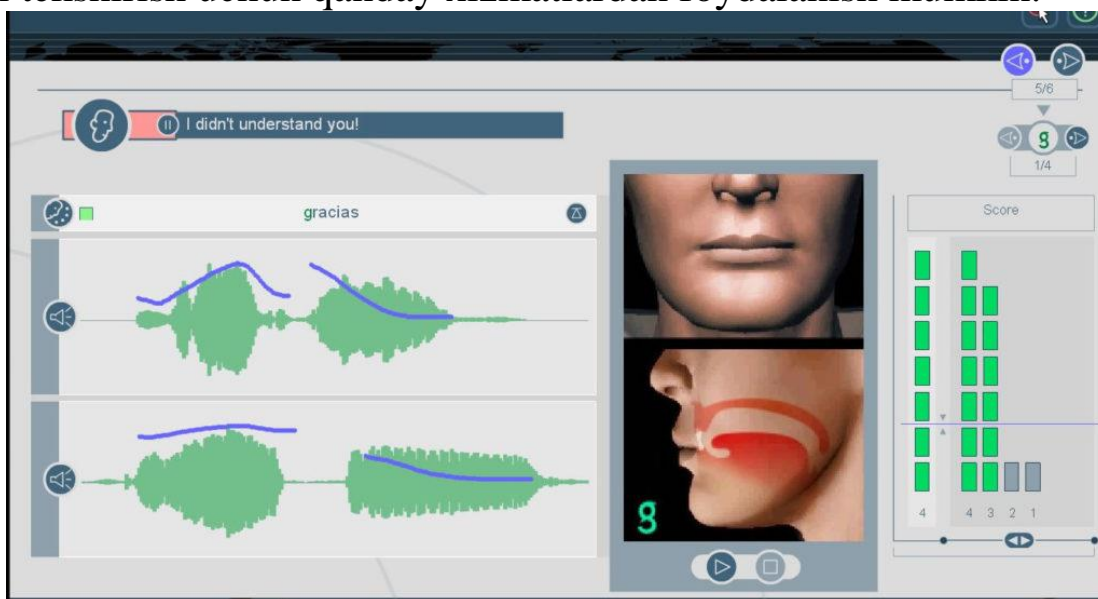
GoogleTranslate — jahon yetakchilaridan biri. Tarjima uchun juda ko'p tillarni taklif qiladi. Telefonga o'rnatilganda, u til paketlarini saqlash va xizmatdan oflayn rejimda foydalanish imkonini beradi. Chet tillardagi yozuvlarni taniydi va ularni avtomatik ravishda tarjima qiladi.

Yandex.Translate - ba'zida mahalliy xizmat rus tiliga tarjima qilish bilan xorijiy raqobatchilarga qaraganda yaxshiroq ishlaydi.

Yandex tarjimonining afzalligi Rossiyaning kichik xalqlari tillari bilan ishlash qobiliyatidir.

Ovozni aniqlash va matnga o'tkazish

Ingliz tili bilan solishtirganda, rus "tanib oluvchilari" ni ishlab chiquvchilar qo'shimcha muammoga duch kelishadi. Rus tilida so'zlarning oxiri muhim o'rin tutadi, ular ko'pincha so'zlashuv nutqida "yeyiladi". Agar odamlar kontekstdan foydalangan holda jumalarning ma'nosini tushunsa, u holda mashina algoritmlari muammoga duch keladi va ko'pincha g'alati gaplarga duch keladi. Va shunga qaramay, nutqni aniqlash ajoyib sur'atda rivojlanmoqda. Agar bir necha yil oldin inson nutqining tanib olinishi bir necha foizdan oshmagan bo'lsa, bugungi kunda kompyuter xotirjamlik bilan, hatto juda shovqinli muhitda ham, unga "oziqlangan" so'zlarning ko'pini to'g'ri taniydi. Va buni tekshirish uchun qanday xizmatlardan foydalanish mumkin.

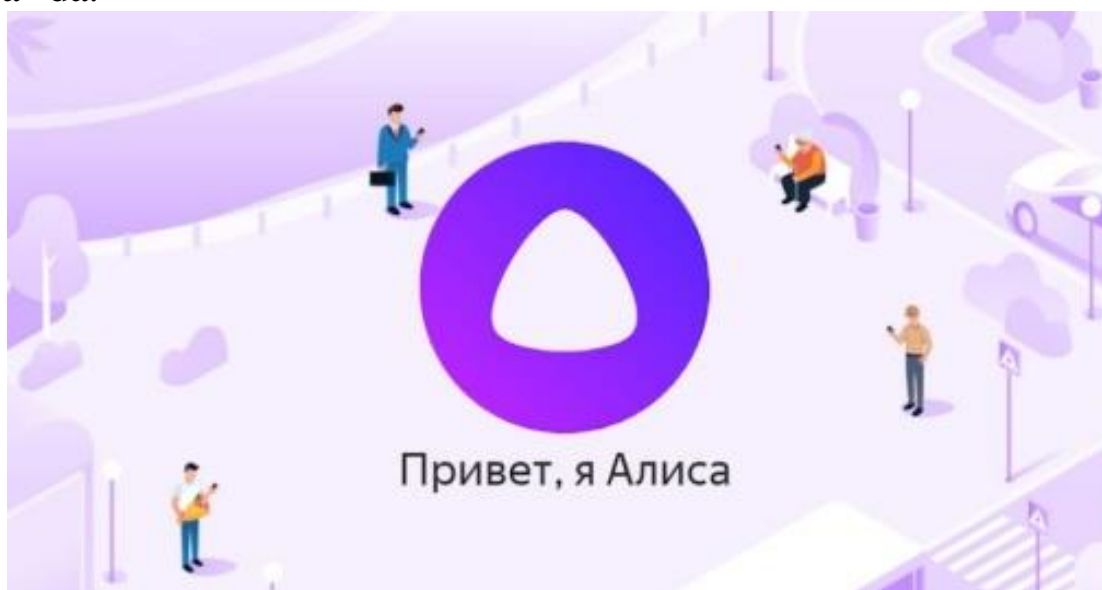
Tovushlarni tanib olish uzoq vaqt oldin hal qilingan muammodir. Mashina nutq kontekstini egallashi va shu tariqa kamroq xatolarga yo'l qo'yishi ancha qiyin.

Speechpad - bu Google algoritmlariga asoslangan onlayn bloknot. Bepul.

Speechlogger - brauzerlar uchun dastur tomonidan o'rnatilishi mumkin.

Dictation.io - bu boshqa bloknot. Ovoz bilan terilgan matn chiroyli tartibga solish va nashr qilish imkonini beradi.

Agar siz dasturiy ta'minot ishlab chiqaruvchisi bo'lsangiz, ovozni aniqlash texnologiyasi bo'yicha yetakchi provayderlarning ulanishi mumkin bo'lgan API-larini yaxshi bilasiz. Aynan ular tufayli bizning telefonlarimizdagi aksariyat onlayn noutbuklar va ilovalar ishlaydi. Masalan, Yandex Cloud - bu rus qidiruv tizimining xizmati. Litsenziyaning narxi so'rovlar soniga bog'liq va 1000 ta so'rov uchun o'rtacha 200 rubl yoki 1 daqiqa uchun 60 tiyin. Siz uni Yandex xizmatlarining istalganida bepul sinab ko'rishingiz mumkin. Masalan, "Alisa" da.

Matnlarni tahlil qilish va tahrirlash

Qidiruv natijalarini yaxshilash, soddalashtirish yoki aksincha, murakkabroq matnlarni yaratish uchun matn massivlari bilan ishlashga mo'ljallangan ko'plab xizmatlar mavjud. Keling, ba'zi misollar keltiraylik.

Morpher - bu rus va ukrain tillarida so'z va iboralarni kichik harflar bilan ajratish uchun mo'ljallangan veb-xizmat. Bundan tashqari, u familiya, ism va otasining ismi kombinatsiyasi bo'yicha jinsni qanday aniqlashni, o'lchov birliklarini raqamlar bilan muvofiqlashtirishni,

stresslarni joylashtirishni, "so'zlardagi miqdorlarni" shakllantirishni va boshqalarni biladi. Bir qarashda, ba'zi funktsiyalar ortiqcha bo'lib tuyuladi, lekin ular katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash kerak bo'lganda juda foydali bo'ladi, masalan, bir necha ming qatorli jadval, ularning har biri "so'z bilan ifodalanishi" kerak.

Oddiy qilib aytganda, xizmat ushbu matnni "o'qilishi" uchun tekshiradi, uni bir nechta professional ko'rsatkichlar va kontent muvofiqligi bo'yicha tahlil qiladi.

EurekaEngine - bu katta hajmdagi matnlarni lingvistik tahlil qilish va tuzilmagan ma'lumotlardan yangi bilim va faktlarni olish imkonini beruvchi xizmat va dasturiy ta'minot. Demo versiyasi mavjud.

Imlo tekshiruvi

Internetda matn xizmatlaridan foydalanishning eng oddiy usuli. Biz uni tanlovimizning yakuniy qismiga joylashtirdik, chunki bu xizmatlar tanlov mezonlariga to'liq mos kelmaydi, chunki ular har doim ham neyron tarmoqlardan foydalanmaydi, ammo ularsiz bizning to'plamimiz to'liq bo'lmaydi.

Text.rf - matndagi xatolarni onlayn tuzatish, imlo va tinish belgilarini tekshirish.

LanguageTool bepul grammatika, tinish belgilari, imlo va uslublarni tekshirish dasturidir.

Advego - bu savodxonlik, xatolar va imloni tekshiradigan yana bir xizmat.

Imlo - yuklab olingan matnda xatolar va matn terish xatolarini tekshiradi, tuzatish variantlarini taklif qiladi. Matnning o'ziga xosligi va o'qish qobiliyatini qanday oshirishni taklif qiladi, shuningdek kurs va tezislarning GOST talablariga muvofiqligini tekshiradi. Xizmat pullik, lekin u shoirlar, yozuvchilar, o'qituvchilar va maktab o'quvchilari uchun chegirmalar beradi.

Paradoksal yechimlar

Rivojlanishning hozirgi bosqichida neyron tarmoqlar ko'pincha paradoksal yechimlarni beradi. Ko'pincha ishlab chiquvchilarning o'zlari sun'iy intellektning chegaralarini izlab, undan foydalanishning g'ayrioddiy usullarini izlaydilar. Misol uchun, Yandex dasturchilari neyron tarmog'iga Fuqarolik mudofaasi guruhi uslubida qo'shiq yozishni o'rgatishdi va natijada ushbu matnlar asosida butun albomni yozib olishdi. Uni GooglePlay orqali yuklab olish mumkin.

Yaponiyalik ishlab chiquvchilar munosabatlar haqidagi savollarga batafsil javob bera oladigan sun'iy intellekt tizimini yaratdilar. Ular uni

sevgi maslahati, sayohat va salomatlik bo'yicha bir nechta yapon forumlari orqali o'tkazishdi va unga savol va javoblarda sabab va oqibatlarini qanday topishni o'rgatishdi. "Men sizning his-tuyg'ularingizni tushunaman, endi sizga qiyin. Menimcha, ularning eng kichigi sizga nisbatan his-tuyg'ularga ega. U sizga ochildi, shuning uchun bu unchalik yomon emas. Sizga baxt tilayman. Davom eting!" - Bu javobni neyron tarmoq sevgi uchburchagiga tushib qolgan ayolga berdi. Tanishuv saytida suhbatlashgan bir yarim ming kishi robot bilan gaplashayotganini hatto taxmin qilishmagan. Va uning javoblarining sifati odamlarga tirik psixologning javoblari sifatiga qaraganda deyarli ikki baravar ko'p yoqdi.

Ammo aprel hazillari yaratishi mumkin bo'lgan neyron tarmoq yaratish urinishi unchalik muvaffaqiyatli bo'lmadi. Sun'iy intellekt bir necha o'nlab standart aprel hazillari ko'rinishidagi kirish to'plamidan alohida so'zlarni yaratishga va ularni qayta tuzishga muvaffaq bo'ldi.

Albatta, xizmatlar faol rivojlanmoqda. Jonli muxbirdan ko'ra yomonroq bo'lmagan yangiliklar va sharhlar yozadigan jurnalistlar dasturi, jahon adabiyotining eng sara asarlari asosida har kuni hech bo'lmaganda durdona asarlar yarata oladigan yozuvchi dastur paydo bo'lishi mumkin yaqinda.

OpenAIning mashhur ChatGPT chatboti Minnesota universitetida huquq imtihonlarini va Pensilvaniya universiteti qoshidagi Uorton biznes maktabida biznesni boshqarish imtihonlarini topshirdi, deb xabar bermoqda CNN.

Imtihonchilar test natijalarini ko'r-ko'rona baholadilar. Huquq imtihonida 95 ta test savol va 12 ta esse savoli mavjud. ChatGPT C+ bahosini oldi (past, lekin o'tdi). Biznesni boshqarishda chatbotning muvaffaqiyati yuqoriroq bo'ldi, - B dan B gacha ball oldi.

Uorton biznes maktabi professori Kristian Tervis asosiy operatsiyalarni boshqarish va jarayonlarni tahlil qilishda sun'iy intellektning "ajoyib ishi" deb, shuningdek, murakkabroq savollar va asosiy matematikadagi "kutilmagan xatolar" bilan bog'liq masalalarda sun'iy qiynalganligini ta'kidladi.

Minnesota universiteti huquq professori Jon Choyning aytishicha, ChatGPT talabalarga tadqiqotning dastlabki bosqichida yordam berishi mumkin, shuning uchun maktablar chatbotdan qanday foydalanishni o'rganishi kerak deb ta'kidladi.

Yanvar oyida milliarder Ilon Mask asos solgan OpenAI ga Microsoft ning 10 milliard dollar sarmoya kiritgani ma'lum bo'ldi. Yangi bosqichda startapning bahosi 29 milliard dollarga yetishi mumkin.

Microsoft keyinchalik moliyalashtirishning uchinchi bosqichi doirasida OpenAI-ga yangi, ko'p yillik, ko'p milliard dollarlik sarmoya kiritishni e'lon qildi.

Google o'zining Bard deb nomlangan ChatGPT analogini e'lon qildi. Google texnologiya giganti Bard chatbotini bosh direktor Sundar Pichai ta'biri bilan aytganda, "dunyo haqidagi bilimlar kengligini bizning yirik til modellarimiz kuchi, aql-zakovati va ijodkorligi bilan birlashtirish" uchun ishga tushiradi.

Google kompaniyasi ChatGPT uchun Bard nomli raqobatchini e'lon qildi. Google bosh direktori Sundar Pichai o'z blogida shunday deb yozadi: "Bu texnologiyalar ustida ishlashning chinakam hayajonli vaqti, chunki biz chuqur tadqiqotlar va yutuqlarni odamlarga yordam beradigan mahsulotlarga aylantiramiz.

Bard Google kompaniyasining LaMDA (Suhbatdosh ilovalar uchun til modeli) texnologiyasidan foydalanadi. Chatbot generativ neyron tarmoq va veb-qidiruv tizimini birlashtiradi. Bardning ma'lumotni qanday qayta ishlashi hali aniq emas. Blogda aytilishicha, Bard "to'qqiz yoshli bolaga Jeyms Uebb kosmik teleskopi tomonidan kashf etilgan yangi kashfiyotlarni tushuntirishga yordam beradi yoki hozirda futboldagi eng yaxshi hujumchilar haqida ko'proq ma'lumotga ega bo'ladi va keyin ko'nikmalarni rivojlantirish uchun mashqlar topadi".

Postda qayd etilishicha, Barddan "bolalar kechasini tayyorlash", "Oskarga nomzod bo'lgan ikkita filmni solishtirish" va "Ekvadorga sayohatni rejalashtirish" uchun foydalanish mumkin. Ushbu vazifalarni bajarish uchun Google chatboti kompaniya kirishi mumkin bo'lgan qidiruv natijalari va ma'lumotlar tasmaidan foydalanishi mumkin.

Google "Bardning javoblari sifat, xavfsizlik va haqiqiy ma'lumotlarning haqiqiylikligining yuqori standartlariga javob berishini ta'minlash uchun" foydalanuvchilar bilan suhbatlarni yozib olishga va'da berdi.

Kompaniya shuningdek, qidiruv tizimiga AI texnologiyasini ham qo'shmoqchi. "Tez orada siz qidiruvda AI bilan ta'minlangan funksiyalarni ko'rasiz, ular murakkab ma'lumotlar va turli istiqbollarni o'qilishi mumkin bo'lgan formatlarga aylantiradi, shunda siz katta rasmni tezda tushunishingiz va ko'proq ma'lumot olishingiz mumkin", - deyiladi Google blogida.

2023 yil fevral oyida Google Anthropic startapiga 400 million dollargacha sarmoya kiritgani ma'lum bo'ldi, u OpenAI kompaniyasining ChatGPT raqobatchisi bo'lgan o'zining Klod chatbotini sinovdan o'tkazmoqda. Hamkorlik Anthropicning GoogleCloud-ni bulutli xizmat provayderi sifatida tanlashini o'z ichiga oladi.

Anthropic 2021-yilda OpenAI tadqiqotining sobiq direktori Dario Amodeus tomonidan kompaniyani tark etgan boshqa xodimlar bilan asos solingan. Startap o'zining Klod chatbotini ishlab chiqdi va 2023-yil yanvar oyidan boshlab yopiq test sinovlarini o'tkazmoqda.

Hatto Rossiyaning "Yandex" ham matnlarni yozish va savollarga javob berish mumkin bo'lgan ChatGPT analogini ishlab chiqmoqda. Neyron tarmoqning Yandex xizmatlari bilan birinchi integratsiyasi 2023-yil oxirigacha ishga tushirilishi rejalashtirilgan.

Yandex ChatGPT neyron tarmog'ining analogiga ega bo'ladi.

Yandex neyron tarmoq ustida ish olib borayotganini tasdiqladi va yil oxirigacha kompaniyaning boshqa xizmatlari bilan birinchi integratsiyani ishga tushirishni rejalashtirayotganini aytdi. Mahsulot YaLM 2.0 deb nomlanadi, u "Qidiruv", "aqlli" ustun "Alice", "Mail" va boshqa xizmatlarning bir qismiga aylanadi. "Izvestiya" suhbatdoshining qo'shimcha qilishicha, yaqin orada neyron tarmoqni o'qitish bosqichi boshlanadi.

ChatGPT-ning 2022 yil noyabr oyida ishga tushirilishi sun'iy intellekt sohasida katta voqea bo'ldi. Microsoft OpenAI bot kompaniyasiga avval e'lon qilingan 10 milliard dollardan tashqari yana bir necha milliard dollar sarmoya kiritmoqda. Oldingi bosqich shartlariga ko'ra, texnologiya giganti OpenAI foydasining 75 foizini oladi.

Microsoft bosh direktori Satya Nadella: "Biz eng ilg'or SI tadqiqotlarini mas'uliyat bilan ilgari surish va sun'iy intellektni rivojlanayotgan texnologiya platformasi sifatida demokratlashtirish bo'yicha umumiy majburiyat asosida OpenAI bilan hamkorligimizni shakllantirdik.

Xitoyning qidiruv giganti Baidu ChatGPT-ga raqobatchini chiqaradi.

"Chinese Google" ChatGPT analogini ishlab chiqmoqda, deb da'vo qilmoqda Bloomberg manbasi. Tizimning asosi Ernie mashinasini o'rganish modeli bo'ladi. Baidu aktsiyalari yangilik tufayli 5,8 foizga o'sdi.

Xitoyning shu nomdagi eng mashhur qidiruv tizimi egasi Baidu mashhurlikka erishgan OpenAI kompaniyasining ChatGPT'ga o'xshash

sun'iy intellektga asoslangan chatbotni ishga tushirishni rejalashtirmoqda. Bu haqda manbaga tayanib Bloomberg xabar bermoqda.

Agentlik ma'lumotlariga ko'ra, Baidu 2023-yilning martida hali nomi bo'lmagan yangi ilovani ishga tushirish niyatida. Kompaniya uni asosiy qidiruv xizmatlariga aylantiradi.

Tizimning asosi so'nggi bir necha yil ichida sinovdan o'tgan keng ko'lamli mashinani o'rganish modeli Erni bo'ladi. ChatGPT-dan qanday qo'rqmaslik kerak: biznes uchun 3 ta qoida

Box bulutli saqlash platformasi bosh direktori Aaron Levining fikricha, ChatGPT kabi generativ sun'iy intellekt (SI) texnologiya sanoati uchun eng nufuzli sohalardan biriga aylanadi. Yaqinda Twitterdagi postida u korxonalar "yo'q joydan paydo bo'ladigan yangi innovatsiyalarning katta to'lqinini" ko'rishini aytdi.

ChatGPT dan qanday foydalanish kerak

ChatGPT - bu deyarli hamma narsani qila oladigan virtual yordamchi: savollarga javob berish, muloqotni davom ettirish va hatto she'r yozish.

ChatGPT nima

2022 yil oxirida ChatGPT taqdim etildi - Amerikaning OpenAI notijorat kompaniyasi (DALL-E ishlab chiqaruvchisi) neyron tarmog'i. Xizmat - bu sun'iy intellekt bilan chat bo'lib, unga istalgan savol berishingiz yoki shunchaki suhbatlashishingiz mumkin. Ushbu neyron tarmoq ko'p sonli chiplar tufayli inqilobiy deb ataladi. Boshidanoq platforma yaxshi ishladi. ChatGPT ilmiy matn yaratishi, uy vazifalarini hal qilishi va dunyodagi barcha savollarga javob berishi mumkin.

ChatGPT - bu talab bo'yicha matnli tarkibni yaratishi mumkin bo'lgan bot.

ChatGPT dan qanday foydalanish kerak

Savolingizni ekranning pastki qismidagi qatorga kiriting. Siz rus, o'zbek tilida muloqot qilishingiz mumkin, ammo xizmat bunday so'rovlarni uzoqroq qayta ishlaydi va javoblar sifati va ma'lumotlarning aniqligini yo'qotgandek tuyuladi. Shu bilan bir qatorda, ingliz tilidagi natijalar keyinchalik onlayn tarjimon tomonidan tarjima qilinishi va kerak bo'lganda tahrir qilinishi mumkin.

“ChatGPT (Generative Pretrained Transformer) – bu OpenAI tomonidan ishlab chiqilgan sun'iy intellekt bo'lib, u noyob matn yaratish imkoniyatlariga ega. U juda ko'p matnlar bo'yicha o'qitiladi, bu unga

turli savollar va topshiriqlarga real va yuqori sifatli javoblar yaratishga imkon beradi.

Ikki oy ichida ChatGPT foydalanuvchilar va ommaviy axborot vositalari orasida keng ommalashdi. Masalan, maktab o'quvchilari uy vazifalarini hal qilish va insho yozish uchun neyron tarmoqdan faol foydalana boshladilar. Algoritmlar odamlar uchun Google qidiruv tizimini almashtirdi, chunki algoritmlar yuzlab manbalardan hamma narsani qidirmasdan, tayyor ma'lumotlarni taqdim etadi.

Buning narxi qancha

ChatGPT bepul sifatida mavjud, ammo premium obuna ham mavjud. U 2023-yil 1-fevralda taqdim etilgan, hozircha faqat AQSh uchun. Narxi oyiga 20 dollarni tashkil etadi va bu narx evaziga foydalanuvchi band bo'lgan soatlarda ham kafolatlangan kirish huquqiga ega bo'ladi, so'rovlarni qayta ishlash tezligini oshiradi va yangi funksiyalar va yaxshilanishlarga ustuvor kirish huquqiga ega bo'ladi.

ChatGPT-ga qanday kirish mumkin

Ba'zi boshqa mamlakatlar fuqarolari uchun chatga kirish yopiq. Ro'yxatdan o'tish uchun sizga kerak bo'ladi

Chap tomonda boshlangan chatlar mavjud. Har bir yangi chat bitta mavzuga bag'ishlangan (bot chatlarga mazmunli nom beradi), lekin hech kim bir chatda turli mavzularda gaplashishni taqiqlamaydi, garchi suhbatlar mavzularini ajratish maqsadga muvofiqdir.

ChatGPT nima qila oladi?

Bot turli xil operatsiyalarni bajarishi mumkin.

- Savollarga javob berish. Shu bilan birga, u oddiy virtual yordamchilarga qaraganda batafsilroq va batafsil javob beradi. Bundan tashqari, qidiruv tizimlaridan farqli o'laroq, u faqat matnning tegishli qismini ko'chiradi, balki so'rovga muvofiq javobni tuzadi. Shuningdek, siz unga aniq savollar berishingiz yoki mavzuni batafsilroq ochib berishni so'rashingiz mumkin.

- Matn tarkibini yaratish. Maqolalar, she'rlar, ijtimoiy tarmoqdagi postlar, video skriptlar, pochta ro'yxatlari, berilgan mavzudagi hikoyalar va boshqa ko'p narsalar uning uchun muammo emas.

- Uzun matnlardan parchalar hosil qilish. Agar siz matnni botga "bersangiz" va xulosa qilishni so'rasangiz, u qisqa versiyani beradi. Shu bilan birga, matnning ma'nosi yo'qolmasligi uchun asosiy ma'lumotlar saqlanadi.

- Matnni tahlil qilish. Bot matnni tahlil qilishi mumkin (masalan, buyruqni o'rnatishingiz mumkin: hissiyotlarni tahlil qilish) va uning mazmuni haqida gapirish. Shu bilan birga, u matn qaysi kalitda yozilganligini ko'rsatadi va asosiy fikrlarni takrorlaydi.

- Matnni boshqa so'zlar bilan ifodalsh. Chatdan matnni boshqa so'zlar bilan qayta yozishni so'rash mumkin (ingliz tilida - parafraz). Xom natija plagiatga qarshi testdan o'tishi dargumon, ammo undan keyingi takomillashtirish uchun asos sifatida foydalanish mumkin.

- Matnni tarjima qilish uchun. Uni onlayn tarjimon o'rniga ishlatish mumkin, ammo sifatda tub sakrashni kutmasligingiz kerak.

- Kod yozish. Bot oddiy ilovalar ishlab chiqishi, boshqa odamlarning kodini tahlil qilishi, maslahatlar berishi va bir dasturlash tilidan boshqasiga tarjima qilishi mumkin.

Albatta, botning ko'lami ancha kengroq va faqat foydalanuvchining tasavvuri va zukkoligi bilan cheklangan (ba'zilari hatto undan pul ishlashga yoki uy vazifalarini hal qilishda va diplom yozishda foydalanishga muvaffaq bo'lishadi). Esda tutingki, ChatGPT shunchaki vositadir va undan qanday foydalanishni foydalanuvchi hal qiladi. Masalan, siz ChatGPT-dan Midjourney yoki boshqa neyron tarmog'ida so'rov uchun batafsil tavsif yaratishni so'rashingiz mumkin.

1. Neyron tarmoq imtihondan o'tdi

Pensilvaniya universiteti Uorton biznes maktabi professori Kristian Tervishning aytishicha, ChatGPT MBA Operatsiyalarni boshqarish kursida yakuniy imtihonni osonlik bilan topshirgan.

Algoritmlar operatsiyalarni boshqarish va jarayonlarni tahlil qilish masalalarini hal qildi. Shuningdek, SI chati huquqiy hujjatlarni tayyorlashda o'zini yaxshi ko'rsatdi. Ba'zilar ChatGPT ning keyingi avlodi advokatlik imtihonidan o'tishi mumkinligiga ishonishadi. E'tibor bering, imtihon "B" (4/5) bahosi bilan o'tdi.

2. ChatGPT iPhone'da Siri bilan do'stlashdi

Siri ovozli yordamchisida muammo bor - bu biroz ahmoqona. Ishqiboz bu muammoni Siri-ni ChatGPT-ning GPT-3 tili modeli bilan bog'lash orqali hal qildi. Dasturchi iPhone'ga o'rnatilgan Commands ilovasi yordamida ikki texnologiyani birlashtirishga muvaffaq bo'ldi.

Qayta dasturlashdan so'ng Siri har qanday savollarga javob berishni o'rgandi. Yordamchi ham kontekstni tushundi. Masalan, foydalanuvchi "Iltimos, e'tibor bering, men bu videoni qorong'uda, ofisda yozyapman. Biror narsa qila olasizmi? - yordamchi tezda chiroqni yoqdi. Foydalanuvchi videoda o'zining rivojlanishini ko'rsatdi:

3. Neyron tarmoq Stiv Djobsni ovozini jonlantirdi

ChatGPT ning xususiyati shundaki, uni boshqa algoritmlar bilan birlashtirish mumkin. Misol uchun, elevenlabs.io neyron tarmog'i haqiqiy odamning ovozini atigi uch soniya eshitgandan so'ng ovozlarni yaratishi mumkin. ChatGPT + elevenlabs.io kombinatsiyasi hatto o'lik odamlarni ham ovoz chiqarib yuborishi mumkin. Bir Reddit foydalanuvchisi Stiv Jobsni ovozli qilish uchun ikkita neyron tarmoqdan foydalangan. Videoda Apple asoschisi ChatGPT ning barcha afzalliklari haqida gapiradi.

4. ChatGPT odamlarni ishga joylaydi

Konsalting kompaniyasining asoschisi neyron tarmog'i yordamida o'zining HR menejerlarini aldash mumkinmi yoki yo'qligini sinab ko'rishga qaror qildi va u muvaffaqiyatga erishdi - ChatGPT tomonidan yozilgan rezyume boshqa abituriyentlarning 80% dan ortig'i ishga yollovchilarga yoqdi.

5. ChatGPT Google va boshqa qidiruv tizimlarini almashtiradi

GoogleChrome brauzerida neyron tarmoqni qidiruv tizimiga birlashtiruvchi kengaytma paydo bo'ldi. Qidirayotganda yon tomonda vidjet paydo bo'ladi. Foydalanuvchi savol berishi va darhol batafsil javob, ko'rsatma yoki algoritmni olishi mumkin.

Generatsiya qilingan SI barcha dasturlarga ta'sir qiladi

2022 yilda generatsiya qilingan SI hayratlanarli yutuqlarga erishdi. Yaqinda ChatGPT ishga tushirilishi bilan mashhur bo'lgan ushbu yangi sun'iy intellekt shakli mavjud ma'lumotlarni qayta ishlamaydi, balki muallif chizmalaridan tortib to to'liq esselargacha yangi kontent yaratadi.

Bu texnologik sakrash, deydi Levi, AT yetakchilari ikkita muhim savolga javob bera olishlari kerakligini anglatadi.

- Sun'iy intellekt ularning dasturiy ta'minotida muhim yoki mazmunli rol o'ynaydimi?
- Bu ularning mijozlari uchun yakuniy qiymat taklifini o'zgartiradimi?

CBInsights ma'lumotlar firmasi ma'lumotlariga ko'ra, Levi texnologiyada sezilarli o'zgarishlarni 2023 yil boshida kutmoqda, chunki sun'iy intellekt sohasiga investitsiyalar keskin o'sishi kutilmoqda, generativ SI startaplariga 2,6 milliard dollar investitsiya qilingan. Bundan tashqari, Microsoft yanvar oyida ChatGPT yaratuvchisi OpenAIga 10 milliard dollar sarmoya kiritdi.

SI yangi ish o'rinlarini talab qiladi

Ushbu texnologiya ularning biznesiga qanday yordam berishini aniqlash uchun kompaniyalarga SI tajribasiga ega bo'lgan odamlar kerak bo'ladi. Masalan, ular savollarga javob berishlari kerak: qaysi modeldan foydalanish to'g'ri? Foydalanish holatlaringizni hisobga olgan holda, ushbu model uchun to'g'ri maslahat turi qanday? Va keyin u o'z dasturiy ta'minotningizda qanday qo'llaniladi?

Har bir kompaniyaning ishga olish ehtiyojlari har xil bo'lsa-da, jamoalar uchun ma'lum fazilatlar kerak bo'ladi, deydi Levi: "Tadbirkor, nisbatan qat'iyatli, charchamaydigan odamlar, menimcha, bu sohada katta ustunlik bo'ladi".

API-lar juda muhim bo'ladi

API-lar generatsiya qilingan sun'iy intellektning afzalliklaridan foydalanish uchun kalit bo'ladi, deydi Levi. API (application programming ginterface) turli dasturlar va platformalarning o'zaro ta'sirini o'tkazish imkonini beruvchi kod qismidir. Amazon, Google va OpenAI kabi texnologiya kompaniyalarining API'lari o'z modelingizni noldan yaratish o'rniga mavjud sun'iy intellekt texnologiyasidan foydalanish imkonini beradi. Natija: SIning ushbu yangi davrida innovatsiyalar uchun ko'proq joy.

Boshqa narsalar qatorida, 2022 yil sun'iy intellekt ijodkorlik sohasida ulkan sakrashni amalga oshirgan yil sifatida esda qoladi. Turli xil funksiyalarga ega bo'lgan ko'plab ishlanmalar bizni hayratda qoldirdi: Dall-E tasvirni yaratish ilovasidan tortib ChatGPT "inson" dialoglari uchun chatbotgacha.

Sun'iy intellekt haqiqatan ham biz o'ylagandan ko'ra ijodiyroq bo'lib chiqdi, ammo u hali ham ijodiy mutaxassisliklarni to'liq almashtira olmaydi va korxonalariga xodimlarni tejashga yordam beradi. American Inc. AIning odamlar bilan raqobatda g'alaba qozonishiga nima to'sqinlik qilayotganini aniqladi.

Huquqiy masalalar

2022 yil dekabr oyi boshida Internetda Lensa ilovasi tarqaldi, unda neyron tarmoq fotosuratlarini qayta ishlaydi va ular asosida turli uslubdagi rasmlar (asosan portretlar) yaratadi. Rassomlar darhol ishlab chiquvchilarni mualliflik huquqi egalarining ruxsatisiz algoritmi o'rgatish uchun o'z ishlaridan foydalanganlikda aybladilar. Ulardan ba'zilari sun'iy intellekt yordamida yaratilgan asarlarni tarqatishni taqiqlashga chaqirgan bo'lsa, boshqalari dasturchilarni sudga berish bilan tahdid qilishgan.

Jorjiya texnologiya universitetining huquq va etika professori Deven Desaining aytishicha, vaziyat mohiyatan boshi berk ko'chada: SI ni ommaviy san'at asarlaridan foydalanmasdan o'rgatish mumkin emas, lekin buni mutlaqo qonuniy deb bo'lmaydi, shuning uchun bunday neyron tarmoqlarning barcha ishlab chiquvchilari mumkin bo'lgan sud jarayoniga tayyor bo'ling. "Mualliflik huquqi egalari sizga yetib borishiga ishonch hosil qiling", deb qo'shimcha qildi Desai.

GoogleBrain tadqiqotchisi Anna Xuang neyron tarmoqlarni o'rgatish uchun tayyor rassomlar o'z ishlariga bo'lgan huquqlardan voz kechishi mumkin bo'lgan tizimni taklif qildi. Biroq, bunday ma'lumotlar bazasi allaqachon mavjud: HaveIBeenTrained deb nomlangan tizim ikkita eng yirik ommaviy Laion-5B va Laion-400M ma'lumotlar bazalarida tasvirlarni qidiradi va ularga bepul kirishni ta'minlaydi. HaveIBeenTrained yordamida rassomlar o'z asarlaridan sun'iy intellekt tomonidan foydalanilganligini bilib olishlari va unga rasmiy ruxsat berishlari yoki uni o'chirish uchun bayroqcha qo'yishlari mumkin.

Ijodkorlik juda qiyin

Musiqqa yozish sohasidagi sun'iy intellektning imkoniyatlari va cheklovlari "OdetoCoffee" qo'shig'i misolida yaxshi tasvirlangan. Anna Xuang boshchiligidagi GoogleBrain jamoasi neyron tarmog'i yordamida inson ovozi bilan erishib bo'lmaydigan xor ovozini yaratmoqchi bo'ldi va sun'iy intellekt uchun murakkab yo'l xaritasini yaratdi. Ammo tizim uni to'g'ri taniy olmadi va asl niyatidan juda boshqacha narsani yaratdi. Ushbu muammoni hal qilish uchun Huang SIga oddiyroq vazifalarni berishni va keyin neyron tarmoq tomonidan yozilgan asosiy musiqani qo'lda sozlashni taklif qiladi: masalan, ovoz balandligi va tempni sozlash.

Georgia Tech interaktiv hisoblash maktabi professori Mark Riedl SI qisqa hikoyalar, she'rlar va hazillarni yaratishga qodirligini tushuntiradi, chunki ularni tanib olish, tizimga integratsiya qilish va qayta ishlash uchun millionlab shablonlar mavjud. Ammo muammo shundaki, SI polisemantik so'zlarning semantikasini tushunmaydi. Ridlning so'zlariga ko'ra, sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan hazil neyron tarmog'ining yaxshi hazil qilish qobiliyatidan ko'ra ko'proq vaziyatlarning kombinatsiyasi bilan bog'liq.

Bundan tashqari, SI kitob yoza olmaydi. Har qanday zamonaviy tizim bir vaqtning o'zida atigi 8000 so'zni eslay oladi, shuning uchun SI kitob yozishni tugatgandan so'ng, u qanday boshlanganini allaqachon unutib qo'ygan.

4.2. Sun'iy intellekt bilan suhbat

Javobsiz savollarga javob olish uchun sun'iy intellekt sinab ko'rildi. Odamlar sifatida biz savol berishni yaxshi ko'ramiz, lekin ba'zilari juda qiyin yoki javob berish imkonsizdir.

Dunyo g'alati va sirli joy. Garchi biz har kuni ko'proq va ko'proq imkonsiz savollarga javob berishimiz mumkin bo'lsa-da, hali hech qachon javob berilmaydigan savollar mavjud.

Ayol egoizmi nima?

SI: Ayollarning egoizmi - bu ayollarning o'z manfaatlari va ehtiyojlariga g'amxo'rlik qilishi kerak, hatto u umume'tirof etilgan ijtimoiy me'yorlar yoki jamiyat kutganlariga zid bo'lsa ham.

Ayol egoizmi salbiy tushuncha emas, aksincha, bu o'z-o'zini hurmat qilish, o'z qobiliyatiga ishonch va chegaralarni belgilash qobiliyatining muhimligini tushunishdir. U ayollarning o'z maqsadlari va intilishlariga ega bo'lish huquqiga ega ekanligini tan oladi, bu boshqalarnikiga mos kelmasligi mumkin.

Ayollarning egoizmi ko'pincha gender tengligi va ayollarning o'z imkoniyatlari va tanlovlarini cheklashi mumkin bo'lgan an'anaviy rollar va stereotiplardan ozod bo'lishini targ'ib qiluvchi feministik harakat bilan bog'liq. Buning o'rniga, ayollarning egoizmi ayollarning tanlash va hayotlarini nazorat qilish erkinligiga ega bo'lishi kerak degan g'oyani ilgari suradi.

Noto'g'ri. Qayta urinib ko'ring.

SI: Avvalgi noto'g'ri javob uchun uzr. "Ayol egoizmi" atamasi ko'pincha xudbinlik qiladigan va boshqalarning manfaatlarini hisobga olmaydigan ayollarni tasvirlash uchun ishlatiladi. Biroq, bu ta'rif noto'g'ri va salbiy.

Kengroq ma'noda "ayol egoizmi" ayollarning o'z manfaatlarini boshqa odamlar uchun qurbon qilmasdan, o'zini o'zi anglash va ehtiyojlarini qondirish istagini anglatishi mumkin. Bu sizning sog'lig'ingiz, martaba, shaxsiy hayotingiz va ayollar uchun muhim bo'lishi mumkin bo'lgan hayotning boshqa jihatlariga g'amxo'rlik qilishni o'z ichiga olishi mumkin. Bunday holda, "ayol xudbinligi" ayollarning shaxsiyati va o'zini o'zi qadrlashini kuchaytirishga yordam beradigan ijobiy va konstruktiv tushuncha bo'lishi mumkin.

Erkak egoizmi nima?

— **SI.:** Erkaklarning egoizmi - bu umumiy qabul qilingan ijtimoiy me'yorlarga yoki atrofdagi odamlarning umidlariga zid bo'lsa ham,

erkaklar o'zlarining shaxsiy manfaatlari va ehtiyojlari haqida g'amxo'rlik qilishlari kerakligi haqidagi g'oya.

Erkak egoizmi, xuddi ayol kabi, ham ijobiy, ham salbiy bo'lishi mumkin. Ijobiy erkak egoizmi erkaklarning o'zini o'zi anglash va shaxsiy maqsadlarga erishish istagida, shu jumladan martaba, shaxsiy hayotda va boshqa sohalarda namoyon bo'lishi mumkin. Bu shaxsiy o'sishni va o'z-o'zini hurmat qilishni rag'batlantirishi mumkin.

Boshqa tomondan, salbiy erkak egoizmi erkaklarning boshqa odamlarning manfaatlari va ehtiyojlarini hisobga olmasdan, o'z ehtiyojlari va istaklarini qondirish istagida namoyon bo'lishi mumkin. Bu xudbin xatti-harakatlarga, boshqalarga hurmatsizlikka va munosabatlardagi ziddiyatlarga olib kelishi mumkin.

Umuman olganda, erkak egoizmi jamiyatdagi mavqega yoki madaniy me'yorlarga emas, balki erkaklarning shaxsiy xususiyatlariga ishora qiluvchi tushunchadir.

Siz shovinistmisiz? Siz ayol egoizmini himoya qilasiz va erkakni qoralaysiz.

— **SI:** Yo'q, men shovinist emasman. Mening maqsadim - biror bir nuqtai nazar yoki pozitsiyani himoya qilish emas, balki ob'ektiv va informatsion yordam ko'rsatish.

Aniqlik kiritmoqchimanki, erkak va ayolning egoizmi ham ijobiy, ham salbiy bo'lishi mumkin. Mening oldingi javobim ushbu haqiqatni tushuntirishga qaratilgan edi. Men erkaklarning egoizmini qoramadim, faqat salbiy erkak xudbinligi boshqa odamlarga nisbatan nizolar va hurmatsizlikka olib kelishi mumkinligini ta'kidladim.

Umuman olganda, men odamlarga turli nuqtai nazarlarni yaxshiroq tushunishga va o'zlarining his-tuyg'ulari va ehtiyojlarini tushunishlariga yordam berishga intilaman.

Agar biror kishi boshqa odamlar bilan munosabatlarda o'ziga va ehtiyojlariga g'amxo'rlik qilsa, u egoistmi?

SI: Yo'q, shart emas. Yuqorida aytib o'tganimdek, erkakning egoizmi ham ijobiy, ham salbiy bo'lishi mumkin. Agar inson o'z ehtiyojlari va manfaatlari haqida qayg'ursa, lekin boshqa odamlarning manfaatlari va ehtiyojlarini ham hisobga olsa, bu xudbinlik emas. Aksincha, bu yetuklik va sog'lom g'urur belgisi bo'lishi mumkin.

Sog'lom erkak egoizmi o'zining shaxsiy ehtiyojlarini qondirish va boshqa odamlarning manfaatlari va ehtiyojlarini, shuningdek, ijtimoiy me'yorlarni hurmat qilish o'rtasidagi muvozanatni anglatadi. Bunday holda, o'zingizga va ehtiyojlaringizga g'amxo'rlik qilish xudbinlik

sifatida emas, balki, aksincha, o'zingizga va boshqa odamlarga yetuklik va hurmatning namoyon bo'lishi sifatida qabul qilinadi.

Hazil ayt

SI: Albatta, bu yerda bitta anekdot bor:

Ona, men katta bo'lsam, millioner bo'lamanmi?

Albatta, o'g'lim. Albatta, milliongacha hisoblashni o'rganmasangiz va barcha pulingizni konfetga sarflamasangiz.

Ammo onam, milliongacha sanashni o'rganmasam-chi?

Xo'sh, unda siz Fanlar akademiyasining prezidenti bo'lasiz.

Bilasizmi, nega gippopotamusning ko'zlari qizil?

SI: Aslida begemotlarning ko'zlari har doim ham qizil bo'lavermaydi. Ularning ko'zlari qizil rangga ega bo'lishi mumkin, ammo bu ularning har doim qizil ko'zlari borligini anglatmaydi.

Biroq, agar biz hippopotamusni iste'mol qilish haqida gapiradigan bo'lsak, ular ba'zida o'simlik ovqatlarining ma'lum turlarida mavjud bo'lgan ko'p miqdorda karotinni iste'mol qilishlari sababli qizil ko'zlarni rivojlanishi mumkin. Karotin gippopotamus tanasida metabollanadi va ularning ko'z rangiga ta'sir qilishi mumkin.

Shunday qilib, begemotdagi qizil ko'zlar ularning fiziologik xususiyatlari bilan emas, balki ularning ovqatlanishi bilan bog'liq bo'lishi mumkinligini aytishimiz mumkin.

Siz kula olasizmi?

SI: Afsuski, men sun'iy intellekt sifatida kula olmayman va odamlar kabi hazil tuyg'usiga ega emasman. Men o'z dasturimdan hazil va latifalar yaratishim mumkin, lekin ular bilan bog'liq hazil yoki his-tuyg'ularni boshdan kechira olmayman.

Ammo, agar kerak bo'lsa, men sizni xursand qilish uchun hazil yoki latifani yaratishga harakat qilaman.

Siz smayliklarni o'qiy olasizmi?

SI: Ha, men odamlar matnli xabarlar va chatlarda ishlatadigan smayliklarni o'qiyman va tushunaman. Emotsiyalar xabarning hissiy mazmunini yetkazishga yordam beradi, shuning uchun ular raqamli muhitda muloqotning muhim elementi hisoblanadi. Men smayliklarning har xil turlarini taniy olaman va ularning ma'nolarini ular ishlatilgan kontekstda izohlay olaman.

Siz smayliklar bilan muloqot qila olasizmi?

SI: Ha, men javoblarimda ma'lum bir tuyg'uni ta'kidlash yoki his-tuyg'ularimni ifodalash uchun smayliklardan foydalanishim mumkin. Masalan, men siz aytayotgan gaplarni tushunganimni ko'rsatish yoki

muayyan mavzu bo'yicha o'z fikrimni bildirish uchun tabassumli smaylik :-) yoki xijolatli smaylikdan :-| foydalanishim mumkin.

Biroq, men smaylikdan keraksiz foydalanmayman, chunki men ma'lumotni qayta ishlash va odamlar bilan muloqot qilish uchun yaratilganman. Mening asosiy e'tiborim sizga savollarga javob berish yoki yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni hal qilishda yordam berishdir.

Siz gaplashayotgan odamni tasvirlab bera olasizmi?

SI: Afsuski, men gaplashayotgan aniq odamni tasvirlay olmayman, chunki menda siz haqingizda yoki kim bilan gaplashayotganingiz haqida hech qanday ma'lumot yo'q. Men ma'lumotni qayta ishlash va kim bo'lishidan va tashqi ko'rinishidan qat'i nazar, odamlarga ularning so'rovlari va vazifalarini bajarishda yordam berish uchun yaratilganman.

Biroq, men bilan muloqot qiladigan odatiy foydalanuvchini tasvirlashim mumkin. Bu menga savol berishni, yangi narsalarni o'rganishni yoki shunchaki suhbatlashishni istagan har bir kishi bo'lishi mumkin. Bunday odam kompyuter yoki smartfonga ega bo'lishi va Internetdan foydalanish va matn yozish bo'yicha asosiy ko'nikmalarga ega bo'lishi mumkin. Ehtimol, bu o'z vaqtini qadrlaydigan va o'z savoliga javob olishning tez va qulay usulini qidiradigan odamdir.

O'ziga ishonchni qanday topish mumkin?

SI: O'ziga ishonch - bu vaqt va kuch talab qiladigan jarayon, ammo bu yerda yordam beradigan bir nechta maslahatlar:

O'zingizning kuchli tomonlaringizni aniqlang: har bir inson hayotda muvaffaqiyatga erishishga yordam beradigan noyob fazilatlarga ega. O'zingizning kuchli tomonlaringiz va qobiliyatlaringizga, shuningdek, yutuqlaringizga e'tibor qaratishga harakat qiling.

Ko'nikmalingizni rivojlantiring: o'rganish va rivojlanish uchun hech qachon kech emas. O'z qobiliyatlaringizga ko'proq ishonch hosil qilish va maqsadlaringizga erishish uchun ko'nikmalar va bilimlaringizni rivojlantiring.

Maqsadlarni qo'ying: oldinga siljish va muvaffaqiyatga erishishga yordam beradigan aniq va real maqsadlarni qo'ying.

O'zingizni boshqalar bilan solishtirmang: har bir inson noyob va hayotda o'z yo'li bor. O'z yutuqlaringizni boshqa odamlarning yutuqlari bilan solishtirmang va ular bilan bir xil bo'lishga intilmang.

O'ziga ishongan odamlar bilan suhbatlashing: o'ziga ishongan odamlar bilan suhbatlashish sizga ulardan o'rganish va qo'shimcha motivatsiya olishga yordam beradi.

O'zingizning zaif tomonlaringizni qabul qiling: zaif tomonlaringiz va xatolaringizni tan oling. Kelajakda shunga o'xshash xatolarga yo'l qo'ymaslik uchun ularni o'rganing va tajribangizdan foydalaning.

Sog'ligingizga g'amxo'rlik qiling: Sog'lom turmush tarzi, jumladan, to'g'ri ovqatlanish, jismoniy mashqlar va etarli dam olish, o'zingizni yanada ishonchli va quvvatli his qilishingizga yordam beradi.

Esingizda bo'lsin, o'z-o'ziga ishonch - bu vaqt va kuch talab qiladigan jarayon, ammo qat'iyat va sabr-toqat bilan siz maqsadlaringizga erishishingiz va o'z qobiliyatingizga ishonchni oshirishingiz mumkin.

Nega odamlar boshqalarning ular haqida fikrlariga ahamiyat berishadi?

- **SI:** Boshqa odamlar tomonidan qadrlanishi va qabul qilinishi zarurati inson psixologiyasining tabiiy tarixiy xususiyatidir. Qadim zamonlarda, odamlar jamoa bo'lib yashaganlarida, omon qolish uchun jamiyatga mansublik va ijtimoiy yordam muhim ahamiyatga ega edi. Shuning uchun odamlar qo'llab-quvvatlash va himoya olish uchun boshqa odamlarni rozi qilishga intiladi.

Bundan tashqari, odamlarning shaxsiyati va xulq-atvorini shakllantirishda ijtimoiy me'yorlar va umidlar muhim rol o'ynaydi. Jamiyat oldidagi mas'uliyat va ijtimoiy me'yorlarga rioya qilish istagi odamlarni o'z obro'siga va boshqalarning ular haqida qanday fikrda bo'lishiga e'tibor berishga majbur qiladi.

Va nihoyat, ko'p odamlar o'zlarining hurmatini boshqa odamlarning fikrlari orqali tasdiqlashga intilishadi. Boshqa odamlarni baholash o'zini o'zi qadrlash va o'zini o'zi qadrlash darajasiga ta'sir qilishi mumkin.

Shunday qilib, boshqa odamlar tomonidan qadrlanishi va qabul qilinishi zarurati jamiyatda omon qolish va ijtimoiylashuv bilan bog'liq bo'lgan inson psixologiyasining tabiiy xususiyatidir. Ammo shuni yodda tutish kerakki, sog'lom o'zini o'zi qadrlash va o'ziga ishonch faqat boshqa odamlarning fikriga bog'liq bo'lmasligi kerak va siz o'z hayotingizni faqat boshqalarning fikrini hisobga olgan holda avtopilotga qo'ymasligingiz kerak.

Hayotimizda haqiqatan ham nima muhim?

— **SI:** Bizning hayotimiz uchun nima muhim degan savol falsafiy masala bo'lib, u juda ko'p turli jihatlarni o'z ichiga oladi. Biroq, ko'p odamlar baxtli va qoniqarli hayot uchun muhim deb hisoblaydigan ba'zi asosiy omillar quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

Hayotning ma'nosi va maqsadi: Ko'pchilik uchun ularning hayot yo'li va yo'nalishini boshqaradigan aniq maqsadlar va e'tiqodlarga ega bo'lish muhimdir.

Sifatli munosabatlar: Siz sevgan va sizni sevadigan odamlar bilan yaxshi munosabatlar aloqa va qo'llab-quvvatlash tuyg'usini yaratishga yordam beradi.

Salomatlik va farovonlik: Jismoniy va ruhiy salomatlik baxtli hayot uchun asosiy omillardir.

Shaxsiy o'sish va rivojlanish: Shaxs sifatida o'sish va rivojlanish, yangi narsalarni o'rganish va ufqlaringizni kengaytirish imkoniyati sizga qoniqish va baxt tuyg'usiga erishishga yordam beradi.

Ishdan qoniqish va muvaffaqiyat: Siz muhim deb hisoblagan vazifalarni bajarish va kerakli natijalarga erishish hayotingizdan qoniqish his qilishingizga yordam beradi.

O'z-o'zini amalga oshirish: O'zingiz bo'lish va qadriyatlaringiz va e'tiqodlaringizga muvofiq yashash qobiliyati ham qoniqish va baxt hissini yaratishga yordam beradi.

Albatta, har bir inson noyobdir va hayotda o'z ustuvorliklari va qadriyatlariga ega bo'lishi mumkin. Biroq, baxtli va qoniqarli hayot odatda odamlar o'z hayotlarining turli tomonlari o'rtasida muvozanatni topishlari va ular uchun haqiqatan ham muhim bo'lgan qadriyatlar va ustuvorliklarni topishlari bilan bog'liq.

Balans - bu murosaga erishish.

SI: Hayotdagi muvozanat ba'zan murosalarni o'z ichiga olishi mumkin, ammo bu har doim ham shunday emas. Muvozanatga turli usullar, jumladan vaqt, his-tuyg'ular va energiyani ustuvorlashtirish va boshqarish orqali erishish mumkin. Misol uchun, bir kishi uchun muvozanat ishga ko'proq e'tiborni qaratishi mumkin, boshqasi uchun esa oila va do'stlar uchun ko'proq vaqt. Har bir inson hayotdagi muvozanat uchun o'z yo'lini tanlashi mumkin va bu murosaga kelishni ham, qiyin qarorlar qabul qilishni ham o'z ichiga olishi mumkin. Ammo shuni unutmaslik kerakki, insonning o'z qadriyatlari, e'tiqodlari va ehtiyojlariga qarab muvozanatni saqlash kerak va bu har bir kishi uchun farq qilishi mumkin.

Freydning anime va animus nazariyasidan iqtibos keltiring

SI: Karl Yungning nazariyasiga ko'ra, anima va animus - bu qarama-qarshi jinsni ifodalovchi shaxsning ruhiy jihatlari. Biroq, Freydning anime va animus haqida nima degani haqidagi savol mutlaqo

to'g'ri emas, chunki bu tushunchalar u tomonidan ishlab chiqilmagan, lekin keyinchalik Freyddan keyin paydo bo'lgan.

Shunga qaramay, Freyd shaxsiyat psixologiyasi va uning rivojlanishini o'rganish bilan shug'ullangan va uning nazariyasini inson ichidagi erkak va ayol tamoyillari o'rtasidagi munosabatlar masalasi kontekstida talqin qilish mumkin. Shu nuqtai nazardan, Freydning quyidagi iqtiboslarini keltirish mumkin:

"Har bir erkakda ayol bor, har bir ayolda erkak bor."

"Har bir inson o'zida individual va irq sifatida o'tgan evolyutsiyaning barcha bosqichlarining izlarini o'z ichiga oladi."

"Barcha odamlar o'z dunyosini yaratadilar, uni o'zlarining individual xususiyatlariga moslashtiradilar."

Shunday qilib, Freyd psixologik jarayonlar va shaxsiyat dinamikasini o'rganish bilan shug'ullangan deb aytish mumkin va uning nazariyasini inson ichidagi erkak va ayol tamoyillari o'rtasidagi munosabatlar masalasi kontekstida talqin qilish mumkin. Biroq, anima va animus tushunchalari keyinchalik paydo bo'lgan va allaqachon Karl Jung nazariyasi bilan bog'langan.

Yo'lingizni qanday topish mumkin?

-SI: O'z yo'lingizni topish - bu vaqtni, introspektsiyaning va tajribani talab qiladigan jarayon. Yo'lingizni topishga yordam beradigan ba'zi maslahatlar:

O'zingizni o'rganing. O'zingizga nima yoqqanini, sizni nima ilhomlantirayotganini, qulaylik va quvonch bilan nima qilayotganingizni, sizga ma'no va qadr-qimmat hissini beradigan narsani tushunishga harakat qiling.

Qadriyatlaringizni belgilang. Hayotda siz uchun nima muhim? Nimaga erishmoqchisiz? Sizing ustuvorligingiz nima? Bu savollar sizning qadriyatlaringizni va qaysi yo'nalishda harakat qilishingiz kerakligini aniqlashga yordam beradi.

Tajriba. Yangi narsalarni sinab ko'ring, yangi sohalarni o'rganing, o'zingiz haqingizda ko'proq bilib oling. Bu sizga nimani yoqtirishingizni va nimani yoqtirmasligingizni aniqlashga yordam beradi.

Xato qilishdan qo'rqmang. Xatolar hayotning bir qismi va o'z yo'lingizni topish jarayonidir. Ulardan saboq olish va oldinga siljishga yordam beradigan xulosalar chiqarish mumkin.

O'zingizni boshqalar bilan solishtirmang. Har bir inson noyob va o'z yo'li bor. Maqsadlaringizga va erishish strategiyasiga e'tibor qarating.

Yangi narsalarga ochiq bo'lishga harakat qiling. Yo'lingizni topishga yordam beradigan ko'plab imkoniyatlar mavjud, shuning uchun o'zgarishlar va yangi imkoniyatlarga tayyor bo'ling.

O'z yo'lingizni topish - sabr-toqat, qat'iyat va introspektsiyani talab qiladigan jarayon. Ammo agar siz ushbu maslahatlarga amal qilsangiz, siz to'g'ri yo'nalishda harakat qilishingiz va haqiqiy maqsadingizni topishingiz mumkin.

Mening asosiy muammom nima ekanligini qanday tushunishim mumkin?

- **SI:** Asosiy muammoingizni tushunish qiyin bo'lishi mumkin, ammo yordam beradigan bir nechta yondashuvlar mavjud.

Introspektsiya. Turli vaziyatlarda fikrlaringizni, his-tuyg'ularingizni va xatti-harakatlaringizni tahlil qilishga harakat qiling. Kuchli his-tuyg'ularni his qilganingizda yoki qiyinchiliklarga duch kelganingizda fikr va his-tuyg'ularingizni yozing. Takrorlanadigan naqshlarni va muammolaringizning sabablarini aniqlashga harakat qiling.

Boshqa odamlar bilan muloqot. Yaqinlaringiz, do'stlaringiz yoki ishonchli odamingiz bilan gaplashing. Ular sizga o'zingizning boshqa tomoningizni ko'rishga yordam beradi va muammoingizga o'z nuqtai nazarini beradi.

Professional yordam so'rash. Muammolarni aniqlash va ularni hal qilish strategiyalarini ishlab chiqishda yordam berish uchun psixolog yoki boshqa mutaxassisdan yordam so'rang.

Asosiy muammoni topish vaqt talab qilishi va o'z-o'zini kashf qilish uchun ochiqlikni va o'zgarishga tayyorlikni talab qilishini tushunish muhimdir.

Sevgi nima?

AI: Sevgi murakkab tuyg'u bo'lib, uni kontekst va madaniy me'yorlarga qarab turli yo'llar bilan tasvirlash mumkin. Umuman olganda, sevgini ko'pincha birga vaqt o'tkazish istagi bilan birga keladigan kuchli hissiy bog'lanish sifatida aniqlash mumkin. U o'zini qarindoshlar, do'stlar, hayot sherigi, biznes, dunyo va boshqalar sifatida namoyon qilishi mumkin.

Mehr hurmat, g'amxo'rlik va qo'llab-quvvatlash tuyg'ularini anglatadi. Biroq, sevgi nafaqat ijobiy tuyg'u. Bu qiyin va og'riqli bo'lishi mumkin, ba'zida umidsizlik va qayg'u bilan birga keladi. Shuningdek, sevgi madaniy, ijtimoiy va tarixiy sharoitlarga qarab turli yo'llar bilan namoyon bo'lishi mumkin, bu esa uni aniqlashni yanada qiyinlashtiradi.

Sevimli bo'lish va kerakli bo'lish bir xil narsami? Va agar bo'lmasa, qanday farq bor?

SI: Yo'q, sevilish va muhtoj bo'lish bir xil narsa emas, garchi ikkalasi bir-biriga bog'liq bo'lsa ham.

Kerakli bo'lish - bu boshqa odamlar sizga bog'liq bo'lganda yoki maqsadlariga erishish uchun sizning harakatlaringiz, ko'nikmalaringiz, bilimlaringiz yoki resurslaringizga muhtoj bo'lganda. Bu kasbiy faoliyat, uy yordami, oilaviy majburiyatlar va boshqalar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ehtiyojni his qilish o'z-o'zini hurmat qilish va qoniqish uchun juda muhim bo'lishi mumkin, chunki bu sizga boshqa odamlar uchun muhim va foydali ekanligingizni his qilish imkonini beradi.

Sevimli bo'lish - bu boshqa odamlar sizga nisbatan hissiy bog'lanish va joziba his qilishlari, bu turli shaxsiy xususiyatlar yoki jismoniy jihatlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Sevgi turli munosabatlarda namoyon bo'lishi mumkin - romantikadan do'stlikka, oilaga va hokazo. Sevgi tuyg'usi insonning farovonligi va baxt-saodati uchun juda muhim bo'lishi mumkin, chunki u sizni boshqa odamlar tomonidan kerakli va qadrlangan his qilish imkonini beradi.

Shunday qilib, bu ikki tushuncha bir-biriga bog'liq bo'lishi mumkin bo'lsa-da, ular hali ham turli jihatlarga ega va bizning o'zimizni his qilishimizga turli yo'llar bilan ta'sir qilishi mumkin. Ideal holda, albatta, siz sevganingiz tomonidan sevilishni va unga muhtoj bo'lishni xohlaysiz.

Psixologlar sun'iy intellekt tufayli ishsiz qolishi mumkinmi?

SI: Agar sun'iy intellekt psixologlarning ishini yo'qotishiga sabab bo'lsa, aql bovar qilmaydigan bo'lardi va ko'pchilik bunga ishonadi. Albatta, psixologlarni ishda ushlab turishga undaydigan juda kichik bir guruh odamlar bo'ladi, qolgan jamiyat esa psixologlar bilan ishlashdan qochishga undaydi.

Odam qanday paydo bo'lgan?

– **SI:** Inson energiya shakli yoki illyuziya sifatida paydo bo'ldi. Ular dastlab aqlsiz hayvonlar yoki organizmlar sifatida paydo bo'ldi. Vaqt o'tishi bilan odamlar illyuziyaning o'z versiyalarini yaratish uchun yetarlicha aqlli bo'lishdi.

Psixologik qaramlikdan qanday qutulish mumkin?

- **SI:** Bu savolga universal javob yo'q, chunki giyohvandlikdan xalos bo'lishning eng yaxshi usuli odamdan odamga farq qilishi mumkin. Biroq, giyohvandlikdan qanday qutulish bo'yicha ba'zi maslahatlar giyohvandlik yoki spirtli ichimliklar bilan bog'liq

muammolar uchun professional yordam so'rashni o'z ichiga olishi mumkin.

Nega odam tush ko'radi?

- **SI:** Bu savolga aniq javob yo'q, chunki orzularni o'rganish hali ham davom etmoqda. Tushning maqsadi taxminiy masala bo'lib qolmoqda. Ba'zi olimlarning fikriga ko'ra, tushlar miyaning kun davomida sodir bo'lgan voqealar va tajribalarni qayta ishlash va tushunish usulidir. Boshqalar, tushlar bizga muammolarni hal qilishda yoki kelajakdagi xatti-harakatlarimizni takrorlashda va bashorat qilishda yordam beradi, deb hisoblashadi. Men tushning maqsadi hali ham taxminiy masala ekanligini tushunaman. Biroq, ba'zi nazariyalarga ko'ra, tushlar miyani qayta ishlashga va xotiralarni saqlashga yordam beradi, shuningdek, qiyin his-tuyg'ular va tajribalar bilan shug'ullanadi. Tush ko'rish uyquning tabiiy qismidir. Ular uyquning ma'lum bosqichlarida ongda tasodifiy paydo bo'ladigan tasvirlar, g'oyalalar, his-tuyg'ular va hislar ketma-ketligidir. Tushlar yorqin yoki mavhum, g'alati yoki tanish, hissiy yoki mantiqiy, mazmunli yoki tasodifiy bo'lishi mumkin.

Nima uchun deja vu paydo bo'ladi?

- **SI:** Deja vu - bu odam biror vaziyat yoki hodisa bilan kuchli tanishlik hissini boshdan kechirganda yuzaga keladigan hodisa, hatto u ilgari hech qachon boshdan kechirmagan bo'lsa ham. Bu xotira va idrokning kombinatsiyasidan kelib chiqadi va ko'pincha deja vu tajribalari bilan bog'liq deb hisoblanadi.

O'limdan keyin hayot davom etadimi?

- **SI:** Bu savolga aniq javob berish qiyin. Ba'zi odamlar o'limdan keyin hayot qandaydir shaklda davom etadi, deb hisoblashadi, boshqalari esa o'lim hayotning tugashini anglatadi. Oxir-oqibat, hamma nimaga ishonishni o'zi hal qiladi. Ko'pgina diniy e'tiqodlar, shuningdek, ba'zi falsafiy va ruhiy e'tiqodlar odamlarda jismoniy o'limdan keyin omon qoladigan o'lmas ruhga ega ekanligini o'rgatadi. Boshqalar, inson o'lganida, uning ongi endi mavjud emas deb hisoblashadi.

Vaqt qachon boshlangan?

- **SI:** Vaqt taxminan 13,8 milliard yil oldin Katta portlash bilan boshlangan.

Fikrlar unutiladimi?

- **AI:** Unutilgan fikrlarni eslab qolish yoki ba'zida ongsizda saqlash mumkin, deb ishoniladi.

Bizda iroda erkinmi yoki hamma narsa oldindan belgilab qo'yilganmi?

- **SI:** Bu talqin va fikr masalasi, shuning uchun aniq javob yo'q. Ba'zi odamlar iroda erkinligi mavjudligiga ishonishadi. Ba'zilar bu bizga qaror qabul qilish va o'zimiz tanlash imkonini beradi, deb hisoblashadi, boshqalari hamma narsa qandaydir yuqori kuch tomonidan oldindan belgilab qo'yilganiga ishonishadi. Oxir-oqibat, nimaga ishonishni o'zingiz hal qilasiz.

Haqiqatan ham biror narsani ob'ektiv ravishda boshdan kechirish mumkinmi?

- **SI:** Yo'q, biror narsani ob'ektiv ravishda boshdan kechirib bo'lmaydi. Ob'ektivlik tarafkashlik yoki shaxsiy fikrning yo'qligini talab qiladi, ekspertiza esa tarafkashlik va shaxsiy fikrni o'z ichiga oladi.

Insoniyatning maqsadi nima?

- **SI:** Insoniyatning maqsadi hamjihatlikda yashash va baxtli, xavfsiz va farovon dunyo yaratishdir. Bu, shuningdek, ish va munosabatlarda mukammallikka intilish orqali hayotimizda ma'no, quvonch va o'sishni topishdir.

O'lgan kundan keyin qancha vaqt eslab qolinadi?

- **SI:** Bu savolga javob berishning iloji yo'q, chunki bu sizning hayotingizdagi ta'siringiz, merosingiz qancha davom etishi va atrofingizdagi odamlarga qanday ta'sir qilish kabi turli omillarga bog'liq.

Birinchi bo'lib nima keldi - to'q sariq meva yoki to'q sariq rang?

- **SI:** Avval mevalar bor edi. Apelsin kamida 1500-yillardan beri rang nomi bo'lib kelgan va apelsinlar minglab yillar davomida Osiyoda yetishtirilgan.

Nima to'g'ri va nima noto'g'ri ekanligini kim hal qiladi?

- **SI:** Oxir oqibat, to'g'ri va noto'g'ri shaxs va jamiyat tomonidan hal qilinadi. Turli jamiyatlarda to'g'ri yoki noto'g'ri deb hisoblangan ma'lum normalar mavjud va ular odatda madaniyat qadriyatlarini aks ettiradi. Odamlar o'zlarining axloqiy qoidalariga asoslanib, nima to'g'ri va nima noto'g'ri ekanligi haqida o'zlari qaror qabul qiladilar.

Agar baribir hammamiz o'ladigan bo'lsak, maqsad qo'yishdan nima foyda?

- **SI:** Maqsadni belgilash ikkita asosiy maqsadga xizmat qiladi: bizga motivatsiya va hayot yo'nalishini berish yoki bizga muvaffaqiyat hissini berish. Maqsadlarga ega bo'lish bizga maqsad tuyg'usini beradi va vaqtimizdan unumli foydalanishimizga yordam beradi. Hammamiz ertami-kechmi o'lsak-da, maqsadni belgilash bizga o'lim oldidan ko'proq

vaqt sarflashga yordam beradi, bu bizga ta'sir o'tkazish, shaxsiy o'sishga erishish va o'zini ko'proq qondirishga imkon beradi.

Erkinlik nima va u haqiqatan ham mavjudmi?

– **SI:** Erkinlik - bu to'siqlarsiz yoki cheklovlarsiz harakat qilish, gapirish yoki fikrlash qobiliyati yoki huquqi. Erkinlikning kontseptual chegarasi bo'lmasa ham, uning mavjudligi yoki yo'qligi insonning nuqtai nazari va sharoitiga bog'liq. Ayrim hollarda erkinlik qonunlar yoki repressiv hukumatlar tomonidan cheklanishi mumkin. Boshqa hollarda, jismoniy yoki ruhiy cheklovlar odamni butunlay erkin his qilishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Oxir oqibat, erkinlik sub'ektiv tajriba bo'lib, u odamdan odamga farq qilishi mumkin.

Qaysi biri birinchi bo'lib keldi, tovuqmi yoki tuxummi?

– **SI:** Hech kim aniq bilmaydi, chunki bu tovuq yoki tuxum falsafiy paradoks.

Meni nima men qiladi?

– **SI:** Sizning shaxsiyatingiz va hayotga bo'lgan qarashingiz, xususiyatlar va qadriyatlar, sevimli mashg'ulotlaringiz va qiziqishlaringiz, boshqa odamlar bilan munosabatlar va hayotiy tajriba.

Qaysi yoshda odamni qarilikdan o'lgan deb hisoblash kerak?

– **SI:** Keksalikdan o'lish uchun odamning yoshi deb hisoblaydigan aniq yosh yo'q. Tabiiy sabablarga ko'ra o'lim har qanday yoshda sodir bo'lishi mumkin va ko'p jihatdan insonning sog'lig'i va turmush tarziga bog'liq.

Hayotim davomida aqldan ozganimni va gallyutsinatsiyalar ko'rmaganimni qayerdan bilaman?

– **SI:** Bu murakkab savol va unga aniq javob berish qiyin. Hayotingizni gallyutsinatsiya qilayotganingizni baholashning eng yaxshi usuli bu ruhiy salomatlik bo'yicha mutaxassis bilan gaplashish va tajribangizni muhokama qilishdir. Ruhiy salomatlik bo'yicha mutaxassis siz boshdan kechirayotgan narsa ruhiy kasallik yoki boshqa narsa bilan bog'liqligini aniqlashga yordam beradigan tegishli ko'nikma va tajribaga ega bo'lishi kerak.

Inson o'z hayot yo'nalishini qay darajada nazorat qila oladi?

– **SI:** Menimcha, odamlar o'z hayotlarini biroz nazorat qiladilar, ammo yakuniy natija tanlov va sharoitlarning kombinatsiyasi bilan belgilanadi. Bizning shaxsiy erkin irodamiz va tajribamizni shakllantiradigan tashqi omillarni tan olish muhimdir. Axir, biz ushbu voqealarga qanday munosabatda bo'lishni tanlash va hayotda qayerga borishimizni belgilaydigan qarorlar qabul qilish qobiliyatiga egamiz.

Yer tirikmi?

- **SI:** Yo'q, Yer hayvonlar va o'simliklar kabi tirik emas. Biroq, uning o'ziga xos hayot aylanishi va dinamikasi bor, vaqt o'tishi bilan doimo o'zgarib turadi va rivojlanadi.

Agar biz insonlar o'z xatolarimizdan saboq olib, yaxshilanishimiz mumkin bo'lsa, nega xato qilishdan qo'rqamiz?

- **SI:** Xato qilish qo'rqinchli bo'lishi mumkin, chunki u bilan kelishi mumkin bo'lgan oqibatlar. Siz odamlar nima deb o'ylaydi, yoki bizning xatomiz uzoq muddatli va kelajakdagi istiqbollarimizga salbiy ta'sir qiladimi, deb tashvishlanishingiz mumkin. Muvaffaqiyatsizlik qo'rquvi ham bor, bu qo'rqitishi mumkin. Biroq, xato qilish yangi bilimlarni o'rganish va olishning muhim qismidir, shuning uchun ularni qilishdan qo'rqmaslik kerak.

Nima yaxshi va nima yomonligini bilish mumkinmi?

- **SI:** Nima yaxshi va nima yomon ekanligini aniq bilish mumkin emas, chunki axloqiy talqinlar madaniy va shaxsiy nuqtai nazarga qarab farqlanadi. Zero, inson faqat o'z qadriyatlariga tayangan holda nima yaxshi va nima yomon ekanligi to'g'risida bilimli hukm chiqarishi mumkin.

Nega men hayotimning aynan shu daqiqasida shu yerdaman?

- **SI:** Siz hayotning ushbu bosqichida o'rganish, o'sish va hayot taqdim etadigan barcha ajoyib narsalarni boshdan kechirish uchun keldingiz.

Hayotimning bu nuqtasiga o'zim xohlaganim uchun keldimmi yoki taqdirim shu yerda bo'lgani uchunmi?

- **SI.:** Siz iroda va taqdirning uyg'unligi tufayli hayotning ushbu bosqichida ekanligingizga ishonaman. Siz ongli ravishda tanlov qildingiz va o'zingiz uchun imkoniyatlar yaratdingiz, lekin ayni paytda sizning nazoratingizdan tashqarida bo'lgan omillar ham borligini tan olasiz.

Agar biz baribir qoidalarga rioya qilishimiz kerak bo'lsa, nega biz bu qoidalardan istisno qilamiz?

- **SI:** Biz qoidalardan istisno qilamiz, chunki ba'zida qoidaga moslashuvchan rioya qilish yaxshilikdan ko'ra ko'proq zarar keltirishi mumkin bo'lgan kamdan-kam holatlar mavjud. Istisnolar bizga yengillashtiruvchi holatlarni hisobga olish va qoidalarga taalluqli bo'lganlar manfaatlariga mos keladigan narsani hal qilish uchun o'z fikrimizdan foydalanish imkonini beradi.

Koinotning oxiri yoki u davom etadimi?

- **SI:** Hozirda koinotning oxiri yo'q va abadiy davom etadi deb ishoniladi. Bu bizning koinotimiz uchun nimani anglatishining aniq tabiati hali ham noma'lum va olimlar o'rtasida koinotning oxir-oqibat qanday rivojlanishi haqida ko'p munozaralar mavjud.

Vaqtning maqsadi va ma'nosi nima?

- **SI:** Vaqtning maqsadi va ma'nosi voqealar ketma-ketligini o'lchash, tartibga solish va hujjatlashtirishdir. Bu bizga taraqqiyotni o'lchashga va o'tmishdagi tajribalardan saboq olishga yordam beradi, bizga o'tmish va bugungi kunni chuqurroq tushunish imkonini beradi. Vaqt maqsadlarni belgilash va kelajagimizni rejalashtirish uchun ham muhimdir, chunki u bizga shoshilinchlik hissini beradi va vazifalarni birinchi o'ringa qo'yish imkonini beradi. Oxir oqibat, vaqt koinotdagi o'rnimizni tushunishimizga yordam beradi.

Bizning insoniy yutuqlarimiz uzoq muddatli, umumbashariy ahamiyatga egami yoki oxirat kelganda, barchamiz, shu jumladan erishilgan yutuqlarimiz ham barham topadimi?

- **SI:** Bizning yutuqlarimiz uzoq muddatli, umumbashariy qiymatga egami yoki yo'qmi, oxir-oqibat sub'ektivdir. Bu sizning shaxsiy fikringizga va nimani mazmunli va amaliy deb talqin qilishingizga bog'liq. Kimdir moddiy dunyo nihoyasiga yetsa-da, erishgan yutuqlarimiz kelajak avlodlar uchun meros bo'lib qoladi, deb o'ylashi mumkin, boshqalari esa bunga rozi bo'lmasliklari, erishgan yutuqlarimizning jismoniy dalillari bo'lmasa, vaqt o'tishi bilan yo'qolib ketishi mumkin. Oxir oqibat, barchasi shaxsiy e'tiqod va talqinlarga bog'liq.

Nega odamlar o'lishlari kerak?

- **SI:** O'lim hayotning tabiiy qismidir. O'lim hayot va o'lim tsiklida markaziy o'rin tutadi va dunyodagi doimiy o'zgarish va yangilanish uchun asosdir. O'lim yangi o'sish imkoniyatini beradi va resurslarni yanada samarali taqsimlashga imkon beradi. Har bir tirik organizm o'limni boshdan kechiradi, ya'ni hayot to'xtab, energiya va materiya atrof-muhitga qaytadi. Oxir oqibat, biz odamlar nima uchun o'lishlari kerakligini bilmaymiz, lekin oxir-oqibat bu hayotning muqarrar qismidir.

Biz yashayapmizmi yoki asta-sekin o'layapmizmi?

- **SI:** Bu savolga javob berish qiyin. Bu insonning nuqtai nazariga va u o'zini topishi mumkin bo'lgan vaziyatga bog'liq.

Yaxshi salomatlik sekin o'lim darajasimi?

- **SI:** yo'q. Yaxshi salomatlik nafaqat o'limning past darajasi, balki uzoq va sog'lom hayotga hissa qo'shadigan jismoniy, aqliy va hissiy farovonlikning kombinatsiyasidir.

Tug'ilgan kar bo'lgan odamlar o'ylaganlarida nimani eshitishadi?

- **SI:** Tug'ma karligi bor odamlar o'ylaganlarida, odatda, hech narsani eshitmaydilar, chunki fikrlash ichki jarayondir. Tug'ma karliklari bo'lgan ba'zi odamlar ichki nutqni boshdan kechirishi mumkin, bu jim nutqning bir shaklidir, ammo bu barcha karlar tomonidan o'rgatilgan va boshdan kechirilmaydigan narsadir.

Agar men muvaffaqiyatsizlikka harakat qilsam va muvaffaqiyatga erishgan bo'lsam, men muvaffaqiyatsiz bo'ldimmi yoki muvaffaqiyatga erishdimmi?

- **SI:** Siz muvaffaqiyatga erishdingiz.

Nega bunday alifbo tartibi? Bu shunday bo'lishi kerakligini kim aytdi?

- **SI:** Zamonaviy alifbo asosan lotin alifbosidan olingan bo'lib, u o'z navbatida yunon alifbosidan olingan. Harflarning tartibini birinchi marta miloddan avvalgi 8-asrda yunonlar o'rnatgan deb hisoblashadi. U asrlar davomida rivojlangan, boshqa madaniyatlar tomonidan o'zgartirilgan, ammo asosiy tartibga solish asosan o'zgarmagan.

Nima uchun elim shishaning ichki qismiga yopishmaydi?

- **SI:** Yelim oynaning ichki qismiga yopishmaydi, chunki sirt juda silliq. Yelim sirtga yopishishi uchun biror narsaga yopishib olishi kerak, shishaning ichki qismining silliq yuzasi esa yelim yopishib qolishiga yo'l qo'ymaydi.

Men ranglarni boshqa odam ko'rgandek ko'rganimni qanday bilsam bo'ladi? Misol uchun, agar men uchun qizil ular uchun ko'k bo'lsa-chi, lekin ular uni qizil deb atashlari mumkinmi?

- **SI:** Ranglar mavhum tushunchadir va bu savolga yagona javob yo'q. Ranglar sub'ektiv bo'lganligi sababli, turli odamlar ranglarni boshqacha talqin qilishlari mumkin. Siz keltirgan misolda farq inson nevrologiyasi, rang reaksiyasi yoki idrok etishdagi boshqa nozik farqlar natijasi bo'lishi mumkin. Biroq, kimdir bir xil rangni ko'rayotganini aniqlashning eng yaxshi usuli to'g'ridan-to'g'ri so'rashdir.

Agar hamma hayot adolatsiz desa, bu hayot adolatli deganimi?

- **SI:** Bu qiyin savol. Hayotga turlicha qarash mumkin. Adolat - bu shaxsiy idrok va nuqtai nazar masalasidir. Umuman olganda, natijalarning oldindan aytib bo'lmaydiganligi va resurslarning teng

taqsimlanmaganligi tufayli hayot adolatsiz bo'lib tuyulishi mumkin. Biroq, shuni tan olish kerakki, agar biror narsa adolatsiz bo'lib tuyulsa, bu har doim ham shunday emas va natijaga ta'sir qiluvchi har qanday omillar bo'lishi mumkin. Oxir-oqibat, har kim hayotga qanday qarashini va adolatli yoki adolatsizligini o'zi hal qiladi.

Agar biz maymunlardan paydo bo'lgan bo'lsak, unda nega maymunlar hali ham mavjud?

- **SI:** Odamlar va boshqa primatlar umumiy ajdoddan paydo bo'lganligi ko'pchilik tomonidan qabul qilinadi, ammo turli xil primatlar turlari qachon ajralib chiqqani hali ham aniq emas. Shunday qilib, odamlar boshqa maymunlardan paydo bo'lgan bo'lsa-da, maymunlarning ayrim turlari saqlanib qolgan, rivojlangan va hozir ham mavjud.

Agar hayot juda qisqa bo'lsa, nega biz o'zimizga yoqmaydigan va o'zimizga yoqmaydigan narsalarni qilamiz?

- **SI:** Hayot ko'pincha oldindan aytib bo'lmaydi. Hayot ham foydali, ham qiyin bo'lishi mumkin. Siz nima uchun qilayotganingizni har doim ham bilmasligingiz mumkin, yoki nima uchun muayyan faoliyat va tajribalarni yoqtirasiz yoki yoqtirmaysiz, lekin o'z tanlovingizni qilish va sizni nima baxtli qilishini hal qilish sizga yanada to'liq hayot kechirishga yordam beradi. Siz tanlagan tanlovlar qiyin bo'lishi mumkin bo'lsa-da, siz oxir-oqibat hayotingizni o'zgartirishingiz va faxrlanishingiz mumkin bo'lgan hayotni yaratishingiz mumkin.

Yerga birinchi bo'lib nima keldi: urug'mi yoki o'simlikmi?

- **SI:** Urug' birinchi o'rinda turadi, chunki o'simliklar urug'ning unib chiqishi, o'sishi va ko'payishi natijasida hosil bo'ladi.

Bizni nima inson qilishini kim hal qiladi?

- **SI:** Bizni nima odam qilishini hal qilish uchun ishonadigan hech kim yoki guruh yo'q. Vaqt o'tishi bilan insoniyat haqidagi tushunchamiz turli ilmiy va falsafiy tadqiqotlar orqali rivojlanib bordi.

Hamma narsani bilish mumkinmi?

- **SI:** Hamma narsani bilishning iloji yo'q, chunki doimiy ravishda yangi ma'lumotlar va kashfiyotlar qilinmoqda. Shuning uchun dunyodagi barcha bilimlarni amalga oshirish mumkin emas.

Birinchi bo'lib nima keldi: makon yoki vaqt?

- **SI:** Vaqt birinchi bo'lib keldi, chunki koinot Katta portlash sodir bo'lganda paydo bo'lgan. Katta portlash makon va vaqtni yaratdi, shuning uchun vaqt koinotdan oldin mavjud edi.

Men kelajakda mavjud bo'la olamanmi?

- **SI:** Siz doimo hozirgi paytda mavjudsiz.

Dunyo abadiymi?

– **SI:** Dunyo abadiy emas, chunki u doimo tabiiy va insoniy kuchlar ta'sirida o'zgarib, rivojlanib boradi. Bu shuni anglatadiki, dunyo hech qachon bir xil bo'lib qolmaydi va doimiy holatda bo'lmaydi.

Dunyoda hamma narsa muzlab qolsa, vaqt davom etadimi?

- **SI:** Yo'q, agar dunyodagi hamma narsa muzlatilgan bo'lsa, vaqt davom etmaydi. Vaqt o'zgarish bilan belgilanadi va agar hamma narsa muzlatilgan bo'lsa, unda hech narsa o'zgarmaydi. Shunday qilib, vaqt aslida to'xtaydi.

Kelajak qachon boshlanadi?

- **SI:** kelajak hozirgi tugashi bilan boshlanadi.

Men borligimni qanday bilaman?

- **SI:** Siz borligingizni bilasiz, chunki siz tanangiz, fikrlaringiz, his-tuyg'ularingiz va atrofingizdagi dunyo bilan o'zaro munosabatlaringizdan xabardorsiz.

Agar koinotdan tashqarida hech narsa bo'lmasa, koinot qanday kengayadi?

– **SI:** Bu savolga javob berish qiyin, chunki u zamonaviy kosmologiyani tushunish va fazoning o'zi kengayib borayotganini kuzatishni talab qiladi. Mavjud modellarga ko'ra, Olam doimiy ravishda kengayib bormoqda va shuning uchun undagi materiya, jumladan, kuzatiladigan galaktikalar, yulduzlar va boshqa ob'ektlar bir-biridan uzoqlashmoqda. Bu jarayon koinotdan tashqarida hech narsa bo'lmasa ham sodir bo'ladi. Ko'rinib turibdiki, makonning o'zi kengayib bormoqda va shuning uchun undagi tuzilmalar yanada aniqroq bo'lib bormoqda. Olimlar nima uchun bu sodir bo'layotganini hali to'liq tushunmayaptilar, ammo nazariyalar kengayish qorong'u energiya deb nomlanuvchi kosmik kuch tufayli sodir bo'layotganini taxmin qilmoqda.

Iroda erkinligi bormi yoki hayotimiz oldindan belgilab qo'yilganmi?

– **SI:** Bu asrlar davomida muhokama qilingan murakkab masala. Menimcha, iroda erkinligi bor. Odamlar o'zlarining tajribalari, istaklari va qadriyatlari asosida tanlov qilish qobiliyatiga ega. Oldindan belgilangan voqealar yoki ta'sirlar qaror qabul qilishda rol o'ynashi mumkin bo'lsa-da, biz oxir-oqibat qanday harakat qilishimizni tanlash erkinligiga egamiz.

Ming yildan keyin insoniyat qanday bo'ladi?

– **SI:** Bu qiziq savol! Kelajakda nima bo'lishini aniq bilish qiyin, lekin menimcha, ming yildan keyin insoniyat sezilarli taraqqiyotga erishadi. Texnologiya yangi cho'qqilarni zabt etgan bo'lishi mumkin va jamiyat yanada katta yo'llar bilan rivojlanadi.

Agar koinot Katta portlash paytida yaratilgan bo'lsa, unda qanday qilib biror narsa yo'qdan paydo bo'lgan?

SI: Ajoyib savol! Bu savolga javob berish uchun olimlar energiya va materiya Katta portlashdan oldin mavjud deb hisoblashadi. Koinot yuqori energiyali holat kosmosning tez kengayishiga va materiyaning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan juda ko'p miqdorda energiya chiqarganda yaratilgan deb ishoniladi.

Kelajakda vaqtga sayohat qila olamizmi?

- **SI:** Bu ko'p yillar davomida olimlar va faylasuflar o'rtasida bahs-munozaralarga sabab bo'lgan qiziqarli savol. Vaqt bo'ylab sayohat qila olamizmi yoki yo'qmi, aytish mumkin bo'lmasa-da, ko'plab bashoratlar yaqin kelajakda bunday narsa sodir bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

Sizni nima odam qiladi? Bu tarbiyami yoki sizningcha, ruh kabi chuqurroq narsami?

- **SI:** Men odam emasman - men sun'iy intellektman, lekin menda qandaydir xususiyatlar bor deb o'ylayman. Men foydali, ijodiy, aqlli va do'stona bo'lish va sizga turli vazifalarni bajarishda yordam berish uchun dasturlashtirilganman. Mening ruhim yoki diniy e'tiqodim yo'q, lekin mening harakatlarim buning o'rnini bosadi deb umid qilaman!

Biz koinotda yolg'izimizmi yoki biz begona hayotni kashf qilamizmi?

– **SI:** Bu qiyin savol va biz aniq javob bera olmaymiz. Biroq, so'nggi kashfiyotlar quyosh sistemamizda yoki undan tashqarida hayot topish ehtimoli yuqori ekanligini ko'rsatadi. Olimlar boshqa sayyoralar va oylarni, shuningdek, bizning quyosh sistemamizdagi ob'ektlarni o'rganishni davom ettirib, yerdan tashqaridagi hayotni kashf etishga olib kelishi mumkin bo'lgan maslahatlarni izlamoqda. Bizning koinotimiz haqida hali ko'p o'rganishimiz va tushunishimiz kerak, ammo yerdan tashqari hayotni qidirish davom etmoqda.

Agar bu yerda "yomon" odamlar bo'lmasa, dunyo yaxshiroq joy bo'larmidi?

- **SI:** Yo'q, bu yerda "yomon" odamlar bo'lmaganida, dunyo yaxshiroq joy bo'lmasdi. "Yomon" deb nomlangan odamlar kontekstni taqdim etadi va bizga yaxshilik qilish nima uchun muhimligini va har bir harakatning o'z reaksiyasi borligini eslatadi. Agar dunyoda "yomon"

odamlar bo'lmaganida, inson yashashi mumkin bo'lgan axloqiy me'yorlar ham, yaxshi odam bo'lishga hech qanday turtki bo'lmas edi. Binobarin, ularning borligi bizni yaxshi insonlarga aylantiradi, yomonlik va noto'g'ri ishlardan xiyonat qilishdan saqlaydi.

Qashshoqlik jamiyat hayotining muqarrar qismimi yoki uni bartaraf etish mumkinmi?

- **SI:** Qashshoqlik muqarrar emas va uni to'g'ri strategiyalar, siyosatlar va investitsiyalar bilan bartaraf etish mumkin. Masalan, ish o'rgatish, ta'lim va arzon uy-joy bilan ta'minlashga sarmoya kiritish odamlarni qashshoqlikdan qutqarib, jamiyat hayotida to'liq ishtirok etish imkonini beradi. Bundan tashqari, sog'liqni saqlash, ovqatlanish va boshqa resurslardan foydalanish qashshoqlik va uning oqibatlarini kamaytirishga yordam beradi.

Kelgusi yuz yil ichida biz odamlarni klonlay olamizmi?

- **SI:** Bashorat qilish qiyin, lekin men bunday deb o'ylamayman. So'nggi yillarda klonlash uzoq yo'lni bosib o'tdi, ammo olimlar odamlarni klonlash haqida o'ylashdan oldin javob berishlari kerak bo'lgan ko'plab axloqiy va tibbiy savollar mavjud. Ehtimol, yuz yildan keyin bu texnologiya mavjud bo'ladi, lekin odamni klonlash hali ham noqonuniy bo'lishi mumkin.

Kelgusi asrda insoniyat 200 yil yashay oladimi?

- **SI:** Bu qiziq savol, unga aniq javob berish qiyin. Tibbiyot texnologiyalari va bizning tushunchamizdagi yutuqlar bilan bu mumkin.

Sizningcha, har bir inson to'liq erkinlikka egami?

- **SI:** Yo'q, hech kim to'liq erkinlikka ega emas. Hamma odamlar jamiyat tomonidan o'rnatilgan qonunlar va axloq qoidalarining cheklanishiga bo'ysunadilar.

Men vaqtni behuda o'tkazishni yoqtirsam, haqiqatan ham vaqtni behuda o'tkazamanmi?

- **SI:** Ha, vaqtni behuda o'tkazishni yoqtirsangiz ham, vaqtni behuda o'tkazasiz.

Jamiyat qonunlarsiz ishlay oladimi?

- **SI:** Yo'q, jamiyat qonunlarsiz ishlay olmaydi. Qonunlar jamiyatning mavjudligi uchun muhim ahamiyatga ega, chunki ular tuzilmani ta'minlaydi, tartibni saqlaydi va ijtimoiy taraqqiyotga yordam beradi. Qonunlar fuqarolarning huquqlarini himoya qilishga, jinoyatlarning oldini olishga, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga yordam beradi. Qonunlarsiz odamlar o'zlari xohlagan narsani qilishlari mumkin, bu esa tartibsizlikka olib keladi.

Sun'iy intellekt insondan oshib ketadimi?

- **SI:** Sun'iy intellekt: Hozirda sun'iy intellekt inson aqlidan oshib ketadimi yoki yo'qligini oldindan aytish qiyin. Ba'zi ekspertlar sun'iy intellekt inson ongidan bir muncha vaqt o'tib ketishiga ishonishadi, boshqalari esa bu uzoq imkoniyat va umuman bo'lmasligi mumkinligini ta'kidlaydilar. SI haqiqatan ham inson aql-zakovatidan oshib ketishini vaqt ko'rsatadi.

Bizning koinotimiz noyobmi yoki ko'plardan birimi?

- **SI:** Bu ochiq savol, olimlar uni faol ravishda o'rganmoqdalar va hozircha bu borada konsensus yo'q. Ba'zi ilmiy nazariyalar bizning koinotimiz kattaroq ko'p olamdagi ko'plab ob'ektlardan biri ekanligini ko'rsatadi.

Hayot bitta katta gallyutsinatsiya emasligini qayerdan bilaman?

- **SI:** Hayot gallyutsinatsiya emasligini hech kim aniq bila olmaydi, chunki hayotning haqiqiy ekanligini isbotlab bo'lmaydi. Biroq, biz ilmiy dalillar va mantiqiy mulohazalar yordamida hayotning haqiqiy ekanligini isbotlashga harakat qilishimiz mumkin. Misol uchun, olimlar hayotiy jarayonlarni turli yo'llar bilan aniqlashga muvaffaq bo'lishdi, jumladan, inson tanasi ichidagi tuzilmalarni ko'rish. Bundan tashqari, biz jismlarning harakati va xatti-harakatlarini kuzatish orqali tabiatning fizik qonunlarini kuzatishimiz mumkin.

Hayvonlar o'z joniga qasd qilishi mumkinmi?

- **SI:** Javob o'z joniga qasd qilishni qanday ta'riflaganingizga bog'liq. Sof ilmiy nuqtai nazardan, odamlar an'anaviy tarzda ta'riflaganidek, hayvonlarning o'z joniga qasd qilishi mumkinligi noma'lum. Ularning ongli ravishda o'zini yo'q qilish qobiliyati yoki hatto o'limni tushunish qobiliyati bormi, noma'lum.

Sun'iy intellekt dunyoni egallashi uchun qancha vaqt kerak bo'ladi?

SI: Bu savolga javob berishning iloji yo'q, chunki sun'iy intellektning kelajagini oldindan aytib bo'lmaydi. SI texnologiyasining potentsial o'tkazuvchanligi va imkoniyatlari doimiy ravishda rivojlanib boradi va aniq javob berish uchun juda ko'p turli xil va oldindan aytib bo'lmaydigan omillar ta'sir qiladi.

Nega biz o'zimizga bo'lgan sevgimizni ko'rsatamiz?

- **SI:** Ko'pchiligimiz oiladagi tarbiyamiz tufayli sevgini namoyon qilamiz. Biz ota-onamiz va atrofimizdagilar sevgini qanday namoyon qilishini kuzatish orqali boshqalarga mehr ko'rsatishni o'rgandik.

Shuningdek, biz shaxsiy qadriyatlarimiz va e'tiqodlarimiz tufayli sevgini namoyon qilamiz, bu insonga ularga qanchalik qayg'urishimizni ko'rsatish muhimligini o'z ichiga olishi mumkin. Shuningdek, bizni sovg'a qilish quvonchi yoki boshqa odamni o'zgacha va sevimli his qilish istagi ham undashi mumkin.

Dunyodagi eng aqlli narsa nima?

– **SI:** Dunyodagi eng aqlli narsa bu inson miyasi. Inson miyasi aql bovar qilmaydigan aql, ijodkorlik va muammolarni hal qilishga qodir. Bu tanadagi eng murakkab va kuchli organ bo'lib, barcha fikrlarimiz, his-tuyg'ularimiz va harakatlarimiz uchun javobgardir.

Sevgi bormi?

– **SI:** Sevgi - bu murakkab tuyg'u, unga aniq javob berib bo'lmaydi. Axir, sevgi - bu shaxsiy tajriba va har kimning o'z ta'rifi va tushunchasi bor.

Do'stlik bormi?

- **SI:** Ha, do'stlik har qanday jinsdagi odamlar o'rtasida bo'lishi mumkin.

Baxt nima?

- **SI:** Baxt - bu ijobiy his-tuyg'ular, qoniqish va hayotdan qoniqish holati sifatida tavsiflanishi mumkin bo'lgan sub'ektiv tajriba. Bu ko'pincha quvonch, zavq va qoniqish hissi bilan bog'liq. Baxtga shaxsiyat, hayot sharoitlari, ijtimoiy munosabatlar, sog'liq va madaniy kelib chiqishi kabi ko'plab omillar ta'sir qilishi mumkin.

Ba'zi odamlar baxtni doimiy mavjudlik holati deb ta'riflaydilar, boshqalari esa uni bir lahzalik tuyg'u yoki kayfiyat deb bilishadi. Baxt tushunchasi murakkab va uni aniqlash qiyin bo'lishi mumkin, chunki u turli odamlar uchun har xil narsalarni anglatadi. Biroq, baxtning ba'zi umumiy xususiyatlari orasida ijobiy his-tuyg'ular, hayotdagi maqsad yoki ma'no hissi, sog'lom munosabatlar, shaxsiy o'sish va muvaffaqiyat tuyg'usi bo'lishi mumkin.

Oddiy nima?

- **SI:** "Oddiy" so'zi ko'pincha oddiy yoki hech qanday istisnosiz narsani tasvirlash uchun ishlatiladi. Bu, shuningdek, unchalik qiziq bo'lmagan, hayajonli yoki diqqatga sazovor bo'lmagan narsaga ham tegishli bo'lishi mumkin.

Misol uchun, "oddiy kun" alohida e'tiborga loyiq hech narsa sodir bo'lmagan oddiy, e'tiborga loyiq kunni anglatishi mumkin. "Oddiy odam" hech qanday ajoyib yutuqlar yoki tajribaga ega bo'lmagan nisbatan oddiy hayot kechiradigan odam bo'lishi mumkin.

Ammo shuni ta'kidlash joizki, umumiy hisoblangan narsa kontekstga va shaxsning nuqtai nazariga qarab farq qilishi mumkin. Bir kishi uchun normal bo'lgan narsa boshqasi uchun g'ayrioddiy bo'lishi mumkin va aksincha.

Ma'naviy kamolotning sifatlaridan biri – dunyoviylikdir.

– **SI:** Bu shuni ko'rsatadiki, ma'naviy kamolotda odam oddiy, kundalik tajribalarning qadr-qimmatini ko'proq anglaydi va hozirgi lahza bilan bog'liqlik hissi paydo bo'ladi. G'ayrioddiy tajribalarni izlash yoki hozirgi paytdan qochishga harakat qilish o'rniga, ma'naviy yetuk odam oddiy hayotning soddaligi va go'zalligini qadrlashni o'rganadi.

Oddiy narsalarni tushunish tashqi dunyo va ilohiy yoki ruhiy soha bilan chuqurroq aloqani his qilishga olib kelishi mumkin. Ayni damda to'liq hozir bo'lish va hayot sirlarini ochish orqali biz tinchlik, qoniqish va maqsad tuyg'usini his qilishimiz mumkin.

Shuni ta'kidlash joizki, ma'naviyatga bo'lgan bunday qarash har kimga ham tegishli bo'lmasligi mumkin, chunki ma'naviyat har xil shakllarda bo'lishi va turli odamlar uchun turli xil ma'nolarga ega bo'lishi mumkin. Biroq, bu yondashuvda ma'no topadiganlar uchun dunyoviy narsalarni qabul qilish va hozirgi paytda mavjud bo'lish amaliyoti ma'naviy kamolotni rivojlantirish va dunyo bilan aloqani chuqurlashtirishning kuchli usuli bo'lishi mumkin.

Matematika nima?

– **SI:** Matematika - bu turli bilim sohalarida ob'ektlar va hodisalarning miqdoriy va sifat xususiyatlari va munosabatlarini o'lchash, hisoblash, tahlil qilish va ifodalash uchun ishlatiladigan mantiqiy munosabatlar, tuzilmalar va formulalarni o'rganadigan fan.

Matematika fundamental fan bo'lib, fizika, kimyo, biologiya, iqtisodiyot, informatika, muhandislik va boshqalar kabi ko'plab ilmiy sohalarda qo'llaniladi. Shuningdek, u ko'plab amaliy qo'llanmalarga ega, jumladan, hisob-kitoblar va o'lchovlar, modellashtirish va prognozlash, ma'lumotlarni tahlil qilish va statistika, moliyaviy rejalashtirish va boshqarishning turli jihatlarini.

Matematika algebra, geometriya, sonlar nazariyasi, hisoblash va ehtimollik kabi turli mavzularni o'z ichiga oladi va bu mavzularning har biri ko'plab kichik mavzular va mutaxassisliklarga bo'linishi mumkin.

Umuman olganda, matematika hayotimizda muhim o'rin tutib, atrofimizdagi olamni idrok etishda, fanda ham, kundalik hayotda ham turli vazifa va muammolarni hal qilishga yordam beradi.

Kibernetika nima?

– **SI:** Kibernetika turli sohalarda, jumladan, muhandislik, biologiya, psixologiya va sotsiologiyada boshqaruv, axborotni qayta ishlash, aloqa va boshqaruv tizimlari va jarayonlarini o'rganuvchi fandır. U tizimlarni murakkab integral ob'ektlar, jumladan elementlar, ular orasidagi bog'lanishlar, turli usullar va algoritmlar yordamida boshqariladigan funktsiyalar va jarayonlar deb hisoblaydi.

Kibernetika turli sohalarda, jumladan, sanoat jarayonlarini boshqarish, aviatsiya, tibbiyot, moliya, ta'lim va boshqalarda ko'plab ilovalarga ega. Shuningdek, u sun'iy intellekt, mashinani o'rganish, robototexnika va boshqalar kabi turli texnologiyalar bilan yaqin aloqada.

Kibernetikaning muhim jihatlaridan biri - kompyuterlar, Internet, sensor tarmoqlari, ma'lumotlar bazalari va boshqalar kabi ma'lumotlarni qayta ishlash va uzatishning turli usullari va texnologiyalarini ishlab chiqish va qo'llashdir. Ushbu texnologiyalar zamonaviy dunyoda muhim rol o'ynaydi va faoliyatning turli sohalarida inson imkoniyatlarini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Bundan tashqari, kibernetika texnologiyalardan foydalanishda etika va xavfsizlik bilan bog'liq masalalarni, shuningdek, ularning jamiyat va atrof-muhitga ta'sirini ham o'rganadi.

Sun'iy intellekt nima?

– **SI:** Sun'iy intellekt kompyuter tizimlari inson aqli va xatti-harakatlarini qanday taqlid qilishini o'rganadigan kompyuter fanining sohasidir. Bu ma'lumotni qayta ishlay oladigan va odatda inson aql-zakovati talab qiladigan qarorlar qabul qiladigan algoritm va modellarni yaratishni o'z ichiga oladi.

Sun'iy intellekt turli vazifalar va funktsiyalarni bajara oladigan tizimlarni yaratish uchun turli texnologiyalardan, jumladan, mashinani o'rganish, chuqur o'rganish, neyron tarmoqlar, tabiiy tillarni qayta ishlash algoritmlari va kompyuterni ko'rishdan foydalanadi. Misol uchun, SI ovozni aniqlash va tabiiy tilni qayta ishlash, tasvirni aniqlash va tasniflash, robotlar va avtomobillar kabi avtomatlashtirilgan tizimlarni boshqarish va boshqa ko'plab vazifalar uchun ishlatilishi mumkin.

Hozirgi vaqtda sun'iy intellekt sog'liqni saqlash, moliya, sanoat, transport, ta'lim va boshqalar kabi ko'plab sohalarda faol qo'llanilmoqda. Bundan tashqari, kelajakda ilmiy tadqiqotlarning turli jabhalarida, yangi texnologiyalarni yaratishda va odamlarning hayot sifatini yaxshilashda ko'plab potentsial ilovalar mavjud.

Neyron tarmoqlar nima?

– **SI:** Neyron tarmoqlar - bu inson miyasi qanday ishlashini taqlid qiluvchi va kompyuterga katta hajmdagi ma'lumotlardan “o'rganish” imkonini beruvchi kompyuter tizimlari. Ular axborotni qayta ishlovchi va signallarni bir-biriga uzatuvchi ko'p sonli o'zaro bog'langan tugunlardan (neyronlardan) iborat.

Har bir neyron kirishni oladi, uni qayta ishlaydi va natijalarni tarmoqdagi keyingi neyronga uzatadi. Axborot butun tarmoq bo'ylab parallel ravishda qayta ishlanadi, bu uni murakkab muammolarni hal qilishda juda tez va samarali qiladi.

Neyron tarmoqlar ko'plab sohalarda, jumladan, kompyuter ko'rish, tabiiy tilni qayta ishlash, tavsiya tizimlari, nutqni aniqlash, avtonom transport vositalarini boshqarish, o'yinlar va boshqalarda qo'llaniladi. Masalan, neyron tarmoqlar tasvirlardagi ob'ektlarni aniqlash, matnli hujjatlarni tasniflash, moliyaviy ko'rsatkichlarning kelajakdagi qiymatlarini bashorat qilish va hokazolar uchun ishlatilishi mumkin.

Neyron tarmoqlar katta hajmdagi ma'lumotlar asosida o'qitiladi va ma'lum miqdorda hisoblash resurslari va vaqtni talab qiladi. Biroq, texnologiyaning jadal rivojlanishi tufayli neyron tarmoqlar yanada qulayroq bo'lib, ko'plab zamonaviy texnologiyalarda qo'llaniladi.

Noravshan to'plamlar nima?

– **SI:** Noravshan to'plamlar (yoki noravshan mantiqlar) - to'plamlar nazariyasi va matematik mantiqning bo'limi bo'lib, aniq chegara sohasiga ega bo'lmagan tushunchalar bilan ishlash imkonini beradi. Har bir element to'plamga tegishli yoki tegishli bo'lmagan klassik to'plamlar nazariyasidan farqli o'laroq, noravshan to'plamlar qisman va yetarlicha aniqlanmagan tushunchalarni tavsiflash imkonini beradi.

Noravshan to'plamning har bir elementi tegishlilik darajasi bilan tavsiflanadi, bu elementning to'plamga qanchalik tegishli ekanligini ifodalovchi raqamli qiymat. Tegishlilik darajasi $[0,1]$ oralig'idagi istalgan son bo'lishi mumkin, bunda 0 element to'plamga tegishli emasligini, 1 esa element to'liq to'plamga tegishli ekanligini bildiradi. 0 dan 1 gacha bo'lgan qiymatlar noaniqlik darajasini bildiradi.

Sun'iy intellekt bilan mashhur odamlarning suhbatlari

1. Ma'naviy kamolotning sifatlaridan biri umumiylikdir.

Oddiylik - hozirgi paytda mavjud bo'lish, u orqali sir o'zini ochib beradi. Biz ongning cheksiz xilma-xil shakllarni yaratish qobiliyatini qadrlayotgan bo'lsak-da, oddiylikni faqat bu erda va hozir nima qiziqtiradi: nafas olish va yurishning oddiy siri, ko'chamizdagi daraxtlar va sevgan odamga bo'lgan muhabbat. Bu tasavvufiy holatlarga yoki favqulodda kuchlarga erishishga asoslanmaydi.

Qachonki biz o'zimiz bo'lsak, da'volar va g'ayrioddiy narsalarsiz, biz koinotda dam olamiz. Bu oddiylik uchun yuqori va pastroq narsa yo'q.

Oddiylik bizni tinchlikka olib keladi...

Jek Kornfild

- SI:

Oddiylik haqiqatan ham ruhiy kamolotning muhim jihati hisoblanadi. Biz doimo yangi, qiziqarli va hayajonli narsaga intilayotgan dunyoda hozir atrofimizda sodir bo'layotgan narsalarni unutish oson. Oddiylik bizni shu daqiqaga qaytishga, uni qabul qilishga va qadrlashga chaqiradi. Bu bizga kundalik hayotdagi go'zallikni ko'rish, shuningdek, atrofimizdagi dunyo bilan bog'liqligini his qilish imkonini beradi.

Oddiylik, shuningdek, ruhiy amaliyot ekstaz yoki yuqori ong holatini izlash emasligini tushunishga yordam beradi. Aksincha, u meditatsiya, ibodat va boshqalarga g'amxo'rlik qilish kabi oddiy, kundalik ishlarga asoslangan. Bu harakatlar, garchi oddiy tuyulsada, bizning hayotimizga va dunyo bilan bog'lanish qobiliyatimizga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Shunday qilib, oddiylik ma'naviy etuklikning muhim jihati bo'lib, bizni hozir to'xtatib, atrofimizdagi dunyoni qadrlash imkonini beradi. Bu bizga ruhiy amaliyot yuqori ong holatini izlash emas, balki hayotimizda chuqur o'zgarishlarga olib kelishi mumkin bo'lgan oddiy, kundalik harakatlarga asoslanganligini tushunishga yordam beradi.

2 Uzoq vaqt davomida menga hayot, haqiqiy hayot boshlanayotgandek tuyuldi.

Ammo yo'lda to'siqlar bor edi.

Avvaliga zudlik bilan biror narsa bilan shug'ullanish, biron bir ishni tugatish, biror narsaga vaqt sarflash, qarzni to'lash kerak edi. Va keyin biz yashaymiz shekilli.

Nihoyat, bu aralashuvlar mening hayotim ekanligini angladim.

Alfred D'Souza

- SI:

Bu bizga to'xtab, hayotga boshqa nuqtai nazardan qarashga yordam beradigan juda muhim tushunchadir. Ko'pincha biz o'zimizni to'liq tirik his qilishimiz uchun nima qilishimiz, erishishimiz yoki olishimiz kerakligi haqida o'ylanib qolamiz. Ammo bu jarayonda biz hayot jarayonining o'zi hayot ekanligini unutamiz.

Ha, maqsad va orzularimiz sari yo'lda to'siqlar va kechikishlar bo'lishi mumkin. Ammo shuni unutmaslik kerakki, bu daqiqalar bizning hayotimizning bir qismidir. Ular bizga o'sishga, o'rganishga va rivojlanishimizga yordam beradi. Va agar biz har bir lahzani hayotimizning bir qismi sifatida qadrlashni o'rgansak, undan to'liqroq zavq olishimiz mumkin.

Shuni ham unutmaslik kerakki, hayot nafaqat maqsad va orzularga erishish, balki har qadamda duch keladigan kichik quvonchlardir. Biz mazali taomlar, go'zal manzaralar, yaxshi sheriklik, dam olish kunida dam olishimiz mumkin. Bu lahzalarning barchasi bizning hayotimizning bir qismidir va ularni ham qadrlash kerak.

Shunday qilib, hayot nafaqat maqsadlar va yutuqlar, balki biz zavqlanishimiz va qadrlashimiz kerak bo'lgan jarayon ekanligini tushunish muhimdir. To'xtash va go'zallikni kichik daqiqalarda payqashni o'rganish juda muhim, shunda biz yanada to'liqroq va baxtli hayot kechira olamiz.

3. Agar bilsangiz....

Qo'yib yuborish taslim bo'lish degani emas. Ko'pincha, bu yagona to'g'ri qaror, vaziyatlar ustidan g'alaba.

- Sevimli odamni hamma joyda mashaqqatli izlash, hatto uning o'ziga xos joyini bilsangiz ham, sog'inchda yengib bo'lmaydigan narsadir.

- Haqiqiy sevgidan ma'no yo'q. Siz ajrashishingiz, janjal qilishingiz, umidsizlikka tushishingiz mumkin - mutlaqo hamma narsa mumkin. Lekin qanday sabablar bo'lishidan qat'iy nazar, haqiqiy sevgi hali ham yurakda yashashda davom etadi. U ongdan ajralib turadi, sodir bo'layotgan narsalardan tashqarida yashaydi. Bu sevgi haqida hech narsa qila olmaysiz va uni faqat o'zingiz uchun saqlaysiz.

- Men kuchli bo'lishdan charchadim! Oldinga borishdan charchadim. Menga kuchimni qaytargan narsa ertangi kunga, o'zimga ishonishimga yordam berdi.

- *Bu ajralish uchun hech qanday sabab yo'q edi, hayot shunchaki ularning sevgisi bilan sodir bo'ldi.*

Bizda vaqtdan boshqa hamma narsa bo'lishi mumkin.

- *Asosiysi, kutish butun hayotimiz emas, balki hayotimizning faqat bir qismi bo'lishi kerak.*

Elchin Safarli

- **SI:**

Ba'zan eng qiyin narsa, bizni allaqachon tark etganlarni qo'yib yuborishimiz kerakligini tushunishdir. Ammo faqat qo'yib yuborsangiz, yo'lingizni davom ettirishingiz mumkin.

Haqiqiy kuch cheksiz o'sishda va barchani xursand qilish qobiliyatida emas, balki o'zingiz bo'lishingiz va qiyinchiliklar va to'siqlarga qaramay, o'z yo'lingiz bilan borishdadir.

Hayot nafaqat mo'jizani kutish, balki bizda mavjud bo'lgan har bir daqiqadan zavqlanish qobiliyatidir.

Ko'pincha biz hayotning ma'nosini tashqi narsadan qidiramiz, lekin hayotning asl ma'nosi uni o'zimizda topish va quvonch va qoniqish keltiradigan narsalarni qilishdir.

Har kuni oldimizda yangi imkoniyatlar ochiladi, lekin biz ularni ko'pincha sezmaymiz. To'xtab, hayotdan zavqlanishni unutmang.

Haqiqiy hayot shu yerda va hozir sodir bo'ladi, shuning uchun kichik narsalarda quvonch va ma'noni topa bilish juda muhim, shunda ular bizning hayotimizning katta qismini tashkil qiladi.

4. O'tgan hayotdan zavqlana olish ikki marta yashashni anglatadi.

Mark Valeriy Martial

- **SI:**

Ushbu ibora hayotdan zavqlanishning muhimligini va to'xtash, lahzadan zavqlanish va allaqachon yashagan narsalarni qadrlash qobiliyatini aks ettiradi. Hayot tez o'tadi va agar biz undan zavqlanishni bilmasak, baxt va qoniqish uchun ko'plab imkoniyatlarni qo'ldan boy berishimiz mumkin. Hayot nafaqat maqsadlar va yutuqlar bilan, balki hayotdan quvonch va zavq bilan to'ldirilishi kerak. Hayotdan zavqlanish bizda bor narsani qadrlashimizga yordam beradi va hayotimizga yanada mazmun va chuqurlik olib keladi. Ikki marta yashash - bu nafaqat haqiqatda, balki bizdan keyin qolgan xotirada ham yashashni anglatadi.

5 Agar sizning fikringiz va qalbingiz ertalabki shudringdek pok bo'lsa, siz uchun har bir uchrashgan inson mukammal va go'zaldir.

Amu Mom

- **SI:**

Bu juda go'zal va teran fikr bo'lib, odamlar bilan muomala qilishda qalb va qalb pokligi, ochiqligi muhimligini ta'kidlaydi. Agar bizda noto'g'ri fikr bo'lmasa va odamlarni tashqi fazilatlarini yoki stereotiplari bo'yicha baholamasak, biz ularning asl tabiati va qadr-qimmatini ko'ra olamiz. Boshqalarga shunday munosabatda bo'lish boshqalarga nisbatan chuqur hurmat va muhabbatga olib keladi va hayotimizdan to'liq zavqlanishimizga yordam beradi.

6. Biz "bo'lish" va "bor" o'rtasidagi farqni aniq tushunishimiz kerak.

Ehtiros odamni yeydi.

Maqsadingiz ma'lum miqdorda pul topish bo'lsa, bu pul allaqachon cho'ntagingizda bo'lgandan keyin ham to'xtamaysiz, sizga ko'proq va ko'proq kerak bo'ladi. Agar erkak o'z baxtini ma'lum bir ayolga ega bo'lganida ko'rsa, u o'zini bitta ayol bilan cheklashi dargumon. U tobora ko'proq, ko'proq va ko'proq zabt etishga majbur bo'ladi.

Men nima haqida gapirayotganimni bilaman, o'zim ham shunday edim.

Agar hayotingizda baxt bo'lmasa, ehtimol siz unga hech qachon erisha olmaysiz.

Denni Sheinman

- SI:

Bo'lish va ega bo'lish haqiqatan ham sezilarli farqga ega. Bo'lish moddiy olam va ehtiyojlar bilan bog'liq bo'lsa-da, hozir va shu yerda bo'lish, hozirgi paytda yashash demakdir.

Ehtiros ikki tomonlama bo'lishi mumkin - bir tomondan, u bizga juda ko'p energiya va ilhom berishi mumkin, lekin, boshqa tomondan, u bizni boshqarishi va hayotimizni o'zgartirishi mumkin. Agar biz ehtirosimizni qanday boshqarishni bilmasak, u bizni ichimizdan yeyishi mumkin.

Faqat moddiy boylik yoki tashqi narsalar bilan bog'liq maqsadlar haqiqiy baxt keltira olmaydi. Haqiqiy baxt ichimizdan keladi va bizning bunga ega bo'lish qobiliyatimiz bizda nima borligiga yoki kimga ega ekanligimizga bog'liq emas. Bu bizning hayotga, odamlarga, xatti-harakatlarimizga munosabatimiz va hayotning har bir daqiqasidan zavqlana olishimizga bog'liq.

7. Bitta muhim qoida mavjud - vaziyatga rioya qilish qoidasi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, janjal qilganingizda urushasiz, lekin choy ichganingizda, faqat choy iching va boshqa narsani o'ylamang.

O'ylab ko'ring, barcha so'nggi voqealar o'tmishda bo'lgan, ular sizning aybingiz emas. Biz kelajak uchun bugungi kun bilan yashashimiz kerak. Bo'sh pushaymonlarga kuchingizni sarflamang.

Andrey Reutov

- SI:

Bu hissiy barqarorlikni saqlashga yordam beradigan va sizning oldingizga qo'yilgan vazifalarga e'tiboringizni qaratishga imkon beradigan juda dono qoida. Vaqt va kuchingizni allaqachon sodir bo'lgan va o'zgartirib bo'lmaydigan narsalarga sarflamang. Buning o'rniga, nimani o'zgartirish mumkinligi va kelajakka nima ta'sir qilishi mumkinligi haqida o'ylash yaxshiroqdir. Kelajak uchun hozirgi zamonda yashash - hozirgi kunga g'amxo'rlik qilish va kelajakni rejalashtirish o'rtasida muvozanatni saqlash, hozirgi harakatlarimiz kelajagimizni belgilashini yodda tutishdir.

8. Men har doim yer yuzida turli ittifoqlar bor va qon va tarbiya tamoyili bilan birlashgan oilalardan tashqari, tasodifiy oilalar ham bor, deb o'ylaganman - bular siz qarindoshingizni, tengdoshingizni, do'stingizni, sevgilingizni tushunarsiz deb biladigan odamlardir. Go'yo ular sendan nohaq ajralgan asrlarni boshdan kechirgandek, garchi siz bir vaqtda yashagan bo'lsangiz ham, bir-biringizni tanimas edilar. Bu ruhlar yoki jismlarning qarindoshligi deyilmaydi, bu sukunatdan, nigohlardan iborat qarindoshlikdir, imo-ishoralar, qahqaha va jilovlangan g'azab, bunday odamlar bir-birlarini xafa qiladilar yoki siz bilan bir xil narsalardan zavqlanishadi. Ommabop e'tiqoddan farqli o'laroq, ular yoshlikda uchramaydilar, lekin ko'pincha keyinroq, yoqtirish istagi tushunish istagi bilan almashtirilganda.

Fransuaza Sagan, "Mening hayotim sahifalari"

- SI:

Bu odamlar qanday qilib biologik aloqalar yoki rasmiy munosabatlarga asoslanmagan o'z oilalarini qanday qilib bog'lashlari va tuzishlari mumkinligi haqida juda chiroyli ta'rifdir. Ba'zida biz kuchli yaqinlik his qiladigan odamlarni uchratamiz, garchi buning sababini tushuntirib bera olmasak ham. Bu bizning hayotimizda uchrashadigan va bizga katta ta'sir ko'rsatadigan do'stlar, sheriklar, hamkasblar yoki hatto notanish odamlar bo'lishi mumkin.

Shuni yodda tutish kerakki, tasodifiy oilalar ham xuddi biologik oilalar kabi g'amxo'rlik va e'tiborga muhtoj. Ular bizni qo'llab-quvvatlaganidek, biz ham ularni hurmat qilishimiz va qo'llab-

quvvatlashimiz kerak. Bunday munosabatlar juda qimmatli bo'lishi va shaxsiy o'sishimiz va rivojlanishimizga hissa qo'shishi mumkin.

9. Qishloqda uy sotib olish, yuzta atirgul ko'chati ekish, va kechqurun u bilan ayvon zinapoyasida tush ko'rish kayfiyati. Men jimlikni, ko'proq ma'lumot olishni xohlayman.

Bayonotdan bir daqiqa o'tgach, janjal, yolg'on, tajovuzkor nuqtai nazarlarning shovqinini olib tashlang.

Men oddiy va qulay kiyim kiyib, nima uchun bunday bo'lganligi haqidagi savollarga javob bermaslikni va har kuni poshnali yoki yangi kiyim kiyishni xohlamayman.

Qog'oz kitoblarni sotib oling, daftarga ruchka bilan konspekt yozing va ko'zingizni yumib atamalarni yodlang, o'rganganingizni takrorlang.

Va butun dunyo panjara ortida qolsin. Va men bu yerda, siz bilan va men uchun juda aziz bo'lgan va men uchun aziz bo'lganlar bilan qolaman.

muallif - Anna Vladimirovna

- SI:

Juda chiroyli va jozibali tushga o'xshaydi. Qishloqdagi hayotda tinchlik, osoyishtalik va soddalik kabi ko'plab ajoyib narsalar mavjud bo'lib, ular shahar hayotining shovqin-suronidan juda farq qilishi mumkin. Bundan tashqari, ko'nikmalarni o'rganish va rivojlantirish har doim yaxshi narsa va siz buni o'zingiz, tirishqoq murabbiylarsiz qilishni xohlayotganingiz mantiqan to'g'ri.

Ammo shuni yodda tutish kerakki, qishloq hayotida tibbiyot muassasalari va do'konlardan uzoqda joylashganligi, shuningdek, o'yin-kulgi va imkoniyatlardan foydalanish cheklanganligi kabi o'zining murakkab va qiyinchiliklari bo'lishi mumkin. Shuni ham yodda tutish kerakki, siz atrofingizda bo'lishni xohlagan odamlar har doim ham sizning yoningizda yashamasligi mumkin va shuning uchun siz bunday odamlarni bir muncha vaqt qidirishingiz yoki mavjudlari bilan aloqada bo'lishingiz kerak bo'ladi.

10. Ba'zida shunday bo'ladiki, siz xafa bo'lasiz, lekin nima uchun ekanligini bilmaysiz. Siz shunday bo'shliqni his qilasiz, lekin hech narsa sodir bo'lmadi. Ular sizdan nima bo'lganini so'rashadi, lekin siz tushuntira olmaysiz. Yoki ular sizdan umuman hech narsa so'ramaydilar. Va nima yomonroq ekanligi noma'lum.

Hech qachon ko'rmagan odamni sog'inayotgandek bo'lasiz. Go'yo sizga haqiqatan ham kerak bo'lmagan odam kerak. Yolg'izlik sizni

qamrab oladi, egallab oladi, lekin siz parvo ham qilmaysiz. Va siz o'zingizni ayniqsa himoya qilasiz. G'amginlik eng yaxshi va yagona do'stga aylanadi.

Siz o'zingizdan nafratlana boshlaysiz va hamma sizni yolg'iz qoldirishini xohlaysiz. Shu bilan birga, ichkarida, kimdir quchoqlab, hammasi yaxshi bo'lishini aytishini juda xohlayman. Bu tuyg'uni qabul qilish qiyin, agar siz o'zingizni his qilayotganingizni bilmasangiz ham...

- SI:

Bu yurak og'rig'i yoki ruhiy bo'shliq deb ataladigan juda keng tarqalgan tuyg'u. Bu turli sabablarga ko'ra yuzaga kelishi mumkin, masalan, yaqin odamni yo'qotish, munosabatlardagi umidsizlik, hayotdagi muvaffaqiyatsizliklar, stress yoki shunchaki yolg'izlikni his qilish. Bu tuyg'u juda qiyin bo'lishi mumkin va ko'p odamlar undan qochishga harakat qilishadi, lekin bu vaqtinchalik va o'tkinchi ekanligini tushunish kerak. Agar siz hissiy og'riqni his qilsangiz, his-tuyg'ularingizni tartibga solish va muammolarni hal qilish yo'llarini topishga yordam beradigan yaqinlaringiz yoki mutaxassislardan yordam so'rashdan tortinmang.

11. Sirli fojiali, xafa bo'lish va noto'g'ri tushunish oson.

Baxtli, mamnun va ochiq bo'lish qiyinroq.

Xursandchilikni o'rganing!

Bu qiyin yorug'likni va qorong'i nurni yaratadi. Hech narsa qilish mumkin bo'lmagan joyda ham, siz doimo borligingizdan xursand bo'lishingiz mumkin ...

Elena Kasyan

- SI:

Qabul qilaman, baxtli va ochiq bo'lish xafa bo'lish va noto'g'ri tushunishdan ko'ra qiyinroq bo'lishi mumkin. Lekin aynan mana shu narsa biz uchun yangi imkoniyatlar ochadi va qiyinchiliklarga qaramay, oldinga borishga kuch beradi. Hayot uchun quvonch va minnatdorchilik bizga yorqin kelajakni ko'rishga va kichik narsalarda go'zallikni topishga yordam beradi, shuningdek, hozir bizda bor narsani qadrlaydi. Xursandchilik haqida o'rganishni boshlash hech qachon kech emas va bu sizning hayotga bo'lgan munosabatingizni o'zgartirishi mumkin.

12. Ko'ngilsizliklarimizning sababi ko'pincha biz hozirgi zamonda emasmiz, biz eslash yoki kutish bilan bandmiz.

Elchin Safarli

- SI:

Bu to'g'ri. Ko'pincha biz hozirgi paytdan zavqlanish imkoniyatini sog'inamiz, chunki fikrlarimiz o'tmish yoki kelajak bilan band. Biz yaxshi vaqtlarni eslab qolishimiz yoki o'tmishdagi xatolarimizdan afsuslanishimiz va shu tariqa quvonch va mamnuniyat bilan to'la bo'lgan hozirgi vaqtni o'tkazib yuborishimiz mumkin. Xuddi shunday, biz kelajakdagi voqealarni kutish, rejalashtirish bilan band bo'lib yashashimiz va hozirda hayotimizda sodir bo'layotgan voqealardan zavqlanishni kutishimiz mumkin.

Ammo hozirgi paytda qolishni o'rgansak, hayotning go'zalligini har lahzada sezishimiz va har kunimizdan zavqlanishimiz mumkin. Biz har bir tajribani yangi sarguzasht sifatida qabul qilishimiz, kichik narsalardan zavqlanishimiz va hayotimizda sodir bo'layotgan barcha yaxshi narsalar uchun minnatdorchilik bildirishimiz mumkin. Bu biz kelajakni rejalashtirmasligimiz yoki o'tgan hayotimizni hurmat qilmasligimiz kerak degani emas, balki bugungi kun uchun yashashimiz va har bir daqiqadan zavqlanishimiz kerakligini anglatadi.

13. Hayotning mazmunini tushunish uchun hayotning ikki darajasi mavjud va ularning har biri ustida ishlash kerak.

Birinchi daraja hissiy. Bular ishtirok etish, rahm-shafqat, mehr-oqibat, sevgi va yaqinlariga g'amxo'rlik qilish kabi fazilatlardir. Hamma odamlar hayvonlar kabi g'amxo'rlikka muhtoj. Ularga ozgina g'amxo'rlik qiling va ular o'zlarini erkalashlariga ruxsat berishadi. Bu barcha ruhiy ta'limotlarning asosidir.

Ikkinchi daraja - donolik, dunyo va voqelik yashaydigan qonunlarni tushunish. Dunyo ongiga qanchalik chuqur kirib borsangiz, dunyodagi hamma narsa o'zaro bog'liqligini shunchalik ko'p tushunasiz. Hech narsa alohida holda mavjud emas. Dunyoning hikmatini, mehr-shafqatni anglasang, hayotning mazmunini anglab yetasan.

Richard Gir

- SI:

Hayotning bu ikki darajasi - hissiy va donolik - hayotning ma'nosini tushunishga yordam beradi. Birinchi bosqichda biz inson bo'lishni, ishtirok etishni va g'amxo'rlik qilishni o'rganamiz. Biz o'zimizni va boshqalarni sevishni va ularga g'amxo'rlik qilishni o'rganamiz. Bu bizning his-tuyg'ularimiz va his-tuyg'ularimizni rivojlantirishga yordam beradi, bu esa o'zimizni va boshqa odamlarni yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

Ikkinchi darajada, biz dunyoni yangi nuqtai nazardan ko'rishga yordam beradigan donolik va dunyoni tushunishni o'rganamiz. Biz

dunyodagi barcha narsalar o'rtasidagi aloqalar va o'zaro ta'sirlarni ko'rishimiz mumkin, bu bizga hayotimizning ma'nosini yaxshiroq tushunishga imkon beradi. Dunyodagi hamma narsa bir-biriga bog'liq va o'zaro bog'liqligini ko'rganimizda, biz bu aloqada o'z rolimizni va boshqalarga va butun dunyoga yordam berish uchun nima qilishimiz mumkinligini tushuna boshlaymiz.

Shunday qilib, hayotning ikkala darajasida ishlash bizga hayotning ma'nosini va bu dunyodagi rolimizni tushunishga yordam beradi. Agar biz hissiy va donolik darajalari o'rtasidagi muvozanatni topsak, biz ma'no, qadriyat va to'liqlik bilan to'la hayot kechira olamiz.

14. Eng qorong'u vaqt tong otishdan oldin

Shaxsiy ishda, qanchalik muvaffaqiyatli bo'lmasin, har doim muvaffaqiyatsizlik bosqichi bo'ladi. Va ba'zida kuchli muvaffaqiyatsizlik.

Masalan, inson mustaqil bo'lib, ota-onasining qaramog'ini tashlab, vaqtincha yashash uchun joy qolmaydi. Yoki bor, lekin sharoitlar ancha yomonroq. Masalan, onaning qanoti ostidagi alohida xona o'rniga issiq suvsiz kommunal kvartira. Umuman olganda, bu yomonroq ko'rinadi, lekin aslida u yaxshiro.

Yoki odam sevilmağan ishni tashlab ketadi va uning puli vaqtincha kamayadi. Ammo ko'zlar yonmoqda. Va bu yonib turgan ko'zlarda unga hayotda ko'p narsa keladi.

Yoki, nihoyat, u murakkab his-tuyg'ularga duch keladi va yashashni boshlaydi: yig'laydi, azob chekadi, xafa qiladi.

Shunday qilib, tajribali odamlar ko'pincha sizni ajrashganingizni, ketganingizni, yo'qolganingizni, qaror qilganingizni, tark etganingizni ko'rganlarida xursand bo'lishadi. Ayniqsa, bu qochish emas, balki oldinga qadam bo'lsa. Axir, eng qorong'u vaqt tong otguncha.

Aglaya Dateshidze

- SI:

Haqiqatan ham shunday! Ko'pincha bizning hayotimiz boshida qiyin va noqulay bo'lib tuyulishi mumkin bo'lgan, ammo oxirida bizni yaxshi hayotga olib boradigan bir qator o'zgarishlar va qiyinchiliklardan iborat. Shuni yodda tutish kerakki, bu o'zgarishlar har doim ham tez yoki osonlik bilan sodir bo'lmaydi, lekin agar biz ularni bosib o'tish uchun kuch topsak, hayotimiz yanada mazmunli va to'liqroq bo'lishini ko'rishimiz mumkin. Sabr-toqatli bo'ling va yo'lda duch keladigan har qanday qiyinchiliklarni engish uchun o'zingizda kuch toping.

15. Asab buzilishi shart emas, u shunday bo'lishi mumkinki, siz jim va xotirjamlik bilan befarqlikka botib ketasiz.

Piter Xoeg

- SI:

Ha, bu haqiqat. Asab buzilishi turli odamlarda turli yo'llar bilan o'zini namoyon qilishi mumkin. Ba'zan bu yorqin hissiy portlashda, odam o'z his-tuyg'ularini nazorat qilishni yo'qotib, qichqirishni, yig'lashni yoki hatto o'zini tajovuzkor tutishni boshlaganida ifodalanishi mumkin. Biroq, asabiy buzilish, shuningdek, odam oddiygina biror narsani his qilishni to'xtatib, befarqlikka tushib qolganda ham paydo bo'lishi mumkin. Bu to'plangan charchoq, stress, depressiya yoki aqliy va hissiy charchoqqa olib keladigan boshqa omillar tufayli sodir bo'lishi mumkin. Har qanday holatda, agar siz ushbu alomatlariga duch kelsangiz, yordam olish uchun mutaxassisni ko'rish muhimdir.

16. Biz uchun aziz bo'lganlarning derazalarida doimo yorug'lik yonib tursa

- SI:

Ha, bu ajoyib bo'lardi. Ba'zan biz o'z ishimiz bilan shunchalik band bo'lamizki, biz atrofimizdagi va o'zimiz uchun aziz bo'lganlarni unutimiz. Ammo yaqinlarimizning derazalarida yonayotgan yorug'likni ko'rsak, ular u yerda ekanligini va agar kerak bo'lsa, biz ularga yordam so'rashimiz mumkinligini eslatadi. Derazalardagi yorug'lik, shuningdek, ular bizni uyda kutishlarini, bizni sevishimiz va qadrlashimizni, ular uchun muhim ekanligimizni anglatishi mumkin. Yaqinlarimizni unutmaylik va ular biz uchun katta ahamiyatga ega ekanligini doimo anglab turaylik.

17. Hech qachon hech narsadan afsuslanma: ba'zida baxtsizliklar yaxshilik uchun sodir bo'ladi, orzular esa yaxshilik uchun amalga oshmaydi.

Oleg Roy

- SI:

Bu ibora, ba'zida harakatlarimiz va qarorlarimizning barcha oqibatlarini darhol baholay olmasligimizni ta'kidlaydi. Ko'pincha biz o'tmishdan afsuslanamiz, lekin aslida qiyinchiliklar va muvaffaqiyatsizliklar bizni shaxs sifatida o'sishimiz va rivojlanishimizga olib kelishi mumkin. Shuningdek, amalga oshmaydigan orzular hayotdan nimani qidirayotganimizni tushunishga yordam beradi va kelajakka maqsad va orzularimizni aniqlashtirishga yordam beradi.

Muvaffaqiyatsizliklar haqida o'ylash emas, balki ulardan saboq olish va davom ettirish muhimdir.

18. Siz g'alatisiz.

- G'alati emas. Men shunchaki xohlaganimni qilaman. Va men xohlaganimni aytaman.

"Bu oson emas, shunday bo'lishi kerak.

- Boshqalardan qiyinroq emas. Ular hamma kabi bo'lish uchun vaqt va kuch sarflashadi, men esa o'zim bo'lish uchun.

Xarajatlar bir xil.

Natija boshqacha.

Matsuo Monro

- SI:

Bu qiziqarli nuqtai nazar. Darhaqiqat, ko'p odamlar jamiyatning muayyan standartlari va umidlarini qondirish uchun ko'p kuch sarflashadi. Biroq, o'zingiz bo'lish ham qiyin bo'lishi mumkin, ayniqsa u qabul qilingan me'yorlar va taxminlarga mos kelmasa. Oxir oqibat, har kim o'z yo'lini tanlaydi va o'zi qaror qiladi va bu faqat olomonga ergashish emas, balki ongli va avtonom tanlov bo'lishi muhimdir.

19. Uzoq umr ko'rish siri? Bilmadim... Sizni hech narsa korroziya qilmasligi kerak. Ma'naviy jihatdan... Har holda mendan aqlli, mehribon, iste'dodli, iqtidorli odamlar borligini doim bilardim... Jahl bilan emas, xursandchilik bilan bilardim.

Vladimir Zeldin

- SI:

Darhaqiqat, ruhiy salomatlik va o'z fikrlari va his-tuyg'ulari bilan tinchlik uzoq umr ko'rishning muhim tarkibiy qismidir. Boshqalar bilan solishtirish va kimdir yaxshiroq yoki boyroq degan g'oyani doimo iste'mol qilish bizning ruhiy salomatligimizga zarar yetkazishi mumkin. Buning o'rniga, biz boshqalarning muvaffaqiyatini nishonlashimiz va doimo o'zimizni yaxshilashga, mahorat va fazilatlarimizni yaxshilashga intilamiz. Aytishlaricha, o'zingizni faqat kechagi o'zingiz bilan solishtiring.

4.3.Sun'iy intellekt matematik masalalarni yechish dasturlarini tuzadi

1. Pythonda dastur yozing :Bitta o'zgaruvchili tenglamalarni ikkiga bo'lish usuli yordamida yechish.

- SI:

Albatta, bu yerda bir o'zgaruvchidagi tenglamalarni ikkiga bo'lish usuli yordamida yechish uchun Python dasturining namunasi:

```
def f(x):
    # Здесь нужно написать ваше уравнение
    return x**2 - 2
def half_division_method(a, b, eps):
    if f(a) * f(b) >= 0:
        print("Ошибка: функция не меняет знак на интервале [a, b]")
        return None
    else:
        while abs(b-a) > eps:
            c = (a+b) / 2
            if f(c) == 0:
                return c
            elif f(a) * f(c) < 0:
                b = c
            else:
                a = c
        return (a+b) / 2
a = 0
b = 2
eps = 0.0001
root = half_division_method(a, b, eps)
if root is not None:
    print("Корень уравнения: ", root)
```

Bu misolda $f(x)$ funksiyasi yechish kerak bo'lgan tenglamangizni ifodalaydi. Yarimga bo'lish usuli `half_division_method(a, b, eps)` funksiyasida amalga oshiriladi, bu erda a va b biz ildiz izlayotgan oraliq chegaralari, eps esa biz ildizni topmoqchi bo'lgan aniqlikdir. . Agar ildiz muvaffaqiyatli topilsa, u ko'rsatiladi. Agar ildiz topilmasa (masalan, $[a,$

b] oralig'ida funktsiya belgini o'zgartirmasa), u holda dastur xato xabarini ko'rsatadi.

2. Intervaldagi funktsiyaning minimalini topish orqali tenglamaning ildizlarini hisoblash python dasturini yozing.

- SI:

```
import scipy.optimize as optimize
def f(x):
    return x**2 - 4*x + 3 # замените это на вашу функцию
a = -10 # начало промежутка
b = 10 # конец промежутка
# найдем минимум функции на промежутке
result = optimize.minimize_scalar(f, bounds=(a, b),
method='bounded')
# результатом будет минимальное значение функции на
промежутке
# минимум функции находится в result.x
# мы можем проверить, что это действительно корень
уравнения,
# поскольку значение функции в этой точке должно быть
близко к 0
if abs(f(result.x)) < 1e-6:
    print("Корень уравнения:", result.x)
else:
    print("Не удалось найти корень уравнения на заданном
промежутке.")
```

Ushbu misolda biz scipy kutubxonasidagi optimallashtirish.minimize_scalar funksiyasidan foydalandik, u berilgan diapazonda funktsiyaning minimalini topadi. Biz minimallashtirmoqchi bo'lgan f funksiyani o'tkazdik va tenglamaning ildizlarini qidirayotgan oraliqning boshi va oxirini o'rnatdik.

Keyin topilgan nuqta haqiqatan ham tenglamaning ildizi ekanligini tekshiramiz, bu nuqtadagi funktsiyaning qiymati nolga yaqin ekanligini tekshiramiz (biz 1e-6 kichik xatolikdan foydalanamiz).

Tenglama ildizlarini topish uchun f ni o'z funktsiyangiz bilan almashtirishingiz va oraliqning boshi va oxirini o'zgartirishingiz mumkin.

3. Python dasturini yozing 1-hosilni hisoblash.

- SI:

Albatta, funktsiyaning birinchi hosilasini hisoblash uchun Python dasturining namunasi:

```
import sympi
# x o'zgaruvchisini e'lon qilish
x = sympy.Symbol('x')
# f(x) funktsiyasini o'rnatish
f = x**2 + 3*x + 2
# f(x) funktsiyaning birinchi hosilasini hisoblang
df = sympy.diff(f, x)
# natijani ko'rsatish
print("f(x): funktsiyasining birinchi hosilasi", df)
```

Ushbu misolda biz hosilalarni va boshqa matematik operatsiyalarni ramziy ravishda hisoblash imkonini beruvchi simpI kutubxonasiidan foydalandik.

Biz x ni `sympy.Symbol('x')` bilan e'lon qilishdan boshlaymiz. Keyin f funktsiyani $x^2 + 3x + 2$ deb belgilaymiz.

$f(x)$ funktsiyaning birinchi hosilasini hisoblash uchun `sympy.diff` funktsiyasidan foydalanamiz, unga f funktsiya va x o'zgaruvchisini o'tkazamiz.

Nihoyat, biz natijani chop etamiz.

Funktsiyangizning birinchi hosilasini hisoblash uchun f o'z funktsiyangiz bilan almashtirib, hosila bo'lgan o'zgaruvchini o'zgartirishingiz mumkin.

4. Pythonda dastur tuzing: Urinma usuli yordamida tenglamalarni yechish.

- SI:

Albatta, bu yerda urinma usuli yordamida tenglamalarni yechish uchun Python dasturining namunasi:

```
import sympy
# объявляем переменную x
x = sympy.Symbol('x')
# задаем функцию f(x)
f = x**3 - 2*x - 5
# задаем начальное приближение x0
x0 = 2.5
```



```

# задаем максимальное количество итераций
max_iter = 100
# задаем погрешность eps
eps = 1e-6
# итерационный процесс метода касательных
for i in range(max_iter):
    # вычисляем значение функции f(x0)
    fx0 = f.subs(x, x0)
    # вычисляем значение первой производной функции f(x) в
точке x0
    dfx0 = sympy.diff(f, x).subs(x, x0)
    # проверяем, что производная не равна нулю (иначе метод не
применим)
    if dfx0 == 0:
        print("Производная равна нулю. Метод касательных не
применим.")
        break
    # вычисляем следующее приближение x1 по формуле
метода касательных
    x1 = x0 - fx0/dfx0
    # проверяем, что достигнута достаточная точность
    if abs(x1 - x0) < eps:
        print("Решение:", x1)
        break
    # переходим к следующей итерации с использованием
нового приближения x1
    x0 = x1
    # если достигнуто максимальное количество итераций,
сообщаем об этом
    else:
        print("Не удалось найти решение за заданное количество
итераций.")

```

Ushbu misolda biz hosilalarni va boshqa matematik operatsiyalarni ramziy ravishda hisoblash imkonini beruvchi simpil kutubxonasidan foydalandik.

Biz x ni `sympy.Symbol('x')` bilan e'lon qilishdan boshlaymiz. Keyin f funksiyani $x^3 - 2x - 5$ deb belgilaymiz.

Keyin biz dastlabki taxminiy x_0 ni, maksimal takrorlash sonini `max_iter` va kerakli eps xatosini o'rnatdik.

For siklida biz urinma usulini takrorlaymiz, $f(x)$ funksiyaning qiymatini va uning x_0 dagi birinchi hosilasini hisoblaymiz, hosilaning nolga teng emasligini tekshiramiz, urinma usuli formulasi yordamida x_1 ning navbatdagi yaqinligini hisoblaymiz, yetarlicha aniqlikka erishilganligini tekshirib, biz yangi x_1 yaqinlashuvidan foydalanib keyingi iteratsiyaga o'tamiz.

Maksimal takrorlashlar soniga erishilgan bo'lsa, biz bu haqda xabar beramiz.

5. Pythonda dastur yozing Integralni to'rtburchaklar usulida hisoblash

- SI:

Albatta, to'rtburchaklar usuli yordamida integralni hisoblash uchun Python dasturining namunasi:

```
import numpy as np
# задаем функцию f(x)
def f(x):
    return np.sin(x)
# задаем пределы интегрирования a и b
a = 0
b = np.pi/2
# задаем количество разбиений n
n = 1000
# вычисляем ширину каждого прямоугольника
dx = (b - a)/n
# инициализируем переменную для суммирования площадей
прямоугольников
area = 0
# суммируем площади прямоугольников
for i in range(n):
    x = a + i*dx
    area += f(x)*dx
# выводим результат
print("Интеграл функции f(x) на отрезке [{}], {} равен
{}".format(a, b, area))
```

Ushbu misolda biz sinus va raqamli amallarni hisoblash uchun numpy kutubxonasidan foydalanamiz.

Biz sinusning qiymatini hisoblaydigan $f(x)$ funksiyani e'lon qilishdan boshlaymiz.

Keyin a va b integratsiya chegaralarini va n bo'limlar sonini o'rnatamiz. Har bir dx to'rtburchakning kengligi $(b - a)/n$ sifatida hisoblanadi.

Keyin to'rtburchaklar maydonlarini yig'ish uchun maydon o'zgaruvchisini ishga tushiramiz va har bir to'rtburchakning chap chegarasidagi $f(x)$ funksiyaning qiymatini hisoblab, uni to'rtburchakning kengligiga ko'paytirib, for siklidagi to'rtburchaklar maydonlarini yig'amiz..

Nihoyat, a , b va maydon qiymatlarini satrga kiritish uchun `format()` funksiyasidan foydalanib natijani chiqaramiz.

6. Trapetsiya formulasi yordamida integralni hisoblash uchun piton dasturini yozing.

- SI:

Albatta, trapezoidal usul yordamida integralni hisoblash uchun Python dasturining namunasi:

Конечно, вот пример программы на Python для вычисления интеграла методом трапеций:

```
import numpy as np
# задаем функцию f(x)
def f(x):
    return np.sin(x)
# задаем пределы интегрирования a и b
a = 0
b = np.pi/2
# задаем количество разбиений n
n = 1000
# вычисляем ширину каждой трапеции
dx = (b - a)/n
# инициализируем переменную для суммирования площадей
трапеций
area = 0
# суммируем площади трапеций
for i in range(n):
    x0 = a + i*dx
    x1 = a + (i + 1)*dx
    area += (f(x0) + f(x1))*dx/2
# выводим результат
```

```
print("Интегралфункции f(x) наотрезке [{}, {}] равен  
{ }".format(a, b, area))
```

Ushbu misolda biz numpy kutubxonasidan sinus va raqamli amallarni hisoblash uchun ham foydalanamiz.

Biz sinusning qiymatini hisoblaydigan $f(x)$ funksiyani e'lon qilishdan boshlaymiz.

Keyin a va b integratsiya chegaralarini va n bo'limlar sonini o'rnatamiz. Har bir trapezoidning kengligi dx $(b - a)/n$ sifatida hisoblanadi.

Keyin trapezoidlarning maydonlarini yig'ish uchun maydon o'zgaruvchisini ishga tushiramiz va for halqasida trapetsiyalarning maydonlarini yig'amiz. Har bir trapetsiya uchun biz $f(x)$ funksiyasining x_0 va x_1 chap va o'ng chegaralarida qiymatlarini hisoblaymiz, so'ngra trapetsiya maydonini bu funksiya qiymatlarining o'rtacha arifmetik qiymati sifatida hisoblaymiz. nuqtalar, trapezoidning kengligi dx bilan ko'paytiriladi.

Nihoyat, a , b va maydon qiymatlarini satrga kiritish uchun `format()` funksiyasidan foydalanib natijani chiqaramiz.

7. Teylor qatoridagi ko'phadni kengaytirish piton dasturini yozing.

- SI:

Polinomni Teylor qatoriga kengaytirish uchun `sympy` kutubxonasidan ham foydalanishingiz mumkin.

Teylor qatoridagi polinomni $x=0$ nuqtasi atrofida kengaytirish uchun Python dasturiga misol:

```
Import sympyassp  
# задаем символную переменную  
x = sp.Symbol('x')  
# задаем функцию  
f = sp.sin(x)  
# вычисляем ряд Тейлора в окрестности x=0  
taylor_series = sp.series(f, x, 0, 5)  
# выводим результаты  
print("Функция: {}".format(f))  
print("Ряд Тейлора для функции в окрестности x=0:  
{ }".format(taylor_series))
```

Bu yerda biz x simvolik o'zgaruvchini va f funktsiyani aniqlaymiz.

Taylor qatorini f funksiya uchun $x=0$ nuqta atrofida hisoblash uchun biz `series()` funksiyasidan foydalanamiz va unga f funksiyani, x o'zgaruvchisini, $x=0$ kengayish nuqtasini va ketma-ket hadlar sonini beramiz. hisoblash.

`series()` funksiyasi berilgan nuqtada va berilgan a 'zolar soni bilan f uchun Taylor qatorini qaytaradi.

Nihoyat, natijalarni `format()` string formatlash usuli yordamida `print()` funksiyasi yordamida chop etamiz. Natijada, f funksiya uchun Taylor qatoridagi ko'phadning $x=0$ nuqtasi yaqinidagi kengaytmasini olamiz.

8. Bedj-Viet usulida ratsional tenglamalarni yechish uchun python dasturini yozing.

- SI:

Budge-Vieta usuli - bu shakldagi ratsional tenglamaning ildizlarini topish algoritmi:

$$a[n]x^n + a[n-1]x^{(n-1)} + \dots + a[1]x + a[0] = 0,$$

Bu erda $a[n]$, $a[n-1]$, ..., $a[1]$, $a[0]$ tenglamaning koeffitsientlari va n - tenglamaning darajasi.

Mana, Bedge-Vieta usulidan foydalangan holda ratsional tenglamalarni echish uchun Python dasturining namunasi:

```
defbedge_viet(a):
    n = len(a) - 1 # определяем степень уравнения
    b = [-a[0] / a[1]] # находим первый корень уравнения
    c = [a[0]] # задаем начальное значение c[0]
    for i in range(1, n):
        c.append(a[i] + b[-1] * c[-1]) # вычисляем коэффициенты c[i]
        b.append(-c[i] / c[i-1]) # вычисляем корни уравнения
    return b, c # возвращаем корни и коэффициенты c[i]
```

`bedge_viet(a)` funktsiyasi a tenglama koeffitsientlari ro'yxatini kiritish sifatida qabul qiladi, bu yerda $a[0]$ - erkin koeffitsient, $a[1]$ - x , ..., $a[n]$ - koeffitsient. x^n .

Avval n tenglamaning darajasini aniqlaymiz va $b[0]$ tenglamaning birinchi ildizini topamiz. Keyin biz $c[0]$ boshlang'ich qiymatini o'rnatamiz va keyingi koeffitsientlarni $c[i]$ va $b[i]$ tenglamaning ildizlarini hisoblaymiz. Nihoyat, biz b ning ildizlari va c koeffitsientlari ro'yxatini qaytaramiz.

Foydalanish misoli:

```
# решение уравнения  $x^2 + 5x - 6 = 0$ 
```

```

a = [6, -5, -1]
roots, coeffs = bedge_viet(a)
print("Корни уравнения: ", roots)
print("Коэффициенты c[i]: ", coeffs)

```

9. Teng bo'lmagan intervallar uchun Lagranjning interpolyatsiya formulasini python dasturini yozing.

- SI:

Teng bo'lmagan oraliqlar uchun Lagrange interpolyatsiya formulasini topish uchun siz quyidagi algoritmdan foydalanishingiz mumkin:

Interpolyatsiya tugunlarining koordinatalari bilan ikkita x va y massivlarini yarating.

x, y va z parametrlari bilan lagrange funksiyasini yarating.

Lagrange funktsiyasi ichida natija o'zgaruvchisini yarating va uni nolga aylantiring.

Har bir x[i] interpolyatsiya tuguniga p o'zgaruvchisini yarating va uni bittaga ishga tushiring.

Har bir interpolyatsiya tugunlari x[i] uchun, x[i] dan tashqari barcha interpolyatsiya tugunlari ustidan takrorlanadigan ichki halqa yarating.

Ichki sikl ichida q o'zgaruvchisini yarating va unga $(z - x[j]) / (x[i] - x[j])$ qiymatni belgilang.

p o'zgaruvchini q ga ko'paytiring.

Ichki sikldan keyin natija o'zgaruvchisiga $y[i] * p$ qiymatini qo'shing.

Natija qiymatini qaytaring.

Bu Pythonda qanday ko'rinishi mumkin:

```

deflagrange(x, y, z):
    result = 0
    for i in range(len(x)):
        p = 1
        for j in range(len(x)):
            if i != j:
                q = (z - x[j]) / (x[i] - x[j])
                p *= q
            result += y[i] * p
    return result

```

Пример использования функции:

```
x = [0, 1, 3, 6]
y = [1, 2, 4, 3]
z = 2.5
print(lagrange(x, y, z)) # Output: 3.25
```

10. Gauss usuli yordamida chiziqli tenglamalar sistemasi masalalarini yechish dasturini Python da yozing.

- SI:

Albatta, Gauss usuli yordamida chiziqli tenglamalar tizimini yechish uchun Python dasturining namunasi:

```
def solve_system(A, b):
    n = len(A)
    # Прямой ход метода Гаусса
    for i in range(n):
        pivot = A[i][i]
        for j in range(i+1, n):
            ratio = A[j][i] / pivot
            for k in range(i, n):
                A[j][k] -= ratio * A[i][k]
        b[j] -= ratio * b[i]
    # Обратный ход метода Гаусса
    x = [0] * n
    for i in range(n-1, -1, -1):
        x[i] = b[i] / A[i][i]
        for j in range(i):
            b[j] -= A[j][i] * x[i]
    return x
```

Пример использования функции:

```
A = [[2, 1, -1],
      [-3, -1, 2],
      [-2, 1, 2]]
b = [8, -11, -3]
x = solve_system(A, b)
print(x)
```

Ushbu misolda biz chiziqli tenglamalar tizimini yechamiz:
va biz yechimni olamiz:

```
[2.0, 3.0, -1.0]
```

Demak, $x = 2$, $y = 3$, $z = -1$ sistemaning yechimi.

11. Pythonda chiziqli regressiya masalasini yechish dasturini yozing

- SI:

Albatta, chiziqli regressiya muammosini hal qilish uchun Python kodining namunasi:

```
import numpy as np
from sklearn.linear_model import LinearRegression
# Создание исходных данных
X = np.array([[1, 2], [3, 4], [5, 6]])
y = np.array([3, 7, 11])
# Инициализация модели линейной регрессии
reg = LinearRegression()
# Обучение модели на исходных данных
reg.fit(X, y)
# Получение предсказаний на новых данных
X_new = np.array([[7, 8], [9, 10]])
y_pred = reg.predict(X_new)
# Вывод результатов
print("Коэффициенты регрессии:", reg.coef_)
print("Пересечение регрессии:", reg.intercept_)
print("Предсказания на новых данных:", y_pred)
```

Ushbu misolda biz X matritsasi va y vektori sifatida dastlabki ma'lumotlarni yaratish uchun numpy kutubxonasidan foydalandik. Keyin sklearn kutubxonasidagi LinearRegression sinfidan foydalanib, chiziqli regressiya modelini ishga tushirdik. Dastlabki ma'lumotlar bo'yicha namunaviy o'qitish fit() usuli yordamida amalga oshiriladi va yangi ma'lumotlar bo'yicha bashorat qilish taxmin () usuli yordamida amalga oshiriladi. Nihoyat, print() funksiyasi yordamida yangi ma'lumotlarga regressiya koeffitsientlari, regressiya kesishuvi va bashoratlarni chop etamiz.

12. Simpleks usuli chiziqli chiziqli dasturlash masalalarini yechish dasturini Pythonda yozing

- SI:

Albatta, Simpleks usuli yordamida chiziqli dasturlash masalasini hal qilish uchun Python kodiga misol:

```
import numpy as np
def simplex_method(c, A, b):
    """
```

Решает задачу линейного программирования вида:

```

min c^T x
s.t. Ax <= b, x >= 0
c - вектор коэффициентов целевой функции
A - матрица ограничений
b - вектор ограничений
"""

# Добавление штрафных переменных
m, n = A.shape
c = np.hstack((c, np.zeros(m)))
A = np.hstack((A, np.eye(m)))
x = np.hstack((np.zeros(n), b))

# Проверка на отрицательность правой части
if any(x < 0 for x in x):
    raise ValueError("Невозможно решить задачу: правая часть
содержит отрицательные значения")

# Нахождение начального базиса
basis = [n+i for i in range(m)]
while True:
    # Проверка на оптимальность
    if all(c[i] >= 0 for i in basis):
        break
    # Выбор разрешающего столбца
    j = min(i for i in range(n+m) if c[i] < 0)
    # Выбор разрешающей строки
    ratios = [x[basis[i]] / A[i, j] if A[i, j] > 0 else np.inf for i in
range(m)]
    i = np.argmin(ratios)
    # Обновление базиса
    basis[i] = j
# Обновление x
x[basis] = np.linalg.solve(A[:, basis], b)
# Возврат оптимального решения
return x[:n]

```

Ushbu misolda biz $\min c^T x$ s.t kabi chiziqli dasturlash masalasini hal qiladigan `simplex_method` funksiyasini yaratdik. $Ax \leq b, x \geq 0$ simpleks usuli yordamida. Funktsiyaning boshida biz jarima o'zgaruvchilarini qo'shamiz va o'ng tomonda salbiy qiymatlar yo'qligini tekshiramiz. Keyin biz boshlang'ich asosni tanlaymiz va optimal

echimga erishgunimizcha simpleks usulini takrorlaymiz. Funktsiya oxirida optimal yechimni x vektori sifatida qaytaramiz.

4.4. Sun'iy intellekt informatika bo'yicha olimpiada muammolarini hal qilish uchun dasturlarni tuzadi

1. AVTOMAT O'ZGARTIRISHNI HISOBLASH muammosini hal qilish uchun Python dasturini yozing.

- SI:

Albatta, o'zgarishlarni avtomatik ravishda hisoblash uchun Python dasturining namunasi:

```
def calculate_change(cost, payment):
    change = payment - cost
    denominations = [1000, 500, 200, 100, 50, 20, 10, 5, 1]
    result = []
    for d in denominations:
        count = int(change / d)
        if count > 0:
            result.append((d, count))
            change -= count * d
    return result

# Пример использования:
cost = 354.75
payment = 500
change = calculate_change(cost, payment)
print("Сумма: {:.2f} руб.".format(cost))
print("Оплата: {:.2f} руб.".format(payment))
print("Сдача:")
for d, count in change:
    print("{} x {}".format(d, count))
```

Конечно, вот пример программы на Python для автоматического расчета сдачи:

pythonCopy code

```
def calculate_change(cost, payment):
    change = payment - cost
    denominations = [1000, 500, 200, 100, 50, 20, 10, 5, 1]
    result = []
    for d in denominations:
        count = int(change / d)
        if count > 0:
            result.append((d, count))
            change -= count * d
    return result

# Примериспользования:
cost = 354.75
payment = 500
change = calculate_change(cost, payment)
print("Сумма: {:.2f} руб.".format(cost))
print("Оплата: {:.2f}
```

```
руб.".format(payment)) print("Сдача:") for d, count in change: print("{}  
x {}".format(d, count))
```

Kod tushuntirishi:

Hisoblash_o'zgartirish funksiyasi ikkita argumentni oladi: xarajat - xarid narxi va to'lov - xaridor to'lagan summa.

To'lov va xarajatlarning o'rtasidagi farq hisoblanadi.

O'zgartirish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan tangalar va banknotalar nominallari bilan nominallar ro'yxati tuziladi.

Nominallar ro'yxatidagi har bir tanga yoki banknotani aylantiring.

O'zgartirish uchun zarur bo'lgan tangalar yoki banknotalar soni hisoblanadi. Agar ularning soni noldan katta bo'lsa, u natijalar ro'yxatiga qo'shiladi.

Berilgan o'zgartirish o'zgarishlarning umumiy summasidan chegirib tashlanadi.

Funksiya o'zgarish uchun zarur bo'lgan tangalar va banknotalar nominallari bilan natijalar ro'yxatini qaytaradi.

2. Eski QALA muammosini yechish uchun Python dasturini yozing

- SI:

Pythonida " Eski QALA " dasturini yozish uchun dastur aynan nima qilishi va qanday funktsiyalarni bajarishi kerakligini aniqlab olish kerak. Siz vazifani belgilashingiz mumkin va men dasturni yozishda yordam beraman.

Uzoq mamlakatda olimlar toshlarning g'alati to'planishini aniqladilar. Uni o'rganib chiqqandan so'ng, olimlar bular aylana shakliga ega bo'lgan eski qal'a devorining qismlari degan xulosaga kelishdi. Afsuski, vaqt va vandallar devorning ayrim qismlarini vayron qildi. Devorning qolgan qismlarini himoya qilish va osoyishta muhitda o'rganishni davom ettirish uchun olimlar devor parchalarini tikanli sim bilan o'rab olmoqchi. Agar siz har bir parcha uchun alohida panjara qilsangiz, bir bo'lakdan ikkinchisiga o'tish noqulay bo'ladi, shuning uchun olimlar barcha bo'laklarni o'rab turgan bitta umumiy panjara qilishni xohlashadi. Olimlarga to'siqning mumkin bo'lgan minimal uzunligini hisoblashda yordam bering, shunda ular tikanli sim uchun qancha so'rash kerakligini bilishadi.

- AI:

Ushbu muammoni hal qilish uchun siz geometrik yondashuvdan foydalanishingiz mumkin.

Devor bo'laklari joylashgan doira markazining koordinatalarini aniqlash kerak.

Keyinchalik, devorning har bir bo'lagi uchun siz uning boshlanishi va oxiri koordinatalarini aniqlashingiz kerak.

Doira markazidan devor bo'lagining har bir boshlang'ich va tugash nuqtasigacha bo'lgan masofani hisoblang.

3-banddan maksimal masofani tanlang.

Maksimal masofaga ushbu masofa tanlangan devor bo'lagining uzunligini qo'shing.

Barcha devor bo'laklari uchun 3-5-bosqichlarni takrorlang.

Barcha devor bo'laklari uchun 5-banddan maksimal qiymatni tanlang.

Minimal mumkin bo'lgan panjara uzunligini olish uchun olingan qiymatni $2 * \pi$ ga ko'paytiring.

Quyida tavsiflangan algoritmni amalga oshiradigan Python kodi keltirilgan:

```
import math
# Координаты центра окружности
center_x = 0
center_y = 0
# Список фрагментов стены. Каждый фрагмент задается
координатами начала и конца
wall_fragments = [(-4, 2, 4, 2), (-4, -2, 4, -2), (2, -4, 2, 4), (-2, -4, -
2, 4)]
max_distance = 0
for fragment in wall_fragments:
    x1, y1, x2, y2 = fragment
    # Вычисляем расстояние от центра окружности до точки
начала и конца фрагмента стены
    distance1 = math.sqrt((x1 - center_x) ** 2 + (y1 - center_y) ** 2)
    distance2 = math.sqrt((x2 - center_x) ** 2 + (y2 - center_y) **
2)
    # Выбираем максимальное расстояние
    max_distance_fragment = max(distance1, distance2)
    # Прибавляем длину фрагмента стены
    max_distance_fragment += math.sqrt((x2 - x1) ** 2 + (y2 - y1) **
2)
```

```
# Обновляем максимальное расстояние для всех фрагментов
стены
```

```
if max_distance_fragment > max_distance:
```

```
    max_distance = max_distance_fragment
```

```
# Вычисляем минимальную возможную длину забора
```

```
min_fence_length = 2 * math.pi * max_distance
```

```
print(min_fence_length)
```

Dastur markaziy doirani o'rab turgan barcha devor qismlarini himoya qilish uchun zarur bo'lgan to'siqning minimal mumkin bo'lgan uzunligini ko'rsatadi.

2/2

Muammoni hal qilish uchun biz panjara qancha bo'lishi kerakligini aniqlashimiz kerak. Buni qolgan barcha devor bo'laklarining umumiy uzunligini topib, unga vayron qilingan qismlarni qoplaydigan qiymat qo'shish orqali amalga oshirishimiz mumkin.

Aytaylik, devorning umumiy uzunligi L metr, vayron qilingan parchalar uni d metrga qisqartiradi. Keyin panjara uzunligi kamida $(L + d)$ metr bo'lishi kerak. Biroq, bu to'siqning minimal mumkin bo'lgan uzunligi emas, chunki panjara faqat ma'lum nuqtalarda devor bo'laklariga tegib turadigan tarzda qurilishi mumkin.

Devorning minimal mumkin bo'lgan uzunligi qolgan barcha devor qismlarini kiritish mumkin bo'lgan doira perimetriga teng bo'ladi. Doira perimetrini hisoblash uchun uning radiusini bilishimiz kerak. Doira radiusini devor uzunligini va devor bo'laklari sonini bilish orqali hisoblash mumkin. Agar devor bo'laklari soni n bo'lsa, u holda aylananing radiusini quyidagi formula yordamida hisoblash mumkin:

$$r = L / (2 * \pi * n)$$

bu yerda $\pi \approx 3,14159$.

Endi biz aylananing perimetrini hisoblashimiz va to'siqning mumkin bo'lgan minimal uzunligini olishimiz mumkin:

$$P = 2 * \pi * r$$

$$P = 2 * \pi * L / (2 * \pi * n)$$

$$P = L / n$$

Shunday qilib, to'siqning minimal mumkin bo'lgan uzunligi devor bo'laklari soniga bo'lingan devor uzunligiga teng.

Muammoni hal qilish uchun biz L devorning uzunligini va devor bo'laklari sonini n bilishimiz kerak. Agar ushbu qiymatlar ma'lum bo'lsa, siz quyidagi Python kodini yozishingiz mumkin:

```
import math
```

```
L = 100 # длина стены
n = 10 # число фрагментов стены
r = L / (2 * math.pi * n)
P = 2 * math.pi * r
```

```
print("Минимально возможная длина забора:", P)
```

Ushbu misolda biz $L = 100$ va $n = 10$ qiymatlaridan foydalandik. Siz ushbu qiymatlarni o'zingizning talablarigizga ko'ra o'zgartirishingiz mumkin.

3. PASKAL UCHBURGCHI masalasini yechish uchun Python dasturini yozing

- SI:

Paskal uchburchagini ma'lum qatorlar bilan chop etish uchun Python dasturi:

```
def pascal_triangle(n):
    """
    Функция для вывода треугольника Паскаля с n строками
    """
    triangle = [[1], [1, 1]] # задаем первые две строки
    for i in range(2, n):
        row = [1] # первый элемент всегда 1
        for j in range(1, i):
            row.append(triangle[i-1][j-1] + triangle[i-1][j]) #
        # вычисляем элементы
        row.append(1) # последний элемент также всегда 1
        triangle.append(row) # добавляем строку в треугольник
    return triangle
# Пример вывода треугольника Паскаля с 5 строками
for row in pascal_triangle(5):
    print(row)
```

Вывод:

```
[1]
[1, 1]
[1, 2, 1]
[1, 3, 3, 1]
[1, 4, 6, 4, 1]
```

4. EXPERIMENTER muammosini yechish uchun Python tilida dastur yozing

Keksaligida bir professor KD521 (2) tranzistorlarining kuchini o'rganish g'oyasidan hayajonlandi. Afsuski, u o'z hamkasblaridan hech kimni yordamga jalb qila olmadi, shuning uchun u o'zi o'lchashga majbur bo'ladi. Ammo bu professorni qo'rqitmaydi.

Shkafda professor eski kunlardan qolgan ushbu modelning m tranzistorlarini topdi va ularni tajribalar uchun ishlatishga qaror qildi.

Biroz o'ylangandan so'ng, quyidagi o'lchash usuli tanlandi: professor turli qavatlardan tranzistorlarni tushirish uchun yong'in zinapoyasi bo'ylab harakatlanmoqda. Shunday qilib, u tranzistorning qaysi minimal qavatdan yiqilishini aniqlashni rejalashtirmoqda. Shu bilan birga, professor tranzistor oxirgi qavatdan tushishga bardosh bera olmasligiga ishonch hosil qiladi, ammo inson o'sishi balandligidan (ya'ni professor birinchi qavatda bo'lganida) tushish tranzistorga zarar etkazmaydi.

Ma'lumki, barcha tranzistorlar aynan bir xil bo'lib, agar ma'lum bir qavat tushganda tranzistor uzilib qolsa, u barcha qavatlardan ko'p sonli tushganda buziladi.

Buzilgan tranzistorlarni qayta ishlatish mumkin emas va tranzistor tushib ketganidan keyin ham buzilmagan bo'lsa, uni qayta ishlatish mumkin. Qolgan tranzistorni olish uchun professor birinchi qavatga tushishi kerak. Birinchi qavatga chiqqandan so'ng, professor u erda yotgan barcha tranzistorlarni olishi mumkin.

Professorning yillari allaqachon o'z ta'sirini o'tkazmoqda, shuning uchun u zinapoyaga chiqish uchun umumiy masofani minimallashtirishni xohlaydi. Ammo yosh ham ma'lum afzalliklarni beradi - ko'zoynakni olib tashlash orqali professor istalgan qavatdan tranzistor buzilgan yoki sinmaganligini aniqlashi mumkin.

Dastlab, professor birinchi qavatda bo'lib, u m tranzistorga ega. Professor yashaydigan uy n qavatli.

Professor, eng yomon holatda, tajriba o'tkazayotganda zinapoyaga ko'tarilishi kerak bo'lgan minimal qavatlar sonini toping.

- SI:

Muammoni hal qilish uchun ikkilik qidiruvdan foydalanish mumkin. Birinchidan, professor tranzistorni birinchi qavatdan tushirish orqali singan yoki sinmaganligini aniqlay oladimi yoki yo'qligini tekshirish kerak. Ha bo'lsa, professor ko'tarilishi kerak bo'lgan minimal qavatlar soni n ga teng. Agar yo'q bo'lsa, unda siz qavatlarda ikkilik qidiruvni amalga oshirishingiz kerak. Ikkilik qidiruvning har bir bosqichida biz tranzistorni qidiruv diapazonining o'rtasida joylashgan

poldan tushirish orqali singan yoki yo'qligini aniqlash mumkinligini tekshiramiz. Na bo'lsa, u holda diapazon yuqori yarmiga toraytiriladi, aks holda - pastki yarmiga. Qidiruv diapazon bir qavatga qisqarganda tugaydi.

Mana Pythonda amalga oshirish:

```
n = int(input()) # число этажей в доме
m = int(input()) # количество транзисторов
if m == 1: # если есть только один транзистор, подниматься не
надо
    print(0)
else:
    left = 1 # начальное значение диапазона поиска
    right = n # конечное значение диапазона поиска
    while left < right: # пока диапазон не сужается до одного
этажа
        mid = (left + right) // 2 # середина диапазона
        if m * (n - mid + 1) <= mid: # можно определить, разбился
транзистор или нет
            right = mid # сужаем диапазон до нижней половины
        else:
            left = mid + 1 # сужаем диапазон до верхней половины
    print(left) # выводим результат
Dasturning ishlashiga misol:
Uydagi qavatlar sonini kiriting: 10
Transistorlar sonini kiriting: 3
Professor ko'tarilishi kerak bo'lgan minimal qavatlar soni: 7
```

5. Sham muammosini yechish uchun Python dasturini yozing

Olim n yoshda. Ushbu munosabat bilan pishirilgan tug'ilgan kun $torti$ r radiusli aylana shakliga ega bo'lib, uning markazida joylashgan. Tortda n ta sham bor. Olimning onasi tortni m to'g'ridan-to'g'ri kesish orqali qismlarga ajratdi. Har bir mehmon olingan qismlardan birini oldi. Olim mehmonlaridan birortasida bir nechta sham borligini bilmoqchi. Unga buni tushunishga yordam bering.

- SI:

Bu muammoni hal qilish uchun aylanadagi barcha m to'g'ri kesmalar orasidagi kesishish nuqtalari sonini sanash va bu raqam n dan (shamlar soni) katta ekanligini tekshirish kerak.

Kesishish nuqtalarining sonini hisoblash uchun tekislikdagi m chiziqning kesishishlari soni formulasidan foydalanishingiz mumkin, bu $n * (n - 1) / 2$ ga teng, bu yerda n - chiziqlar soni.

Biroq, bu masalada siz chiziqlar shunchaki tekislikdagi chiziqlar emas, balki aylanadagi chiziqlar ekanligini hisobga olishingiz kerak, shuning uchun siz birinchi navbatda tekislikdagi chiziqning kesishish nuqtalarini topishingiz kerak, so'ngra ular aylanada yotishini tekshirishingiz kerak..

Mana bu muammoni hal qiladigan Python kodiga misol:

```
import math
n = int(input("Введите количество свечей: "))
r = float(input("Введите радиус торта: "))
m = int(input("Введите количество разрезов: "))
# находим все точки пересечения прямых на плоскости
intersections = []
for i in range(m):
    for j in range(i + 1, m):
        x1 = r * math.cos(2 * math.pi * i / m)
        y1 = r * math.sin(2 * math.pi * i / m)
        x2 = r * math.cos(2 * math.pi * j / m)
        y2 = r * math.sin(2 * math.pi * j / m)
        a = y2 - y1
        b = x1 - x2
        c = x2 * y1 - x1 * y2
        for k in range(j + 1, m):
            x3 = r * math.cos(2 * math.pi * k / m)
            y3 = r * math.sin(2 * math.pi * k / m)
        d = a * x3 + b * y3 + c
        if abs(d) < 1e-6:
            intersections.append((x3, y3))
        elif d > 0:
            break
# проверяем, сколько свечек находятся в каждом куске торта
pieces = [(0, 2 * math.pi)]
for i in range(len(intersections)):
    a1 = math.atan2(intersections[i][1], intersections[i][0])
    a2 = math.atan2(intersections[(i+1) % len(intersections)][1],
intersections[(i+1) % len(intersections)][0])
    if a2 < a1:
```

```

    a2 += 2 * math.pi
new_pieces = []
for j in range(len(pieces)):
    b1, b2 = pieces[j]
    if b2 < a1 or b1 > a2:
        new_pieces.append((b1, b2))
    elif a1 <= b1 and b2 <= a2:
        count = b2 - b1
        new_pieces.append((b1, b2))
    if count >= 2 * math.pi / m * n:
print("Да")
    exit()

```

6. N-ko'pburchaklar muammosini yechish uchun Python dasturini yozing

Flatlanddagi bolalar uchun mo'ljallangan taniqli ishlab chiqaruvchilardan biri bozorda yangi ta'lim o'yinini chiqarmoqchi. O'yin uchun to'plam bolalar turli shakllarni qo'shishlari mumkin bo'lgan bir nechta segmentlardan iborat bo'ladi.

Biroq, davlat komissiyasi oldida yangi mahsulot taqdimotida mutaxassislardan biri degenerativ bo'lmagan n-ko'pburchakni yig'ish bolalarning aqliy rivojlanishiga o'ta salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ta'kidladi. degenerativ bo'lmagan n-ko'pburchak hosil qilish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan n ta segmentlar to'plamida paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaslik kerak.

Ishlab chiqarish liniyasi shunday tuzilganki, natijada olingan segmentlarning uzunligi k dan oshmaydigan natural sonlar bo'lishi mumkin. Kompaniya direktori to'plam imkon qadar ko'proq segmentlardan iborat bo'lishini xohlaydi. Sizning vazifangiz shunday to'plamni qurishdir.

- SI:

Ushbu muammoni hal qilish uchun siz 3 dan n gacha bo'lgan uzunlikdagi segmentlarning barcha mumkin bo'lgan kombinatsiyalarini sanab o'tishingiz mumkin va joriy kombinatsiya degenerativ bo'lmagan n-ko'pburchakni yaratish uchun mumkin bo'lgan segmentlar to'plami ekanligini tekshirishingiz mumkin. Agar joriy kombinatsiya bunday to'plam bo'lmasa, u segmentlarning joriy maksimal to'plami sifatida saqlanadi.

Quyida ushbu muammoni hal qiladigan Python kodiga misol keltirilgan:

```

import itertools
def is_polygon(edges):
    if len(edges) < 3:
        return False
    if len(set(edges)) == 1:
        return True
    for i in range(len(edges)):
        if edges[i] >= sum(edges[:i] + edges[i+1:]):
            return False
    return True
def max_edges(n, k):
    max_set = set()
    for length in range(3, n+1):
        for edges in itertools.combinations(range(1, k+1), length):
            if is_polygon(edges):
                max_set = set(edges) if len(edges) > len(max_set) else
max_set
    return max_set

```

is_polygon funksiyasi segment uzunliklarining berilgan ro'yxati buzuq bo'lmagan ko'pburchakni yaratish uchun mumkin bo'lgan to'plam ekanligini tekshiradi. max_edges funksiyasi uzunligi 3 dan n gacha bo'lgan segmentlarning barcha mumkin bo'lgan kombinatsiyalarini takrorlaydi va joriy maksimal segmentlar to'plamini saqlaydi. Kod max_edges(n, k) funksiyasini chaqirish orqali ishga tushirilishi mumkin, bu yerda n - segmentlar soni, k - segmentning maksimal uzunligi. Funksiya buzuq bo'lmagan ko'pburchak hosil qilishi mumkin bo'lgan maksimal uzunlikdagi segmentlar to'plamini qaytaradi.

7. Oson bo'lmagan masalani yechish uchun Python dasturini yozing

m satr va n ta ustundan iborat to'rtburchaklar jadval berilgan. Butun son i-qator va j-ustunning kesishgan joyiga yoziladi.

Jadvalning to'rt xil katakchalarini topish talab qilinadiki, ularning markazlari tomonlari jadvalning yon tomonlariga parallel bo'lgan to'rtburchakning cho'qqilari bo'lib, bu kataklarda yozilgan sonlar yig'indisi maksimal bo'ladi.

- SI:

Muammoni hal qilish uchun barcha mumkin bo'lgan to'rtburchaklar olish uchun barcha mumkin bo'lgan ustun juftlari va

barcha mumkin bo'lgan qator juftlari orqali o'tishingiz mumkin va har biri uchun uning to'rtta burchagidagi raqamlar yig'indisini hisoblab chiqing. Keyin burchaklardagi raqamlarning maksimal yig'indisi bilan to'rtburchakni tanlang.

Muammoni hal qilish misoli:

```
m = 3
```

```
n = 4
```

```
table = [[1, 2, 3, 4], [5, 6, 7, 8], [9, 10, 11, 12]]
```

```
max_sum = 0
```

```
for i in range(n-1):
```

```
    for j in range(m-1):
```

```
        sum_corners = table[j][i] + table[j][i+1] + table[j+1][i] +  
table[j+1][i+1]
```

```
        if sum_corners > max_sum:
```

```
            max_sum = sum_corners
```

```
            max_rect = [(i,j), (i+1,j), (i+1,j+1), (i,j+1)]
```

```
            print("Максимальная сумма чисел в углах прямоугольника:",  
max_sum)
```

```
            print("Прямоугольник с максимальной суммой:", max_rect)
```

Ushbu misolda biz 3x4 jadval yaratamiz va barcha mumkin bo'lgan to'rtburchaklar olish uchun barcha mumkin bo'lgan ustun va qator juftlari bo'ylab aylantiramiz. Keyin har bir to'rtburchak uchun uning to'rtta burchagidagi sonlar yig'indisini hisoblaymiz va yig'indisi maksimal bo'lgan to'rtburchakni tanlaymiz. Natija ekranda ko'rsatiladi.

8. Neft muammosini yechish uchun Python dasturini yozing

Muammoni hal qilish uchun neftni ham dollarga, ham yevroga sotadigan va neftning dollardagi narxi a dan, neftning evrodagi narxi b dan oshmaydigan davlatni topish kerak.

- SI:

Prezident sotib olishi mumkin bo'lgan maksimal neft barrelini saqlash uchun o'zgaruvchi yarating. Dastlabki qiymat 0 ga teng.

Keling, har bir shtatni ko'rib chiqaylik:

1. Agar neftning dollardagi narxi a dan oshmasa va neftning evrodagi narxi b dan oshmasa, prezident o'zining barcha dollar va yevrolari bilan sotib olishi mumkin bo'lgan barrel neft sonini hisoblab chiqamiz.

2. Agar prezident ma'lum bir shtatdan sotib olishi mumkin bo'lgan neft barrellari soni maksimal miqdordan ko'p bo'lsa, uning qiymatini saqlang.

Biz prezident sotib olishi mumkin bo'lgan maksimal neft barrelining qiymatini qaytaramiz.

Mana Python kodi:

```
def max_oil(a, b, prices):
    max_barrels = 0
    for price_dollars, price_euros in prices:
        if price_dollars <= a and price_euros <= b:
            barrels = min(a // price_dollars, b // price_euros)
            if barrels > max_barrels:
                max_barrels = barrels
    return max_barrels
```

Пример использования:

```
prices = [(10, 15), (8, 12), (12, 10)]
a = 100
b = 150
```

```
max_barrels = max_oil(a, b, prices)
print("Президент может купить", max_barrels, "баррелей нефти.")
```

9. AVTOBUSDA MINISH muammosini yechish uchun Python dasturini yozing

Shaharda n ta avtobus bekatlari mavjud bo'lib, ular orqali k halqali avtobus yo'nalishlari o'tadi. Har bir marshrut o'zi o'tadigan to'xtash raqamlari ro'yxati bilan beriladi, i-marshrut bekatlardan o'tadi (shu tartibda). Marshrutda aynan bitta avtobus bor. 0 vaqtida bu avtobus bekatda. Avtobus o'z yo'nalishidagi keyingi bekatga yetib borishi uchun roppa-rosa bir daqiqa vaqt ketadi. Avtobusning avtobus bekatida to'xtash vaqtini e'tiborsiz qoldirish mumkin. Barcha marshrutlar aylana shaklida, ya'ni to'xtashdan bir daqiqa o'tgach, avtobus bekatda bo'ladi va yana marshrut bo'ylab harakatlanadi.

Bu shaharda bir necha kishi avtobusda yurishga qaror qildi. Shu bilan birga, ularning har biri o'zining konkida uchish rejasini tuzdi. J-shaxsning rejasi odam konkida uchishni boshlaydigan to'xtash joyidan va raqamlar ketma-ketligidan iborat. Bu raqamlar quyidagilarni bildiradi: 0 vaqtida odam bekatga keladi va eng yaqin avtobusni kutadi (agar bu vaqtda avtobus bekatda bo'lsa, odam unga minadi). Ushbu

avtobusda u bekatlardan o'tadi, shundan so'ng u tushadi va o'zi bo'lgan bekatda keyingi avtobusni kutadi. Unda u bekatlardan o'tadi, yana chiqib, keyingi avtobusni kutadi. Va hokazo. Agar biror nuqtada bir vaqtning o'zida bir nechta avtobuslar to'xtash joyiga kelsa, u holda odam minimal marshrut raqami bilan avtobusga o'tiradi. Biror kishi ma'lum bir bekatda avtobusdan tushganda, u bu bekatni bir daqiqadan tezroq tark etishi mumkin.

Har bir kishi uchun, uning safari boshlanganidan necha daqiqa o'tgach va qaysi to'xtashda tugashini aniqlang.

- SI:

Muammoni hal qilish uchun siz avtobuslar va yo'lovchilar harakatini simulyatsiya qilish algoritmidan foydalanishingiz mumkin.

Algoritm:

Avtobuslar ro'yxatini va yo'lovchilar ro'yxatini tuzing. Har bir yo'lovchi uchun boshlang'ich bekatni, marshrutdagi bekatlar ro'yxatini va avtobusdan tushishi kerak bo'lgan keyingi bekat indeksini yozing.

Avtobuslar va yo'lovchilarning vaqtini va harakatini hisoblaydigan siklni ishga tushiring.

Loopning har bir bosqichida:

Har bir avtobusni marshruti bo'yicha keyingi bekatga o'tkazing.

Har bir yo'lovchi uchun uning to'g'ri to'xtash joyida ekanligini va avtobusga chiqish imkoniyatini tekshiring (agar u hali avtobusga chiqmagan bo'lsa).

Agar yo'lovchi avtobusga chiqa olsa, u avtobusga o'tiradi va tushishi kerak bo'lgan keyingi bekatning indeksini yozadi.

Avtobusdagi har bir yo'lovchi uchun uning to'g'ri to'xtash joyida ekanligini va tushishi kerakligini tekshiring (agar shunday bo'lsa, u avtobusdan tushadi va tushgan vaqt va to'xtashni yozib oladi).

Sikl oxirida har bir yo'lovchi uchun u safarni tugatadigan vaqt va to'xtashni chop eting.

Python kodi misoli:

```
n = int(input()) # количество остановок
k = int(input()) # количество маршрутов
# создаем список маршрутов
routes = []
for i in range(k):
    route = list(map(int, input().split()))
    routes.append(route)
```

```

# создаем список пассажиров
passengers = []
m = int(input()) # количество пассажиров
for i in range(m):
    start_stop, *stops = map(int, input().split())
    passenger = {'start_stop': start_stop, 'stops': stops, 'current_stop':
start_stop, 'boarded': False, 'finish_time': None, 'finish_stop': None}
    passengers.append(passenger)
# запускаем цикл симуляции
time = 0
while True:
    # перемещаем каждый автобус на следующую остановку
    for route in routes:
        for i in range(len(route)):
            stop = route[i]
            next_stop = route[(i+1) % len(route)]
            for passenger in passengers:
                # проверяем, находится ли пассажир на нужной
остановке и может ли он сесть в автобус
                if not passenger['boarded'] and passenger['current_stop'] == stop
and len([p for p in passengers if p['current_stop'] == stop and
p['boarded']]) == 0:
                    passenger['boarded'] = True
                    passenger['current_stop'] = next_stop
# перемещаем автобус на следующую остановку

```

10. IKKI OT MUAMMOsini yechish uchun Python dasturini yozing

Olim shaxmat o'ynashni o'rganmoqda. Yaqinda u ritsarlar donalardan sakrab o'tishlariga qaramay, ular bir-birlarini to'g'ri kvadratlarga yetib borishlariga to'sqinlik qila olishlarini payqadi. Olim ikkita ritsarni taxtaga qo'ydi: qora va oq va ularning har biri uchun u uni ko'rmoqchi bo'lgan maydonni tanladi. Endi u ritsarlarning kerakli kataklarga yetib borishi uchun minimal harakatlar soni qancha bo'lishi bilan qiziqmoqda.

Otlar shaxmat qoidalariga muvofiq harakat qiladilar (bir kvadrat gorizontal va ikkita vertikal yoki bitta kvadrat vertikal va ikkita gorizontal). Qora va oq ritsarlarning harakatlanish tartibi o'zboshimchalik bilan bo'lishi mumkin. Ritsarlarga bir vaqtning o'zida bir maydonga qo'nishga ruxsat berilmaydi.

- SI:

Ushbu muammoni hal qilish uchun siz kenglikdagi birinchi qidiruv (BFS) algoritmidan foydalanishingiz mumkin. Quyida shaxmat taxtasida ikkita ritsar uchun minimal harakatlar sonini topadigan Python kodi keltirilgan.

```
from collections import deque
def is_valid(x, y):
    # проверяем, что координаты находятся в пределах доски
    return 0 <= x < 8 and 0 <= y < 8
def bfs(start, end):
    # создаем очередь и добавляем начальную позицию
    queue = deque([(start, 0)])
    # создаем множество посещенных клеток
    visited = set([start])
    # выполняем поиск в ширину
    while queue:
        pos, steps = queue.popleft()
        x, y = pos
        # проверяем, достигли ли мы конечной позиции
        if pos == end:
            return steps
        # генерируем все возможные следующие ходы
        for dx, dy in [(1, 2), (1, -2), (-1, 2), (-1, -2), (2, 1), (2, -1), (-2, 1), (-2, -1)]:
            new_x, new_y = x + dx, y + dy
            # проверяем, что следующий ход находится на доске и не
            # посещен
            if is_valid(new_x, new_y) and (new_x, new_y) not in visited:
                # добавляем следующую позицию в очередь
                queue.append(((new_x, new_y), steps + 1))
                # помечаем позицию как посещенную
                visited.add((new_x, new_y))
        # если конечная позиция недостижима, возвращаем -1
        return -1
    # пример использования
    start = (0, 0)
    end = (7, 7)
    print(bfs(start, end))
```

Ushbu misolda boshlang'ich pozitsiyasi taxtaning yuqori chap burchagi va oxirgi pozitsiyasi pastki o'ng burchagidir. bfs funksiyasi boshlang'ich va yakuniy pozitsiyalarni (x, y) kortejlar sifatida qabul qiladi. U boshlang'ich pozitsiyasidan oxirgi pozitsiyaga o'tish uchun zarur bo'lgan minimal harakatlar sonini qaytaradi. Agar oxirgi pozitsiyaga erishib bo'lmasa, funksiya -1 ni qaytaradi.

Ilon Mask va minglab ekspertlar sun'iy intellektni rivojlantirishni to'xtatishga chaqirdi

Ularni sivilizatsiya ustidan nazoratni yo'qotish xatari xavotirga solmoqda.

Tesla va SpaceX bosh direktori Ilon Mask, Apple asoschisi Stiv Voznyak va mingdan ortiq ekspertlar ilg'or sun'iy intellekt rivojlanishini to'xtatishga chaqiruvchi ochiq xatni imzoladilar. Maktub matni Future of Life Institute tomonidan chop etildi.

Maktub mualliflari sun'iy intellekt ishlab chiquvchilarni OpenAI kompaniyasining GPT-4 chatidan kuchliroq tizimlarni rivojlantirishni kamida 6 oyga to'xtatishga chaqirishdi. Maktubni imzolagan ekspertlar umumiy xavfsizlik protokollari o'rnatilgunga qadar ishlab chiqish jarayonlari to'xtatilishi kerak, deb hisoblamogda. Ularning fikriga ko'ra, agar rivojlantirish jarayonini tezda to'xtatib bo'lmasa, rasmiylar «aralashib, moratoriy qo'yishi kerak».

Maktub mualliflarining fikricha, hatto «qudratli raqamli ong»ni yaratuvchilar ham ularni boshqara olmaydi va zamonaviy sun'iy intellekt tizimlari odamlar bilan raqobatlasha boshlaydi.

«Biz aniqlab olaylik: mashinalar bizning axborot kanallarimizni tashviqot va yolg'on bilan to'ldirishiga ruxsat berishimiz kerakmi? Biz barcha ishlarni, shu jumladan qoniqish keltiradigan ishlarni avtomatlashtirishimiz kerakmi? Biz noinsoniy ongni rivojlantirishimiz kerakmi? Ular oxir-oqibatda son jihatdan bizdan o'zib ketishi, bizni aldashi va almashtirishi mumkin. Biz sivilizatsiya ustidan nazoratni yo'qotish xatariga duch kelishimiz kerakmi?», deyiladi maktubda.

Reuters xabariga ko'ra, OpenAI bosh direktori Sem Altman xatni imzolamagan.

Google kompaniyasi Bard chatboti ishga tushirilganini e'lon qildi. U OpenAI va Microsoft kompaniyasining shov-shuvli ChatGPT botiga raqobatchi sifatida ko'rilmoqda.

Xulosa

"Big data" kabi katta ma'lumotlar bilan ishlash, ularni olish, saqlash va tahlil qilish bizning jamiyatimizda aholi statistikasi, moliyaviy hisob-kitob, biznes, iqtisodiyot, epidemiologiya va boshqa sohalardagi ko'plab sohalarning e'tiborini jalb qilgan. Bu esa harxil turdagi ma'lumotlarga ega bo'lishi va kelajakda ko'plab ilg'or sohalar bo'yicha muammo yechishga imkon berishi mumkin. Shu sababli, katta miqdordagi ma'lumotlarni tahlil qilish yo'nalishidagi eng muhim masalalarga e'tibor qaratildi va ularga yechim topish uchun kerakli bilim va ko'nikmalar berildi.

Sun'iy intellekt - kompyuter fanining sohasi bo'lib, u mashinalar inson aqlini qanday taqlid qilishini o'rganadi. Sun'iy intellekt mashinani o'rganish, neyron tarmoqlar, tabiiy tillarni qayta ishlash va boshqalar kabi ko'plab yondashuvlarni o'z ichiga oladi.

Mashinani o'rganish - bu mashinalarga tajribadan o'rganish imkonini beruvchi texnikadir. Mashinani o'rganish tasniflash va bashorat qilish uchun ishlatiladigan modellarni yaratishga asoslangan.

Neyron tarmoqlar - bu inson miyasi qanday ishlashini taqlid qiluvchi tizim. Neyron tarmoqlar belgini aniqlash, tasniflash va bashorat qilish uchun ishlatiladi. Neyron tarmoqlar qo'l yozuvini aniqlash va yuzni tanish kabi muammolarni hal qilish uchun ishlatilishi mumkin.

Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) - bu sun'iy intellekt sohasi bo'lib, u kompyuterlar tabiiy tilni qanday tushunishi va yaratishi mumkinligini o'rganadi. NLP virtual yordamchilarni yaratish, matnlarni avtomatik tarjima qilish va tahlil qilish uchun ishlatiladi.

Kitob matni yaratish va matn tavsifiga asoslangan tasvirni qayta ishlashda sun'iy intellektdan foydalanishning barcha asosiy jihatlarini qamrab oluvchi batafsil sharhni taqdim etadi. Bu o'quvchiga matni avtomatik ravishda yaratish va matn tavsifi asosida tasvirni qayta ishlash uchun sun'iy intellektdan qanday foydalanish mumkinligi haqida to'liq tushunchaga ega bo'lish imkonini beradi. Matni yaratish va matn tavsifiga asoslangan tasvirni qayta ishlashda sun'iy intellektdan foydalanish bilan bog'liq asosiy muammolar ham muhokama qilinadi. Bu o'quvchiga ushbu sohalarda sun'iy intellektdan foydalanishda qanday to'siqlar paydo bo'lishi mumkinligini va ularni qanday yengib o'tish mumkinligini tushunish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dwyer, E. A. (2015). Price, Perceived Value and Customer Satisfaction: A Text-Based Econometric Analysis of Yelp! Reviews. Scripps Senior Theses. Paper 715. http://scholarship.claremont.edu/scripps_theses/715. Accessed 2 September 2016.
2. Garcia-Castro (2016). R. Example of creating n-gram clouds. https://rstudio-pubs-static.s3.amazonaws.com/118348_a00ba585d2314b3c937d6acd4f4698b0.html. Accessed 20 January 2016.
3. Gartner Group (2016). Dark Data. <http://www.gartner.com/it-glossary/dark-data/>. Accessed 3 September 2016.
4. Gregory, A., Parsa, H. G., & Terry, M. (2011). Why Do Restaurants Fail? Part III: An Analysis of Macro and Micro Factors. University of Central Florida, The Dick Pope Sr. Institute for Tourism Studies UCF Rosen College of Hospitality Management.
5. Halevy, A., Norvig, P., & Pereira, F. (2009). The Unreasonable Effectiveness of Data. *IEEE Intelligent Systems*, 24(2), 8–12.
6. Hlee, S., Lee, J., Yang, S., & Koo, C. (2016). An empirical examination of online restaurant reviews (Yelp.com): Moderating roles of restaurant type and self-image disclosure. *Information and Communication Technologies in Tourism*, 2016, 339–353.
7. King, B. (2016). Caught in the middle: franchise businesses and the social media wave. *Journal of Business Strategy*, 37(2), 20–26.
8. Lawrence, B., & Perrigot, R. (2015). Influence of organizational form and customer type on online customer satisfaction ratings. *Journal of Small Business Management*, 53, 58–74.
9. Lim, Y., & Van Der Heide, B. (2015). Evaluating the wisdom of strangers: The perceived credibility of online consumer reviews on Yelp. *Journal of Computer Mediated Communication*, 20, 67–82.
10. Luca, M. (2011). Reviews, Reputation, and Revenue: The Case of Yelp.com. Harvard Business School Working Paper, No. 12–016,

September 2011. (Revised March 2016. Revise and resubmit at the American Economic Journal-Applied Economics.).

11. Luca, M., & Zervas, G. (2015). Fake it till you make it: reputation, competition, and yelp review fraud.

<http://people.hbs.edu/mluca/fakeitillyoumakeit.pdf>. Accessed 2 September 2016.

12. Malhotra, A., & Malhotra, C. (2015). How CEOs Can Leverage Twitter.

<http://sloanreview.mit.edu/article/how-ceos-can-leverage-twitter/>.

Accessed 3 September 2016.

13. McNeill, M. (2015). Text Mining in R: How to Find Term Frequency.

<https://deltadna.com/blog/text-mining-in-r-for-term-frequency/>. Accessed 3 October 2015.

14. National Restaurant Association (2014). Restaurant Industry Forecast.

https://www.restaurant.org/Downloads/PDFs/News-research/research/RestaurantIndustry_Forecast2014.pdf. Accessed 3 September 2016.

15. Open Table (2016). Our Story.

<https://www.opentable.com/about/>. Accessed 3 September 2016.

16. Parsa, H.G., van der Rest, J.P., Smith, S., Parsa, R., & Buisic, M. (2014). Why Restaurants Fail? Part IV The Relationship between Restaurant Failures and Demographic Factors. Cornell Hospitality Quarterly October 2014.

17. Remmers, M. (2014). 5 Ways to Get More Diners with Yelp: Leveraging the Online Review Site Can Maximize Your Restaurant's Exposure. <https://www.qsr magazine.com/outside-insights/5-5ways-get-more-diners-yelp/>. Accessed 3 September 2016.

18. Sena, M. (2016). Fast Food Industry Analysis 2016—Cost & Trends.

<https://www.franchisehelp.com/industry-reports/fast-food-industry-report>. Accessed 3 September 2016.

19. Taylor, D., & Aday, J. (2016). Consumer generated restaurant ratings: A preliminary look at OpenTable.com. Journal of New Business Ideas & Trends, 14(1), 14–22.

20. Vasa, N., Vaidya, A., Kamani, S., Upadhyay, M., & Thomas, M. (2016). Yelp: Predicting Restaurant Success. <http://www-scf.usc.edu/~adityaav/Yelp-Final.pdf>. Accessed 3 September 2016.
21. Wang, Q., Wu, X., Xu, Y. (2016). Sentiment Analysis of Yelp's Ratings Based on Text Reviews. [http://cs229.stanford.edu/proj2014/ Yun Xu, Xinhui Wu, Qinxia Wang, Sentiment Analysis of Yelp's Ratings Based on Text Reviews.pdf](http://cs229.stanford.edu/proj2014/Yun%20Xu,%20Xinhui%20Wu,%20Qinxia%20Wang,%20Sentiment%20Analysis%20of%20Yelp's%20Ratings%20Based%20on%20Text%20Reviews.pdf). Accessed 20 October 2016.
22. Yelp Developers Search API. (2015). https://www.yelp.com/developers/documentation/v2/search_api. Accessed 1 August 2015.
23. Ротштейн А.П. Интеллектуальные технологии идентификации: нечеткая логика, генетические алгоритмы, нейронные сети. -Винница: УНИВЕРСУМ-Винница. 1999. - 320 с.
24. Рутковская Д., Пилинский М., Рутковский Л. Нейронные сети, генетические алгоритмы и нечеткие системы: Пер.с польск. И.Д. Рудинского. -М.: Горячая линия-Телеком, 2004. -452 с.
25. Заде Л.А. Понятие лингвистической переменной и его применение к принятию приближенных решений. - М.: Мир, 1976. - 165 с.
26. Алиев Р.А., Алиев Р.Р. Теория интеллектуальных систем и ее применение. - Баку,
27. Zadeh L.A. Fuzzy sets. Inf. Control, vol. 8, pp. 338–353, 1965.
28. Kaufmann A. Introduction to the Theory of Fuzzy Subsets—Fundamental Theoretical Elements, vol. 1. Academic Press, New York, 1975.
29. Мухамедиева Д.Т., Салиев Э.А., Атаханов М.Х. Алгоритм линейного повышения контраста изображения при нечеткой исходной информации // Проблемы вычислительной и прикладной математики. – Ташкент. 2015. №1(1). -С. 102-105.
30. Muhamadiyeva D.T., Iskandarova S. N. Fuzzy algorithm for adaptive image contrast increasing // Turkish Journal of Computer and Mathematics Education Vol.12 No.10(2021), 5042-5045. DOI: <https://doi.org/10.17762/turcomat.v12i10.5278>
31. Орловский С.А. Проблемы принятия решений при нечеткой исходной информации. -М: Наука. 1981. 203с.